

Շիրվանզադե Արսեն Դիմաքայան

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

I

Քուռ գետի ձախակողմյան մասի մի ծուռ փողոցով անցնում էր մի երիտասարդ: Օգոստոսի շոգ օրերից մեկն էր: Արեգակը երկաթի պես տաքացրել էր փողոցի սալահատակը և տների պատերը: Օդը այնքան ճնշող էր, որ անցորդը հագիվ կարողանում էր շունչ առնել: Երբեմն թեքվելով ձեռնափայտի վրա, նա կանգ էր առնում ծառերի շվաքում և յուր հոգևած հայացքը ձգում տների լուսամուտներին կամ դռներին: Չնայելով ամառային կիզիչ եղանակին, հագած էր ձմեռային սև սյուրտուկ, այն էլ կոճկած մինչև կոկորդը: Իսկ այդ թևին ձգած էր մի մոխրագույն վերարկու, որի փեշերը հասնում էին գետնին: Նա փոքրահասակ էր, նիհար, բայց կուրծքը կազմվածքի համեմատ լայն էր և առողջ: Դեմքի գծերը խոշոր էին, ազդու և անմիջապես ուշադրություն գրավող: Սև ու խիտ հոնքերի տակից փայլող խոշոր աչքերը վերին աստիճանի արտահայտիչ էին, խելացի և թափանցող: Մի առանձին խրոխտություն էր տալիս նրա թխագույն դեմքին կարճիկ նոսր մորուքը, մանավանդ արծվային քիթը, որի պնչերը հիշեցնում էին արաբական նժույգի ռունգեր:

Հասնելով ծուռ փողոցի ծայրին, նա դարձյալ կանգ առավ և նայեց այդ ու ձախ: Այստեղ նրա հայացքն ընկավ մի տան պատին կպցրած թղթի վրա: Նա մոտեցավ և կարդաց. «Այս տան վերին հարկում վարձով տրվում է մի մեծ, լուսավոր և մաքուր սենյակ»:

Նա բաց դռներով ներս մտավ: Մի նեղ, կարմրագույն փայտյա սանդուղք տանում էր դեպի տան վերին հարկը: Արագ քայլերով նա բարձրացավ վերև և հանդիպեց մի շիկահեր, պառավ կնոջ:

— Ի՞նչ եք կամենում. — հարցրեց կինը:

— Ցույց տվե՞ք սենյակը:

Կինը երիտասարդին առաջնորդեց երկայն և աղեղնաձև պատշգամբի ծայրը: Սենյակը, արդարև, մեծ էր, լուսավոր, բայց ոչ մաքուր և ոչ էլ կահավորված: Տանտիրուհին շտապեց հայտնել, թե այն իսկույն կմաքրվի, կկահավորվի և արժանավայել տեսք կստանա, եթե վարձվի:

— Իհարկե, եթե ոչ, ո՞վ կապրի այս տեսակ խոզաբնում:

Երիտասարդի ձայնն ամուր էր, խրոխտ և թանձրահնչուն:— Մի բան, որ կատարելապես հակասում էր նրա փոքրիկ հասակին և լիովին համապատասխանում նրա տգեղ և տպավորիչ դեմքին: Այդ ձայնը, այդ խոշոր գլուխը, այդ խելացի աչքերի սուր արտահայտությունն ազդեցին տանտիրուհու վրա:

— Դուք կովկասցի՞ եք, — հարցրեց կինը:

— Այո:

— Ի՞նչ ազգի եք պատկանում:

— Հայ եմ:

- Ի՞նչ գործի եք:
- Առայժմ ոչինչ:
- Ոչի՞նչ:
- Այո՛:
- Այո՛ ի՞նչպես կլինի:
- Պատահում է:
- Իսկ սենյակի վարձը՞:

Երիտասարդին բարկացրին այդ հարցերը: Նա խնդրեց տանտիրուհուն յուր պայմաններն ասել և առանց սակարկության վարձեց սենյակը, մի ամսվա վարձն անմիջապես տալով:

— Ամուրի՞ եք, — հարցրեց պառավը մեղմացած:

— Ամուրի եմ: Տանտիրուհին գնաց դուրս և քիչ անցած վերադարձավ մի թերթ թուղթ և մի մատիտ ձեռքին:

— Խնդրեմ ձեր անունը նշանակեք:

Երիտասարդը գրեց. «Արսեն Դիմաքսյան»:

Երեկոյան նա իրեղենները տեղափոխեց: Սենյակը բավական խնամքով մաքրված էր և համեստ, բայց ճաշակով կահավորված: Նա բաց արավ յուր ծրարները, կանթեղը վառեց, ամեն ինչ կարգի բերեց և, նստելով սեղանի քով, սկսեց խորհել անելիքի մասին:

Նա շատ բաներ ուներ անելու, շատ ծրագիրներ ուներ ապագայի մասին, շատ գործերի մեջ պիտի խառնվեր: Իսկ առայժմ մի բան առաջինն էր — հարկավոր էր մի պաշտոն ունենալ:

Միայն երկու շաբաթ էր, որ նա վերադարձել էր արտասահմանից: Գալուց մի քանի օր անցած՝ նա գրավոր խնդիր էր տվել Ներսիսյան դպրոց, որ իրան հանձնեն ընդհանուր պատմության և աշխարհագրության դասերը: Մի քանի հոգաբարձուներից խոստում էր ստացել, սպասում էր հոգաբարձական նիստին:

Առայժմ նա գրպանում ուներ հորից ստացած վերջին գումարը, որով պետք է ապրեր միևնույն պաշտոն ստանալը: Նրա հայրը գավառում հայտնի կալվածատեր էր: Նա առանց որևէ պաշտոնի էլ կարող էր կառավարվել, բայց հոր և որդու մեջ մտել էր մի սառնություն, որ հետզհետե ավելի ու ավելի անջատում էր նրանց:

Բանն այն է, որ Մարգար աղա Դիմաքսյանը որդուց պահանջել էր — գիմնագիտությունը հետո այլևս ուսումը չշարունակի: Նա միայնակ էր, ուրիշ որդի չուներ և ուզում էր, որ Արսենն յուր օգնականը լինի՝ բազմաթիվ այգիները, վարելահողերը, խանութները և այլ կալվածները կառավարելու: Որդին չէր համաձայնվել: Կոշտ, ինքնակամ, համառ հորը չափազանց զայրացրել էր այդ ընդդիմությունը, և նա վերին աստիճանի սպառնողական մի նամակ էր ուղղել որդուն: Արսենը դրական եղանակով պատասխանել էր, թե ինքը պետք է լինի այն, ինչ որ կամենում է և բնավ մտադիր չէ «հնացած սերնդի կամքին ստրկանալ»: «Գալով ձեր օգնությանը, որից ինձ չեք ուզում առայժմ զրկել, ես կընդունեմ նրան միևնույն պետքը, ինչպես պարտք: Դուք կարող եք զրկել ինձ օժանդակությունից, իսկ ազատ կամքից — երբե՛ք»:

Այս վճռական պատասխանը կատաղեցրել էր հորը: Հաշտությունը նրանց մեջ դարձել էր անկարելի:

Շատ հոգսերի շարքում Արսենն ուներ և՛ հոր պարտքը հատուցանելու հոգսը: Թվում էր նրան, որ եթե յուր ասածը չկարողանա կատարել — թույլ, ստախոս և, որ գլխավորն էր նրա համար, ինքն իրան հակասող մարդ կլինի: Ընկերները հանդիմանում էին նրան այդ մասին, համարելով նրա վարմունքը անտակտ, անհաշիվ: Բայց նա ամենքին տալիս էր միևնույն դրական պատասխանը:

— Եթե մենք ուզում ենք անկախ լինել, առաջին պատերազմը մեր ծնողների դեմ պետք է սկսենք:

Ահա ինչու նա ավելի լավ էր համարում հասարակ ուսուցչի պաշտոն ընդունել, քան հպատակվել հոր կամայականությանը: Այժմ ակամա զգում էր անհանգստություն. ի՞նչ կլինի, եթե իսկույն պաշտոն չստանա: Նրան վախեցնում էր ոչ թե նյութական պակասությունը, ոչ թե այն, որ կարող էր մի օր անոթի մնալ, այլ այն, որ մի գուցե ստիպվեր մեկից պարտք վերցնել, թեկուզ այդ մեկը լիներ նրա մտերիմ ընկերը:

Ներս մտավ տանտիրուհու ծառան և ընդհատեց նրա մտորումները: Տարօրինակ էր այդ ծառայի կերպարանքը: Անորոշ տարիքի մի մարդ էր, անկանոն կազմվածքով: Նրա կուչկուչված հոնքերի տակ բույն դրած աչքերից մեկը կլորիկ էր, մյուսը նշաձև: Երես ասած բանը նա գրեթե չուներ: Շեկ մորուքը սկսվում էր ուղիղ աչքերի տակից և, համրելով ծնոտի ծայրը, այստեղ կազմում էր զգազված բրդի կտորի պես մի բան: Դիտողը կնկատեր, որ նրա բերանի մի անկյունը մյուսից բարձր է:

— Այ տղա, դու ի՞նչ ազգից ես:

— Հայ եմ, — պատասխանեց մի բարակ, համարյա կանացի ձայն:

— Ո՞րտեղացի ես:

— Քյավառցի:

— Քյավառը որտե՞ղ է:

— Նոր-Բայազետում:

— Անո՞ւնդ:

— Սիրական:

Եթե երբևէ Դիմաքայանը տեսել էր մի սարսափելի կոնտրաստ, այդ կարող էր լինել ծառայի կերպարանքը նրա անվան հետ:

Հաջորդ հարցերը պարզեցին, որ Սիրականն «անտուն, անտեր, մի խեղճ մարդ է», ո՛չ ծնողներ ուներ, ո՛չ քույր, ո՛չ ազգական:

— Լսի՛ր, — ընդհատեց նրա խոսքը Դիմաքայանը, — դու ինձ հավատարիմ ծառայի, ես քեզ կվարձատրեմ: Գիտե՞ս, դու ինձ դուր ես գալիս. կարդալ գիտե՞ս:

— Մի քիչ:

— Ես քեզ էլի կսովորեցնեմ: Եթե կամենաս, ռուսերեն էլ դաս կտամ:

Ուրախությունից Սիրականի շիլ աչքը փայլեց: Նա մեջքից խոնարի թեթվեց և գլուխ տվեց:

Թեյ խմելուց հետո, Դիմաքայանը նստեց պարապելու: Դեռ գիմնագիտնի նստարանից նա աշխատակցում էր մի լրագրի: Ընկերներից շատերը գուշակում էին, թե ժամանակով լավ քննադատ կամ քարոզիչ կարող է լինել: Գնալով արտասահման շարունակեց աշխատել նույն լրագրում, հետզհետե ընդարձակելով դրության շրջանը և գաղափարները: Վերջին ժամանակ քաղաքական հոդվածներ էր գրում — առաջ Լայպցիգից, հետո Տյուրիխից:

Չետևյալ օրը նրա մոտ եկավ բժիշկ Սալամբեկյանը, որի հետ նա ավարտել էր գիմնագիտնի դասընթացը: Դա սև մորուքով, նիհար դեմքով, տկար մարմնով մի երիտասարդ էր: Դեմքի վրա դրոշմված էր մի հոգեկան անբացատրելի դժգոհություն: Դիմաքայանի հետ մոտիկ ընկեր էր, միմյանց համակրում էին: Վեց և կես տարի իրարուց հեռու ապրելով, նրանք անընդհատ թղթակցել էին միմյանց, ուստի հեռավորությունը չէր թուլացրել նրանց ընկերական կապը:

— Շնորհավորում եմ,— ասաց բժիշկը, թույլ և հոգևած կերպով ձեռք մեկնելով ընկերոջը,— սենյակդ վատ չէ: Բայց դա վայրենիների ո՞ր ցեղին է պատկանում:

Խոսքը Սիրականի մասին էր, որ այդ միջոցին սամովարը ձեռին դուրս էր գալիս սենյակից:

— Մի՛ ծաղրիր,— պատասխանեց Դիմաքայանը մի տեսակ դժկամությամբ,— ֆիզիոնոմիստների դարը անցավ:

Բժիշկը լռեց, փոքր-ինչ շփոթվելով: Վայելչության օրենքը թույլ չտվեց նրան հակառակել — Դիմաքայանը տգեղ էր:

— Այսօր պե՞տք է ժողովվենք,— հարցրեց նա խոսքը փոխելով:

— Ո՛չ, վաղը երեկոյան: Անպատճառ եկ:

— Իմ գալուց ի՞նչ օգուտ, թող նրանք գան, որ խոսելու և գործելու ախորժակ ունեն:

— Անկարելի է, անպատճառ պետք է գաս: Ես կազմել եմ մի ծրագիր մեր գործունեության մասին: Ես այն կարծիքի եմ, որ մեր կոնիվը պետք է սաստիկ լինի: Հարկավոր է մեծ վստահություն ու քաջություն ջնջելու և հիմնահատակ անելու հինը, անօգուտը, վնասակարը:

Եվ նա շարունակեց նույն ոգևորությամբ: Երիտասարդության բարոյական պարտքերը շատ են, իսկ նա բոլորովին այդ չի զգում: Կռվելով հների դեմ, պետք է հետամուտ լինել և՛ նորերին, հարվածել և՛ նոր սերնդին, եթե սա չի կատարիլ յուր դերը:

— Բայց ամենից առաջ հարկավոր է կազմակերպել մի փոքրիկ խումբ: Մենք երդվել ենք նվիրել մեզ հասարակական գործունեությանը, պետք է կատարենք մեր երդումը:

— Վաղը ովքե՞ր կլինեն քեզ մոտ:

— Ես հրավիրել եմ Բարաթյանին:

— Մեկել օրը ստացավ կրակից ապահովող ընկերության գործակալի պաշտոն: Չետո՞:

— Վեքիլյանին:

— Առանց իրավունքների իրավաբանին: Գեղեցիկ զույգ ես ընտրել, արժե նրանց մի լծի տակ տեսնել: Չետո՞:

— Մսերյանին:

— Ահա մարդ, որ միշտ խոստումներով է կերակրվում: Կարծեմ, նա վերջը տերտեր կձեռնադրվի:

— Լսի՛ր, բժիշկ, կատակը սազ չի գալիս քեզ, երբ մեր ընկերներին ես ծաղրում, մանավանդ Մսերյանին:

— Ինքդ ասա, ուրիշ ի՞նչ կարելի է սպասել մի մարդուց, որ համալսարանների բոլոր ֆակուլտետները անցել է և ոչ մի տեղ չի ավարտել:

— Մի ասա — «չի ավարտել», այլ ասա — «չեն թողել, որ ավարտի»:

— Այո՛, չեն թողել յուր անհանգիստ լեզվի շնորհիվ:

— Անհանգիստ, բայց ճշմարտախոս լեզվի, — գոչեց Դիմաքսյանը, և նրա աչքերի թափանցող բիբերը պտտեցին իրանց պարզ շրջանակների մեջ: — Այդ լեզուն շատ է վնասել յուր տիրոջը: Բայց ինչպես անարատ սիրտ, Մսերյանը անգնահատելի է: Թողնենք խոսակցությունը, ես մի քանի կարևոր նամակներ ունեմ գրելու:

— Ուրեմն, ցտեսություն:

— Ցտեսություն. վաղը երեկոյան ես քեզ անպատճառ կսպասեմ:

II

Կեսօրվա դեմ Դիմաքսյանը հագավ տաք սյուրտուկը, կոճկեց մինչև կոկորդը և, վերարկուն թևին ձգելով, դուրս եկավ: Նա այցելեց Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձուներից մեկին և իմացավ, որ դասերը գրեթե ստացած պետք է համարել:

— Մեզ համար, — ասաց հոգաբարձուն, — շատ ուրախալի է ձեզ պես կրթված ուսուցիչ ունենալ մեր դպրոցում, ձեր անունը ձեզանից առաջ է մեզ հասել:

Դիմաքսյանը զգաց մի թեթևություն: Այժմ նա ապահովված է ուրեմն և կարող է հուսալ, որ յուր պարտքը մաս-մաս կվճարի հորը: Բայց ավելի հաճելի էր նրա ինքնասիրության համար հոգաբարձվի ասածը. «ձեր անունը ձեզանից առաջ է մեզ հասել»: Այս դարձվածը նրան մի առանձին աշխույժ տվեց: Նա ոգևորվեց: Մյուս օրը երեկոյան ժողովեցին նրա ընկերները: Առաջինն եկավ կրակից ապահովող ընկերության գործակալ Բարաթյանը մոտ քսան ու հինգ տարեկան, գեղեցիկ դեմքով, առողջ կազմվածքով և զվարթ ու սիրուն աչքերով մի երիտասարդ: Նա հագնված էր ամենավերջին մոդայով և իսկույն աչքի էր ընկնում յուր ձևերով ու շարժումներով: Երեք տարի Պետերբուրգում և հինգ տարի արտասահմանում ապրելով, գիտության մի փոքրիկ պաշարի հետ, նա յուրացրել էր և՛ արտաքին վայելչության խոշոր պաշար: Նրա դեմքի վրա խաղացող ուրախ ժպիտը արտահայտում էր բուռն կենսունակություն: Մի ժպիտ, որ հանդիպողին անմիջապես տրամադրում էր դեպի այդ երիտասարդը:

— Հիանալի՛ է, — գոչեց նա, դիտելով Դիմաքսյանի սենյակը, — եթե շրջապատող կլիման էլ համապատասխան է, այն ժամանակ շնորհավորում եմ հաջող ընտրությունդ:

— Դարձյա՞լ կլիմա:

— Այո՛, սիրելիս, մոռացե՞լ ես, թե ուսանող ժամանակ քո խոնարհ ծառան ինչպես էր սենյակ ընտրում: Առաջ դիտում էի շրջակայքը, հետո կացարանը, առաջ շնչավորներին, հետո անշունչը:

— Եվ միշտ ինձ էլ խորհուրդ էիր տալիս քեզ հետևել:

— Իսկ դու չէիր հետևում: Իզո՛ւր, երիտասարդը պետք է կյանք վայելի, իսկ ամուրին — նամանավանդ:

— Կյանք մարդավարի կերպով և ոչ թե ամեն մի անկյունում կանանց կոշիկների հետք որոնի:

— Բայց ես այնքան չեմ որոնել, որքան իրանք են ինձ գտել: Լավ, ես քեզ հետ չեմ վիճի, հայտնի է, որ կանանց մասին մեր գաղափարները տարբերվում են: Ահա գալիս է Ֆեմիդայի արժանավոր մանկլավիկը:

Դռները բացվեցին, ներս մտավ միջին հասակից քիչ ցածր, կլորիկ դեմքով, երկայնաձև քթով, մաքուր սափրած այտերով մի երիտասարդ: Կանգնելով դռների առջև, նորեկը գլխարկը փորի վրա երկու ձեռներով բռնած, մեջքից թեքված և կես-հեզնական ու կես-սիրալիր մի ժպիտ երեսին, գլուխ տվեց: Վեֆիյանի բարևելու մշտական եղանակն էր այդ, որ գործադրվում էր ամեն տեղ, ամեն ժամանակ և ամենքի առջև:

Նրա հետևից երևացին բժիշկ Սալամբեկյանը և մի քանի ֆակուլտետներ անցած Մսերյանը: Տարիքով ամենից մեծ, կազմվածքով խոշոր Մսերյանի դեմքը խորշումած էր, քունքերի մազերի մեջ արդեն փայլում էին սպիտակներ: Ներս մտավ թե չէ՝ սա հաստ ձեռնափայտն ու լայնեզր գլխարկը դրեց սեղանի վրա և գոչեց.

— Արսեն, եթե մարդ ես, ինձ մի բաժակ թեյ:

Սիրականը ներս բերեց սամովարը, հյուրերը տեղավորվեցին նրա շուրջը:

Սկսվեց ընկերական մտերիմ խոսակցություն: Սենյակը աղմկեց հետզհետե բարձրացող ձայներով: Նրանք միմյանց հաղորդում էին շրջապատող հասարակության տհասության, անկրթության, նախապաշարմունքների, բռնության, հարստահարության և այլ ու այլ վատ երևույթների նորանոր փաստեր: Ամեն ինչ նրանց աչքում մթին էր երևում: Հասարակական կյանք չկա: Մարդիկ մտածում են միմիայն իրանց նյութականի մասին: Ժողովուրդը խարխափում է տգիտության մեջ: Հին սերունդը բռնակալ է, նորը թույլ, հալածված, ճնշված: Վաճառական դասը ապականված է, հարստահարող, փողամոլ: Երիտասարդությունը բարոյապես փչացած է: Հայրենիքի ինդիր չկա, իդեալ չկա: Ուսումնարանները պատրաստում են տիրացուներ: Գրականություն չկա: Լրագրության մեջ տիրում է շարականի հոգին: Ամեն ինչ կարոտ է արմատական վերանորոգության:

— Պարոնսե՛ր, — բացականչեց Մսերյանը, որ փոքրիկ ժողովում մի տեսակ նախագահի դեր էր կատարում, — սկսենք գործել ձեռք-ձեռքի տված: Մեր փոքրաթիվ կրթերը դեմ տանք չինական պատին: Խորտակենք նրան, որ անջատում է մեզ եվրոպական քաղաքակրթությունից:

Նա խոսում էր ոգևորված, ինչպես կրակոտ պատանի: Այնինչ՝ տարիքը երեսնից անց էին: Երբեմն նա յուր խոսքը զարդարում էր հայտնի հեղինակների դարձվածներով: Ստեպ-ստեպ հիշում էր Նալբանդյան, Աբովյան, Նազարյան անունները, համարելով նրանց «առաջին զինվորներ ժողովրդի առաջադիմության համար»: Նա պնդում էր, թե պետք է գնալ այդ մարդկանց հարթած շավղով: Նրա ձայնը երերվում էր, ականջները և այտերը կարմրել էին, ձեռները դողում էին և լեզուն շփոթվում: Ընկերների շրջանում նա վայելում էր «անուղղելի իդեալիստ» մականունը: Նրա խոսքերից բուրում էր բուռն ոգևորություն և խորին հավատ դեպի մարդկության երջանիկ ապագան: Սովորական ախտերը — բռնասիրություն, հարստահարություն, ընկերական ոգու բացակայություն և այլն, և այլն — նա համարում էր ներկայի ծնունդ: Կանցնի ժամանակ, կմաքովի մարդկությունն այդ ախտերից, և կտիրե այն իդեալական կյանքը, որին ձգտել են աշխարհի ամենաբարձր սրտերը, ամենագորեղ հանճարները:

— Այո՛, պարոններ, — ավարտեց նա յուր ատենաբանությունը, — մենք էլ լինենք այդ զորապետների գոնե հետին զինվորների շարքում: Կռվենք և գործենք: Մեր ազգը փոքրիկ է, թույլ, անպաշտպան, չթողնենք, որ նա խավարի մեջ մնա:

Նրան հաջորդեց Դիմաքայանն յուր ծրագրով, որի ընդհանուր կետերը նա պարզեց:

Նա խոսում էր համառոտ և կտրուկ ոճով: Տույց էր տալիս այն գլխավոր հասարակական վատ երևույթները, որոնց դեմ պետք է մաքառեր Նոր երիտասարդությունը:

— Բայց ես կրկնում եմ, ամենագլխավորը ընկերական միությունն է: Եթե մենք չդավաճանենք մեր ընտրած սկզբունքներին, շատ բան կարող ենք անել:

Ամենից քիչ խոսում էր Վեքիյանը: Նա, շարունակ ժպտալով, ամենքի հետ համաձայնվում էր:

Բարայթյանը մասնակցում էր խոսակցությանը զվարթ եղանակով: Նա նույնպես ոգևորվում էր, բայց չէր գրգռվում: Նա չէր հարվածում հասարակական կյանքի վատ երևույթները, ինչպես Դիմաքայանը, Մսերյանը կամ նույնիսկ ծուլախոս Սալամբեկյանը, այլ հեզնում էր և ծաղրում: Երբեմն ամենալուրջ խնդրի մեջ խառնում էր մի սուր կատակ: Նա ասաց, թե ոչ մի գործ չի կարող կենդանի կերպով առաջադիմել, եթե նրա մեջ խառն չէ կինը: Չպիտի միակողմանի լինել, կարծելով, որ հասարակական քաղաքակրթությունը միայն մարդկության մի կեսի ձեռքով է կատարվում: Նա առաջարկեց մի քանի տիկիներ և օրիորդներ գրավել ընկերական ժողովները: Մսերյանը ընդդիմացավ այս մտքին: Նա կանանց ատում էր, իբրև անհատների, իսկ իբրև դասակարգի պաշտպանում էր նրանց իրավունքները: Բժիշկ Սալամբեկյանը հավանեց Բարայթյանի միտքը: Վեքիյանն անորոշ կերպով ուսերը շարժեց:

— Կանայք, — կրկնեց Դիմաքայանը, — այո՛, ես էլ եմ պաշտպանում նրանց իրավունքները, բայց ո՞րտեղից գտնենք այնպիսիներին, որ համաձայնվեն կամ կարողանային մեզ օգնել:

— Ես ճանաչում եմ մի քանիսին, — պատասխանեց Բարայթյանը, — որոնք կարող են մեզ համար օգտավետ լինել: Ափսոս միայն գեղեցիկ չեն, իսկ ես, ինչ թաքցնեմ մեղքս, միայն գեղեցիկներին եմ սիրում:

Դիմաքայանը գրգռվեց ընկերոջ վերջին դարձվածի դեմ:

— Բավական է, — գոչեց նա, ժամանակ է թողնել այդ Նոր ձևի կռապաշտությունը: Մենք պետք է խոնարհվենք խելքի զորության և ոչ թե գեղեցիկ աչքերի ու սիրուն այտերի հրապույրի առջև:

Բարայթյանը ժպտաց:

— Գեղեցկությունն երբեմն մարդկանց անբարոյականացնում է, — ավելացրեց Դիմաքայանը մի տեսակ անզսպելի կրթով, ուղղակի նայելով Բարայթյանի աչքերին:

Կարծես, խոսքը նրան էր վերաբերվում: Բարայթյանն անտարբերությամբ երեսը դարձրեց Վեքիյանի կողմը, որ նույնպես խորհրդավոր կերպով ժպտում էր: Նրանք հայացքներով հաղորդեցին միմյանց իրանց մտքերը, որ միևնույն բանին էր վերաբերվում — Դիմաքայանի դեմքի տգեղությանը:

Այդ օրից երկու շաբաթ անցած՝ Դիմաքայանը սկսեց այցելել Ներսիսյան դպրոցը ինչպես ուսուցիչ: Նրա դասերը տևում էին մինչև կեսօրվա մեկ ժամը: Այնուհետև նա գալիս էր տուն և զբաղվում այլ գործերով:

Ուսուցչական շրջանը նրան ընդունեց արտաքին հարգանքով ներքին նախանձով, որովհետև ամենաառաջին ուսուցիչն էլ նրա մեջ տեսնում էր գորեղ մրցակից:

Նա հետաքրքրվեց յուր պաշտոնակիցների աշխարհայացքով: Նա գտավ նրանց շրջանում մի քանի համակրելի մարդիկ, մյուսներին չհավանեց և սկսեց բացարձակ վիճել, հակառակել նրանց մտքերին և քարոզել յուր գաղափարները: Մի ամիս չանցած, ունեցավ մի քանի բարեկամներ և

շատ հակառակորդներ: Ոմանք շրջապատեցին Նրան, իսկ ոմանք հեռանալով կազմեցին հակառակ բանակ: Խաղաղ և ճահճացած շրջանի մեջ ընկավ մի տեսակ շարժում: Ուսուցչական սենյակի պատերը վկա եղան ջերմ վիճաբանությունների և կատաղի հակաճառությունների: Տեսուչը, թեև բարձր կրթություն ստացած, բայց հին հայացքների տեր մի մարդ էր: Փորձված, հմուտ և խորամանկ մեկը, որ կարողացել էր գրավել ուսուցիչների մեծամասնության հարգանքը: Դիմաքայանը մոտեցավ Նրան, այցելեց մի քանի անգամ Նրա տունը և մի օր յուր ընկերների մոտ հետևյալ կարծիքը հայտնեց Նրա մասին.

— Մեր Համաքայանը այն խրտվիլակներից է, որոնք հեռվից են միայն մարդու նմանվում:

Այս խոսքերը շուտով հասան տեսչի ականջին, և սա վճռեց զգույշ լինել յուր Նոր ստորադրյալի հետ:

Մի օր Դիմաքայանը ուսումնարան մտնելիս հանդիպեց երկու աշակերտների, որ միմյանց հայիոյում էին փողոցային անվայել և կեղտոտ խոսքերով:

— Պարոններ, — ասաց Նա ուսուցչական սենյակով խմբված պաշտոնակիցներին, — մեր դպրոցում բարոյական դիսցիպլինա չկա, պետք է այս մասին հոգալ:

Բոլորը զարմացած նայեցին Նրա երեսին: Առաջին անգամն էին լսում այդպիսի պարզ, բայց և անպայման խիստ կարծիք դպրոցի մասին: Նա պատմեց հայիոյող աշակերտների մասին:

Նա առաջարկեց ընտրել հանձնաժողով, պարտք դնել Նրա վրա, որ ուսումնարանական կարգերի մասին կազմի մի Նոր ծրագիր: — Այս դպրոցում տիրում է հին հոգի, պետք է ամեն ինչ փոխել, վերանորոգել. պետք է այստեղի օդը մաքրել:

— Արդյոք, ինչպե՞ս, — հարցրեց տեսուչը Նուրբ հեգնական եղանակով:

— Այնպես, ինչպես անում են լուսավորված երկրներում քանդելով հինը, շինելով Նորը, դուրս վանելով նեխվածը, ընդունելով թարմը և կենդանին:

Մի քանի հակառակորդներ գլուխները կես-ծաղրով և կես-ատելությամբ շարժեցին: Տեսուչը պատասխանեց.

— Սիրում եմ ձեր ֆրազները:

— Ես պնդում եմ ընտրել մի հանձնաժողով:

Հետևյալ օրը, երրորդ օրը, մի ամբողջ շաբաթ Նա Նույնը կրկնեց: Վերջապես, մեծամասնությունը համաձայնվեց: Ընտրվեց հինգ հոգուց բաղկացած մի խումբ, որոնց թվում, հարկավ, և՛ Դիմաքայանը: Նրան հանձնեցին կազմել մի ծրագիր և ներկայացնել: Այս առաջարկությունն եղավ Գերմանիայում Նոր ավարտած մի մանկավարժի կողմից: Սա մտքում ծաղրում էր Դիմաքայանին և ուզում էր «տեսնել, թե ինչ ծրագիր կարող է կազմել մի մարդ, որ ինքը մանկավարժ չէ»:

III

Երկու շաբաթ պարապելուց հետո Դիմաքայանը ծրագիրը պատրաստեց և մի երեկո կարդաց բոլոր ուսուցիչների ու վերակացուների ժողովում:

Նա հիմնիվեր պախարակում էր դասատվության եղանակը, ուսուցիչների հարաբերության ձևը աշակերտների հետ: Նա ավելորդ էր համարում շատ ավանդվող առարկաներ և փոխարենը առաջարկում էր Նորերը: Գլխավոր կետը աշակերտների բարոյական սնունդն էր: Այս մասին Նա

խոսում էր ոգևորված, ոչ իբրև ծրագիր կազմող, այլ ինչպես անմեղների մի տաղանդավոր պաշտպան:

Ոչ ոք նկատողություն չարեց նրան կարդալու միջոցին: Մի քանիսը միայն երկդիմի հայացքներ ձգեցին միմյանց երեսին: Նա վերջացրեց, թաշկինակով սրբեց ճակատը և, փոքրիկ ոսկրոտ ձեռները գնելով ձեռագրի վրա, նայեց աջ ու ձախ, պատրաստ նկատողություններին պատասխանելու: Ընդհանուր լռությունը ընդհատեց տեսուչը շատ մեղմ ձայնով և զգույշ ձևով:

— Պարոն Դիմաքսյան, դուք վատաբանում եք մեր դպրոցը և, խոսք չունեմ, վատաբանում եք շատ տաղանդավոր կերպով: Բայց մի բան, ձեր բուն ծրագիրը, եթե թույլ կտաք այսպես ասել, շատ, ը՛րը՛, շատ տարօրինակ է ինձ համար:

— Ոչ թե տարօրինակ է, այլ ծրագիր բոլորովին չկա, — ավելացրեց գերմանական մանկավարժը:

Մեկի սառն նկատողությունը, մյուսի խորամանկ և կծու ծիծաղը կատաղեցրին Դիմաքսյանին: Նա, որ համոզված էր յուր մտքերի անպայման ճշմարտությանը, ինչպես մի մոլեռանդ կղերական, ծաղրվո՞ւմ է բացարձակ: Ո՛չ, այդ անկարելի է:

Նրա դեմքը գունատվեց, աչքերի մեջ փայլեց կատաղության հուրը: Փոքրիկ մարմինը վեր թռավ աթոռից, ինչպես հանկարծակի հրազարկ եղած և կաշկանդեց ամենքի ուշքը:

Բռունցքը զարկելով սեղանին, նա գոչեց,

— Ո՛չ, պարոններ, անկեղծությունը, միայն անկեղծությունը կարող է գործ առաջացնել: Խոստովանեցե՞ք, որ իմ գրածը ձեզանից շատերի քիմբին միայն դուր չի գալիս, բայց ծրագիր է և նոր գաղափարներով տոգորված ծրագիր:

— Այո՛, — պատասխանեց գերմանական մանկավարժը, — նոր գաղափարներով, որոնք հակասում են նույնիսկ ձեր նպատակին: Դուք գանգատվում եք, թե մեր դպրոցում բարոյական դիսցիպլինա չկա, իսկ ինքներդ կատարյալ անիշխանություն եք քարոզում:

Անիշխանություն. ո՛չ երբեք: Նա քարոզում է աշակերտական մաքուր զգացումների ազատություն: Ուսուցելը կամ վերակացուն չպիտի լինի աշակերտի կամքի լիազոր տերը, այլ նրա առաջնորդը և խորհրդատուն: Ոչ ոք իրավունք չունի կաշկանդել անհատի միտքը, բռնի ուժով հանել նրա գլխից մեկը — դնել մյուսը, որքան ևս փոքր լինի անհատը: Պետք է ազատություն տալ աշակերտի մտավոր և բարոյական հատկանիշների զարգացմանը: Եթե նա ընկերոջը ծեծում է և հայիոյում, մեղավորը ուսուցիչներն են:

— Դուք եք, պարոններ, — շարունակեց նա, ավելի ոգևորվելով, — դուք, որ մանուկ հասակից նրան սովորեցնում եք անպայման հնազանդության, ձեր կամքի, ձեր խելքի, ձեր հասկացողության, ձեր դատողության օրենքներին: Դուք կատարում եք մտքի բռնակալների դեր և այն էլ մատաղ մտքերի: Ի սեր ազատ բնության, հեռո՛ւ պահեցե՞ք նոր սերունդը ձեր եսի ազդեցությունից, եղե՞ք ժամանակակից կրթության միջնորդներ և ոչ ճնշող մեքենաներ: Թույլ տվե՞ք աշակերտի անհատական ուժերն անկախ զարգանան, միայն հետևեցե՞ք, որ նրանք չփչանան վատ ուղղությամբ: Անպայման բացակայություն խստության — ահա իմ առաջարկած դիսցիպլինան:

Նրա ճառն ազդեց մի քանի երիտասարդ ուսուցիչների վրա: Ոմանք բացարձակ հայտնեցին իրանց հավանությունը: Սակայն մեծամասնությունը հակաճառեց: Բարձրացավ անասելի աղմուկ քսան ու հինգ հոգուց բաղկացած ժողովում: Մի կողմից Դիմաքսյանի կողմակիցները, մյուս կողմից գերմանական մանկավարժը, տեսուչը և մի ստվար խումբ սկսեցին բարձրաձայն վիճել մինչև կեսգիշեր: Հետևյալ առավոտ վերակացուններից մեկը թեթևամտաբար պատմեց բարձր դասարան աշակերտների առաջ նախընթաց երեկոյին տեղի ունեցած եղելությունը: Ամիջապես կազմվեց համակրողներից մի խումբ, և Դիմաքսյանը աշակերտների շրջանումն էլ կողմակիցներ

ունեցա՛վ: Դասերից հետո, երբ նա դուրս էր գալիս դպրոցից, փողոցի դռան մոտ մու՛թ անկյունում հավաքված մի քանի հասակավոր աշակերտներ գաղտնի ծափահարեցին նրան: Նա ոգևորվեց, մոռացավ յուր կրած անախորժությունը, սրտում զգաց մի տեսակ ուրախություն: Մի վայրկյան նրան թվաց, թե ինքը հալածվածների ու թույլերի պաշտպան է: Եվ նրա սրտում զարկեց հերոսական փառասիրության երակը: Նույն օրը երեկոյան նա պաշտոնակիցների հետ ունեցած ընդհարումը պատմեց յուր մոտ ժողովված ընկերներին: Բոլորը միաձայն արտահայտեցին իրանց համակրությունը: Միայն իրավաբան Վեֆիյանը նկատեց, թե չպիտի շատ էլ ոգևորվել. «հարկավոր է ամեն մի միտք զգույշ քարոզել»:

— Չգույշ, զգույշ,— գոչեց Մսերյանը սրտմտությամբ,— դու էլ միշտ քո երգն ես երգում:

Ոչ ոք Դիմաքայանին այնքան չէր համակրում, որքան այդ «անուղղելի իդեալիստը»: Գուցե այդ էր պատճառը, որ Դիմաքայանն ամենից ավելի նրա հետ էր մտերիմ և նրան էր սիրում ու հարգում: Նա խրախուսեց Դիմաքայանին, առաջ բերելով նոր գաղափարների համար հերոսացած մարդկանց կյանքից օրինակներ:

Բարայթյանը ծիծաղեց նրա վրա: Մի՞թե կարելի է հսկաների օրինակները ամեն մի չնչին բանի համար հիշել: Կարծես, մի երևելի բան է մի խումբ կիսակիրթ ուսուցիչների դեմ մաքառելը: Եվ, խոսակցության նյութը փոխելով, առաջարկեց ընկերներին մի քիչ զվարճանալ:

— Պարոններ, եղեք գործիչներ կամ կործանիչներ, ինչ կամենաք, բայց մի՛ մոռանաք, որ մեր կյանքը անցողիկ է: Պետք է դառնությունների հետ զվարճություն էլ վայելել:

Այդ օրը Դիմաքայանը ռոճիկ էր ստացել: Նա պատվիրեց Սիրականին ընթրիք պատրաստել: Շուտով ընկերական շրջանը նստեց սեղանի շուրջը բաց ախորժակով, ազատ, համարձակ, ինչպես պարզ ուսանողներ: Նրանք սկսեցին այնպես զվարճանալ, խոսել ու վիճել, որ դրսից լսողը կկարծեր, թե սենյակը լիքն է հանդիսականներով: Գինին կրկնապատկել էր մի քանիսի ոգևորությունը: Մսերյանը սկսեց մի հին ուսանողական երգ: Բժիշկ Սալամբեկյանը ընդհատեց նրան ժողովրդական մի մելամաղձիկ երգով: Իրավաբան Վեֆիյանը շարունակ ժպտում էր և աշխատում ցույց տալ, թե անկեղծ զվարճանում է: Բարայթյանը առանձին ուրախ տրամադրության մեջ էր: Նա սրախոսում էր սովորականից շատ և ավելի հաջող: Առհասարակ ընկերական խնջույքներում նա հայտնի էր ինչպես ամենազվարթ սեղանակից: Ուտում էր նա անփույթ կերպով և անընդհատ խոսելով, և ուտում էր ամենից շատ և յուր հաստ շրթունքները այնպես շարժելով, որ ուրիշների ախորժակին էլ նպաստում էր:

— Վեֆիյան, ես քո գիրքը չեմ հավանում,— նկատեց Մսերյանը,— միշտ լուռ, միշտ զգույշ, հեր օրինած, մի անգամ չտեսա, որ դու ոգևորվես ընկերներիդ շրջանում:

— Է՛հ, անցան ուսանողական օրերը, կյանքը մարդու վրա ազդում է, միշտ չի կարելի ուրախանալ:

Այս խոսքերը նա արտասանեց մի այնպիսի փիլիսոփայական եղանակով, որ, կարծես, վաղուց անցել էր կյանքի մշակող քուրան: Այդ էր, որ վրդովեցրեց Մսերյանին, որ առանց այն էլ մտքում շատ էլ չէր համակրում իրավաբանին:

— Աստված սիրես,— գոչեց նա,— ինձ մոտ կյանքի մասին մի խոսիր: Տեսնո՞ւմ ես գլխիս մազերը, նրանք շատ օրեր են տեսել, ի՞նչ ես լրջամիտ ծերունի ձևանում:

Արդարև, Մսերյանը շատ օրեր էր տեսել, դառն օրեր: Տասը տարեկան հասակում նա զրկվել էր ծնողներից, մնացել էր թշվառ, անօգնական: Մի բարեսիրտ մարդ նրան վերցրել էր յուր հովանավորության տակ: Մեռել էր այդ բարեսիրտ մարդն էլ, և նա դարձյալ մնացել էր անպաշտպան: Ուսանող լինելով, շաբաթներով տաք կերակրի երես չէր տեսել, ապրել էր խոնավ նկուղներում, ընկերացել էր ամեն տեսակ մուրացկանների հետ: Երեք ծմեռ հյուսիսի կլիմայում անց էր կացրել առանց վերարկուի: Երկու տարի միայն նա կանոնավոր կացարան և կերակուր էր ունեցել: Թափառել էր քաղաքից քաղաք ապերախտ ընկերների չար լեզուների պատճառով:

Այդ բոլորը հայտնի էր Վեֆիյանին, որ այժմ նրա առջև կենսական փիլիսոփայի քղամիդ էր հազնում: Այն Վեֆիյանին, որ ապրել և սնվել էր ապահով ծնողների գգվանքով և գուցե չէր կարող հասկանալ, թե ինչ ասել է «չար աստղի տակ» ծնված լինել:

— Լսեցե՛ք, ընկերներ, լսի՛ր, Վեֆիյան,— արտասանեց Մսերյանը հուզված ձայնով,— կյանքը միայն նրան է ճնշում, ով յուր ուսերը տխմարի պես դեմ է տալիս նրա հարվածներին: Մաքառեցե՛ք անդադար, և դուք միշտ կծիծաղե՛ք նրա վրա: Կեցցե՛՜ վիշտ, որ մաքրում է մարդուն, ինչպես կրակը ոսկուն...

Եվ նա, բաժակը բարձրացնելով, զարկեց Դիմաքսյանի բաժակին: Նրանց հայացքների մեջ նշմարելի էր փոխադարձ անկեղծ ընկերական խորին համակրություն: Յուր կրած հալածանքների և թշվառությունների շնորհիվ Մսերյանը գրավել էր անխտիր բոլոր ընկերների համակրությունը: Միայն Վեֆիյանն էր, որ մտքում հեգնությամբ էր վերաբերվում դեպի իդեալիստը: Սրա կարծիքով Մսերյանի կրած դառնություններն առաջացել էին յուր թուլությունից: Նա ոչինչ նշանակություն չէր տալիս նրա անցյալին, քանի որ այդ անցյալը ներկայի համար մի գործնական հետևանք չի ունեցել: Չէ՞ որ Մսերյանը նույնն է, ինչ որ էր տասը տարի առաջ — միշտ ոգևորվող, միշտ պատանի: Նրա մտքերի մեջ չկա մի որոշ կապ, նա չունի ամուր աշխարհայացք, գտված, պարզված գաղափար, որի առջև նսեմանային մյուս բոլոր գաղափարները և նա կարողանար անձնատուր լինել մի որևէ նպատակի իրագործման: Նա գիտե միայն խոսել, հափշտակվել և ուրիշներին ոգևորել: Նրա դերը անորոշ է կյանքի մեջ: Ոչ, Վեֆիյանը Մսերյան չէ և չի էլ ուզում նրան նմանվել, երբեք:

Ընկերները ցրվելուց հետո Դիմաքսյանը երկար ժամանակ չկարողացավ այդ գիշեր քնել: Նրա նյարդերը գրգռված էին աղմկալի խոսակցությունից: Մեջքի վրա անկողնում պառկած, անորոշ հայացքը ուղղել էր առաստաղին: Նրա միտքը զբաղված էր ապագայով: Ահա այն կյանքը, որին նա վաղուց փափագում էր, այն երկիրը, այն շրջանը, դեպի ուր ձգտում էր ուսանողական շրջանից: Վերջապես, նա գտնվում է այն հողի վրա, ուր պետք է ցանե տարիների ընթացքում ժողոված սերմերը: Օ՛՛, որքան հետ է մնացել նրա մայրենի ժողովուրդը այն ազգերից, որոնց հետ նա շփվել է վեց տարի շարունակ և որոնց բաղաբակրության արգասիքները տեսել է աչքով: Ո՛րքան տարբերություն այնտեղի և այստեղի, այն կյանքի և այս կյանքի մեջ...

Այն բազմաթիվ գաղափարները, որ բարդվել էին նրա գլխում, գործադրության ելք էին որոնում: Մի ներքին հոգեկան ուժ վառում էր նրա սիրտը անզուսպ եռանդով: Թվում էր նրան, թե կյանքը շատ կարճ է այդ բոլոր գաղափարների մի չնչին մասն անգամ իրագործելու համար: Տակավին քսան ու վեց տարեկան նա զգում էր, թե արդեն շատ ժամանակ է կորցրել ապարդյուն: Մյուս կողմից նախանձը գրգռվում էր նրա սրտում, երբ հիշում էր անմահ մարդկանց, որ պատանեկան հասակում արդեն անուն էին վաստակել: Ահա հենց այդ անմահների ստվերներն էին, որ մղում էին նրան դեպի առաջ, որ գիշեր-ցերեկ հալածում էին նրա միտքը և խոստանում նախանձելի ապագա: Այո՛, նախանձելի, որովհետև նա չի մնալ անհայտության մեջ, նա յուր կյանքը չի թաղիլ խավարում: Նա բաց կանի ուժերով մի նոր ասպարեզ, ուր նրա անունը կփայլի ինչպես մի մենավոր պայծառ աստղ: Մարդիկ կճանաչեն նրան, կլսեն նրա պատգամախոս ձայնը: Նա կառաջնորդե յուր հայրենակիցներին դեպի լույս, արդարություն, ճշմարտություն: Ամբոխը, ողորմելի, եղկելի ասիական ամբոխը կզգա նրա ուժը, կսկսի հետևել նրան, փառաբանել, երկրպագություն տալ նրա հանճարին, ծափահարել նրա ամեն մի քայլը: Եվ կվաստակի նա մարդկային մտքի և խելքի ղեկավարի գորավոր անունը, և՛ կանմահացնի նա այդ անունը, և՛ ապագա սերունդները կդրոշմեն նրան պատմության էջերում: Ինչ փույթ, որ նա մի փոքրիկ, ցիրուցան եղած ազգի զավակ է: Սուտ է, թե միայն մեծ ազգերն են մեծ մարդիկ ծնում: Իսկ չորս հազարամյա գոյությունը, իսկ փառավոր պատմական անցյալը, միթե մի ազգի համար այդ ոչինչ նշանակություն չունե՞: Ինչո՞ւ ուրեմն չիուսա, որ հասել է այն օրը, երբ այդ փոքրիկ, աննշան ազգը փարթամ մարդկությանը պետք է տա մի հանճար, որ տառապյալ, խավարամիտ և դարավոր մթության մեջ դեգերվող ժողովրդի մեջ ռեֆորմատորի անունը վաստակած լինի: Եվ այդ հանճարը պետք է լինի ինքը՝ Արսեն Դիմաքսյանը:

Գրավված այս մտքերով, Դիմաքայանը անգիտակցաբար բարձրացել էր անկողնից և գիշերային շապկով քայլում էր սենյակում: Նրա փոքրիկ մարմնի ստվերը սահում էր պատերի վրա, մերթ հասնելով առաստաղին, մերթ ընկնելով հատակի վրա: Հանկարծ նրա հայացքը հանդիպեց յուր ստվերին, և նա կանգ առավ ու նայեց: Նա զգաց մի ցնցում և ոտքը ամուր խփեց հատակին: Նա ինքն իրան թվաց այնքան փոքր, այնքան աննշան, այնքան ողորմելի, որ վրդովվեց: Առաջին անգամը չէր, որ այդ միտքը գրգռում էր նրան գիշերային լռիկ մենության մեջ:

— Մի՞թե, միթե այս փոքրիկ մարմնի մեջ այնքան զորեղ հոգի կա, որ մի ամբողջ ժողովրդի գլուխս լինի, — գոչեց նա լսելի ձայնով:

Սակայն նույն վայրկյանին նա շփեց ճակատը, հեռացրեց իրանից հանկարծակի պաշարած կասկածը և նորից անձնատուր եղավ յուր երևակայություններին:

IV

Դիմաքայանի ընկերներից Բարաթյանը և Վեֆիյանը բուն թիֆլիսեցիներ էին, իսկ Սալամբեկյանը և Մսերյանը — գավառացիներ:

Ամենից շատ ծանոթներ և կապեր ուներ Թիֆլիսում Վեֆիյանը, հետո Բարաթյանը: Մյուսների համար տեղական հասարակությունը դեռ անծանոթ աշխարհ էր, մանավանդ Մսերյանի, որ առհասարակ խույս էր տալիս բազմաթիվ ծանոթներից:

Այլ էր Բարաթյանը: Այդ զվարճասեր երիտասարդի համար հասարակությունը ուներ շատ հրապուրիչ պայմաններ, ինչպես և՛ ինքը շատերի համար ուներ նույն պայմանները: Նրա ճարպիկ լեզուն, շնորհալի ձևերը, սիրալիր ժպիտները, գեղեցիկ պարելը, վերջապես, արտասահմանյան կրթության հռչակը, եվրոպական լեզուներ իմանալը — բաց արեցին նրա համար շատ դռներ: Իսկ Վեֆիյանը ծանոթացրեց նրան բոլոր յուր ազգական ընտանիքների հետ, որոնց թիվը շատ էր: Օր չէր լինում, որ նրանք միասին հյուր չլինեին այս կամ այն ընտանիքում: Ամեն տեղ Բարաթյանին ընդունում էին հաճությամբ, մանավանդ, որ նրա գերդաստանը քաղաքում բավական հայտնի էր: Պատահում էր, որ այս կամ այն տիկինը մի անգամ մի հանդիսում Բարաթյանին տեսնելով, դառնում էր Վեֆիյանին:

— Ծանոթացրեք ինձ ձեր ընկերոջ հետ, նա ինձ դուր է գալիս:

Իսկ երբ Բարաթյանը ծանոթանում էր, իսկույն հյուր էր հրավիրվում: Եվ ոչ մի հրավեր չէր ձանձրացնում նրան: Ահա ինչու չորս ամիս չկար, որ նա վերադարձել էր արտասահմանից, և արդեն նրա ազգանունը պտտում էր զանազան շրջաններում:

Այդ շրջաններից տակավին հեռու էր Դիմաքայանը: Նա թեև Մսերյանի պես չէր արհամարհում հասարակությանը, սակայն, զբաղված լինելով յուր ներքին աշխարհով, յուր գաղափարներով, վեճերով ու ծրագիրներով, առանձնապես չէր էլ մտածում ծանոթությունների մասին: Բայց կային մարդիկ, որ իրանք էին ձգտում նրանց մոտենալ: Նույնիսկ մի քանի ընտանիքներ փափագ էին հայտնում նրան իրանց հարկի տակ տեսնել:

— Բերեք ձեր օրիժինալին մեզ մոտ, — ասաց մի օր մեկը Բարաթյանին:

Դա տիկին Բախտամյանն էր, Վեֆիյանի ազգականուհիներից մեկը: Տիկինը սիրում էր ծանոթություններ, առանձին հակումն ուներ դեպի այն երիտասարդները, որոնք իրանց ուսումով, հասարակական գործերով և անունով քիչ թե շատ աչքի էին ընկնում: Նա նրանց հետ վիճաբանում էր, դատում էր և առհասարակ աշխատում էր ժամանակակից ինտելիգենտ կնոջ դեր կատարել:

Մի օր Բարաթյանը Դիմաքայանին ներկայացրեց տիկնոջը, որ յուր սովորության համեմատ նրան հրավիրեց յուր տունը: Իսկապես Դիմաքայանն առաջին անգամից լավ տպավորություն չէր գործել տիկնոջ վրա յուր աննշան տեսքով: Բայց որովհետև նրա անունը երիտասարդության մեջ բավական հռչակ էր ստացել, ուստի ինտելիգենտ կինը կամեցավ այդ մեկին էլ անպատճառ յուր տանը տեսնել:

Առաջին պաշտոնական այցելությունից հետո, Դիմաքայանը նորից հրավիրվեց Բախտամյանների մոտ: Եվ մի երեկո նա, զիջանելով Բարաթյանի թախանձանքին, գնաց այնտեղ իբրև արդեն ընտանեկան ծանոթ:

Տիկնոջ ամուսինը՝ Պյոտր Սոլովոնիչ Բախտամյանը նոր էր տնից դուրս եկել գործով և հետո պետք է գնար քաղաքային խորհրդի նիստը: Ինքնավարության առաջին կարգի իրավասու էր և երբեք մի նիստ բաց չէր թողնում:

Սենյակի խորքում խաղում էին երկու մանկահասակ աղջիկներ՝ չորս և վեց տարեկան:— Տիկնոջ զավակներն էին: Թեյի սեղանի շուրջը նրա հետ նստած էին մի դեռահաս աղջիկ գիմնազիոնի համազգեստով և մի չափահաս օրիորդ: Պյոտր Սոլովոնիչի հանգուցյալ քրոջ զավակներն էին, որ ապրում էին նրա տանը:

Տնային բաց գույնի հագուստով, մազերը խնամքով սանրած, սպիտակ թևերը կիսով չափ բաց տիկինը յուր տարիքից ավելի երիտասարդ էր երևում, թեև առանց այդ էլ նրա տարիքը քսան ու յոթից չէին անցնում: Նա քաղաքում շատերի համար գեղեցկուհի էր յուր սև աչքունքով, դեմքի թարմ գույնով, կարմրախայտ լիք-լիք այտերով և բավական ուռած կրծքով: Նա հյուրերին ընդունեց նազելի շարժվածքով տեղից բարձրանալով և քաղցր ժպտալով առանձնապես Բարաթյանի երեսին:

Դիմաքայանը, որ սովորաբար ամոթխած էր, շիկնեց ու շփոթվեց տիկնոջ ձեռքը սեղմելիս: Գիմնազիոնի աշակերտուհին, հայտնի չէր ինչու, ծիծաղեց և վազեց մյուս սենյակ:

Գայանեն — այսպես էր մեծ օրիորդի անունը — համեստ, հանդարտ կերպով մեկնեց Դիմաքայանին յուր ձեռքը: Դա մոտ քսաներկու տարեկան, բաց գույնի մազերով փոքր-ինչ թուփս դեմքով, սև հոնքերով և կապույտ աչքերով մի էակ էր, որի դեմքի համեստությունը տիկնոջ աչք ծակող գեղեցկության հակապատկերն էր ներկայացնում: Հասակով նա տիկնոջ չափ էր, բայց ավելի բարակ և նուրբ կազմվածքով: Նրա սրածայր և երկայնաձև քիթը բնավ չէր խանգարում դեմքի գծերի կանոնավորությանը, թեև նրա երեսը ցույց էր տալիս մի փոքր երկայնաձև: Նա հագած էր պարզ տնային հասարակ մեխակագույն հագուստ:

— Երևակայեցեք, — սկսեց խոսել տիկին Բախտամյանը, սովորական ողջույններից հետո թեյի բաժակը դնելով Դիմաքայանի առջև, — իսկույն ես ու Գայանեն մի շատ ժամանակակից հարցի մասին էինք վիճում, որ դուք եկաք: Ասացեք, ինչդեմ, միթե կինը մեզանում կարո՞ղ է այն դերը կատարել, ինչ որ լուսավորված ազգերի մեջ: Ես այս մասին պարոն Բարաթյանի հետ էլ խոսել եմ: Նա ասում է, թե դուք, պարոն Դիմաքայան, մեր իրավունքները տաք-տաք պաշտպանում եք. շատ ուրախ եմ, շատ ուրախ եմ: Բայց ինչ օգուտ. կինը միթե մեզանում կարո՞ղ է բերան բաց անել յուր իրավունքների համար, *Лизочка не шали*, ոչ, ոչ, չէ կարող, մենք Ասիայումս ենք ապրում, հասկանո՞ւմ եք, Ասիայում: Այնպես չէ՞, պարոն Բարաթյան:

— Իհարկե այդպես է: Միթե ջենտլմեն Բարաթյանը կարո՞ղ է հակառակել ժամանակակից տիկնոջ ասածներին:

— Միայն պետք է քաջ լինել, ուշադրություն չդարձնել ուրիշների վրա և ապրել ինչպես եվրոպացի, տիկին, ինչպես եվրոպացի:

— Իհարկե, իհարկե, պարոն Բարաթյան, ես էլ այդ եմ ասում: Ասում են, տիկին Բախտամյանը ազատամիտ կնիկ է, մի՞թե ես չգիտեմ, որ շատերը նախանձից են խոսում: Եթե ես ուրիշների պես միշտ զուգվելով, զարդարվելով, հանդեսներ գնալով անցկացնեի ամբողջ կյանքս, չէին խոսիլ: Հավատացե՛ք, չէին խոսիլ: Ափսոս, որ մեր տղամարդկանց մեջ էլ քիչ բարեկամներ ունենք: Ինչ ուզում եք ասեք, տասից ինը վատ աչքով են մտիկ անում լուսավորված կնոջ վրա: Պարոն Դիմաքսյան, մի բաժակ էլ, էէ՛, լաա՛վ, խմեցե՛ք, ես ցերեմոնիա չեմ սիրում, Лизочка, тише, Элочка, что ты орешь? Տեսնում եք, որ լուրջ բաների մասին ենք խոսում, խելոք նստեցե՛ք ու ականջ դրե՛ք:

Մանկահասակ աղջիկները, որ մի օրինավոր կոնցերտ էին սկսել, ավելի բարձր գոռացին և միմյանց մի երկու բռունցք տալով բաժանվեցին:

— Բավական չար են, պարոն Դիմաքսյան, բայց մեղավորը ես եմ, շատ եմ ազատություն տալիս: Ես նրանց կրթում եմ նոր եղանակով:

Խոսակցությունը տեղի ուներ ռուսերեն: Տիկինը, որ ազատ տիրում էր այդ լեզվին, ոչ ոքի ժամանակ չէր տալիս բերանը բաց անելու: Նա շարունակեց նույն եղանակով. անցնելով մի առարկայից մյուսը, կանանց իրավունքներից թատրոն, թատրոնից — ճանապարհորդություն: Մի քանի անգամ ակնարկեց, թե եղել է արտասահմանում ամուսնու հետ, աչքով տեսել է, թե որքան այնտեղ կանայք ազատ են:

— Ես հանդիպեցի մի վեներուհու, որի ամուսինը Իտալիայումն էր ճանապարհորդում, իսկ ինքը գնում էր Շվեյցարիա: Ա՛խ, պարոն Բարաթյան, — գոչեց տիկինը հանկարծ խոսքը փոխելով, — դուք պարոն Դիմաքսյանին հայտնե՞լ եք մեր ժողովի մասին: Չե՞ք հայտնել ա՛յ, ա՛յ, ա՛յ, ինչպե՛ս կարելի է:

Նա պատմեց, թե մի խումբ կանայք վճռել են կանանց բարեգործական ընկերություն կազմել և թե վաղուց է ինքն այս միտքը քարոզում էր, և, վերջապես, հաջողեցրեց:

— Գայանեն էլ էր աշխատում, — ավելացրեց նա վեհանձնաբար, — կարելի է ասել, որ ինիցիատորները հենց մենք ենք, այնպես չէ՞, Գայանե:

Օրիորդը համեստությամբ պատասխանեց, թե ինքը իրան ինիցիատոր չէ համարում: Տիկինը հակառակեց, և վերջը պարզվեց, որ ընկերություն հիմնելու միտքը առաջին անգամ հայտնել է Բարաթյանը: Այս նորությունը Դիմաքսյանի սրտում զարթեցրեց մի տեսակ անախորժ զգացում: Ինչպե՞ս, նա, որ այնքան պաշտպանել է և պաշտպանում է կանանց խնդիրը, հանկարծ հեռու է մի գործից, որ կանանց ինքնուրույնության առաջին քայլն է որոշում: Ահա ինչ ասել է հասարակությունից հեռու ապրել:

Նրա հուզմունքը ավելի սաստկացավ, երբ տիկինը ասաց, թե ապագա ընկերության կանոնադրությունը կազմող մասնաժողովի անդամ է ընտրված և՛ Բարաթյանը: Նա հայտնեց յուր ուրախությունը, որ հայ կնոջ մեջ, վերջապես, ինքնաճանաչության հոգի է զարթնում: Բայց, չկարողանալով զսպել իրան, ավելացրեց, թե չէ հավանում, որ կանայք իրանց հենց առաջին հասարակական գործի մեջ տղամարդկանց էլ խառնում են: Ավելի լավ է բոլորովին անկախ գործել: Պետք է հենց սկզբից սովորել ինքնուրույն գործունեության: Տղամարդի մասնակցությունը կարող է նրանց վրա ճնշում գործել:

Այս բոլորը նա ասաց հանդարտ եղանակով: Բայց նրա ձայնի մեջ այնուամենայնիվ զգացվում էր ներքին խռովություն: Տիկինը հակառակեց նրան: Ոչ, ոչ, կանայք մենակ գործել չեն կարող, տղամարդը միշտ պետք է օգնի նրանց:

Դիմաքսյանը ակամա շփոթվեց և մտքում բարկացավ ինքն յուր վրա: Պարզ էր, որ Բարաթյանը այսպես թե այնպես վայելում է կանանց համակրությունը: Ուրեմն անվայել է խախտել այդ համակրությունը և անկարելի: Խոսակցության նյութը փոխվեց: Օրիորդ Գայանեն սեղանի վրա դրեց մի քանի տեսակ քաղցրավենիներ, չոր պտուղներ, գինի և մի շիշ քաղցր ըմպելիք:

Այժմ Դիմաքայանը աշխատում էր լինել զվարթ, անփույթ, համարձակ, ինչպես Բարաթյանը, որ, կարծես, յուր տանը լիներ նստած — ազատ, անշփոթ: Բայց չէր հաջողվում: Նա զգում էր, ինքն էլ չգիտեր ինչու, որ կաշկանդված դրություն մեջ է: Ստեպ-ստեպ նայում էր օրիորդին, խոսքը միայն նրան էր ուղղում, աշխատում էր լուրջ խոսակցությունից չհեռանալ:

Գայանեն լսում էր նրան հարգանքով, լսում էր նրա ոգևորված խոսքերը նոր սերնդի կրթության, հասարակական կյանքի այս կամ այն փոփոխության, հայրենիքի վիճակի մասին և այլն: Այդ միջոցին Դիմաքայանը մոռանում էր հասարակ հյուրի դերը և երևան էր գալիս ինչպես մի երգվյալ քարոզիչ: Բայց բավական էր Բարաթյանի մի աշխարհիկ դարձվածը, մի սուր նկատողությունը, մի թեթև, անփույթ հեգնությունը, և սենյակի մեջ տարածվում էր օրիորդի և տիկնոջ անկեղծ ու զվարթ ծիծաղը: Ծիծաղում էր և՛ Օվսաննան, որ մյուս սենյակից վերադարձել էր:

Դիմաքայանը ուզում էր մասնակցել այդ ընդհանուր զվարճությանը: Սակայն նրա ծիծաղը հնչում էր կեղծ, կատակը արտահայտվում էր բռնազբոսիկ: Թվում էր նրան, որ օրիորդը մտքում ծաղրում է նրան, համարում է տաղտկալի փիլիսոփա, տգեղ, այլանդակ, զզվելի: Այնինչ Գայանեն ոչ մի կերպ, ոչ մի ձևով, բացի հարգանքից և ջերմ համակրությունից, ոչինչ ցույց չէր տալիս նրան:

— Ո՞ր եք շտապում, — ասաց տիկինը, տեսնելով, որ Դիմաքայանը ոտքի կանգնեց, — սպասեցեք, ինդրեմ, ամուսինս կգա, միասին կընթրենք:

Դիմաքայանը չհամաձայնվեց: Նա հրաժեշտ տվեց: Նրա հետևից դուրս եկավ Բարաթյանը: Նրանք լուռ էին և ամեն մեկը զբաղված յուր մտքերով:

— Ինչո՞ւ կանգնեցիր, — գոչեց Բարաթյանը, տեսնելով որ ընկերը փողոցի մայթի վրա հետ մնաց:

— Տեսություն, ես կառքով եմ գնում:

Նա թույլ կերպով սեղմեց ընկերոջ ձեռը և բարձրացավ առաջին պատահած կառքի վրա: Բարաթյանը նայեց նրա հետևից զարմացած և ինքն իրան ասաց.

— Ի՞նչ պատահեց այդ մարդուն:

V

Դիմաքայանը սաստիկ չարացած էր: Նրա փոքրիկ մարմինը անընդհատ շարժվում էր կառքի մեջ: Մերթ նա շփում էր կարճիկ ու նոսր մորուքը, մերթ ձեռը ցնցողաբար զարկում ծնկին:

Տուն հասնելով, նա զղջաց յուր այցելության մասին: Տիկին Բախտամյանը նրան դուր չէր եկել յուր շատախոսությունով և արվեստական ձևերով: Այդ կողմից նա արդար էր համարում յուր այն տեսությունը, թե «որքան կինը գեղեցիկ է, այնքան թեթևամիտ է»:

Բայց մյուս կողմից — չէ՞ որ օրիորդ Գայանեն էլ տգեղ չէր: Ինչո՞ւ ուրեմն նա դուրեկան է, այնչափ դուրեկան, որ ազդու տպավորություն է գործել Դիմաքայանի վրա: Ահա նրա ազատ ծիծաղը, գրավիչ ժպիտները, կապտագույն աչքերի մեղմ և սիրտ թափանցող փայլը: Ինչո՞ւ յուր սիրունությունով հանդերձ նա «անտանելի» չէ: Ո՞չ անկարելի է չհարգել մի այդպիսի արարածի: Եվ մի՞թե սիրուն աչքերը, նուրբ բերանը, գեղեցիկ ատամները կարող են արգելք լինել խելքի բարձրությանը, կամքի հաստատությանը, սրտի վստահությանը:

Այստեղ Դիմաքայանի հայացքը դարձյալ ընկավ յուր ստվերի վրա: Նույն վայրկյանին նա հիշեց Բարաթյանին: Նա մտքով ինքն իրան համեմատեց յուր ընկերոջ հետ: Քառորդ ժամ առաջ լուսավոր խանութների առջևով նրանք անցնում էին կից առ կից: Ամբողջ ուսերով Բարաթյանը

բարձր էր նրանից: Այդ սարսափելի տարբերությունն էր, որ մի վայրկյանում տակնուվրա արեց նրա սիրտը, և նա շտապեց հեռանալ ընկերից, կառք նստել:

Նա մտաբերեց Գայանեի հարաբերությունը Բարաթյանի հետ, նրանց բոլոր ձևերը, խոսելու եղանակը, ամեն ինչ մանրամասնորեն: Եվ զգաց, որ նրանց մեջ կա մի ինչ-որ լուռ փոխադարձ համակրություն: Նրա մեջ զարթնեց անբացատրելի ատելություն դեպի երկուսն էլ, մանավանդ դեպի Բարաթյանը: Ինչո՞ւ և նա զվարճանում էր, սրախոսում էր, ազատ ու համարձակ շարժվում ինչպես սեփական տանը: Իսկ ի՞նքը... կարծես, մի աներևույթ չար ձեռք կաշկանդել էր նրան ոտից մինչև գլուխ: Ինչո՞ւ, միթե այն պատճառով, որ նա փոքրիկ է, աննշան, տգե՞ղ:

Նա սկսեց անցուդարձ անել: Ներս մտավ Սիրականը, որ նրա կոշիկները տանի սրբելու:

Դիմաքայանը մի զննող հայացք ձգեց նրա վրա: Նրա կատաղությունը մեղմացավ, և նա ավելի խորը նայեց ծառայի ծուռումուռ հասակին: Կարծես, հաճելի էր նրա համար դիտել այդ տգեղ մարդուն, որ լուռ կանգնած էր նրա առաջ յուր աղավաղված բերանը կիսով չափ բաց, շիլ աչքերով և տափակ քթով:

— ճշմարի՞տ է:

— Ի՞նչը, աղա:

Դիմաքայանը երեսը հետ դարձրեց: Նա խոսում էր մտքում: Ծառան զարմացած կանգնած էր: Նա հրամանի էր սպասում: Իսկ հրաման չկար:

Դիմաքայանը նստեց և դարձյալ նայեց ծառային: Մի քանի վայրկյան անցած, նա կամացուկ վեր կացավ տեղից և սկսեց անցուդարձ անել, աշխատելով, որքան հնար է, խոշոր քայլեր անել: Կարծես, նա մի խորին դրամատիկական դեր է փորձում, որ պետք է կատարեր: Ստեպ-ստեպ աչքի տակով սուր դիտում էր ծառային: Իսկ ծառան կանգնած էր, կոշտ ու սևացած ձեռները փորի վրա դրած: Դիմաքայանը անցնում էր նրա մոտով: Եվ նկատելի էր, որ ամեն անգամ անցնելիս ավելի ու ավելի մոտենում է ծառային, ինչպես մի խորամանկ կատու յուր որսին:

Գիշերվա լռության մեջ, կանթեղի աղոտ լույսով, այդ երկու տարօրինակ կերպարանքների հարևանությունը մի խորհրդավոր տեսարան էր ներկայացնում: Մեկը անշարժ կանգնած էր սենյակի մեջտեղում, մյուսը պտտում էր նրա շուրջը:

Երբեմն Դիմաքայանը այնքան մոտենում էր Սիրականին, որ քիչ էր մնում նրանց ուսերը միմյանց զարկվելին: Այժմ ծառան մարմնացած աաշություն էր ներկայացնում: Նրա հայացքը հետևում էր Դիմաքայանին: Կարծես, մի մագնիսական ուժ բււււււււ էր նրա ոտները հատակին: Նա ոչ խոսում էր, ոչ շարժվում և ոչ էլ, կարծես, ուզում էր շունչ քաշել: Միայն նրա թավամազ երեսը պտտում էր աջ ու ձախ, ինչպես ծինելույզի թիթեղյա հողմավար:

Հանկարծ Դիմաքայանը մի վայրկենաչափ կանգ առավ ծառայի կողքին: Նա ուսը մոտեցրեց Սիրականի ուսին. նայեց նրա աչքերին, ճակատին, կրծքին: Հետո մի ճարպիկ շարժվածքով հեռացավ նրանից մի քանի քայլ և թույլ ձայնով արտասանեց.

— Ի՞նչ կարճ ես, Սիրական:

Եվ բարձրաձայն ծիծաղեց: Դա մի անսովոր ծիծաղ էր, մի ծիծաղ, որի մեջ չէր զգացվում ո՛չ ծաղր, ո՛չ դառնություն և ո՛չ զվարճություն, այլ ավելի բարկություն: Դարձյալ խորին տրտմության քողը ծածկեց նրա երեսը: Նա թուլացած նստեց անկողնակալի վրա, գլուխը թեքեց կրծքին և նշան արեց ծառային, որ դուրս գնա: Հետո նա նստեց պարապվելու: Սեղանի վրա ցրված էին զանազան գրքեր, լրագիրներ, ամսագիրներ, ձեռագիրներ, թղթի բազմաթիվ մանր կտորներ, որոնց վրա գրված էին թվանշաններ:

Այս բոլորը նա պատրաստել էր մի ընդարձակ հասարակական դասախոսության համար, որ պետք է կարդար մի ամսից հետո: Ընկերներին հայտնի չէր նրա այս մտադրությունը, ինքն էլ առաջմ գաղտնի էր պահում: Քառորդ ժամ անցած պարապմունքը նորից նրան մոռացնել տվեց ամեն ինչ, և նա եռանդով և ոգևորված գրում էր:

Նույն պահին Բարաթյանը յուր սենյակում զբաղված էր այլ մտքերով: Բաժանվելով Դիմաքսյանից, նա ոչ մի տեղ չուզեց գնալ, վերադարձավ տուն: Նա մտքում անհիծում էր ընկերոջը, որ այնպես շուտ դուրս եկավ Բախտամյանների տնից: Նա վաղուց համակրում էր օրիորդ Գայանեին: Թատրոնում և հասարակական այլ և այլ տեղերում ամենից ավելի այդ օրիորդն էր, որ գրավում էր նրան և որին միշտ հետամուտ էր լինում: Ուստի շատերը կարծում էին, թե նրանք արդեն հարսնացու և փեսացու են: Այնինչ Բարաթյանը դեռ շատ զգույշ էր վարվում, որպեսզի այս կարծիքը հաստատ հիմք ունենար: Սկզբունքով նա վճռել էր ամուսնանալ, բայց ոչ շատ էլ շուտ: Շո՛ւտ, ոչ այն պատճառով, որ քսան ու վեց տարեկան հասակը ամուսնական կյանքի համար բավարար չէր համարում, այլ որովհետև նրա հասարակական դիրքը դեռ որոշ չէր: Կրակից ապահովող ընկերության գործակալի պաշտոնը նրա աչքում մի չնչին բան էր: Նա փափագում էր ավելի առաջ գնալ: Բայց թե ինչպե՞ս — այս էր գլխավոր հարցը: Արթունական ծառայության մեջ մտնել նա չէր ուզում: Նա բժիշկ չէր, ինժեներ չէր, իրավաբան չէր, որ յուր որոշ շավիղը ունենար: Եվրոպական համալսարանի դիպլոմը շատ-շատ կարող էր նրա համար մի որևէ հայ դպրոցում տեսչի կամ ուսուցչի տեղ պատրաստել: Բայց նրա քիմքը շատ և շատ բարձր էր այս տեսակ համեստ պաշտոններից: Այլ բան էր, եթե նա կարողանար մի հասարակական պաշտոն ստանալ մի որևէ հիմնարկության մեջ, թեկուզ քաղաքային վարչությունում, թեկուզ մի բանկում կամ մի ուրիշ տեղ:

Բայց հասարակական ընտրելին լինելու համար պետք էին մեծ կապեր: Եվ ահա այդ կապերից մեկը և ամենագլխավորը, ամենագորավորը կարող էր լինել Պյոտր Սոլովմոնիչ Բախտամյանը: Ո՞վ չէր ճանաչում քաղաքի այդ առաջնակարգ կավածատիրոջ: Ո՞ր վաճառականը, ո՞ր բանկիրը, ո՞ր պաշտոնյան չէր կատարել այդ պատկառելի քաղաքացու խնդիրը: Ուրեմն պետք էր գրավել այդ զորավոր մարդու համակրությունը: Իսկ Բարաթյանը ոչ միայն դեռ չէր գրավել, այլև զգում էր, որ յուր հաճախ այցելությունները նրան դուր չեն գալիս: Պատճառը նա շատ լավ գիտեր: Պյոտր Սոլովմոնիչը վերին աստիճանի նախանձոտ ամուսին էր: Եվ Բարաթյանը այդ կողմից նրան մեղադրելու իրավունք չուներ: Քսան և յոթ տարեկան գեղեցիկ և երիտասարդ կնոջ հիսուն և ութ տարեկան մարդը չէր կարող յուր տանը սառնասիրտ ընդունել երիտասարդ հյուրեր: Մանավանդ, որ տիկին Բախտամյանը, Պյոտր Սոլովմոնիչի կարծիքով, չափից ավելի էր ազատ վարվում երիտասարդների հետ: Իսկ Բարաթյանը ամենից կրթվածն էր, ամենից խելոքը, ամենից սրախոսը և, որ գլխավորն է, ամենից գեղեցիկը, որի հրապույրին դուրին չէր դիմանալ:

Մի բան կարող էր նրա համար տեղ բաց անել Պյոտր Սոլովմոնիչի սրտում — Գայանեի հետ ամուսնանալը: Նա գիտեր, որ պատկառելի քաղաքացին այդ ամուսնության դեմ չէր լինի. միթե Գայանեի համար նրանից ավելի հաջող կենսակից կարո՞ղ էր գտնել:

Ահա ինչու Բարաթյանը գիշերվա կեսին առանձնացած յուր սենյակում մտածում էր. ինչ անել, առաջ դիրք հաստատել, հետո՞ ամուսնանալ, թե՞ ամուսնանալ դիրք հաստատելու համար:

Կար և մի ուրիշ կետ, որ զբաղեցնում էր նրա միտքը կեսգիշերին: Եվ որքան նա աշխատում էր չխորհել, դարձյալ այդ միտքը համառությամբ հալածում էր երիտասարդին: Ժամանակ առժամանակ նրա աչքերի մեջ պսպղում էր մի կրթուր փայլ: Նա յուր հաստիկ շրթունքները սեղմում էր սպիտակ խոշոր ատամներով, նրա առույգ այտերը դողում էին, իսկ դեմքի վրա տարածվում էր մի ժպիտ, որ հագուրդ չստացած հեշտասիրություն էր արտահայտում:

— Ո՛չ, այդ չպիտի անել, չպիտի անել, գոնե... Վեքիյանի համար, — արտասանեցին նրա շրթունքները: Նա նայեց աջ ու ձախ, կարծես, վախենում էր, որ մի գուցե մեկը լսե այդ գաղտնիմաստ խոսքերը:

Յետևյալ օրը նա բաց թողեց, երրորդ օրը ցերեկով դարձյալ գնաց Բախտամյանների մոտ: Բարեբախտաբար, այս անգամ Պյոտր Սոլոմոնիչը տանը չէր: Տիկինը նրան ընդունեց սովորական ուրախությամբ և անմիջապես խոսք բաց արեց Դիմաքայանի մասին: Նա բոլորովին չէր հավանել Բարաթյանի ընկերոջը:

— Դեմքի համար չեմ ասում, տերը նրա հետ, վարմունքը շատ վատ է:

— Այո՛, Դիմաքայանը տաղտկալի է. նա ընկերական շրջանի մարդ չէ: Շարունակ վիճում է և հակառակում: Տղամարդը պետք է հարգանքով վերաբերվի կանանց բոլոր ասածներին:

— Ինչո՞ւ բոլոր ասածներին, — ընդհատեց օրհորդ Գայանեն, — միթե այդ պարտավորակա՞ն է:

— Պարտավորական չէ, սիրելիս, բայց քաղաքավարությունը պահանջում է:

— Քաղաքավարությունը պահանջում է միշտ կանանց շողոքորթե՞լ: Ընդհակառակը, իմ կարծիքով, տղամարդը միշտ պարտավոր է ուղղել մեր սխալը. այսինքն մեզ հետ անկեղծ լինել:

Երկու կանանց մտքերը հաշտեցնելու համար Բարաթյանը մեղմ և համոզիչ ձայնով նկատեց.

— Այո՛, օրհորդ, ձեր ասածը բոլորովին ճշմարիտ է. Բայց տիկինը դրա դեմ չէ: Տիկինը բարեհաճում է ասել, թե տղամարդը կարող է կնոջ սխալը ուղղել, մինչև անգամ սովորեցնել նրան, բայց հասարակ կերպով և ոչ թե վարժապետական ձևով խրատել: Խրատելը առհասարակ, ը՛ր՛ը՛, առհասարակ վայելուչ բան չէ:

— Ախ, պարոն Բարաթյան, — գոչեց տիկինը հիացած, — ի՞նչ լավ գուշակում եք իմ միտքը, երանի ամեն մարդ ձեզ պես շուտ հասկանար ինձ: Բայց գիտեք, ձեր Դիմաքայանը շատ պակասություններ ունի, ես կարծում եմ, որ այդ փոքրիկ մարդու մեջ մի շատ գոռոզ սիրտ է նստած: Նա պետք է շատ նախանձոտ լինի: Գայանե, ինդրեմ, չհակառակես, ես մարդկանց քեզանից շատ և շատ լավ եմ ճանաչում, իզուր չեմ երկու-երեք տարով քեզանից մեծ: Այո, պարոն Բարաթյան, կարող եմ ասել ձեր ընկերը դժբախտ մարդ է:

— Ինչո՞վ է դժբախտ:

— Իբրև թե չգիտեք, չե՞ք տեսնում նրա կերպարանքը... Ֆի՛...

Բարաթյանը վեհանձնաբար նկատեց, թե տղամարդի համար արտաքինը ոչինչ նշանակություն չունե: Նրա գեղեցկությունը խելքն է ու սիրտը: Օրհորդ Գայանեին շատ դուր եկավ այս նկատողությունը: Նա գաղտուկ դիտեց Բարաթյանին և մտքում ասաց.

«Դու համ գեղեցիկ ես, համ էլ խելոք»:

Նույն օրը երեկոյան Դիմաքայանի մոտ դարձյալ ընկերական ժողով էր: Բարաթյանը, որ ամենից առաջ էր եկել, խոսք բաց արեց նրա հետ Բախտամյանների մասին և հաղորդեց, թե Դիմաքայանը օրհորդի և տիկնոջ վրա շատ լավ տպավորություն է գործել: Դիտավորությամբ ասած այս սուտը գրավեց Դիմաքայանին, և նույն վայրկյանին նրա սրտում չքացավ այն թեթև ատելությունը, որ դեռ մնում էր այնտեղ Բարաթյանի վերաբերմամբ:

VI

Դիմաքայանը զբաղված էր յուր դասախոսությունով: Նա մոռացել էր ուսումնարանական հոգսերը, ուսուցչական նիստերը: Նույնիսկ ընկերական ժողովները: Երբ փաստերը կազմակերպեց, բանախոսության գաղափարը ծրագրեց, մի օր հայտնեց ընկերներին յուր մտադրությունը:

— Ի՞նչ է դասախոսությանդ բովանդակությունը, — հարցրեց Բարաթյանը:

— Մեր երկրի տնտեսական դրությունը:

— Հիանալի միտք, — գոչեց ամենից շուտ ոգևորվող Մսերյանը:

Նույն հավանությունը տվեց և բժիշկ Սալամբեկյանը: Իսկ Վեֆիյանը զգուշացրեց Դիմաքսյանին, որ ծայրահեղ մտքերից խույս տա, առհասարակ խոհեմությունով խոսի:

— Այդ բանո՞ւմն էլ խոհեմությանդ քիթը ներս խրեցիր, — ձայն տվեց բարկացած Մսերյանը, — Վեֆիյան, պառավ հավի մսի պես օրեցօր անմարսելի ես դառնում:

Բարաթյանը հարցրեց, թե ինչ նպատակի է հատկացնելու դասախոսությունից գոյացած գումարը:

— Ազգային հիվանդանոց պետք է բանա, ինձ էլ կառավարիչ նշանակի, — հեզնեց Սալամբեկյանը:

Երբ Դիմաքսյանը ասաց, թե արդյունքը վճռել է նվիրել կանանց նոր կազմվող ընկերությանը, Բարաթյանը հոնքերը վեր քաշելով արտասանեց.

— Մի՞թե: Ուրեմն, ես կուրախացնեմ տիկին Բախտամյանին և օրիորդ Գայանեին:

Բայց Դիմաքսյանը ասաց, թե ինքն էլ է մտադիր այցելել Բախտամյաններին և անձամբ հայտնել յուր վճիռը: Նրա հարաբերության մեջ զգացվում էր մի տեսակ բարկություն դեպի Բարաթյանը: Նրա ձայնը նշմարելի կերպով դողում էր:

Երեկոյան նա սովորականից ավելի խնամքով հագնվեց և գնաց Բախտամյանների տունը: Այս անգամ Պյոտր Սոլովոնիչը տանն էր: Չնայելով յուր պատկառելի տարիքին, նա տակավին առույզ և առողջ մարդ էր, ավելի գեր, քան նիհար, ավելի ցածր, քան բարձր հասակով: Նրա կլորիկ և ուռած երեսը, որ երկու օրը մի անգամ սափրվում էր, արտահայտում էր ապահով ու անհոգ բուրժուալի տրամադրություն: Իսկ ավելի առն հոնքերի տակ տեղավորված աչքերի մեջ ապրելու ցանկություն էր փայլում:

Դիմաքսյանը նրա հետ ծանոթացել էր արդեն առաջին պաշտոնական այցելության միջոցին, Պյոտր Սոլովոնիչը հավանել էր նրան և խնդրել էր շուտ-շուտ այցելել: Դա մի շնորհ էր, որին նա քիչ երիտասարդների էր արժանացնում:

Տիկին Բախտամյանը անզգուշություն ունեցավ հարցնել Բարաթյանի մասին: Դիմաքսյանը պատասխանեց, թե նա երևի զբաղված է, որ չեկավ, որովհետև մտադիր էր գալու: — Չբաղված, — գոչեց Պյոտր Սոլովոնիչը կիսահեզնաբար, — Բարաթյանը զբաղվա՛ծ, այդ առաջին անգամն էմ լսում:

Նրա հեզնության մեջ երևում էր մի տեսակ ատելություն դեպի երիտասարդը: Ատելություն, որ նա չէր էլ աշխատում թաքցնել: Օրիորդ Գայանեն մյուս սենյակից ներս եկավ: Նրա աչքունքը կիտվեցին, երբ տեսավ, որ Դիմաքսյանը մեռակ է եկել. երևում էր, որ նա էլ սպասում էր Բարաթյանին, ինչպես տիկինը:

Պյոտր Սոլովոնիչը շարունակեց խոսել Բարաթյանի մասին:

— Հայր ու որդի մի խնձոր են երկու կտոր արած: Ես նրա հոր հետ միասին եմ ուսում առել գիմնազիայում Վորոնցովի ժամանակ: Առհասարակ Բարաթովները հայտնի պտուղներ են...

Դիմաքայանը խոսակցության նյութը փոխեց: Նա հետաքրքրվեց քաղաքային գործերով: Եռանդուն իրավաբան, կարծես, հենց մի այդպիսի բան էր սպասում, որ ցույց տա, թե ինքը որքան ազատամիտ քաղաքացի է: Նա պաշտպանեց ջրանցքի խնդիրը: Նա խոսեց ձիաքարշ երկաթուղու օգուտների մասին, ծաղրեց մի քանի իրավասու հռետորների, գովաբանեց քաղաքագլխին: Առհասարակ հայտնեց, որ նրա ուղեղը անչափ զբաղված է քաղաքային գործերով: Մի հանգամանք, որ սաստիկ բարկացնում էր նրա կնոջը, որովհետև Պյոտր Սոլովնիչը միշտ ձանձրացնում էր նրան այն բանով, որ Աննային բնավ չէր հետաքրքրում — դումայի պեսպես վճիռներով:

Վերջապես, Դիմաքայանը հաջողեց խոսք բաց անել կանանց ընկերության մասին: Բայց այստեղ էլ Պյոտր Սոլովնիչը չթողեց ոչ ոքի խոսել: Նա ոտով գլխով ընդդեմ էր այդ ընկերությանը:

— Սուտ բան է, ի՞նչ ընկերություն, ի՞նչ մընկերություն: Մի քանի անգործ աղջիկ պարոններ հավաքվել են, ուզում են իրանց համար գործ սարքել: Կնիկը ինչ է, որ հասարակական գործիչ դառնա:

Տիկինը այլևս չկարողացավ իրան զսպել:

— Կնիկը իսկի էլ պակաս չէ տղամարդից: Այդպես են, այ, պարոն Դիմաքայան, ես ձեզ չէի՞ ասում, հենց որ մի քիչ աչք ենք բաց անում, ուզում ենք ուրիշների էլ աչքը բաց անել, սկսում են ծաղրել, հալածել: Արի ու այստեղ գործ տես:

— Գործ տես, խը, խը, խը, գործ տես: Ի՞նչ պիտի անի ձեր ընկերությունը, հարցնում եմ, շատ-շատ մի ուսումնարան պետք է բաց անի, օհոհ, երևելի բան: Տո՛, թողեք է՛:

Դիմաքայանը փորձեց պաշտպանել կանանց իրավունքները: Բայց իզուր, Պյոտր Սոլովնիչը կատաղի թշնամի էր կանանց գործունեությանը, առանձնապես յուր ամուսնու մասնակցությանը: Հարկավ, նա թաքցնում էր իսկական պատճառը: Նա կասկածում էր, որ ընկերությունը երիտասարդ կանանց համար մի նոր առիթ է տղամարդկանց հետ ավելի ազատ շփվելու համար: Չէ՞ որ առանց այդ էլ Բարաթյանը արդեն թթվացրել էր նրա սիրտը:

— Գայանեի համար խոսք չունեմ, եթե նա ուզում է, կարող է ընկերության մեջ մտնել, բայց դու, Աննա, հեռու պահիր քեզ, ի՞նչ գործ ունես քահել-քուհուկների հետ:

«Ջահել-քուհուկներ», ի՞նչ, միթե Աննան պառավ է: Տիկինը կատաղեց և ներքին ալեկոծությունից եփած խեցգետնի պես կարմրեց: Գայանեն պաշտպանեց նրան: Նա ասաց, թե անկարելի է, որ Աննան չմասնակցի ընկերությանը, քանի որ գործը արդեն սկսվել է: Բացի դրանից, եթե Աննան հեռանա, ինքն էլ պետք է հեռանա:

— Առանց նրան ինձ համար անհարմար է գործելը, ես չեմ ուզում շատ էլ ինքնազուլիս լինել:

Այս դարձվածը դուր չեկավ Դիմաքայանին: Նա բացատրեց, թե ով կամենում է ուրիշներին օգտավետ լինել, առաջ ինքը պետք է սովորի անկախության: Իսկապես նա մի բան էր ցանկանում — տեսնել օրիորդին ազատ որևէ հովանավորությունից, մանավանդ տիկին Բախտամյանի, որի համակրությունը դեպի Բարաթյանը անչափ տհաճություն էր պատճառում նրան:

Նրա միջամտությունը մի նոր գրգիռ տվեց տիկնոջ բարկությանը: Արդեն նա առանց այն էլ սիրելի չէր տիկնոջը, իսկ այժմ հանդգնում է Գայանեին ազատե՞լ նրա ազդեցությունից:

— Լա՛վ, — հազիվ զսպելով յուր կատաղությունը, ասաց տիկինը, — թողնե՛նք այս խոսակցությունը:

Եվ մի վատ հայացք ձգեց Դիմաքայանի վրա: Դա մի լուռ նշան էր, որով նա միանգամ ընդմիջտ հայտնեց յուր հակակրողությունը երիտասարդին: Պյոտր Սոլովնիչը նկատեց այդ և, կարծես, կնոջը ավելի գրգռելու համար, սկսեց ավելի սիրալիր վարվել յուր հյուրի հետ:

— Ես կկամենայի, — ասաց նա, — որ այդ ընկերության մեջ դուք էլ խառն լինեք: Դուք շատ օգուտ կտայիք:

— Անմիջապես չեմ խառնվիլ, բայց կողմնակի կերպով կաշխատեմ օգտավետ լինել, — պատասխանեց Դիմաքայանը, օգտվելով հանգամանքից, — ես մտադիր եմ շուտով ընկերության օգտին մի դասախոսություն կարդալ:

Լուրը շատ լավ տպավորություն գործեց օրիորդ Գայանեի վրա: Նա մինչև անգամ ուրախացավ: Այնինչ՝ տիկին Բախտամյանը նկատեց, թե դասախոսությունից հագիվ փոքր ի շատե մի խոշոր գումար գոյանա: Օրիորդը ասաց, թե բանը գումարը չէ, այլ համակրությունը: Տիկինը, Դիմաքայանին գրգռելու նպատակով, հայտնեց, թե Բարաթյանն էլ մտադիր է թատրոնասերների մի ներկայացում կազմել:

— Ա՛յ, ներկայացումը ուրիշ բան է, ես կարծում եմ հազար ռուբլի կմտնի մեր գանձարանը:

Տիկինը հասավ յուր նպատակին: Դիմաքայանը լուռ, աչքերը լայն բաց անելով, նայեց նրա երեսին, այնքան վատ հնչեց նրա ականջին այդ անսպասելի նորությունը: Դարձյալ Բարաթյանը, այդ ինչ բան է, մի՞թե երկու ընկերները սկսում են մրցե՞լ կանանց դուր գալու համար:

Արդեն բավական ուշ էր, ժամանակ էր հրաժեշտ տալու, իսկ նա չէր ուզում կամ, ճիշտն ասած, չէր կարողանում տեղից վեր կենալ: Կարծես մի բան նրան կապկպել էր և կպցրել բազկաթոռին, որի վրա նա շարունակ նստած էր ներս մտնելու ընդմեջ:

Նրա դեմոնները պատին քարշ արած էր մի մեծ հայելի: Մինչև այժմ նա այդ չէր նկատել: Հանկարծ նրա հայացքը ընկավ յուր փոքրիկ կերպարանքի վրա, և նա մի որոշ ցնցողական շարժում գործեց: Ա՛խ, ո՞րքան նա պզտիկ և աննշան էր այդ ընդմեջ յուր աչքում: Փափուկ բազկաթոռը ազահողթյամբ ամբողջովին կլանել էր նրան, և միայն երևում էր նրա խոշոր գլուխը:

Դարձյալ նա շփոթվեց, դարձյալ ինքնասիրության զգացումը գրգռվեց նրա մեջ: Նա կամեցավ հակառակել մեկին, ումնիցե, վիճել, կռվել: Նա պատրաստ էր նույնիսկ Գայանեին հենց իսկույն, առանց այլևայլի, սաստիկ հանդիմանել: Անսիրտ օրիորդ, ինչո՞ւ չես ճանաչում քո դեմ նստածին: Մի՞թե կարծում ես այդ փոքրիկ մարմնի մեջ նստած հոգին նույնպես փոքրիկ է: Ոչ, դու պետք է ճանաչես Դիմաքայանին, պետք է զգաս նրա մտքի և հոգու զորությունը: Նա ոտքի կանգնեց հանկարծ, անսպասելի կերպով: Նա գունատ էր, և ոչ ոք չգիտեր նրա գունատության պատճառը: Ոչ ոք չի նորեց նրան չտապել, բացի Պյոտր Սոլովնիչից, այն էլ կիսաբերան: Նա դուրս եկավ շտապ քայլերով: Փողոցի սառը օդը խփեց նրա տաքացած ճակատին: Նա ուշքի եկավ, զգաց, որ չափազանց շփոթված էր, զգաց նույնպես, որ անշուշտ վատ ազդեցություն է թողել օրիորդի վրա: Նա մի վայրկյան կանգ առավ փողոցի մեջտեղում, ամուր սեղմեց ճակատը և հառաչելով արտասանեց.

— Այո՛, տեսնում եմ, որ այդ օրիորդը ինձ խելքից պետք է հանի:

Եվ բաշքշվելով խոնավ սալահատակի վրա, անհետացավ գիշերային մթության մեջ:

Տիկին Բախտամյանը, հյուրը գնալուց հետո, ազատություն տվեց յուր կատաղությանը: Արդեն նա բավական տանջվել էր, զսպելով յուր սրտի ավելոծությունը:

— Վերջը դու քեզ էլ, ինձ էլ ծաղրի առարկա կդարձնես ուրիշների մոտ: Տեր աստված, ի՞նչ խայտառակություն, այն էլ ո՛ւմ մոտ, մի մի մի...

— Երևելի և պատվական երիտասարդի մոտ: Բա՛ս, Դիմաքայանը հիանալի մարդ է, նա իմ շատ լավ բարեկամն է:

— Լավ բարեկամ ես գտել, տե՛ս ուրիշները ձեռքիցդ չխլեն, հա՛ հա՛ հա՛:

— Ատում եմ, հիանալի երիտասարդ է, դու էլ ասա «հա՛»: Այնպես չէ՞, Գայանե, բարի, խելոք, իմաստուն երիտասարդ է:

Գայանեն ոչինչ չպատասխանեց և ոչ մի նշանով չարտահայտեց յուր համակրությունը կամ հակակրությունը: Պյոտր Սոլոմոնիչը շարունակեց:

— Իմ աչքում նա ամենաքիչը մի դյուժին Բարաթովներ արժե, ուղիղ մի դյուժին: Նրա մի ծուռ քիթը չեմ փոխիլ տասը սիրուն ֆրանտների հետ, բա՛ս, չեմ փոխիլ քո այդ... լպստած Բարաթովների հետ:

Եվ բարկացած անցավ յուր սենյակը:

— Խելագարվել է այսօր, ի՛նչ է, — գոչեց տիկին Բախտամյանը, — ինչո՞ւ է այդպես կատաղել Իսակ Գասպարիչի դեմ: Կարծեմ, ամենքն էլ գիտեն, թե ինչու համար եմ այդ երիտասարդին ընդունում: Գայանե, խոմ, դու գիտես, ինչո՞ւ չես պաշտպանում, ես քո պատճառով եմ այս նախատիևքը ստանում ամեն օր:

Օրիորդը մի վայրկյան գլուխը թեքեց կրծքին և ոչինչ չպատասխանեց: Մի ինչ-որ մուգ, անորոշ կասկած շփոթեցրեց նրան: Նա չէր ուզում տիկնոջ երեսին նայել: Այնինչ տիկինը միայն կանանց հատուկ նուրբ բնագոյով զգաց նրա շփոթության հիմնական պատճառը: Դա միայն օրիորդի համակրությունը չէր Բարաթյանին, այլ կար մի ուրիշ, ավելի լուրջ հիմունք: Ինչո՞ւ Պյոտր Սոլոմոնիչը այնքան պարզ նախանձում է Բարաթյանին, մտածում էր օրիորդը: Միթե իզո՞ւր, հենց այնպե՞ս: Ոչ, ոչ, այդ անկարելի է: Պյոտր Սոլոմոնիչը թեթևամիտ, անտակտ մարդ չէ: Անկասկած նրա ամուսնական սուր աչքերը հեռվում, գուցե շատ հեռվում մի կասկածելի մուգ գիծ են նշմարում: Վերջապես, ինչո՞ւ Գայանեի սիրտը երբեմն ակամա, հակառակ խելքին, հակառակ Բարաթյանի մասին կազմած նպաստավոր կարծիքին, ենթարկվում է մի վատ, մի գարշելի, մի դիվային կասկածի:

Նա գլուխը բարձրացրեց: Տիկինը, բուրբ մատը ատամներով կծած նայում էր հատակին:

— Ա՛խ, գոչեց նա հանկարծ, խույս տալով Գայանեի հայացքից, — երեխաները քնեցին առանց ինձ համբուրելու:

Նա արագ քայլերով անցավ կից սենյակը, ուր ննջում էին նրա մի զույգ զավակները:

Գայանեն նայեց նրա հետևից, և մի դառն ժպիտ երևաց նրա սիրուն շրթունքների վրա:

Այդ գիշեր մի ծանր, մի դաժան միտք երկար ժամանակ նրան հանգստություն չէր տալիս:

VII

Վերջին ժամանակ Դիմաքայանը տանը շատ քիչ էր զբաղվում: Հակառակ սովորականին, ամեն երեկո նա դուրս էր գալիս Մսերյանի հետ զբոսնելու և այնքան երկար ժամանակ, մինչև որ հոգնում էր: Նա անհանգիստ էր, տխուր, քիչ էր խոսում և առհասարակ շատ զարմացնում էր Մսերյանին:

Մի օր երկու ընկերները գնացին Վեֆիյանի մոտ, ուր նրանք դեռ չէին եղել: Թեև իրավաբանը յուր ծնողների հետ էր ապրում, բայց նրա բնակարանը բոլորովին առանձին էր, բաղկացած երկու մաքուր և սիրուն կահավորված սենյակներից:

Այստեղ ամեն բան յուր տեղն էր, և՛ փափուկ շքեղ անկողինը, և՛ թավշյա բազկաթոռները, և՛ օրորվելու աթոռը, և՛ կարմիր մահուդով ծածկած գրասեղանը յուր բոլոր պարագաներով, և՛ տուալետի սեղանը հոտավետ յուղերով, բազմաթիվ խոզանակներով և այլն, և այլն: Ամեն տեղ երևում էր մաքրասեր, ճշտասեր, զգույշ և ֆրանսո Վեֆիյանի ստվերը: Նույնիսկ սենյակների ձևը, հիշեցնում էր կենդանին:

Իրավաբանը յուր ընկերներին ընդունեց անսահման քաղաքավարությունով, հյուրասիրեց քաղցրահամ խմիչքներով և անուշահոտ սիգարով: Նրան առաջարկել էին գավառում քննիչի պաշտոն, չէր ընդունել: Նա կամենում էր անպատճառ Թիֆլիզում մնալ: Երեք ամիս էր նա սկսել էր պարապել փաստաբանությունով «երդվյալ հավատարմատարի օգնականի» կոչումը ընդունած:

Նա պատմեց մի քանի դատաստանական արկածներ, միշտ աշխատելով յուր արհեստի վսեմությունը պաշտպանել: Փաստաբանությունը, իրավ է, շատերի համար հարստահարության աղբյուր է, ասում էր նա, բայց ոչ «բարոյական սկզբունքի տեր և բարեխիղճ» մարդու համար: Ասպարեզը ընդարձակ է, մարդկությանը ծառայել կարելի է: Որքան անմեղներ կան պաշտպանության կարոտ, քանի-քանի կյանք կարելի է կարոտից փրկել: Մինևույն ժամանակ, այստեղ ավելի հնարավոր է «ազգի համար օգտակար» լինել, քան մի ուրիշ տեղ:

Արդեն ամեն օր գավառներից հայեր են գալիս նրա մոտ: Նա վճռել է առաջ նրանց պաշտպանել, հետո ուրիշներին: Բացի դրանից, սկզբունք է դրել հայերից երեսուն տոկոս պակաս վերցնել հոնորարը և մինչև կյանքի վերջը պետք է այդպես անի: Մի հարուստ վաճառական հինգ-տասը հազար տալիս է ազգին և յուր անունը անմահացնում: Իսկ նա քիչ-քիչ բսան տարի փաստաբանություն կանի, և նրա երեսուն տոկոս զիջողությունը մի քանի տասնյակ հազարներ կկազմի:

— Կարծեմ, հայ ազգը, դժգոհ չպիտի լինի մեզանից:

Նա խոսում էր լուրջ եղանակով, հանդարտ, ամեն բառը առանձին շեշտելով, ինչպես տարիքը լրացրած մի փորձված դիպլոմատ: Ժպիտը չէր հեռանում նրա երեսից, աչքերի բիբերը անընդհատ խաղում էին, ինչպես մի զույգ լուսավոր ջահեր, որ առաջնորդում էին նրան դեպի անդորր, ապահով և անվրդով կյանք:

Դուրս գալով նրա մոտից, Մսերյանը հայտնեց Դիմաքայանին յուր վրդովմունքը: Նա ասաց, թե կարծես, մի բան օրեցօր անջատում է նրան իրավաբանից և թե դիմանալ չի կարող այդ մարդու հղկած մարմարիոնի պաղոթյանը:

— Ես կարծում եմ, եթե աշխարհում ջրհեղեղ լինի, Վեֆիյանը ապահով նստած մի երկար ձողի գլխին, այնտեղից էլ կժպտա:

Իրիկնադեմ էր, եղանակը՝ ցուրտ: Փողոցների սառած ցեխը սևացել էր և կպել գետնին ամուր քարի պես: Դանդաղ ձյունի աստղաձև հատիկները քիչ-քիչ ծածկում էին երկիրը բարակ սպիտակ շղարշով: Օդը անշարժ էր, բամու նշույլ անգամ չկար: Քաղաքացիների զբոսանքի սովորական ժամանակն էր: Գոլովինսկի պրոսպեկտի վրա անցուդարձ էր անում բավական մեծ բազմություն, զվարճանալով ձմեռային այն սառն և դուրեկան եղանակով, որ հազիվ է պատահում Թիֆլիզում փետրվարի սկզբին:

Երկու ընկերները մտան ամբոխի շարքը:

Մտերյանը տաքացած պարսավում էր մի ինչ-որ հիմնարկություն, ուր նա կամեցել էր պաշտոն ստանալ, կառավարիչը նրանից վկայական էր պահանջել: Դիմաքայանը հանգստացրեց նրան, ասելով, թե չարժե վրդովվել, եթե փողի կարոտություն ունե, կարող է նրանից ստանալ:

— Որ սպանես՝ չեմ վերցնիլ, — հրաժարվեց Մտերյանը, — փողի պարտքը բարոյական ծանրություն է ինձ համար: Փառք աստուծո, դեռ շատ էլ քաղցած չեմ, երկու դաս ունեմ:

Նրանք քայլում էին արագ-արագ: Դիմաքայանը հագիվ կարողանում էր հետևել Մտերյանի լայն քայլերին: Յանկարծ նա սայթաթեց և անշուշտ կընկներ, եթե ուղեկիցը յուր ուժեղ ձեռքով չբռներ նրա թևից: Նա բարձրաձայն ծիծաղեց ինքն յուր վրա, ոչ այնպես, ինչպես ակամա ծիծաղում են սառույցի վրա սայթաթողները: Դա մի արվեստական ծիծաղ էր, որով նա քողարկում էր յուր փոքրիկ մարմնի թերությունից առաջացած՝ բնական վրդովմունքը:

Յագիվ նա գլուխը բարձրացրեց, և մի ուրիշ դեպք ավելի վրդովեցվեց նրան: Դեմուղեմ գալիս էր Բարաթյանը, ուրախ, զվարթ, գեղեցիկ, առողջ Բարաթյանը — Գայանեի հետ: Տուրտը օրիորդի դեմքին տվել էր մի անբնական կարմրություն: Նրա կապույտ աչքերի մեջ վառվում էր կենսականության հուրը յուր բոլոր ուժերով: Գեղեցիկ փետուրով զարդարված գլխարկի տակից երևում էին գանգուր մազերի ծայրերը: Ի՛նչ սազում էր նրա երեսին և հասակին այդ կակուղ մեխակագույն «բռան», որ անփույթ կերպով գրկել էր նրա պարանոցը:

Դիմաքայանը կամեցավ երեսը հետ դարձնել, որ անցնողներին չտեսնի: Բայց Բարաթյանը դեռ հեռվից գլխարկը բարձրացրեց, իսկ Գայանեն մի քանի անգամ գլուխը շարժեց: Նրանք անցան, թողնելով Դիմաքայանի ականջում իրանը անհոգ քրքիջի հնչյունները: Նրա ծնկները դողացին: Բայց ինքնասիրությունը թելադրում էր զսպել շփոթությունը, և նա դարձյալ ծիծաղեց, այս անգամ ավելի անբնական և ավելի բռնի կերպով:

— Ինչպես երևում է, մեր պարոնի աչքը կպել է այդ առջկան: Ամեն օր նրանց միասին եմ տեսնում:

Երանի թեզ Մտերյան, որ կարողանում ես այդ խոսքերը սառն կերպով արտասանել: Ուշադրություն դարձրու քովդ գնացողի վրա. նա միանգամայն ընկճվել է, փոքրացել: Նա հագիվ կարողանում է քայլել, նրա շրթունքները և երեսի կաշին ցնցվում են:

— Դու մրսո՞ւմ ես:

— Այո՛, — պատասխանեց Դիմաքայանը, թեև նրա ամբողջ մարմինը վառվում էր ներքին կրակից:

— Մտնենք այն կաթնատունը, ես կամենում եմ մի բաժակ թեյ խմել:

Նրանք անցան հակառակ մայթի վրա և մտան մի տան ստորին հարկը: Երկու փոքրիկ սենյակները լիքն էին հյուրերով: Նրանք նստեցին առանձին սեղանի մոտ, ոչ հեռու երեք պարոններից, որոնք այդ միջոցին տաք-տաք վիճաբանում էին: Մեկը այդ պարոններից, որ ավելի տարիքավոր էր, պնդում էր, թե Էջմիածնի նոր բացված ճեմարանի հիմնական նպատակն է ընտիր հոգևորականներ պատրաստել: Մյուսները հակառակում էին, թե միայն հոգևորականներ պատրաստելը բավական չէ, ճեմարանը պետք է ազգային գիտության նախադուռը լինի, նա չպիտի սահմանափակվի կղերական հոգով և այլն, և այլն:

— Ներողություն, մեր գոյությունը միայն եկեղեցուց է կախված, մենք կրոնական ազգ ենք: — Ուրեմն դուք հերքո՞ւմ եք ազգային գոյության առաջին հիմքը — հողը և լեզուն:

Դիմաքայանը և Մտերյանը ակամա հետաքրքրվեցին այս վիճաբանությունով և լուռ լսում էին:

Տարիքավոր պարոնը բարկացած ընդհատեց յուր սեղանակիցների խոսքը և վեր կացավ:

— Այդպես եք, այ, — գոչեց երիտասարդներից մեկը. — միշտ փախչում եք վիճաբանությունից: Իզուր չի ասում Դիմաքայանը, թե հետադեմները գիտեն միայն պատի հետևից կռվել:

— Ի՞նչ Դիմաքայան:

— Նա՛, որ հնապաշտների անմիտ կուռքերը ջարդուկիչուր է անում:

Տարիքավոր պարոնը ուները թոթվեց և դուրս եկավ: Մյուսները նույն վայրկյանին նկատեցին Դիմաքայանին և միաժամանակ շփոթվելով կամացուկ դուրս գնացին:

Դիմաքայանի սիրտը լցվեց անսահման ինքնագոհությամբ: Այդպես, ուրեմն, արդեն նրա մասին խոսում են, նրա խոսքերը ապացույց են բերում, նրա առաջ խոնարհվում են: Ահա խելքի ուժը: Եվ ո՞վ կարող է այսուհետև ասել, թե նա կոչված չէ հասարակական մտքի առաջնորդ դառնալու: Դարձյալ նա բարձրացավ յուր աչքում, մոռացավ մի քանի րոպե առաջ կրած անախորժ զգացումները: Նա զգաց յուր մեջ մի այնպիսի բարոյական ուժ և ոգևորություն, որ մինչև այդ ժամանակ չէր զգացել:

— Լսեցի՞ր, — ընդհատեց նրա մտքերը Մսերյանը, — կնշանակե խոսքդ արդեն սկսել է ազդել, շատ ուրախալի է այդ:

Դիմաքայանը պատրաստ էր գրկել և համբուրել ընկերոջը, այդ բարեսիրտ, աննախանձ և սիրելի Մսերյանին:

Նա շտապեց դուրս գալ կաթնատնից: Այժմ նա զգում էր աշխատելու անզսպելի պահանջ: Ո՛չ, չպիտի մտածել ուրիշ ոչ մի քանի մասին, պետք է գործել, օգուտ բերել և անուն վաստակել: Խելքի ուժով ոտնատակ անել մարդկանց ծաղրը, արհամարհանքը: Թող անուշադիր թողնեն նրան գեղեցկադեմ կանայք, կգա ժամանակ, ամենքը կխոնարհվեն և երկրպագություն կտան նրա հանճարին: Երբե՛ք նա չի ընկնիլ աշխարհի հաճույքների հետևից:

Երբեք իր թանկագին օրերը չի վատնիլ անմիտ կենցաղավարությամբ: Սիրել մեկին, ինչո՞ւ, քանի որ կարելի է սիրել ամբողջ մարդկությունը: Սիրե՞լ արոյոք, ո՛չ, ասել և ասելով հանդերձ գործել ամենքի համար:

Այսպես էր մտածում նա դրսում, իսկ երբ տուն հասավ, կրկին պատկերացավ նրա առջև զվարթ, ուրախ, գեղեցկադեմ Բարաթյանը: Այո՛, նա կյանքի մեջ հաջողություն կունենա, նրան կշրջապատեն սիրուն կանայք, նա կփայլի հարուստ սալոններում, նրա հետևից զգվանքով կընկնեն մայրերը: Իսկ ինքը կմնա աննկատելի, ընկճված, ճնշված հասարակական շրջաններում, կանանց ընկերության մեջ: Նրան կհամարեն տաղտկալի, ձանձրալի, տգեղ, որովհետև նա չունի Բարաթյանի շուքը և հրապույրը, նրա ուրախ և սիրուն դեմքը, նրա համարձակ և էլեգանտ ձևերը: Կրկին նրա մտքերը տակնուվրա եղան, նորից դառնությունը համակեց նրա սիրտը: Նա կատաղեց յուր թուլության դեմ, նա անիծում էր յուր փոքրոգությունը և, միևնույն ժամանակ, չէր կարողանում խեղդել յուր մեջ այն վտանգավոր ցեցը, որ սկսել էր ուտել նրա սիրտը և որի անունն էր նախանձ:

VIII

Օրիորդ Գայանեն աշխատում էր տարածել Դիմաքայանի դասախոսության տոմսակները: Առանձին սիրով օգնում էր նրան Բարաթյանը, ոչ այնքան յուր ընկերոջ ունկնդիրների թիվը շատացնելու, որքան օրիորդին և տիկնոջը դուր գալու համար: Իսկապես նա՛ Դիմաքայանի դասախոսությանը մի առանձին նշանակություն չէր տալիս և հաճախ թեթևակի հեգնում էր նրան օրիորդի ու տիկնոջ մոտ: Յուր հոգու խորքում այն կարծիքի էր, որ Դիմաքայանը անկարող է որևէ միտք լոգիկաբար, գրական ձևով, անշեղ արծարծել: Նա զգում էր ընկերոջ եռանդը, բուռն

ձգտումների ուժը, բայց համարում էր նրան անկանոն խելքի տեր: Նա հավատացած էր, որ այդ եռանդն ու ձգտումները նրա մեջ առաջ են գալիս անհագ, փառասիրությունից, որ նա ճգնում էր հասարակության մեջ հռչակ ձեռք բերել:

Բացի դրանից, նա Դիմաքայանին համարում էր վերին աստիճանի նախանձոտ: Գիտեր, որ ընկերը անտարբեր չէ դեպի օրիորդ Գայանեն: Եվ այս առթիվ մտքում ծաղրում էր Դիմաքայանին, աչքի առջև ունենալով նրա փոքրիկ և տգեղ կերպարանքը: Մինևույն ժամանակ, նա սրտի խորքում զգում էր մի անբացատրելի երկյուղ այդ մարդուց և շատ էլ դյուրին բան չէր համարում նրա հետ մրցելը:

Իսկ օրիորդ Գայանեն օրեցօր ավելի ու ավելի ընտելանում էր Բարաթյանին: Նրանք տեսակցում էին այժմ շատ հաճախ: Յուր բարեբարո բնավորության շնորհիվ նա փոքր-ինչ գրավել էր Պյոտր Սոլովոնիչին, գոնե այնչափ, որ կարողանում էր շաբաթը մի կամ երկու անգամ այցելել օրիորդին: Ուրիշ ժամանակ նա Գայանեի հետ տեսվում էր մերթ ծանոթ ընտանիքներում, մերթ թատրոնում, իսկ ամենից ավելի՝ փողոցում:

Սիրո բացարձակ արտահայտություն տակավին տեղի չէր ունեցել նրանց մեջ: Սակայն երկուսն էլ գիտեին, որ միմյանց համակրում են:

Մի անգամ Բարաթյանը խոսք բաց արեց Դիմաքայանի մասին և թույլ տվեց, որ օրիորդը ասե յուր կարծիքը: Գայանեն գովեց Դիմաքայանին, համարելով նրան շատ խելոք, մինչև անգամ տաղանդավոր: Բարաթյանը քթի տակ թեթևակի ծիծաղեց, օրիորդը շփոթվեց:

— Իսկ ձեր կարծիքով նա ինչպիսի՞ մարդ է:

Բարաթյանը մի քանի վայրկյան մտածեց, ապա խորհրդավոր եղանակով արտասանեց.

— Նա ըն՛ը, նա աննորմալ մարդ է:

Ուրիշ նա ոչինչ չավելացրեց, այս երկու խոսքով արտահայտած համարելով յուր ամբողջ գաղափարը Դիմաքայանի մասին:

Դասախոսության երեկո նրանք միասին գնացին կլուբ: Հակառակ սպասածին դահլիճը կիսով չափ էր միայն լիքը: Շատերը տոմսակների գները վճարել էին, իրանք չէին եկել: Հանդիսականների մեծ մասը բաղկացած էր ուսուցիչներից և վարժուհիներից: Կային և մի քանի գոռոզ զույգեր, որոնք իրանց արիստոկրատ էին համարում այն հիման վրա, որ միջոց ունեին ժամանակակից մոդայով հագնվել: Իսկ վաճառական դասից շատ քիչ էին ներկա:

Դահլիճի ծայրում երևում էր գրքակալի նման մի նեղ սեղան, որի վրա դրված էին մի բաժակ և մի շիշ քրով լի:

— Ճիշտ փիլիսոփայության պրոֆեսորի ամբիոն, — հեզևեց Բարաթյանը:

Հետո նա, ներողություն խնդրելով Գայանեից, թողեց նրան մի ծանոթ տիկնոջ հետ, շտապեց Դիմաքայանի մոտ:

Դասախոսը շրջապատված էր յուր ընկերներով: Մաքուր, նորածն հագնված Վեբիլյանը, տեսնելով Բարաթյանին, գլխով մի ծաղրական շարժում գործեց դասախոսի վերաբերմամբ: Նրա նոր սափրած կուրիկ թուխ երեսի կաշին փայլում էր ինչպես լայկած ձեռնոց: Այդ երիտասարդը առհասարակ ամեն մի հասարակական գործի և գործիչի վերաբերում էր թերահավատորեն, բայց երբեք պարզ չէր արտահայտում յուր կարծիքը: Միայն նրա փոքրիկ, խորամանկ աչքերի մեջ կարելի էր կարդալ այդ կարծիքը, որ միշտ աննպաստ էր, մանավանդ Դիմաքայանի վերաբերմամբ:

Նա փոքր-ինչ ակնածում էր միայն Բարաթյանից, որի սուր լեզուն, անփույթ վարմունքը և, միևնույն ժամանակ, զգույշ դատողությունները թե՛ նրան դուր էին գալիս և թե՛ վախեցնում էին:

— Ինչո՞ւ է չի սկսում, — հարցրեց Բարաթյանը:

— Սանխոն խորհուրդ չի տալիս շուտ սկսել:

Վեբիյանը «Սանխո» անվանում էր Մսերյանին, հարկավ, Դոնքիշոտի տեղ ընդունելով Դիմաքայանին:

Այդ միջոցին դասախոսը մոտեցավ հայելուն փողկապը ուղղելու: Նա հագած էր ֆրակ, որ նրա փոքրիկ ու ոսկրոտ մարմնի անկանոն մասերը ավելի ու ավելի որոշ էր կացուցանում: Հայելու մեջ նա տեսավ յուր հետևում կանգնած Բարաթյանին: Մոտալուտ համեմատությունը դարձյալ զրգռեց նրա բնական նախանձը: Նա գունատ երեսը դարձրեց, բարևեց ընկերոջը և, ճակատը շփելով, դուրս եկավ բեմ: Հանդիսականները նրան ընդունեցին կարճատև և դանդաղ ծափահարություններով:

Դասախոսությունը բաղկացած էր երկու մասից. առաջինը ընդհանրապես բաղաբառնաբանության էր վերաբերվում, երկրորդը՝ երկրի տնտեսական վիճակին:

Ամուր, անհողդողդ և ազդու ձայնով նա բացատրում էր գիտությունը: Նա խոսում էր ոչ իբրև մի մասնագետ չոր ու ցամաք թեորիայի սառն տրամաբանությունով, այլ պարզ, համառոտ և մատչելի ոճով, ինչպես մի իսկական պրոպագանդիստ:

Ունկնդիրները հետաքրքրվեցին:

Հետզհետե նա ոգևորվում էր: Մերթ նրա ձայնը բարձրանում էր, մերթ մեղմանում: Երբեմն նա կանգ էր առնում և մի քանի կաթիլ ջրով կոկորդը թրջում: Նա չէր շփոթվում, չէր դողում, ինչպես անփորձ դասախոսները: Նա ազատ տիրում էր խոսքին, որպես հմուտ քարոզիչ կամ շնորհալի դերասան: Շարքերով ցցված գլուխները նրա աչքում խառնվել էին և կազմել մի տգետ, խավար ամբողջություն, դեպի ուր նա սփռում էր լուստ շողքերը: Ո՛րքան նա բարձր էր զգում իրան այդ ամբոխից: Թվում էր նրան, թե կանգնած է ուսուցչական ամբիոնում, յուր առաջ նստած են անչափահաս աշակերտներ: Նա ավարտեց առաջին մասը այնպես, որ, կարծես, մի հետաքրքրական վեպ ընդհատեց: Նրան երկար ժամանակ ծափահարեցին, չդուրս եկավ շնորհակալություն հայտնելու:

Հոգնած, քրտնած, գունաթափ նա նստած էր աթոռի վրա, երբ ամենից առաջ ներս վազեց Մսերյանը և, յուր գրկի մեջ առնելով նրան, գոչեց.

— Շնորհավորում եմ, բարեկամս, երբեք չէի կարծում, թե գիտությունը կարելի է հայերեն լեզվով այդքան հետաքրքրական և հասկանալի դարձնել:

Եկան բժիշկ Սալամբեկյանը, Վեբիյանը և ուրիշները: Իրավաբանը մի կոմպլիմենտ ասաց Դիմաքայանին, բայց նրա աչքերը դարձյալ հակառակն էին արտահայտում: Բժիշկ Սալամբեկյանը դժգոհ էր հասարակությունից և դասախոսի ջանքը իզուր էր համարում: Բարաթյանը ներս առաջնորդեց տիկին Բախտամյանին, օրիորդ Գայանեին և ուրիշ երկու տիկինների:

Բախտամյանը այնպես էր հագնվել, որ, կարծես, պարահանդես էր եկել: Նա Դիմաքայանին ծանոթացրեց յուր հետ բերած տիկինների հետ, որոնք նոր ընկերության ղեկավարներից էին: Բայց դասախոսի ուշը ուրիշ կողմ էր: Առաջին անգամ էր նա Գայանեին հանդիպում հասարակության մեջ: Նա սովորել էր տեսնել նրան կամ տնային անշուք հագուստով, կամ փողոցում վերարկուով: Այժմ օրիորդը հագած էր թավշյա լայն ժապավեններով զարդարած և վերջին մոդայով նոր կարած բաց մանիշակագույն զգեստ: Նրա դեմքի վրա խաղում էր գոհունակության ժպիտը, կապույտ աչքերի մեջ կենսականության հուրը վառվում էր տակավին

չտեսնված փայլով: Նրա ամբողջ կերպարանքից բուրում էր թարմություն և կյանքի հրապույրները վայելելու անհուն ցանկություն: Նա հավանություն հայտնեց Դիմաքսյանին և իսկույն հեռացավ Բարաթյանի հետ, յուր հետ տանելով դասախոսի ուշ ու միտքը:

Դահլիճից լսվեցին ծափահարություններ: Դիմաքսյանը դուրս եկավ բեմ գունատ, հուզված, սրտի խորքում մի անտանելի զգացում: Նա հանկարծակի գրգռվել էր և՛ Բարաթյանի դեմ, և՛ օրիորդի դեմ, և՛ ամենքի դեմ: Այժմ նրան թվում էր, որ բոլորը կեղծում են, բոլորը ներքուստ ծաղրում են նրան, համարում են մի տեսակ խենթ, դուրս է եկել և հասարակությանը ձանձրացնում է յուր ատենաբանությունով:

Նա մի կերպ զսպեց իրան: Անցավ առաջին հուզմունքը, նա հետզհետե հափշտակվեց յուր ճառով, մոռացավ ամեն ինչ և խոսում էր ավելի ազատ, քան առաջ: Բայց այդ երկար չտևեց: Հանկարծ նրա հայացքը ընկավ երկրորդ շարքի ծայրին: Պատին քաշ արած կանթեղի լույսը սփռվել էր ուղիղ նրանց վրա... Բարաթյանը, թեքված Գայանեի կողմը, շշնջալով խոսում էր: Օրիորդը երեսը հովհարով ծածկել էր, որ ծիծաղը հասարակությունից թաքցնի: Այո՛, մեկը սրախոսում էր, մյուսը ծիծաղում: Ինչո՞ւ, ո՞ւմ վրա, մի՞թե նրան են ծաղրում: Օ՛ո, այդ արդեն հանդգնություն է: Ինչպե՞ս, նրան չեն հարգում նույնիսկ այդ միջոցի՞ն, երբ նա կատարում է յուր բարոյական պարտքերից մինը: Նա կորցրեց յուր խոսքի կապը, այլալվեց, կմկմաց, սկսեց քրքրել ձեռքի տակ դրած թերթիկները: Հասարակության մեջ բարձրացավ մի խուլ շշնջյուն: Հաջող սկսված դասախոսությունը մի՞թե խայտառակ պիտի ավարտվեր:

Վերջապես, նա ժողովեց. գտավ խոսքի թելը: Շարունակեց, բայց բոլորովին տարբեր և տարօրինակ եղանակով: Այժմ նա չէր դասախոսում, այլ վիճում էր: Գիտության չեզոք քարոզիչը փոխվել էր կրքոտ հարվածողի: Երկիրը չէ շահագործվում, հարստահարվում, մեքենայական արդյունաբերություն չկա, ժողովուրդը աղքատ է, քաղաքային հասարակությունը թմրած: Դրամատերերը ընկերական հոգի չունեն, ամեն ինչ խրոխում է նահապետական շարժողության մեջ: Ո՞վ պետք է զարկ տա խավարի մեջ դեգերող ամբոխի հոգուն, ո՞վ պետք է լուսավորե նրա միտքը, ցույց տա նրան բարօրության ճանապարհը: Կրթված դա՞սը, ժամանակակից գիտության պաշար ունեցողների երիտասարդությունը:

— Ահա հենց այդ դասակարգի դեմ ես շատ բան ունեմ ասելու, — գոչեց նա, ձայնը բարձրացնելով:

Օ՛ո, տգեղ և այլանդակ է ինտելիգենցիայի բարոյական պատկերը: Նա անտարբեր է դեպի երկրի վիճակը, եսամուլ է, շահախնդիր է: Չկա նրա համար ընդհանուր շահ, ամեն ինչ պտտում է սեփական ապահովության առանցքի շուրջը: Նա ավելի զագրելի, ավելի դատապարտելի է, քան տգետ ամբոխը:

Նույն պահին նրա թափառող հայացքը դարձյալ ընկավ Բարաթյանի և Գայանեի վրա: Օրիորդը լսում էր խորին ուշադրությամբ, գլուխը առաջ ցցած: Բարաթյանը նայում էր առաստաղին: Պարզ էր, որ նրան դուր չէր գալիս ընկերոջ բանախոսությունը և անհամբեր սպասում էր վերջանալուն: Ա՛ա՛, այդ շատ լավ է, տանջվի՛ր, կատաղիր: Բայց այդ ի՞նչ է, նույն անհամբերությունը նշմարվում է և՛ ուրիշ դեմքերի վրա: Ոմանք զարմացած են, միմյանց հարցական նշաններ են անում: Միայն ընդհանուր լռությունը ոչ ոք չէ խանգարում: Մեկը աթոռը դրդոցանելով վեր կացավ տեղից և դուրս գնաց: Դա Վեֆիյանն էր: Ոգևորությունը տեղի տվեց ամոթի զգացմանը: Դասախոսը զգաց, որ անչափ շեղվել է կյուրթից: Բայց նրա սիրտը տակավին լիքն էր թույնով: Բարաթյանի դեմքը նրան կատաղեցնում էր: Բոլոր հարվածները նա մտքում ուղղում էր ընկերոջ դեմ, այն ընկերոջ, որ այժմ նրա աչքում թշնամու հավասար էր, որովհետև նա այնքան մոտիկ էր Գայանեին:

Նա սթափվեց, մի կերպ ամփոփեց յուր ծայրահեղ խոսքերը մի վերջաբանով: Երբ նա ավարտեց, մի քանի երիտասարդներ միայն ծափահարեցին, բայց ծափահարեցին եռանդով, ոգևորված և բարձրաձայն գոռալով «կեցցե Դիմաքսյանը, կեցցե Դիմաքսյանը»: Մյուս ունկնդիրները շտապ վեր կացան, դիմեցին դեպի դռները:

Սիրտը դառն զգացումներով լի, ինքնասիրությունը խոցոտված, նա հեռացավ բեմից: Այլևս ոչ ոք չէկավ նրա մոտ: Նա միայնակ էր, անհամբեր սպասում էր Մսերյանին, նա, միայն նա է անկեղծ, աննախանձ, բարի և վեհանձն: Բայց ավաղ, «իդեալիստի» դեմքը տխուր էր: Նա տխուր էր Արսենի անհաջողության պատճառով: Նա բռնեց ընկերոջ թևից և նրա հետ միասին դուրս եկավ լուռ ու աչքունքը կիտած:

— Ա՛խ, Մսերյան,— գոչեց հուզմունքից դողացող Դիմաքսյանը, երբ նրանք կառք նստեցին.— Ես դժբախտ մարդ եմ:

Բարեսիրտ ընկերը գիշերային մթության մեջ նայեց նրա արտասովոր աչքերին և արտասանեց.

— Դու ամենաբախտավոր մարդը կլինես:

IX

— Ես այդ տեսակ խոսող կյանքումն չեմ տեսել: Ժամանակով կարող է Ամբակում Աֆանասևիչի տեղը բռնել: Լեզու խոմ չէ, կրակ է: Ավսոս որ ուշ հասա, նեղոյնականեր բաշխող. կոմիսիան երեկ բանը շատ երկարացրեց: Տասն ու վեց հազար երեք հարյուր տասն ու չորս մանեթ սկիզկա արեցինք: Ապրե՛ս Դիմաքսյան. Բարաթովդ գլուխը քաշ արած այնպես դուրս եկավ, ինչպես պոչը կտրած գող կատու: Հապա՛, ո՞նց էր, քեզ նման ուսումնականներին այնպես էլ հարկավոր էր ներկել: Ապրե՛ս, Դիմաքսյան, ապրե՛ս:

— Իսկ ես չհավանեցի: Ինչպե՞ս կարելի է կոպիտ խոսել, կարծես, մարդիկ տոմսակի փող էին տվել եկել, որ հայիոյանք լսեն: Նա կռվում էր, չէր խոսում: Ճշմարիտ են ասում, որ աննորմալ մարդ է, այսինքն՝ խելքը գլխին դրուստ չէ:

— Խելքը գլխին դրուստ չէ, դրուստ չէ, հա՛ հա՛ հա՛: Քո կարծիքով ո՞ւմ խելքն է դրուստ, ով որ դրո՛ւստ դեմք ունի, չէ՞. հասկանում ենք, հասկանում ենք: Հիմա դու տես ինչպես առաջիկա տարի այդ աննորմալին գլասնի ընտրել կտամ, իսկ քո Բարաթովդ յուր օրումը այդ պատիվը չի տեսնի, թեկուզ տրաքվի էլ այ քեզ աննորմալ...

Խոսակցությունը տեղի ուներ ամբողջ ընտանիքի ներկայությամբ, ճաշին: Գայանեն լուռ էր, իսկ Օվասնյան զբաղված էր երկու մանկահասակ աղջիկներով — Լիզոչկայով և Էլեչկայով, որոնք ուտելով հանդերձ ծիծաղում էին բարձրաձայն և խանգարում իրենց ծնողների խոսակցությունը: Պյոտր Սոլովոնիչը գոռաց նրանց վրա և, դառնալով կնոջը, հանդիմանեց, որ վատ է կրթում զավակներին:

Տիկինը աչքերը լայն բաց արեց և մի քանի վայրկյան նայեց երեխաների երեսին այնպես, որ, կարծես, կոկորդում ոսկոր մնաց: Փոքրիկները գլուխները միաժամանակ թեքեցին, խուսափելով իրանց մոր սպառնալից հայացքից:

— Դեռ աչքերիս մի լավ մտիկ արեք — հետո, Լիզոչկա, քեզ եմ ասում, Էլեչկա, քեզ եմ ասում, ուղիղ, ուղիղ:

Կարծես նրա աչքերի մեջ մանկական լեզվով դրված էին մանկավարժության բոլոր կանոնները, որ պետք է առանց խոսքի իսկույն ազդեին:

— Իսկ ես, — հարեց Պյոտր Սոլովոնիչը, — չեմ ասիլ աչքերիս մտիկ արեք, կասեմ մատներիս մտիկ արեք: Եթե մեկ էլ հըռ-հըռ ծիծաղեք, ականջներդ այնպես կքաշեմ... որ Բարաթովիդ էլ հերն եմ անիծել:

— Պե՛տյա, Պե՛տյա,— դարձրեց տիկինը յուր կոթիչ աչքերը մարդուն,— դու քեզ մոռանում ես: Առաջինը Բարաթյանը այստեղ գործ չունե, երկրորդը տասն ու իններորդ դարի վերջն է:

— Ասելդ ի՞նչ է:

— Ասելս այն է, որ մեր ժամանակում ականջ քաշելով երեխա չեն կրթում:

— Չերի՞ք է, քո հորն օղորմի, ես դարի-մարի հետ բան չունեմ, դու շատ ես երես տալիս երեխաներին:

Ժամանակակից տիկինը սառն և հանդիսավոր եղանակով պատասխանեց.

— Ես նրանց կրթում եմՆոր սիստեմով:

Գայանեի միտքը հեռու էր այս ընտանեկան տեսարանից, որ գրեթե ամեն օր կրկնվում էր նույն վարիացիաներով: Գգվանքով նա հիշում էր այն սովորական պահը, երբ առհասարակ տեսակցում էր Բարաթյանի հետ: Նա մտքում թուպեները, նույնիսկ վարկյանները հաշվում էր, թե երբ կհասնի ցանկալի հինգ ժամը, երբ նա սովորաբար Օվսաննայի հետ դուրս էր գնում «մաքուր օդ շնչելու»: Եհիշտ այդ ժամին նա Դվարցովայի փողոցում հանդիպում էր Բարաթյանին զբոսնելիս կամ որևէ մագազինի առջև կանգնած վիտրինում դարսած իրերը գննելիս: Տեսնելով միմյանց, երկուսն էլ զարմացական նշան էին անում, իբրև թե չէին սպասում հանդիպել իրար: Օվսաննան առայժմ նրանց խանգարել չէր կարող, քանի որ խոսակցությունը սովորական բարեկամության սահմանից չէր անցնում: Բայց ի՞նչ փուլթ, նրանք արդեն միմյանց միտքը հասկանում էին:

Տիկին Բախտամյանին շատ լավ հայտնի էր, թե ում և ինչու համար է Գայանեն ամեն երեկո դուրս գալիս: Նա չէր խանգարում օրիորդին, որովհետև կամա-ակամա ստիպված է ազատամիտ մոր դեր կատարել: Նա գիտեր, որ բախտը հագիվ Գայանեին հաջողի ավելի լավ ամուսնացու գտնել: Սակայն երբեմն վրդովվում էր հոգու խորքում: Նա, այդ երիտասարդ, գեղեցիկ կինը, որ համոզված էր, թե ընդունակ է մի քանի Գայանեին նսեմացնել, հանկարծ խնամող մոր պաշտոն է կատարում, իրանից միայն հինգ տարի երիտասարդ օրիորդի համար: Երբ այդ մասին մտածում էր, երբ նայում էր յուր ամուսնու խորշումած երեսին, սպիտակ մագերին, երբ համեմատում էր նրան այն առույգ, ծիծաղկոտ, ուրախ երիտասարդի հետ, այն ժամանակ տիկնոջ սիրտը լցվում էր դառնությամբ: Նա նախանձում էր Գայանեին: Նա յուր սրտում զգում էր միևչև անգամ ատելություն դեպի օրիորդը: Եվ օրեցօր նա Գայանեի վերաբերմամբ դառնում էր անհամբեր, դյուրագրգիռ: Միևնույն ժամանակ, մի ծանր միտք, կարծես, հալածում էր նրան:

Մի առավոտ տիկինը մտավ Գայանեի սենյակը: Օրիորդը լուսամուտի առաջ նստած թղթատում էր մի նոր գիրք, որ Բարաթյանն էր խորհուրդ տվել նրան կարդալու:

— Գայանե՛:

Նա գլուխը բարձրացրեց:

Տիկինը սովորականից ավելի էր հուզված:

— Ես ուզում եմ այսօր հինգ ժամին քեզ հետ գնալ տիկին Միրզախանյանի մոտ:

— Ինչո՞ւ համար:

— Ընկերության գործերի մասին խոսելու:

— Կանոնադրությունը ստացվե՞լ է:

— Ոչ, դեռ չէ ստացվել, բայց հաստատվել է:

— Այդ ես գիտեմ: Բայց քանի որ չէ ստացվել, ի՞նչ խոսելու բան ունենք:

— Ուրեմն չե՞ս ուզում ինձ հետ երեկոյան հինգ ժամին գնալ Միրզախանյանի մոտ:

— Եթե անպատճառ ցանկանում ես, գնանք, — պատասխանեց Գայանեն նշմարելի դժկամակություներով:

— Ինչպես տեսնում եմ, չես ուզում գնալ, լավ, ես չեմ ստիպում: Ես առանց քեզ էլ կարող եմ գնալ:

Նա մի սուր հայացք ձգեց օրհորդի աչքերի մեջ: Գայանեն գլուխը խոնարհեցրեց:

— Գայանե՛:

Օրհորդը դարձյալ գլուխը բարձրացրեց:

— Երեկոյան տա՞նն ես ուզում մնալ:

Օրհորդը մի քիչ տատանվեց, ապա համարձակ պատասխանեց. — Ոչ, դուրս կգամ մի քիչ զբոսնելու:

Տիկինը ժպտաց:

— Դուրս կգաս մի քիչ զբոսնելու, այսինքն երկու, երեք, չորս ժամ:

Եվ նա ավելի սուր նայեց օրհորդի կապույտ աչքերին: Մի քանի վայրկյան նրանք լուռ էին: Օրհորդը երեսը դարձրեց դեպի լուսամուտը, որտեղից երևում էին փոքրիկ պարտեզի տերևաթափ ծառերը: Իսկ տիկինը աչքերը սևեռել էր նրա կիսադեմքին:

— Դու ինձանից իզուր ես թաքցնում, ես ամեն բան գիտեմ:

Տիկինը աշխատում էր խոսել մեղմ, բարեկամական եղանակով: Բայց ձայնը մատնում էր նրան, նա հուզված էր:

— Դու լռո՞ւմ ես, ուրեմն ես չեմ սխալվում: Է՛հ, ի՞նչ կա, նա լավ տղա է, դու գիտես, որ ես էլ շատ եմ հավանում նրան:

Մինչև այդ վայրկյանը Գայանեն չէր նայում նրա կողմը: Ամոթից ու կասկածից ցնցողաբար գողացող մատներով նա անընդհատ փաթաթում էր և բաց անում յուր կրծքի ժապավենը: Կամացուկ գլուխը ծռեց և նայեց տիկնոջ երեսին, ինչպես մի մեղանչած երեխա, որ ամաչում էր յուր արարքից:

— Դու կարծում ես կհակառակե՞մ, ո՛չ, Գայանե, մի վախենալ: Ապա մեկ էլ մտիկ արա աչքերիս և ուղիղն ասա:

Փարատվեց օրհորդի սրտում ծանրացած կասկածը: Ո՛չ, անկարելի է, որ ուրիշ բան լինի: Տիկինը ազնիվ է, տիկինը սիրում է նրան անկեղծ սրտով և երբեք, երբե՛ք խոչընդոտ չի լինիլ նրա երջանկությանը: Չբացավ անվստահությունը, մի ինչ-որ ներքին ուժ մղեց նրան դեպի տիկնոջ գիրկը, և գլուխը հանդարտ թեքվեց նրա ուսի վրա:

— Շատ ուրախ եմ, շատ ուրախ եմ: Ես գիտեի, որ այդպես պետք է լինի:

Տիկինը յուր գլուխը բարձր պահած, փափուկ սրածայր մատներով շոյում էր օրիորդի մազերը: Նկատելի էր նրա դեմքի վրա մի թեթև գունատություն, նկատելի էին նույնպես ցնցումներ նրա շրթունքների վրա, որ այնպես անխնա կրծոտում էր նա ատամներով:

— Ուրեմն սրտների բաց եք արել միմյանց, ասա՛, բոլորը ասա, ոչ մի բան մի՛ թաքցնիլ: Դու լա՞ց ես լինում, ինչո՞ւ, միթե քեզ նման, հա՛ հա՛ հա՛, բախտավորը լա՞ց կլինի... Մի՞թե ճշմարիտ է, որ մարդիկ երջանկությունից արտասվում են, ես այդ բանին չեմ հավատում: Ասա՛, դու նրան սիրո՞ւմ ես:

— Այո՛...

— Նա էլ քե՞զ է սիրում:

— Այո՛, կարծեմ, չգիտեմ:

— Այո՛, կարծեմ, չգիտեմ: Չեմ հասկանում ասածդ: Ուրեմն բացատրություն չե՞ եղել:

— Դեռ ոչ:

Տիկինը բաց թողեց օրիորդի գլուխը: Նրա շրթունքները դադարեցին ցնցվելուց: Նա հազիվ զսպեց հառաչանքը:

— Դեռ ո՛չ, ինչո՞ւ:

— Չգիտեմ:

Օրիորդը աչքերը սրբում էր թաշկինակով:

— Բայց ինչի՞ց ես իմանում, որ նա քեզ սիրում է: Գոնե մի խոսք ասե՛լ է այդ մասին, մի նշանով ցո՞ւյց է տվել յուր սերը:

— Սիրտս է վկայում, որ նա ինձ սիրում է:

— Այդ շատ քիչ է, սիրելիս, սրտի վկայությունը մի մեծ բան չէ. իմ սիրտս էլ ուրիշ բան է վկայում, բայց ես իրավունք չունեմ...

— Ի՞նչ ասացի՛ր:

— Ոչինչ, Գայանե, ոչինչ: Ինչո՞ւ այդպես հանկարծ վախեցար, ես մի բան չասացի:

Օրիորդը կարմրեց: Բայց նույն վայրկյանին նայեց տիկնոջ աչքերին և այնտեղ նկատեց այն, ինչի մասին վաղուց կասկածում էր — նախանձ: Դարձյալ չար, անտանելի, քստմնելի միտքը պղտորեց քանի մի րոպե դուրեկան կերպով բորբոքված սիրտը: Այլևս նա չկարողացավ և չէր կամենում շարունակել այդ երկդիմի, նուրբ և կասկածոտ խոսակցությունը: Նա վեր թռավ տեղից: Տիկինը անշարժ նստած էր և, արմուկը լուսամուտի հատակին հենած, նայում էր դեպի դուրս: Երկուսն էլ միմյանց դեմ մի վատ զգացում ունեին իրանց սրտի խորքում, այն անմատչելի անկյունում: Երկուսի համար էլ ծանր էր, անախորժ, ամոթալի այդ զգացումը: Տիկինը ավելի ամաչում էր, օրիորդը, ավելի վրդովված էր: Անկարելի էր ավելի հեռու գնալ, հակառակ դեպքում կամ պետք է շարունակ կեղծեին, կամ, վերջապես, միմյանց հաղորդեին այն, ինչ որ նրանց գաղտնիքն էր, խորհրդավոր, երկյուղալի գաղտնիք, որ պետք է երկու կանանց մեջ բաց աներ մի մեծ վիհ:

Իսկ լռությունը ավելի անտանելի էր:

Տիկինը կամացուկ վեր կացավ տեղից, ծանր քայլերով, գլուխը կրծքին խոնարհեցրած, դուրս գնաց սենյակից:

Օրիորդը երեսը թաղեց բարձի մեջ և սկսեց հեկեկալ: Իսկ երբ Օվսաննան ներս մտավ և նրան ճաշի հրավիրեց, նա մերժեց:

Նույն օրը երեկոյան նա սովորականից վաղ դուրս եկավ տնից և սովորականից շատ ուշ վերադարձավ, այն էլ ոչ Օվսաննայի հետ: Նա մի արտասովոր տենդային դրության մեջ էր: Հարկավ, այդ բանը տիկնոջ աչքից չէր կարող խույս տալ: Բայց տիկինը ոչինչ չէր խոսում: Նա առհասարակ լուռ էր, տրտում և բարկացած: Նա դիտում էր օրիորդին գաղտուկ, իսկ նրա հայացքից խույս էր տալիս: Նրանք միմյանցից վախենում էին:

Հետևյալ օրը տիկինը չկարողացավ իրան զսպել: Արդեն օրիորդի անսահման ուրախ տրամադրությունը նրան բավական տանջանք էր պատճառել: Նա փորձեց Գայանեին խոստովանության կանչել, և հանդիպեց անհաջողության: Օրիորդը բարձրաձայն ծիծաղեց և ասաց, թե հետո կպատմի: Այդ ծիծաղը սուր ասեղի պես ցցվեց տիկնոջ սրտին: Նա թշնամաբար նայեց օրիորդին, ատամները կրճտեց և դուրս գնաց սենյակից, դռները ուժգին զարկելով:

Այնինչ մոտենում էր Բարաթյանի կազմած թատրոնական ներկայացման օրը: Պետք է խաղացվեր մի նոր պիես, որ ի պատիվ կանանց ընկերության հատկապես ֆրանսերենից թարգմանել էր Բարաթյանը: Բոլոր մասնակցողները հայտնի ընտանիքներից էին: Տիկին Բախտամյանը զբաղված էր տոմսակների հաշվով, իսկ Գայանեն հանձն էր առել նրա օգնականը լինել: Բարաթյանի խորհրդով նա հրաժարվել էր բեմ դուրս գալուց: Ամբողջ օրը տիկինը և օրիորդը զբաղված էին, շտապում էին այս ու այն կողմ, մի ամենաչնչին մոռացված բան նրանց վրդովեցնում էր: Բայց միմյանց հետ շատ քիչ էին խոսում, այն էլ այնքան զգույշ, որ, կարծես, վախենում էին մի ավելորդ խոսք թռցնել իրանց բերանից:

Իսկ թե ինչ իրարանցման մեջ էին նրանք, որ պետք է բեմ դուրս գային, այդ արդեն աննկարագրելի է: Ամեն մեկը նոր հագուստներ էր պատրաստել տալիս, օրը մինչև երեկո փորձում էր պես-պես գլխարկներ, ձեռնոցներ, կոշիկներ: Կառքերը սլանում էին աջ ու ձախ: Փողոցներում միմյանց հանդիպելիս «գործիչ» տիկիները զբաղված դեմքով զանազան փոխադարձ նշաններ էին անում: Տիկին Միրզախանյանը ասում էր, թե յուր կյանքում երբեք այնքան «չէ զգացել», որքան այժմ: Մի խոսքով շփոթությունը անասելի էր:

Եկոնոմիստ-ֆինանսիստ Բարաթյանը հաշվում էր և տեսնում, որ «գործիչ» տիկիները և օրիորդները իրանց գրպանից ավելի մեծ գումար են ծախսում կառքերի, հագուստների և կոշիկների վրա, քան թե կարող է լինել նույնիսկ ամենահաջող ներկայացման արդյունքը:

X

Երեկո էր: Տիկին Բախտամյանը առանձնացած յուր սենյակում, զուգվում էր: Նա չարացած էր. օրիորդ Գայանեն, առանց նրան սպասելու, արդեն գնացել էր յուր մի ընկերուհու մոտ: Այդտեղից նա Բարաթյանի հետ պետք է ուղևորվեր թատրոն:

Դա մի թեթև պատճառ էր տիկնոջ համար, իսկ բուն շարժառիթը ուրիշ էր: Դառնությամբ և սրտի կսկիծով նա խորհում էր առհասարակ յուր վիճակի մասին: Մի վիճակ, որ ստիպում էր այնքան թարմ, այնքան գեղեցիկ կնոջը թե թեև տված թատրոն մտնել մի հնամաշ, ուժաթափ, մի ավեգարդ մարդու հետ: Որքան, երևի, ծիծաղում են նրա վրա բախտավոր ընկերուհիները: Եվ իրավունք ունեն, միթե ինքը, տիկինը չէ՞ր ծիծաղիլ մի ուրիշի վրա:

Նա կանգնած էր բարձր հայելու առջև թեթև հագուստով, կիսաբաց կրծքով և հովանի թևերով: Նա հիանում էր ինքն իրանով: Գանգուր և թանձր մազերը, ինչպես մայիսյան դալար խոտ, փռվել

Էին նրա գիրուկ, սպիտակ և կիսամերկ թիկունքի և ուսերի վրա: Ներքին հուզմունքից նրա կուրծքը ուժգին երերվում էր և կոկորդի բարակ կապտագույն երակները փքվում: Նրա կամարածն, պարսկական ճաշակով գծավորված, սև հոնքերի տակ տեղավորված թուխ աչքերը պսպղում էին կրթու կատվի աչքերի պես: Նրա լիք-լիք կիսաբաց շրթունքները կապտել էին և թեթևակի դողում էին:

Երբեմն նա գեղեցիկ արծաթյա սանրը ազատում էր հարուստ մազերի այիքների միջից և ավելի ուշադիր դիտում իրան՝ սկսած տափակ, նեղ և սպիտակ ճակատից մինչև ոտների ծայրերը: Նա անիծում էր յուր անսիրտ ծնողներին: Ինչո՞ւ հարստությամբ հրապուրվելով իրանց տամուկ տարեկան աղջկան տվեցին քառասուն ու ինը տարեկան թառամածին: Անգո՛ւթ հայր, դու ծախեցիր քո աղջկան, դու քո պարտատերերից ազատվելու համար հարուստ փեսա գտար, որ նա յուր փողով քեզ օգնի: Դու հասար քո նպատակին քո աղջկա բախտի գնով: Օ՛ո, եթե նա այն ժամանակ ունենար այժմյան խելքը, համարձակությունը և կամքի կորովությունը, երբեք, երբե՛ք չէր մտնիլ այդ դժոխքը:

«Գոնե մեռներ, այրի դառնայի», — կրկնում էր նա մտքում:

Բայց Պյոտր Սոլոմոնիչը չէր էլ մտածում մեռնելու մասին, այնքան նա առողջ էր, ամրակազմ և այնքան նա խնամում էր յուր առողջությունը:

Առաջին ծանոթը, որին տիկինը պատահեց թատրոնում, Դիմաքսյանն էր: Հակառակ սովորականին՝ նա սիրալիր կերպով բարևեց երիտասարդին, որպեսզի կամացուկ յուր թևը ազատե ամուսնու թևի տակից, որ Էնպես ամուր սեղմել էր նրան: Պյոտր Սոլոմոնիչը գովեց Դիմաքսյանի դասախոսությունը, հայրաբար ձեռը խփեց նրա ուսին և բարեկամաբար հանդիմանեց, որ ուշ-ուշ է այցելում իրան: Արդարև, այն օրից, երբ նա զգաց, որ անտարբեր չէ դեպի օրիորդ Գայանեն, այն օրից նա ամաչում էր Բախտամյանների տուն գնալ, թեև կցանկանար ամեն օր այնտեղ լինել: Միայն ամեն առիթից օգտվում էր գոնե դրսում տեսնելու օրիորդին և հետը խոսելու: Երկու շաբաթ էր նա տենդային հուզմունքի մեջ էր: Պաշտոնակիցները նրա հետ իրանց կռիվը նորոգել էին: Այժմ նրան հալածում էին ամենքը: Նույնիսկ կողմնակիցները շատ թույլ պաշտպանություն էին ցույց տալիս: Ամբողջ հոգով նա բողոք էր բարձրացրել դպրոցի հակաառողջապահական պայմանների — սենյակների փոքրության և մթության, օդի սակավության դեմ: Նա պահանջում էր արմատական վերանորոգություն: Այս պատճառով հոգաբարձուների մեծ մասն էլ վրդովվել էր նրա դեմ, որ անընդհատ դատապարտում էր նրանց թուլությունը և անուշադիր լինելը դեպի աշակերտների վիճակը:

Մյուս կողմից, մի հայ լրագրում ծաղրի էին ենթարկել նրա դասախոսությունը: Եվ նա յուր սրտի թույնը այժմ ուղղել էր դեպի լրագրական թշնամիները: Բայց ավելի նա վշտացած էր մի ռուս թերթում տպված հոդվածից: Այստեղ անհայտ հեղինակը բավական չէր որ պարսավել էր նրա դասախոսությունը, այլև զրպարտել էր նրան, առանց փաստերի, ասելով, թե նա յուր բոլոր մտքերը քաղել է օտար գրքերից: Այդ էլ բավական չէր, հոդվածագիրը կծու ծաղրով ավելացրել էր.

«Պարոն դասախոսի չարությունը հայ ինտելիգենցիայի դեմ կարելի է բացատրել հոգեբանորեն: Բայց ի՞նչ մեղավոր են հայերը, որ անգուր թուլությունը երբեմն մարդկանց փոքրիկ մարմնի մեջ նրանց ուժից ավելի չար նախանձ է դնում»:

Նա մենակ նստած էր բուֆետի կիսախավար սենյակում և յուր սրտի վիշտը ճգնում էր խեղդել ծխախոտի թանձր ծխով: Նրան մոտեցավ բժիշկ Սալամբեկյանը սովորական դժգոհ և մաղձոտ ժպիտը երեսին:

— Դատարկ բան է, — եղավ բժշկի առաջին խոսքը: — Ի՞նչը:

— Աշխարհը: Ինչո՞ւ համար են այդ կոմեդիաները, այդ ծիծաղելի իրարանցումը. մեր ազգից ոչինչ չի դուրս գալ, ոչի՛նչ, ուր մնաց կանանց գործունեությունից:

— Դու էլ օրեցօր պեսիմիստ ես դառնում, չգիտեմ քե՞զ ինչ է պատահել:

— Բժշկական օրենքով խրոնիկական կատառ ունեցողները պեսիմիստ են լինում, երևի իմն էլ դրանից է: Քո ստամոքսը առողջ է, կարող ես օպտիմիստ լինել, ինձ ինչ: Միայն այս կասեմ, որ ես մարդկանց չեմ հավատում, մանավանդ այդ սյուրտուկ հագած նապաստակին:

Նա գլխով ցույց տվեց իրավաբան Վեֆիյանին, որ կանգնած էր մի խումբ մարդկանց մեջ:

— Ո՛հ, անա՛րգ, անամո՛թ:

Դիմաքսյանը ապշած նայեց բժշկի երեսին. առաջին անգամն էր նրանից լսում այդպիսի կոպիտ ածականներ յուր ընկերոջ մասին:

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ է պատահել, — հարցրեց նա:

— Այն է պատահել, որ այն գարշելի հողվածի հեղինակը դա է, այդ մեր խոհեմ և զգույշ ընկերը:

— Վեֆիյա՞նը:

— Նա ինքը:

Դիմաքսյանը ոտքի կանգնեց այնքան արագ, այնպես հանկարծակի, որ, կարծես, մեկը նրա մարմնին էլեկտրական թելի ծայր կպցրեց: Նրա գույնը թռավ, շրթունքները կապտեցին, նոսր մորուքի յուրաքանչյուր մազն էլեկտրական մի թել դարձավ, ցնցելով երեսի բոլոր մկանունքները:

— Այդ անկարելի է, անհավատալի է, — գոչեց շնչասպառ:

— Գիտես, որ առանց հիմնավոր փաստի ես ոչ ոքի չեմ մեղադրում:

— Ո՞վ ասաց քեզ:

— Լրագրի աշխատակիցներից մեկը, մի բարեկամ մարդ, որ ինքն էլ վրդովված է այդ պասկվիլի դեմ: Բայց մի՞թե Վեֆիյանին դու նոր ես ճանաչում:

— Ես նրան մի ազնիվ մարդ եմ համարել: — Պետք է ասած, որ դու էլ Մսերյանից պակաս հափշտակվողը չես:

Մի ծանր և դառն հոգոց դուրս թռավ Դիմաքսյանի ավելորդ կրծքից: Այո՛, բժիշկը չի սխալվում, հողվածի ոճը, հեգնելու ձևը միայն Վեֆիյանին է հատուկ:

— Բայց դու շատ վրդովվեցիր, Արսեն. եթե իմանայի, չէի ասիլ, միթե արժե՞...

— Չարժե, երբ տեսնում ես, մարդիկ խախտում են հավատդ դեպի ընկերական զգացումները. չարժե՞, երբ երեսիդ մեկ են ասում, հետևիցդ — ուրիշ: Չարժե՞ վրդովվել այդ ստոր, խարդախ երևույթի դեմ: Չգիտեմ ինչպես քեզ, ուրիշներին, բայց ինձ ամեն բանից ավելի մարդկանց կեղծությունը և երկդիմի վարմունքն է կատաղեցնում:

Նա սկսեց ուժգնաբար ներշնչել ծխախոտի ծուխը, կարծես, կամենալով հետ մղել յուր սրտի մեջ բռնկված կսկիծը:

Չանգակը հնչեց, և նա անգիտակցաբար, հուզված, դեղնած դիմեց բժշկի հետ դեպի դահլիճ:

Թատրոնը բոլորովին լիքն էր: Նա նայեց վայր և վեր, նայեց շուրջը և դժվարությամբ անցնելով բազմած հանդիսականների միջով, գնաց նստեց յուր տեղը: Նա չէր նկատում, որ ներկայացումն

արդեն սկսվել է և բեմի վրա մի ինչ-որ կին և մի ինչ-որ տղամարդ անխնա աղավաղում են հայ լեզուն: Նրա աչքերը թափառում էին այս ու այն կողմ: Նա որոնում էր Վեբիյանին. արդյոք գաղտագող իրավաբանը երես կունենա ուղիղ նրա երեսին նայելու: Նրա հայացքը կանգ առավ օթյակներից մեկի վրա և տեսավ մի ուրիշ կերպարանք, որին մի քանի րոպե մոռացել էր:

Դա Գայանեն էր, տիկին Բախտամյանի հետ նստած: Հովհարը մեղմիկ շարժելով, նա մերթ նայում էր դեպի բեմ, մերթ հանդիսականներին: Դիմաքսյանն աչքերով հետևեց նրա հայացքի ուղղությանը և այնտեղ, պատշգամբի առաջին շարքում, տեսավ Բարաթյանին, որ երբեմն նայում էր ցած, դեպի պարտեզը, երբեմն Գայանեին և ժպտում:

Դիմաքսյանի նրբացած զգայուն սիրտը միայն հասկանում էր այդ ժպիտների բուն իմաստը: Գուշակում էր նա, որ ամեն ինչ վերջացած է, որ հաղթանակն արդեն Բարաթյանը տարել է: Հաղթանակ, միթե նա մրցե՞լ էր: Ո՛չ, նրա կռիվը ներքին էր, հոգեկան, նրան գրգռում էր ոչ այնքան այն, որ Բարաթյանը գրավել էր այդ օրհորդին, որքան այն, որ ինքն անկարող է գրավել նույն օրհորդին, եթե ոչ մի հակառակորդ էլ չունենար: Սեփական ապիկարության սոսկալի գիտակցությունն էր նրան վշտացնում: Ահա նա նստած է ուրիշ կանանց բազմության մեջ: Ո՞վ է նրա վրա ուշք դարձնում:— Գրեթե ոչ ոք: Իսկ եթե կան նայողներ և հետաքրքրվողներ, լոկ նրա անվան համար են: «Ո՞րն է Դիմաքսյանը. նա՞, \$ի՛, ինչ ողորմելի է», արդյոք կարո՞ղ է սրանից ավելի վիրավորական խոսք լինել մարդու մասին:

Գործողությունը բեմի վրա վերջացավ մի պառավ կնոջ ճիչով: Թատրոնն աղմկեց: Դիմաքսյանն ազատեց յուր փոքրիկ մարմինը բազկաթռուների նեղ միջանցքներից ու դուրս եկավ: Բժիշկ Սալամբեկյանը բռնեց նրա թևից, և նրանք միասին բարձրացան թատրոնի վերին հարկը: Օթյակների նեղ և աղեղնաձև նախագավիթը լիքն էր կանանցով: Մի ինչ-որ նորեկ հայ հուսար, որ նմանում էր թևերը կտրած մորեխի, ընդհանուրի ուշադրության առարկան էր: Կուրծքն ուռցրած, բեղերը ոլորելով, նա Մարսի շանթահար հայացքներ էր ձգում անցուդարձ անող կանանց վրա:

— Բարև, Արսեն, — գոչեց հուսարը՝ հանկարծ:

Դիմաքսյանը հագիվ կարողացավ ճանաչել յուր մանկական ընկերներից մեկին, որ հայտնի էր յուր գեղեցիկ դեմքով և չար բնավորությունով: Քանի-քանի անգամ երեխա ժամանակ հուսարը ծաղրել էր նրան: Պետք էր մի փոքր խոսել, ուստի նա ստիպվեց կանգ առնել:

— Ասա, խնդրեմ,— ընդհատեց հուսարը ինքն յուր խոսքը, — ո՞վ է այդ բոյունետկան:

Պատի տակ կանգնած էր տիկին Բախտամյանը մի ուրիշ տիկնոջ հետ և ստեպ-ստեպ հովհարի հետևից նայում էր հուսարին: Տեսնելով Դիմաքսյանին գեղեցիկ սպայի հետ նա ժպտաց և գլուխը շարժեց:

— Աս՛ զնաչիտ՝ դու ծանոթ ես,— գոչեց հուսարը.— բրավո, զնաչիտ հաղթություններ՞ո ես անում: Չի՞ կարելի, որ ինձ էլ ծանոթացնես, **նե դուրնենկայա**, Պիտերում բլոնդինկաները գահլես տարեցին: **Նու-սս**, ծանոթացրո՞ւ: **Նելո՞վկո**, **աա՞**, **զնայու ստարովո րեվնիվցա**, վախենում ես, որ խլե՞մ ձեռքիցդ: Դու միշտ նախանձոտ էիր, **պո՞ մնիշ**:

Դիմաքսյանը, շողակրատ հուսարին թողնելով, առավ բժշկի թևը և հեռացավ: Այժմ նա հոգով զղջում էր թատրոն գալու մասին: Նա երջանիկ էր համարում Մսերյանին, որ մենակ տանը նստած միտքը զբաղեցնում է ով գիտե ինչ փիլիսոփայական գրվածքով, հանգիստ, խաղաղ, հեռու մարդկային աղմկից, հեռու կյանքի խեղդող ալիքներից: Բայց միթե նա կարո՞ղ է Մսերյան լինել, կարո՞ղ է թարմ հասակում կյանքը թաղել չորս պատերի, գրքերի փոշու մեջ: Մինչդեռ նրա սիրտը լիքն է ապրելու և զգալու բուռն ցանկությամբ: Մի ցանկություն, որին նա երբեք, երբեք չի կարող դիմադրել խելքի ուժով:

Նա ուշքի եկավ այն ժամանակ, երբ բժիշկը ուժգին թոթվեց նրա թևը, ասելով, թե վարագույրն արդեն բացվել է բեմի վրա: Հաջորդ խաղամիջոցներից մեկում մոտեցավ Գայանեին և սկսեց նրա

հետ շրջել: Այս անգամ օրիորդն ավելի բարեհամբույր էր և ուրախ: Նա ուրախ էր, որ ներկայացումը հաջողվել է և անդադար հիշում էր Բարաթյանի անունը: Ի՞նչ, մի՞թե նա արդեն բոլորովին հափշտակվել է, մի՞թե Դիմաքայանն այնքան նշանակություն չունի նրա աչքում, որ գեթ մի քանի վայրկյան նրա առաջ մոռանա՞ մյուսին:

Նա զգում էր յուր տկարությունն այդ սիրուն, կենդանի և վառվռուն օրիորդի մոտ: Նա աշխատում էր խոսքը դարձնել այնպիսի նյութերի վրա, որ նրա ուշքը խլե Բարաթյանից: Բայց այդ չէր հաջողվում: Ամեն անգամ, երբ նայում էր օրիորդի կապուտակ աչքերին, նրա կամքը սառցի պես հալվում էր այդ աչքերի հրատապ ներգործությունից: Մի վայրկյան նա այնպես հափշտակվեց, նրա միտքը այնքան պղտորվեց, խելքը այնքան մթազնեց, որ պատրաստ էր հենց այստեղ իսկ, առանց տատանման, հայտնել յուր սերը: Այո՛, նա նրան սիրում է, նա նրա համար տանջվում է, մորմոքվում: Այդ պետք է հասկանա օրիորդը, պետք է գնահատի, եթե խելք ունե, պետք է զգա, եթե սիրտ ունե:

Նրանք խոսեցին խաղացվող պիեսի մասին: Յերոսը զոհ է դառնում կրակոտ սիրո համար մի ընտանեկան անհաղթելի խոչընդոտի: Դիմաքայանը չէր հավանում պիեսի գաղափարը: Նա ոգևորված բացատրում էր սիրո անհաղթելի ուժը: Օրիորդը չէր հակառակում: Ախ, ո՛րքան նա այդ րոպեին հրապուրիչ էր, ո՛րքան բարի և ներողամիտ էր նրա հայացքը: Դիմաքայանի ձայնը դողում էր: Անշուշտ նա անկարող կլիներ իրան զսպելու, եթե նրանք առանձին լինեին, մի խուլ անկյունում, հեռու մարդկանց այդ ատելի աչքերից:

Յանկարծ օրիորդը լուրջ աչքերով նայեց նրա երեսին, և արագորեն գլուխ տալով, հեռացավ: Նա զգաց յուր խոսակցի հոգեկան դրությունը, նա փախավ ավելորդ խոսքերից:

Դիմաքայանը միայնակ, շփոթված, չգիտեր ուր դիմեր, ինչպես խույս տար հասարակությունից: Նրան թվում էր, թե չորս կողմից յուր վրա են նայում: Վիա հենց այդ վայրկյանին նա տեսավ Վեքիլյանին: Արյունը մի նոր ուժով խփեց նրա գլխին, ականջները և ճակատը սկսեցին այրվել տաքությունից, երբ իրավաբանը, անփոփոխ ժպիտը երեսին, ցիլինդրը սեղմեց կրծքին և գլուխ տվեց: Սովորույթը ստիպեց նրան գլխի մի թեթև շարժումով պատասխանել այդ կեղծ բարեկամական ողջույնին:

Իրավաբանը մոտեցավ նրան:

— Տեսնո՞ւմ ես, ինչ լավ են խաղում:

— Կյանքում ավելի լավ դերասաններ կան, — պատասխանեց Դիմաքայանը:

— Այո՛, այդ էլ ճիշտ է:

— Վեքիլյան, — ավելացրեց Դիմաքայանը խիստ ձայնով, — ես քեզանից չէի սպասում:

— Ի՞նչ:

— Որ կարող ես մթին անկյունից ինձ վրա քարեր արձակել:

— Չեմ հասկանում ասածդ:

— Այն անստորագիր պասկվիլի հեղինակը դո՞ւ ես: Վեքիլյանը այնպիսի մի զարմացական նշան արեց, որ, կարծես, ավելի անհեթեթ բան չէր լսել կյանքում:

— Ո՞վ է ասում:

— Մի մարդ, որին ամբողջ հոգով հավատում եմ:

— Այդ մարդը ապացույց ունե՞:

— Ապացույցներ պահանջում են դատարանում փաստաբաններից: Հասարակական կյանքում մարդու խիղճն է ապացույցը:

— Արսեն, խելոք մարդը գրպարտիչներին չէ հավատում:

— Բայց ճշմարիտը խոսողին պետք է հավատալ:

— Հողվածն անստորագիր է, պատասխանատու է խմբագրատունը, ապացույցների համար դիմիր այնտեղ:

— Աա՛, ուրեմն չես հերքում, որ դու ես հեղինակը:

— Մի բան կասեմ, Արսեն. այն հողվածը ով որ էլ գրած լինի, իմ կարծիքով, յուր մեջ քեզ համար վիրավորական բան չի պարունակում: Ով որ ուզում է ճշմարտություն քարոզել, պարտավոր է և ճշմարտություններ լսել, որքան էլ նրանք դառն լինեն: Pardon, հորաքույրս ինձ կանչում է:

Նա գլուխ տվեց և շտապով մոտեցավ օթյակի դռան մոտ կանգնած մի կնոջ:

Դիմաքայանի համար այլևս կասկած չմնաց, որ Վեբիյանը յուր դիմակավորված թշնամին է: Ուրեմն, ճիշտ է ասում Սալամբեկյանը, թե այդ մարդու արտաքին վայելուչ ձևերի և բարեկամական ժպիտների տակ թաքնված է օձային սիրտ: Նա մինչև անգամ վիրավորական չէ համարում յուր տմարդի վարմունքը:

«Կնշանակե իմ դեմ սկսել են գինվել նույնիսկ իմ ընկերները: Բայց նրանք ինձ հետ ուխտել էին միևնույն համոզմունքով, միևնույն ուղղությամբ գործել: Այդպե՞ս են ուրեմն կատարում իրանց ուխտը: Այլևս ո՞ւմ վրա հույս դնել, ումին հավատալ»:

Միթե նա միայնա՞կ պետք է մնա, միայնակ յուր սրտի բոլոր դառնություններով, հոգու բոլոր ձգտումներով: Բժիշկ Սալամբեկյանը տակա՛վին մաքուր է: Բայց կա և մի ուրիշը — Մսերյանը: Այո՛, այդ մարդուն կարելի է հավատալ, նրա պարզասրտության վրա հույս դնել: Նա կա և կմնա միշտ անկեղծ, բարեհոգի, վեհանձն:

Ներկայացումն վերջացել էր: Հանդիսականները միահամուռ դիմում էին դեպի դուրս, Դիմաքայանի աչքերը թափառում էին այս ու այն կողմ: Եվ դարձյալ նա տեսավ Գայանեին: Ահա և «նա՛», միշտ ուրախ, միշտ գվարթ, միշտ ժպտուն: Նա հետևում է օրիորդին և շշնջում տիկին Բախտամյանի հետ: Իսկ ինքը, Դիմաքայանը... երբեք նա այնքան փոքրիկ, ճնշված և սեղմված չէր յուր աչքում, որքան այժմ:

Նա կարծում էր, որ ամենքը խղճում են իրան, ծաղրում են և ծիծաղում: Մարդկանց խառն-խուռն շարքերի մեջ նա երևում էր ինչպես ծուռ բուսած մի ծառ անտառում: Նրա փոքրիկ մարմինը հրվում և մղվում էր ամեն կողմից, ինչպես մի տաշեղ ալիքների մեջ: Եվ այդ ավելի սաստկացնում էր նրա սրտի կրակը:

Ճնշեցե՛ք, ճնշեցե՛ք այդ տձև մարմինը: Նա ծծում է յուր ներսը դիմամիտային մի թունավոր և պայթուցիկ ուժ: Կգա ժամանակ, որ այդ սղմված, կարծրացած ուժն այլևս չի դիմանալ արտաքին ճնշումներին: Սոսկալի դրոյունով նա դուրս կժայթաքի ոչ միայն անհատների, Վեբիյանների, Բարաթյանների գլխին, այլև ամբողջ հասարակության, ժողովրդի, ազգի վրա, որ ծնում է և սնուցանում այդ անհատներին: Իսկ դու, գեղադեմ օրիորդ, դու, որ այնպես երես ես դարձնում նրանից, զգո՛ւյ՛, որ քո ընտրածը արդարացնե քո հույսերը, զգո՛ւյ՛, որ այդպես ուրախ, այդպես ծիծաղկոտ, այդպես երջանիկ կառք ես նստում նրա հետ...

Բարությանի համար անտանելի էր յուր հասարակական դիրքը: Այն զգացումը, թե ինքը մի ինչ-որ ընկերության հասարակ գործակալ է, վիրավորում էր նրա անձնասիրությունը: Եվ գիշեր-ցերեկ նա խորհում էր — արդյոք ինչպես ընկերական կյանքում ստեղծի մի դրություն, որ գեթ մասամբ զոհացներ նրա փառասիրական զգացմանը: Նա վայելում էր հոր կատարյալ հավատարմությունը: Կարող էր, գրավելով ծերունուն, նրա կարողությունը գործադրել, ինչպես կամենար: Բայց այդ կարողությունը այնքան մեծ չէր, որ կարելի լիներ գոնե ֆինանսական մի խոշոր գործ սկսել: Բացի դրանից, նրա ձգտումը միայն փող վաստակելը չէր: Մի՞թե դրա համար էր կյանք մաշել, «բարձրագույն» ուսում ստացել:

Մի առավոտ նա նոր էր զարթնել, երբ ծառան ներս մտավ և ասաց, թե հայրը կանչում է: Ինչպես հարգող որդի, շտապեց հագնվել և գնաց Գերասիմ Գերասիմիչի առանձնասենյակը: Դա մոտ վաթսուն տարեկան մի մարդ էր վտիտ դեմքով, կարճիկ ծայրերը կտրած բեղերով: Երեք տարի առաջ պարալիչ էր ստացել, ոտները կորցրել էին քայլելու ուժը, և նա ամբողջ օրը պառկած էր. հատկապես յուր համար պատրաստած մի երկայնաձև, շարժուն բազկաթոռի մեջ: Մի ծառա կարգված էր նրան սպասավորելու գիշեր-ցերեկ: Գերասիմ Գերասիմիչը նախկին չինովնիկ էր, եղել էր զանազան պաշտոններում և վերջը հասել էր նահանգական վարչության խորհրդականի (советник губернского правления) պաշտոնին: Յուր ճարպիկ բնավորության և եռանդուն աշխատասիրության միջոցով հույս ուներ ավելի առաջ գնալ, բայց ճակատագիրը դավաճանեց նրան, և նա այժմ անդամալույծ դարձած, անպետքացած, քաշքշում էր յուր կյանքի վերջին օրերը:

Նա ծառային հրամայեց դուրս գնալ, իսկ որդուն հրավիրեց նստել:

- Է՛է, ի՞նչ ես մտածում ապագայիդ մասին, — հարցրեց նա յուր խռպոտ և քայքայված ձայնով:
- Ոչինչ:
- Ոչի՞նչ: Վրեռչ բրատ, քո հասակում փառասիրությունը որդևի պես ինձ ուստում էր: Իսկ դու և ես, բրատ, միևնույն պտուղն ենք: Ամուսնանալու միտք, բան չունե՞ս:
- Ունեմ, պապա, — պատասխանեց որդին համարձակ:
- Ա՛յ երևելի բան, խի՛ խի խի, հըմ, քեզ և ինչ նման մարդկանց համար շուտ ամուսնանալը վատ բան չէ: Ինձ ամուսնությունը չփրկեց. քեզ էլ չի փրկիլ, բայց կարող է գոնե մի քիչ, **զևայե՞ջ, Էդակույու և Էտդույու ուզդու ևալոժիտ ևա ստրաստի...** խի՛ խի՛ խի՛: Ինչո՞ւ ես գլուխդ քաշ գցում, ամաչո՞ւմ ես, Էհե, գիտեմ ինչ ծառի պտուղ ես: Քեզ ճանաչելը շատ հեշտ է, ներսս մտիկ կանեմ, քո հոգին կտեսնեմ պագած: Քո երակների մեջ վազում է քո հոր արյունը, ինչպես իմ երակների մեջ վազում է իմ հոր արյունը: Մեր ցեղը հայտնի է յուր թուլություններով: **Մոլչա՛յտ**, խոմ երեխա չես, գիտես, որ իզուր չեմ այս օրին հասել, **զրեխի մուղոստի, բրատեց:** Նո՛ւ, ասա՛ տեսնեմ, ո՞ւմ ես ուզում ճանկել:

Որդին, առանց մի բան թաքցնելու, հայտնեց սրտի գաղտնիքը հորը, ինչպես մի հավատարիմ ընկերոջ, որ կարող էր հարգել նրա զգացումները:

- Պյոտր Սոլովոնիչի քրոջ աղջի՞կը — գոչեց անդամալույծը, — ճանաչում եմ, ճանաչում եմ, տեսել եմ: **Նիչևո, բրատեց, գո՛ւբա նե դո՛ւրա:** Փող էլ ունի, իհարկե:
- Այդ չգիտեմ:
- Սուտ ես ասում, **չելմա**, դու իմ որդին չես լինիլ, եթե առանց փողի աղջիկ ուզես: Այդ աղջիկը փող պետք է ունենա Պետրոսի մոտ, նրա հորն էլ ճանաչում էի: Պետրոսը վատ մարդ չէ, չի խաբիլ քեզ, բայց զգույշ կաց: Է՛է, ուրեմն ամեն բան վերջացրել ես, երբ ես ուզում պսակվե՞լ:

— Դեռ հայտնի չէ, պապա, դրուօթյունս անորոշ է, այս պատճառով տատանվում եմ:

— **Պուստոյե**, ինչո՞ւ դրուօթյունդ որոշ չէ: Քույրեր չունես ամուսնացնելու, եղբայրդ էլ շուտով ուսումը կավարտի, **դոխտորոմ մեդիցինի վիդյետ**, բրատեց: Իմ մասին մի մտածիլ, իմ **պենսիան** ինձ բավական է, մնացյալը ինչ որ ունեմ քոնս է ու եղբորդ:

— Բայց ես հասարակական դիրք չունեմ, — նկատեց որդին համեստաբար:

— **Դուռռակ**, ի՞նչ ասել է հասարակական դիրք: Պատի՞վ, չի՞ն, հարգա՞նք, դու միշտ կարող ես ձեռք բերել քո ուսումով: **Ժենի՛ս, բրատեց, ժենի՛ս**, հետո ամեն բան հեշտ է: Ամուսնացած մարդուն ավելի են հարգում, բան **խալաստոյ շալապային**: Մենք մեծ կապեր չունենք, քեզ հայտնի է, որ մեր ազգականները, թո՛ր, **սբրոդ պարյադոչնիյ**... Պյոտր Սոլոմոնիչը, օօ՛օ, նա ուրիշ է, նա քեզ կօգնի: Ափսոս մայրդ կենդանի չէ, շատ կուրախանար խեղճը, քեզ տեսնելով: Շելմա, ինչ գեղեցկացել ես, հեհե, ժամանակի՛ն քեզանից վատ չէի: Նո՛ւ, զգույշ կաց **մամզելներից**, ե՛ս — քեզ խրատ: Տեսնո՞ւմ ես, երիտասարդական սխալների հետևանքը երբեմն այս է, օօ՛օ, ի՛նչպես ցավում են անպիտան ոսկորներս: Բայց կնոջդ հետ պետք է լավ վարվես: Խեղճ մայրդ, կարող եմ ասել, իմ զրիը դարձավ: Լաա՛վ, համեստ մի՛ ձևանար, եթե ինձ պես չլինես, ինձանից շատ էլ լավ չես լինի: Ուրեմն պսակվում ես, շա՛տ լավ, շատ լավ, շատ լավ, ես համաձայն եմ:

— Պապա, չկարծեք որ ես առանց ձեզ մի այդպիսի քայլ կանեի: Ես ինքս մտադիր էի այս օրերս ձեզ հայտնել և ձեր համաձայնությունը խնդրել:

— **Լադնո, լադնո**, ես համառ ու կոպիտ հայրերից չեմ, որ հակառակեմ: Ես ժամանակակից մարդ եմ, մոդեռն, բան հասկացող եմ: Շատ ուրախ եմ, շատ ուրախ եմ, է՛հ, գնա, աչքերիցդ երևում է՝ Բարաթովների ցեղից ես: Հաջողությո՛ւն, ոտներս ծածկիր այն **պլեդով**, այ, այդպես, ա՛խ, ի՛նչպես տխուր է մենակ կյանքը, գնա՛...

Եվ ծերունին, յուր հոգևած գլուխը թեթելով բազկաթոռի մեջքին, աչքերը խփեց, կարծես, նիրհելու համար:

Մարտ ամսի վերջն էր, երբ Բարաթյանի և Գայանեի մեջ, վերջապես տեղի ունեցավ բացարձակ խոսակցություն: Տարօրինակ էր այդ օրը Գայանեի դրուօթյունը: Վերադառնալով տուն, նա փակվեց սենյակում, ոչ ոքի չէր թողնում այնտեղ մտնել: Վերջապես, նրա իղճը կատարվեց: Նա վաղուց գիտեր, որ սիրվում է, բայց ա՛յլ էին լուռ նշանները, ա՛յլ էր բերանացի խոստովանությունը: Եվ Բարաթյանը բաց արեց նրա առջև յուր սիրտը, այն մարդը, որ բոլոր երիտասարդների շարքում միակն էր, որ գրավել էր Գայանեին: Այդ երիտասարդի մեջ, օրիորդի կարծիքով, կային բարոյական ուժ, խելք և արտասովոր ձիրքեր: Առանձնապես սիրելի էր Գայանեի համար նրա կիսաանփոյթ և կիսահեգնական վերաբերությունը կյանքին: Նա հավատացած էր, որ եթե Բարաթյանը չի ոգևորվում, — որովհետև ոգևորվելու բան չի տեսնում, եթե լրջորեն չի վիճում, չի տաքանում, ինչպես Դիմաքսյանը կամ ուրիշները, — որովհետև խելքով իրան հավասար մարդկանց չի հանդիպում: Նա համոզված էր, որ հաճոյախոս, կատակասեր երիտասարդի ներքին աշխարհը պարունակում է հարուստ գանձ, և այդ գանձը վերջ ի վերջո պետք է երևան գա ու ամենքին հիացնի: Հաճախ նա ուզում էր իմանալ, թե ի՞նչ է այդ բանը, կամենում էր արժանանալ երիտասարդի հավատարմությանը: Բայց Բարաթյանը երբեք չէր դավաճանում յուր մշտական սովորույթին: Նա օրիորդի հետ ևս վարվում էր այնպես, ինչպես ուրիշների հետ, հեգնելով և կատակելով: Եվ Գայանեն չէր վիրավորվում այդ բանից, ընդհակառակը, նա դեռ իրան անարժան էր համարում Բարաթյանի հավատարմությանը:

Իսկ ա՞յժմ... այժմ նա սիրված է նրանից: Ուրեմն Բարաթյանը նրա հավասարն է, այլևս նրանց մեջ գաղտնիք չի կարող և չպետք է լինի:

«Ես երջանիկ եմ», կրկնում էր նա անդադար մտքում, հետ ու առաջ անցուդարձ անելով յուր սենյակում: Եվ այդ երջանիկ առանձնության մեջ նա չէր ուզում, որ մեկը խանգարի նրան: Նա

մինչև անգամ ճաշի էլ չնստեց տնեցիների հետ, պատճառելով, թե տկար է: Սակայն տիկին Բախտամյանը մտավ նրա սենյակը, խանգարեց նրան և մի հայացքով ամեն ինչ հասկացավ:

— Չլինի՞ թե ուզում եք առանց մեզ հարսանիք անել, — արտասանեց տիկինը դառն հեգնությամբ:

— Կաղը նա կգա քեռիի և քեզ հետ խոսելու:

— Բարի գալուստ, — մրմնջաց տիկինը, շրթունքները կրծելով:

Գայանեն այնքան ոգևորված և հափշտակված էր յուր բախտով, որ նրա հուզմունքը այս անգամ չնկատեց: Նա միայն մի բան էր ցանկանում, տիկինը իրան մենակ թողնի, չխանգարի նրա երջանիկ թուփերը:

Հետևյալ օրը Պյոտր Սոլոմոնիչը սուրճ խմելով լրագրներ էր կարդում, երբ ծառան հայտնեց, թե Բարաթյանը ուզում է նրան տեսնել: Պատկառելի բուրժուան իսկույն հասկացավ, որ այս անգամ երիտասարդը կարևոր գործի համար է եկել, քանի որ մինչև այժմ նա երբեք յուր գալստյան մասին այդպես չէր ազդարարել ծառայի միջոցով:

Բարաթյանը հազնված էր սովորականից լավ և խնամքով: Նրա դեմքը արտահայտում էր անսովոր լրջություն, իսկ աչքերի մեջ նկատվում էր խորին ակնածություն Պյոտր Սոլոմոնիչից: Այս բանը մեղմացրեց ծերունու սիրտը: Նա ընդունեց երիտասարդին համեմատաբար ավելի հարգանքով, քան երբևէ ընդունել էր:

Բարաթյանին հարկավոր էր մի փոքր կողմնակի բաներից խոսել, որպեսզի մի կերպ խոսք բաց անե յուր նպատակի մասին: Ուստի նա դիպլոմատիական հմտությունով սկսեց բավական հեռվից և ապա հետզհետե մոտեցավ բուն գործին: Պյոտր Սոլոմոնիչը լսում էր նրան լուռ, մերթ ակնոցը դնելով քթին, մերթ հանելով: Կարծես, նա փորձում էր — ապակիներո՞վ լավ կհասկանա լսածը, թե՞ առանց ապակիների: Երբ Բարաթյանը ասելիքը վերջացրեց և գլուխը ուղիղ պահած խորին պատկառանքով պատասխանի էր սպասում, Պյոտր Սոլոմոնիչը նորից հանեց ակնոցը և սկսեց նայել յուր բաճկոնակի կոճակներին: Թվում էր, որ նա դրսից է խորհրդակցում յուր սրտի հետ հանդիսավոր առաջարկության մասին: Ձայն եկավ ներսից, թե իսկի էլ վատ չէ Բարաթյանի նպատակը: Նախ, վերջապես, պետք է Գայանեին մեկի հետ ամուսնացնել, երկրորդ, այդ Բարաթյանը, աստված վկա, վատ երիտասարդի չի նմանվում: Գայանեի համար է եղել նրա այցելությունը. կնշանակե Պյոտր Սոլոմոնիչը իզուր էր նրան ատում, կարծելով, թե... Էհ, վերջապես...

— Պարոն Բարաթյան, դուք Գայանեին անկե՞ղծ եք սիրում:

Սիրում է անկեղծ և շատ է սիրում:

— Պարոն Բարաթյան, ձեր հորը՝ Գերասիմ Գերասիմիչին ասե՞լ եք, թե ուզում եք Պյոտր Սոլոմոնիչ Բախտամովի քրոջ աղջկա հետ պսակվել:

Իհարկե, ի՞նչ ասել կուզե: Նա այն երիտասարդներից չէ, որ առանց իրանց ծնողների հաճության են ամուսնանում: Երիտասարդի պատասխանները դուր եկան Պյոտր Սոլոմոնիչին: Ծերունին գլուխը հավանական ձևով շարժեց և այս անգամ աչքերը հառեց դիմացինի կոճակներին:

— Բան էլ կա:

— Հրամայեցեք, Պյոտր Սոլոմոնիչ, ձեր խոնարհ ծառան եմ:

— Մեր ժամանակում ընտանիք պահելը մի քիչ դժվար է:

— Այսինքն ի՞նչպես:

— Շատ փող է հարկավոր:

Բարաթյանը ստանում է տարեկան 2000 ռուբլի ռոճիկ, ապրում է յուր հոր տանը և ամուսնանալուց հետո էլ պետք է այնտեղ ապրի: Բացի դրանից, հայրը խոստանում է նրան ամսական 200 ռուբլի:

— Հայրդ ի՞նչքան կարողություն ունի, ամոթ չլինի հարցնելը:

— Մեր տունը տեսե՞լ եք: Պյոտր Սոլովոնիչ:

— Լա-ավ: Գրավ դրած չէ՞:

— Ո՛չ:

— Արժե ութսուն հազար:

— Օրթաճալումն էլ մի այգի ունենք:

— Գրոշ չարժե: Փո՞ղ, բա՛ն:

— Հաստատը չգիտեմ, բայց, կարծեմ, իմ մասը մոտ քսան-քսանհինգ հազար զուտ փող կլինի:

Պյոտր Սոլովոնիչը լռեց և դարձյալ նայեց յուր կոճակներին: Բարաթյանի պատասխանները բոլորովին գոհացուցիչ էին, խելոք մարդը այդ կարողությունով կարող է շատ լավ ապրել: Բայց ի՞նչ օրինավոր երիտասարդ է, օժիտի մասին իսկի՞ մի խոսք: «Արի սրան փորձեմ», մտածեց նա:

— Պարոն Բարաթյան, ես Գայանեին աչքիս լույսի պես եմ սիրում:

— Իհարկե, իհարկե, ես շատ լավ գիտեմ:

— Համբերեցե՛ք: Հանգուցյալ քույրս մեռնելիս ինձ ասաց. «Պետրոս, աղքականս փողոցներում չթողնե՛ս Գայանեն տասներեք տարեկան էր, Օվսաննան հինգ տարեկան, երբ նրանց բերեցի իմ տուն: Ինը տարի վեց ամիս է նրանց պահում եմ ու մեծացնում: Էհ՛, բան է, ժամանակիս երիտասարդ եք, կարելի է մտածում եք օժիտի մասին, պարզն եմ ասում, Գայանեն ոչինչ չունի:

«Խորամանկություն ես անում, բարեկամ, ինձ խաբել չես կարող», մտածեց Բարաթյանը:

Նա բարվոք համարեց առայժմ հրաժարվել օժիտի գաղափարից: Ի՞նչ օժիտ, ի՞նչ բան, նա շատ ստոր մարդ կլիներ, եթե Գայանեի հետ կամենար փողի համար ամուսնանալ: Ոչ, ոչ, նա սիրում է օրհորդին և միայն նրան է ուզում, թեկուզ առանց կոպեկի, թեկուզ մերկ էլ տաք, նա չի հրաժարվի:

— Մալադչինա,— գոչեց Պյոտր Սոլովոնիչը միանգամայն հիացած,— լավ տղան այդպես պետք է անի:

Հագիվ նա արտահայտել էր յուր հիացումը, երբ դռները կամացուկ բացվեցին և հանդարտ քայլերով ներս մտավ տիկին Բախտամյանը: Պյոտր Սոլովոնիչը ուզեց պատմել նրան, բայց տիկինը ձեռի շարժումով հասկացրեց, թե տեղյակ է բանին:

— Երևի, եթե ինքս եկած չլինեի, դու ինձ չէիր կանչիլ, ասաց նա վիրավորված եղանակով:

— Փաա՛, ոնց չէ, դու Գայանեի համար մայր ես:

— Նա ինքը ինձանից տասնապատիկ լավ մայր է իրան համար:

— Է՛հ, հիմա ասա տեսնենք, համաձայն ես:

— Ի՞նչ ասել է «համաձայն ես»: Ես կամ դու ի՞նչ իրավունք ունիս, խոմ մեր պապերի ժամանակը չէ, այժմ աղջիկը ում հավանում է — նրան է գնում: Միայն ես մի բան եմ ուզում ասել, պարոն Բարաթյան, լավ մտածեցեք, շատ չե՞ք վրազում պսակվելու, դուք այնքան երիտասարդ եք, որ...

— Չե՞ որ Գայանեն էլ երիտասարդ է, — ընդհատեց Պյոտր Սոլովոնիչը:

Տիկինը ուսերը վեր քաշեց և ժպտալով պատասխանեց:

— Ինչո՞ւ, շատ էլ երիտասարդ չէ, ես ու նա համարյա միասին ենք մեծացել, մարդ չպիտի թաքցնի պակասությունը, բավական հասակով է:

— Հասակի մասին խոսելը ավելորդ եմ համարում, — ասաց Բարաթյանը, չզգալով, թե որքան վիրավորում է տիկնոջը — միայն ես ձեր համաձայնությունն եմ խնդրում:

— Ես համաձայն եմ, — գոչեց Պյոտր Սոլովոնիչը բանին վերջ տալու համար:

— Էհ, տա աստված, որ բախտավոր լինեք, — ավելացրեց տիկինը հառաչելով:

Բարաթյանը թույլ տվեց, որ Պյոտր Սոլովոնիչը համբուրի յուր ճակատը, իսկ ինքը համբուրեց տիկնոջ ձեռքը: Նա տիկնոջ հետ վարվում էր խորին որդիական հարգանքով և անսահման համեստությամբ: Մի բան, որ թե՛ Պյոտր Սոլովոնիչին շատ դուր եկավ և թե՛ նրա սրտից ջնջեց կասկածի վերջին նշույլն անգամ...

XII

Չարագուշակ երեկոյից հետո Դիմաքսյանը առհասարակ տնից չէր դուրս գալիս, բացի դպրոց գնալուց: Այժմ նա կատաղած էր ոչ միայն հակառակորդների, այլև ամբողջ հասարակության, նույնիսկ մարդկության դեմ: Ինչպե՞ս նա սառնարյուն կրեր այն բոլոր ատելությունները, ծաղրը, արհամարհանքը, որոնց հանդիպում է ամեն քայլափոխում:

Դպրոցը նա այժմ հանգիստ էր թողել, նրա մեջ տեղի ունեցած գեղծումները շատ էլ չէին զբաղեցնում նրա միտքը: Այս պատճառով պաշտոնակիցները և հոգաբարձուները բավական հաշտ էին նրա հետ. վերջապես, նա ինքը առայժմ մասամբ գոհ էր: Նրա հարձակումները անհետևանք չէին մնացել, հոգաբարձուների մեջ դպրոցի համար նոր շենք կառուցանելու խնդիր էր հղացել: Նրա ցանկացածն էլ առայժմ այդ էր, մնացյալը ապագայի խնդիր էր: Ուստի առժամանակ նա լռեց:

Բայց նա նյութում էր մի ավելի կատաղի կռիվ: Դա մի առանձին գրություն էր «Հասարակություն և անհատ» անունով: Պետք է ապացուցաներ, թե ընդհանուրի քաղաքակրթության հիմքը անհատն է. քանի որ չկան բարոյական անհատներ — չի կարող լինել և բարոյական հասարակություն: Սակայն լոկ գրելը նրան չէր գոհացնում: Նա ձգտում էր գործով ու խոսքով էլ մաքառել ամբոխի տգիտության դեմ: Եվ այստեղ նրա առջև կանգնում էր մի խոչընդոտ: Այդ տեսակ կռիվ մղելու համար նախ հասարակ ուսուցչի պաշտոնը շատ անևշան էր, երկրորդ, անհրաժեշտ էր նյութական անպայման անկախություն: Նա գիտեր, որ եթե հոր հետ հաշտվի, կարող է օգտվել նրա կարողությունից: Բայց, միևնույն ժամանակ, չէր զղջում յուր արածի մասին և երբեք չէր համաձայնվիլ խոնարհվել ծերունու առջև, ներումն խնդրել նրանից:

Բարությանի նշանադրության լուրը հաղորդեց նրան Մսերյանը, որ լսել էր Սալամբեկյանից: Իդեալիստին հայտնի էր, որ Դիմաքայանը հակված է դեպի օրիորդ Գայանեն: Ուստի նրա բարի սիրտը թույլ չտվեց այդ փափուկ խնդրի մասին խոսքը երկարացնել և միայն ասաց:

- Ով ուզում է հասարակությանը ծառայել, չպիտի ամուսնանա:

Դիմաքայանը այս խոսքերի մեջ զգաց ճշմարտության մի մաս: Նա չվիճեց, բայց և չկարողացավ այլևս թաքցնել յուր սրտի գրգռող: Երկու ընկերների մեջ բացվեց մտերիմ խոսակցություն: Վաղուց Դիմաքայանը զգում էր այս տեսակ խոսակցության պահանջ, վաղուց ցանկանում էր բանալ յուր սրտի գաղտնի ծալքերը մեկի առաջ: Գուցե այդպիսով թեթևացներ յուր հոգու ծանր բեռը: Եվ ո՞ւմ առջև կարող էր պարզախոս լինել, եթե ոչ Մսերյանի, որին հավատում էր լիովին և որի անկեղծությունը անկասկածելի էր նրա համար:

Ճիշտ է, նա սիրում է Գայանեին, ճիշտ է, չկարողացավ հանդուրժել կանացի հրապույրներին: Բայց նա յուր սերը օրիորդին չարտահայտեց, որովհետև ի՞նչ հետևանքի կարող էր հասնել: Միթե մի օրիորդ, որ ինքը գեղեցիկ է, կարող էր նրան հավանել:

«Ի՛նձ, այլանդակի՞ս...»

Կարո՞ղ էր գերադասել մի ուրիշից, այն մեկից, այո՛, այն ուրախ և ճարպիկ, գեղեցիկ և սալոնական Բարությանից: Բայց կա և՛ մի ուրիշ, ավելի զորավոր պատճառ, որ ստիպում էր նրան լռել: Նույնիսկ այն տաք ռոպեներին, երբ նա կարծում էր, թե անկարող է լռել: Եթե Գայանեն նրան մերժեր և հետո դառնար Բարությանի կինը, նա կխելագարվեր: Ինքնասիրությունը նրան կսպաներ: Այո՛, նա շատ ինքնասեր է, չափազանց, այդ ինքն էլ գիտե: Բայց մի՞թե չի հասկանում, թե դա բարոյական հիվանդություն է, մի՞թե խելքը չի բողբոլում դրա դեմ: Քանի՞-բանի անգամ նա ինքն իրան դատապարտել է, նախատել, հանդիմանել այդ մասին, բայց իզուր: Նրա եսը նրա մեջ մի չար օձ է: Գիշեր ու ցերեկ այդ օձը արթուն օղակված է ներսումը: Բավական է մի թույլ շշուկ, մի նուրբ շոշափում, և նա ամեն վայրկյան պատրաստ է գալարվել, բանալ բերանը, ցցել սուր ատամները նրա սրտի մեջ և թափել այնտեղ յուր սոսկալի թույլը: Ահա հենց այդ օձն է նրան ստիպում լինել միշտ դյուրագրգիռ, միշտ բարկացկոտ, միշտ պատրաստ չար վիռկի պես ճիրանները խրել առաջին պատահած հակառակորդի կոկորդին:

— Սմբատ, մի մեղադրիլ ինձ, մի՛ հայիոյիլ, ես թեզ խոստովանում եմ այն, ինչ որ երբեմն ինքս ինձ ամաչում և վախենում եմ խոստովանել: Բացատրի՛ր միայն ինձ, ինչո՞ւ ես այդպես եմ, ինչո՞ւ և բնությունը դրել է իմ սրտի մեջ այդ վիշապին...

Նրանք նստած էին հյուրանոցի մի առանձին սենյակում, ուր ոչ ոք չկար: Մոտ կեսգիշեր էր: Ընթրիքը նոր վերջացրել էին: Սեղանի վրա դրված էին մի շիշ գինի և երկու բաժակ:

Մսերյանը լսում էր ընկերոջը լուռ, մտերիմ բարեկամի խրախուսող հարգանքով, հավանություն տալով նրա յուրաքանչյուր դարձվածին: Կար այդ մարդու մեջ մի բան, որ խորին հավատ էր ներշնչում և դիմացիին տրամադրում էր պարզել նրա մոտ սրտի ամենանվիրական զգացումները այն անդրդվելի համոզմունքով, որ գաղտնիքը կմնա նրա մոտ գաղտնիք մինչև գերեզման:

Ավարտելով յուր խոստովանքը, Դիմաքայանը գլուխը հենեց ձեռի ափին և հայացքը հառեց անորոշ տարածության մեջ:

Վերջապես, Մսերյանը խոսեց: Նա յուր ընկերոջ հոգին հասկանում է, հասկանում է, ինչ է այն բանը, որին թունավոր օձ է համարում: Այո՛, նա թունավոր է, բայց միայն Դիմաքայանի մեջ չի գտնվում նա: Մի-մի այդպիսի օձ նստած է ամեն մի մարդու կրծքի տակ և գիշեր-ցերեկ կրծում է նրա սիրտը, թուլացնում է նրա հոգին, ծծում է նրա կյանքի հյուսվածքը: Մի տարբերություն կա Դիմաքայանի և ուրիշների մեջ, նրա սրտի օձը ավելի մեծ է, ավելի թունավոր և ավելի արթուն ու զգայուն: Եվ ինչո՞ւ, որովհետև նրա միտքը ևս ավելի բարձր, սիրտն ևս ավելի ընդարձակ է:

— Ոչ, — գոչեց իդեալիստը զգացված, բռնելով ընկերոջ բազուկը, — վկա է աստված, կյանքիս երեսուն ու հինգ տարվա ընթացքում ոչ մի անգամ ոչ մեկին չեմ շողոթորթել, թեև կարիք ունեցել եմ շողոթորթելու... Բայց կգա ժամանակ, և ես համոզված եմ նրա գալուստ, որ դու խելքիդ ուժով կջախջախես այդ օձի գլուխը: Այնուհետև քո մեջ կմտնի միմիայն մարդը, կատարելագործված, կյանքի քուրայում ծուլված և զուլված մարդ: Հիշո՞ւմ ես այն երեկոն, երբ դու քեզ դժբախտ անվանեցիր: Ես ասացի, դու ամենաբախտավորը կլինես մարդկանց մեջ: Եվ կլինես: Սպանիր այդ օձին, և դու կտեսնես, որ ես չեմ սխալվում, ինչպես չեմ սխալվում, թե կգա ժամանակ, որ անհատի բոլոր մանր ինստինկտները կենթարկվեն ընդհանուրի երջանկության պահանջներին...

Դառն և վշտալի ժպիտը մթազևեց Դիմաքայանի երեսը: Ծատ է աշխատել նա ջախջախել հրեշին, շատ է ճզնել ազատվել նրա տանջանքներից, բայց իզուր: Ծովային պոլիպի պես հարյուրավոր ճակերով նա բռնել է նրա ամբողջ Եուրոյունը և սեղմում է անխնա:

— Ահա, հենց այժմ, այս վայրկյանիս, դու խոսում ես, իսկ նա արթնանում է: Ես վշտանում եմ, ինչո՞ւ դու պետք է ինձ խրատես, ինչո՞ւ ես միմիայն իմ և իմ խելքին չպիտի հավատամ:

— Տարիների փորձը կտա քեզ այն զենքը, որի մի հարվածով կկտրես նրա հարյուրավոր ճակերը: Ապրիր, գործիր և կտեսնես:

Նրանք լռեցին: Արդեն ուշ գիշեր էր: Սպասավորը հավաքում էր հյուրանոցի աթոռները: Նրանք վեր կացան և դուրս եկան: Երբեմն Դիմաքայանը փողոցում տեսնում էր Բարաթյանին Գայանեի հետ թե՛ թե՛ի տված զբոսնելիս: Նա միշտ ճանապարհը փոխում էր, որ երես ամ երես չհանդիպի նրանց: Դա արդեն ավելի էր, քան թե հասարակ նախանձը: Դա զուտ տանջանք էր: Տառապում էին նրա սրտի բոլոր թելերը, և տառապանքի պատճառով դարձյալ նա էր, այն օձը: Երջանիկ մտերյան, ի՞նչպես կարողանա սպանել վիշապին, երբ քաջություն չունե հանդիպել անգամ մի ուրիշի երջանկությանը, որ յուր ապերջանիկ լինելն է ցույց տալիս:

Այդ օրերը նա յուր հիշատակարանի մեջ մտցրեց հետևյալ տողերը.

«Եթե բնությունը իմ այս փոքրիկ մարմնի մեջ դրած լիներ մի փոքրիկ և սառն սիրտ, միթե ավելի բախտավոր չէի լինիլ: Ինչո՞ւ այսքան զգայուն եմ, ինչո՞ւ սիրտս լիքն է անզուսպ կրթերով, ո՛չ խղական կրթերով, այլ սիրելի և ատելի բուռն ավյունով»...

Նա փորձում էր յուր վիշտը մոռանալ գործերի մեջ խորասուզվելով: Դպրոցում սկսվել էին հարցաքննությունները: Առայժմ գոնե ամերես պաշտոնակիցները հաշտ էին նրա հետ: Մի անգամ միայն նա չկարողացավ իրան զսպել, երբ տեսուչը մի աշակերտի անվանեց «արջի զավակ»: Բայց վեճը սուր կերպարանք չստացավ: Գործերի դրությունը շատ խառն էր. արձակուրդների ժամանակը մոտենում էր, հակառակորդները չկամեցան բաժանվել:

Քննությունները նոր էին վերջացել, երբ Դիմաքայանը մի օր հեռագիր ստացավ, թե հայրը հիվանդ է և անհապաղ պահանջում է նրան: Որքան էլ անհաշտ լիներ, սակայն դժգոհությունը նրա մեջ տեղի տվեց որդիական զգացմանը: Նա շտապեց ուղևորվել հայրենիք, որ երկու օրվա հեռավորություն ուներ Թիֆլիսից: Ճանապարհին նա կարծում էր ծերունին արդեն մեռել է: Խղճի խայթոցը տանջում էր նրան. ինչո՞ւ որդիական սերը մոռացավ ծերունու կամակորության պատճառով: Սակայն քանի մոտենում էր հայրենի քաղաքին, այնքան խայթոցը մեղմանում էր: Մի՞թե նա չէր սիրել հորը: Ո՛չ, նա միայն յուր աշխարհայացքը չկամեցավ ենթարկել նրա համառ կամքին: Գաղափարի մարդ է, պարտավոր էր այդպես անել:

«Ես կատարել եմ իմ բարոյական պարտքը, ինչո՞ւ եմ հանդիմանում ինձ»:

Այս խորհրդածություններով նա ոտք դրեց այն տան շեմքը, ուր ծնվել էր, սնվել և մինչև տասն ու հինգ տարեկան հասակը ապրել: Չկա այլևս այն անհագին գամփոք, որ գիշեր-ցերեկ հսկում էր այդ տան դռները և որի հետ նա շատ էր խաղ արել: Պարտեզի ծառերը միայն ողջունեցին նրա գալուստը: Դարավոր կաղամախները խշխշացնում էին իրանց հղկած փայլուն տերևները

սպիտակ ճյուղերի մեջ: Եվ նրանց վեհ ու վիթխարի տեսքը պատկառանք էր ազդում: Հաստաբուն թթենիները արձակում էին նրա ոտների տակ իրանց հասուն պտուղները: Իսկ արեգակի ուրախ շողքերը, ծառերի խիտ տերևների միջով անցնելով, խնամքով մաքրված գետնի վրա հազարավոր նախշեր էին գոյացնում: Այդ բոլորը խոսում էին նրա հետ անցյալի լեզվով և նրա սրտի մեջ զարթեցնում քաղցր հիշատակներ: Ընդարձակ տան մեջ տիրում էր մենաստանային լռություն: Նա շտապով անցավ լայն պատշգամբը, ուր այնքան նա վազվզել էր յուր քույրերի հետ: Նա մտավ մի նեղ, մուգ նախասենյակ և այնտեղից ուղղակի հոր ննջարանը:

Ծերունին կենդանի էր: Անկողնի մեջ նստած, վերմակը ուսերին քաշած, հիվանդը նայում էր ցած, երբ ներս մտավ նրա միակ արու զավակը՝ երկար կոշիկները հագին, ոտից մինչև գլուխ փոշիի մեջ փաթաթված: Անկողնի առաջ կանգնած էր մի շիկահեր տղամարդ, ձեռները փորի վրա դարսած, հլուքայն դրոշմը ճակատին: Նա սպասում էր հիվանդի հրամաններին, և թվում էր, որ պատրաստ է ծերունու մի խոսքով կրակի մեջ նետվելու: Այնինչ՝ հիվանդը լուռ էր, անշարժ. կարծես, նա յուր սրտի հետ խորին խորհրդածության մեջ էր: Նրա տափակ ծոծրակով և քառանկյունի ճակատով գլուխը հենց առաջին հայացք ազդու տպավորություն էր գործում յուր կարճիկ մոխրագույն մազերով, որ նմանում էին լարված նետերի, պատրաստ ամեն վայրկյան դուրս պրծնել և ցցվել առաստաղին: Նրա թանձր ընչացքը հովանավորում էր մի խիստ բերան, որի անկյուններում փորված էին երկու խոշոր ակոսներ: Հիվանդության պատճառով չսափրած երեսի կարճ մորուքը հիշեցնում էր ծայրերը կտրված ասեղների փունջ:

Չնայելով եղանակի տաքությանը, ընդարձակ սենյակի անպաստառ, խոնավ պատերից փչում էր մի թափանցող զով: Կահ-կարասին բաղկացած էր մի քանի հնաձև աթոռներից և մի երկայն ու լայն թախտից, որի ծայրում պառկած էր հիվանդը: Մի անկյունում սենյակի հատակին բւեռված էր մի երկաթյա ժանգոտված սնդուկ: Նա փակ էր, նրա պարունակությունը ոչ ոք չգիտեր, ինչպես և անհայտ էր, թե ի՞նչ են պարունակում նրա տիրոջ հոգին ու սիրտը:

Լսելով որդու բարևելու ձայնը, Մարգար աղան գլուխը չբարձրացրեց, չնայեց նրա երեսին, ոչ էլ մի բառ արտասանեց: Նա միայն յուր ջղոտ ձեռը մեկնեց նրան: Արսենը սեղմեց այդ կոշտ ձեռը: Ծերունին շտապով հետ քաշեց, նա կարծում էր, թե որդին գոնե կհամբուրե հայրական աջը: Շիկահեր մարդը մի աթոռ մոտեցրեց, և Արսենը նստեց նրա վրա:

— Ի՞նչպես եք այժմ:

Ծերունին թավ, ալեխառն հոնքերը վեր քաշեց և մի ակնթարթ միայն նայեց որդու երեսին: Այնուհետև դարձյալ նրա ծանր կուչկուչված կոպերը խոնարհվեցին լուսամուտների վարագույրների պես, որ չթույլ տան արեգակի ճառագայթներին ներս թափանցել: Նորից սովորական խստությունը և մռայլությունը սթողեցին նրա դեմքը:

Մի քանի րոպեից հետո, վերջապես, լսվեց նրա ձայնը: Այդ ձայնը հնչում էր պղնձի պես: Նա ազդու էր և գալիս էր մի լայն ու հուժկու կրծքից: Նա սովոր էր հրամայել և գոռալ:

— Ինչո՞ւ ես եկել:

— Հեռագիր էի ստացել:

Ծերունին նայեց խոշոր հայացքով անկողնի դեմ կանգնած շիկահերին և բարկացած գոչեց:

— Չասացի՞ ձեզ, թողեք մեռնեմ, գա գերեզմանս էլ չգտնի: Հայտնվեց որ, իրավ, ծերունին դեմ է եղել որդու գալստյանը: Արսենին, հորից գաղտնի հեռագրած է եղել նրա մեծ քույրը: Հիվանդը չէր կամեցել տեսնվել յուր միակ որդու հետ: Նա չկատարեց յուր հոր կամքը, արհամարհեց նրան, ուսումը ավարտելուց հետո անգամ չեկավ ներում խնդրելու: Նա վիրավորում է յուր ծնողին, ամեն ամիս երեսին շարտելով նրանից ստացած նպաստը: Թո՛ղ ուրեմն ինքն էլ արհամարհված և մոռացված մնա:

— Կարելի է մտածում էիր, շատ եմ կարոտել կերպարանքիդ: Չէ՛, ես որդի չունեմ, ինչո՞ւ պիտի կարոտեի: Քույրերդ էլ կարծում են աչքս ճանապարհին է, հա՛, հա՛, հա՛, շաբաթը երկու անգամ գալիս են իրանց լակոտների հետ... Է՛է՛ ես շատ լավ եմ ճանաչում ձեզ, հիմար չեմ, խելքս գլխիս դրուստ է: Դուք անհամբեր սպասում եք իմ մեռնելուն. ասում եք, կսատկի պառավը, կգնանք ունեցած-չունեցածը կճանկենք, տակով կանենք: Շատ եք վրազում, բայց սխալվում եք, աստուծո կարող զորությունով Մարգար աղան ձեր խաթրու չի մեռնիլ:

Արսենի ինքնասիրությունը ստիպված էր դիմանալ այդ զրպարտությանը, որովհետև որդին չէր կամենում հիվանդ հորը ավելի գրգռել: Նա լուռ լսում էր, նայելով մերթ սենյակի աններկ ու մաշված հատակին, մերթ սարդի ոստայնով ծածկված առաստաղին:

Ծերունին բարձի տակից հանեց կոտլետի չափ մի արծաթյա հնադարյան ժամացույց, նայեց և դարձավ շիկահերին.

— Այն զահրումարը տուր տեսնենք:

Շիկահերը վերցրեց լուսամուտի հատակի վրայից կարմիր հեղուկով լի սրվակը, մի գդալ լցրեց, տվեց նրան:

— Իմ տունը քանդվեց այն օրը,— շարունակեց ծերունին, գույնզգույն թաշկինակով սրբելով թանձր ընչացքը,— երբ մայրդ մեռավ: Տասն ու հինգ տարի է ես մեռակ եմ այս չորս պատերի մեջ: Ի՞նչ են զավակները, տանջանք: Մարդուս բարեկամը նրա կնիկն է. «Լ թողյալ զհայր և զմայր յուր՝ երթիցե զհետ կնոջ յուրո»: Որդի ունեմ, եկել է հոր սիրտը մխիթարելու, հա՛, հա՛, հա՛, փողի պետք ունե, եկել է ինձ կողոպտելու...

— Չա՛յր, — արտասանեց որդին խեղդված ձայնով, — մի վիրավորեք ինձ:

— Խոսո՞ւմ ես, խոսում, — գոչեց ծերունին, ավելի գրգռվելով, — բաս ո՞ւմ գլխին թափեմ սրտիս լեղին: Փա՛հ, կարծում ես, չեմ լսել: Լսել եմ, ինչպես չէ, անունս աշխարհի երեսին փառավորում ես, ասում են, գրում ես սրա ու նրա վրա: Մարդիկ հորդ են անիծում, շատ լավ է, ինչ ասեմ, մեռնելուցս հետո էլ գերեզմանս կբռբռեն: Շնորհակալ եմ քեզանից, աստված, լա՛վ որդի տվեցիր ինձ...

Նրա հազը բռնեց: Նա թաշկինակը փնտրեց և, շուտ չգտնվելով, բարձրաձայն գոռաց, հայիոյեց շիկահեր մարդուն: Մի քիչ անցած, նա հանդարտվեց:

— Այ, այստեղ էր, — շարունակեց նա, — հենց այս քանդված սենյակում: Չանգուցյալը դրել էր քեզ թևերի վրա, մտիկ էր անում, ուրախանում: Դու ծվծվում էիր խոզի ճտի պես: Մոտեցա, մտիկ արեցի աչքերիդ, սիրտս թրխկաց, հասկացա: Ասացի. «Չերիքնագ, դու ինձ համար որդի չես ծնել, պատիժ, պատիժ»: Կատարվեց խոսքս: Խե՛ղճ կնիկ, լավ է, որ կենդանի չես, հըմ, ի՞նչ կուրախանայիր դրան տեսնելով, այս այս այս... գնա՛, չեմ ուզում, ես որդի չունեմ, կորի՛ր եկած ճանապարհով...

Նա շտապով պառկեց, վերմակը քաշեց գլխին և երեսը դարձրեց պատին: Շիկահերը անդադար հառաչում էր:

XIII

Չնայելով հոր անհյուրընկալ ընդունելությանը, Դիմաքսյանը մտադրվեց մի առժամանակ մնալ հայրենի քաղաքում: Նրա քույրերը վաղուց կարոտել էին իրենց միակ եղբորը, պետք էր գոնե նրանց թախանձանքը հարգել:

Մարգար աղան, յուր աղջկերանց հետ էլ սառն էր: Մենակեցությունը օրեցօր այդ մարդու մեջ ամրացրել էր մի անգամ հղացած կասկածը: Հնար չկար նրան համոզելու, թե յուր զավակների սերը շահախնդրությունից չի առաջանում: Նա ինքն երբեք չէր այցելում աղջկերանց և չէր ուզում, որ նրանք էլ իրան այցելեն: Ապրում էր վեց ընդարձակ սենյակներից բաղկացած հայրական տնում, ինչպես երդվյալ ճգնավոր: Հնաշեն տան լուսամուտները դեպի փողոց միշտ փակ էին, և ոչ ոք չէր կարող կարծել, թե այնտեղ ապրում է կենդանի էակ: Նա պահում էր մի ծառա, որ թե՛ այգեպան էր, թե՛ խոհարար և թե՛ սպասավոր: Բացի այդ բազմապաշտոն ծառայից, նրա մոտ մուտք ուներ այն շիկահերը, որին Արսենը տեսավ: Դա ծերունու հեռավոր ազգականներից էր — վերին աստիճանի հլու, կամակատար և շողոթորթ մի էակ:

Սարիբեկը — այսպես էր նրա անունը — կատարում էր Մարգար աղայի կառավարիչ-հավատարմատարի պաշտոնը: Նրա ձեռքով էին ստացվում գյուղացիներից կալվածների հարկը և քաղաքացիներից խանութների ու տների վարձը: Նա էր վաճառում այգիների բերքերը, հավաքում ջրաղացների եկամուտը և այլն:

Արսենը կողմնակի ծանոթացավ գործերի դրությանը և տեսավ, որ հոր ձեռքը հագիվ անցնում է այն եկամտի կեսը, որ պետք է նրա հաշվով ստացվեր: Մնացյալը ճանապարհին աղի պես հավվում էր Սարիբեկի խոնավ ձեռքերում:

Գյուղացիները աղի արցունք էին թափում այդ մարդու անունը հիշելիս: Երբեմն խմբերով գալիս էին գաղտնի կերպով Արսենի մոտ և գանգատվում: Երիտասարդը լսում էր նրանց աղերսանքը և վրդովվում: Երբեք նա չէր երևակայել, թե յուր հայրը անգիտակցաբար հարստահարիչի դեր է կատարում:

Նա կամենում էր ամեն բան հայտնել ծերունուն, համոզել նրան, որ խիստ հաշիվ պահանջի կառավարիչ: Բայց դրա համար հարկավոր էր, որ առաջ ինքը գրավեր նրա հավատարմությունը: Ահա ինչու նա տատանվում էր, վախենալով մի գուցե յուր միջամտությունը ավելի վատ հետևանք ունենա գյուղացիների համար:

Իսկ ծերունին շարունակում էր նրա հետ վարվել առաջվա պես ցուրտ և անհաշտ: Թվում էր, որ ոչինչ չի կարող հոր և որդու մեջ բացված վիհը լեցնել: Արդեն նա առողջացել էր, ոտքի էր կանգնել և հետևում էր անձամբ յուր գործերին: Առավոտից մինչև երեկո նա պատում էր յուր տան առջև ձգված ընդարձակ պարտեզում: Սովորաբար նա հագնում էր կաշվե բաճկոն մորթյա աստառով, ձեռքն կրում էր երկաթե սուր ծայրով մի ձեռնափայտ, ճիշտ այնպիսին, որ գործ են ածում ժամհարները գավառներում: Այգեպանը հետևում էր նրան քայլ առ քայլ և համբերությամբ լսում նրա կոպիտ հանդիմանությունները, բարձրաձայն գոռոցները և բազմատեսակ օրիգինալ հիշոցները: Երբեմն նա յուր ուսերի վրա ընդունում էր ծերունու ուժեղ ձեռով տված փայտյա հարվածները: Եվ լսում էր, չէր բողբոջում, և ո՞ւմ բողբոջեր:

Արսենը հեռվից դիտում էր հորը և ականջները փակում նրա ծայրահեղ հայիոյանքները չլսելու համար:

Առավոտ երեկո ներկայանում էր Սարիբեկը: Մարգար աղան, թեյի բաժակը առջևը դրած, պատշգամբի վրա թիկն տված մեծ աթոռի մեջքին, լսում էր նրա զեկուցումները: Նա Սարիբեկի վրա ևս գոռում էր ճիշտ այնպես, ինչպես այգեպան սպասավոր-խոհարարի վրա, նույն անզուսպ հիշոցներով զարդարելով նրան ոտից մինչև գլուխ, նախահայրերից սկսած մինչև ապագա սերունդները: Հլու կառավարիչը մի խոսք անգամ չէր արտասանում, դժկամակության մի թույլ նշան անգամ չէր ցույց տալիս: Ընդհակառակը, նրա երեսին նայողը կկարծեր, թե ծերունու հայիոյանքները և գոռոցները նա հաճույթով է ընդունում, ինչպես յուր զանցառությունների արժանի վարձ:

Վերջանում էր զեկուցումը, և ծերունին խիստ եղանակով, անընդդիմադրելի ձևով տալիս էր Սարիբեկին յուր հրամանները: Այսինչ խանութպանի ժամանակը լրանում է, պետք է վարձը

ավելացնել. այն մյուսը վարձը ուշ է բերում, պետք է դատաստան քաշել. ցորենը չպիտի ծախել, անձրև չկա, ձմեռը հացի գինը կբարձրանա, և այլն, և այլն:

Եվ երբ Սարիբեկը, «ծառա եմ հրամանաբիդ» ասելով, խոնարհ գլուխ էր տալիս և հետ ու հետ գնում, ծերունին նրա հետևից մրթմրթում էր: «Շան ծնունդ ես, հացի տեր կլինիս, իմ որդու պես փիլիսոփա չես»: Որդին լսում էր և ոչինչ չէր ասում: Նա միայն մտածում էր, ինչպես անել, որ Սարիբեկի գեղծումները պարզի:

Մի անգամ այլևս չկարողացավ զսպել իրան:

— Հայր (երբեք նա «հայրիկ» չէր ասում), Սարիբեկին ի՞նչքան ոռճիկ եք վճարում, — հարցրեց նա:

— Շա՞տ ես ուզում իմանալ, — արտասանեց հայրը, խոշոր հոնքերի տակից բարկացկոտ աչքերը բարձրացնելով նրա վրա:

— Այո՛, շատ հետաքրքրական է:

— Տարեկան 130 ռուբլի և մի սոմար ցորեն:

— Տարեկան հարյուր երեսուն ռուբլի՞...

— Եվ մի սոմար ցորեն, ասացի քեզ, — շեշտեց ծերունին:

— Նա կարողանո՞ւմ է այդ չնչին ոռճիկով ապրել:

Ծերունին զարմացած նայեց որդու երեսին: Պարզ էր, որ նրա համար ավելի հիմար հարց չէր կարող լինել:

— Ինչո՞ւ չի կարող, խոմ շահագաղե չէ, ապրում էլ է ու հինգ երեխա ու կնիկ էլ է պահում:

— Հինգ երեխա՞, այդ անկարելի է:

— Երբ որ Մարգար աղա Դիմաքսունովը ասում է կարելի է — հրամանաբո թող չզարմանա:

Որդին մի քանի վայրկյան լռեց, հետո դարձյալ վստահացավ շարունակել յուր հարցերը.

— Այդ Սարիբեկը մեր ի՞նչն է:

— Մորդ եղբոր կնկա եղբոր տղան:

— Նա ձեզ ուղիղ հաշիվ տալի՞ս է:

— Ասելո՞ւ ի՞նչ է:

— Ասելս այն է, որ այդ մարդը աչքիս մաքուր չի երևում:

Ծերունին մի ձեռք կռթնեց կողքին, նայեց հեգնական որդու փոքրիկ հասակին կոշիկների ծայրից սկսած մինչև ճակատը և, քթի տակ ծիծաղելով, երեսը հետ դարձրեց:

— Այո՛, այդ մարդը ինձ կասկածելի է թվում, — շարունակեց որդին, — գյուղացիներն էլ շատ են գանգատվում:

— Գյուղացիները շա՛տ են գանգատվում, գյուղացիները... Հեգնելով որդու բառերը, ծերունին աթոռը ուղղեց և, երկու ձեռները հենելով ձեռնափայտի կոթին, ավելացրեց.

— Ձեր հրամանքը ճանաչում է այդ ավանակներին:

— Չգիտեմ, միայն այսքանն եմ իմանում, որ Սարիբեկը ձեր անունը արատավորում է:

— Լեզուդ փո՛րդ քաշիր, հայվարա, — գոռաց համառ ծերունին, ձեռնափայտը այնպես ուժգին զարկելով, որ նրա սուր ծայրը մի մատնաչափ անցավ հատակի մեջ, — իմ անունը աշխարհիս երեսին մեկ մարդ է խայտառակ անում, դո՛ւ, դու, իմ հարազատ որդի: Սարիբեկը ազնիվ մարդ է, նա իմ հրամանով քնում է, իմ հրամանով զարթնում, իմ հրամանով ուտում, իմ հրամանով խոսում...

Նա մի փոքր լռեց, եղանակը փոխեց և, ձայնին ծաղրական տոն տալով, ավելացրեց.

— Ամոթ չլինի հարցնելը, հրամանքդ ինչո՞ւ է խառնվում պառավ Մարգարի գործերին: Նա հին մարդ է, գյուղացի է, անուս, դու խոմ փիլիսոփա ես, քինթ ու պռունգիցդ իմաստություն է թափվում:

— Ես ինձ համար չեմ հոգում, այլ ձեր անվան և ձեր շահերի համար:

— Գնա բանի՛ր, չեմ ուզում... հարա՛յ, բիդա՛ր, ջանըմ, չեմ ուզում Էլի, խոմ գլխիս քեզ սուղիա չսարքեցի՛ն, փիե՛...

Նա վեր կացավ տեղից և բարկացած մտավ յուր սենյակը դռները ուժգին զարկելով: Այնուհետև Արսենը այլևս չէր խոսում նրա հետ գործերի մասին և առհասարակ հոր և որդու մեջ մի առանձին խոսակցություն տեղի չէր ունենում: Սակայն մի օր նա վերջին անգամ փորձեց իմանալ, արդյոք հայրը իսկապես ո՞րքան եկամուտ է ստանում յուր կալվածներից: Ծերունին նույն անփոփոխ կոպտությամբ և հակիրճ պատասխանեց.

«Ես դեռ չեմ մեռնելու, տանջվի՛ր»:

Չարկավ, այլևս ամեն մի նոր փորձ պետք է անաջող անցներ: Մտում էր բոլորովին լռել, և Արսենը բոլորովին լռեց: Այժմ նրա համար ձանձրալի էր ապրել սառնասիրտ հոր ցուրտ, անհյուրընկալ տանը: Նա ձգտում էր հեռանալ հայրական հարկի տակից, ուր մի ժամանակ այնքան փայփայվել ու շոյշոյվել էր սիրող մոր ձեռքում: Բարի՛ կին, երբեք դու չես որդուն չվիրավորեցիր մի դառն խոսքով: Քո մայրական զգայուն սիրտը մորմոքվում էր, երբ տեսնում էիր, թե ինչպես ծաղրվում է չո միակ արու զավակը նույնիսկ յուր հարազատ հորից: Դժբախտ էիր դու այդ մարդու հետ և չո հրեշտակային լուռ ու համբերատար բնավորությունը միայն դիմանում էր այդ ինքակամի կենակցությանը: Դու անմոռնչ հանդուրժում էիր նրա համառ կամքին և միայն չո երկնային անզուգական հեզությունով կարողանում էիր հաղթել մարմարյա սիրտը: Ահա ինչու հարազատ զավակների համար սառած մարդու ժանգ հոգին ջերմություն է զգում քեզ հիշելիս, չո ուրվականը մտաբերելիս: Բայց արդյոք այդ անհաղթելի կամքի ցրտությունը չէ՞ր, որ այնքան վաղ քեզ իջեցրեց գերեզման...

Արսենը տխրում էր անգործության մեջ: Քույրերի սերը միայն փարատում էր նրա թախիծը: Եվ օրվա մեծ մասը նա նրանց մոտ էր անցկացնում, շատ անգամ էլ այնտեղ էր ճաշում և ընթրում: Քաղաքում մեծ հետաքրքրություն էր շարժել նրա գալը: Չասարակությունը խոսում էր ժառանգության մասին, ամենքը նախանձում էին նրան: Մարգար աղայի հարստության մասին գրեթե առասպելական լուրեր էին պտտում: Պատմում էին, թե նա յուր տան ներքնահարկում դիզած ունե պապերի հավաքած ոսկիները խաների ժամանակից: Ոմանք այնդում էին մինչև անգամ, թե ծերունին գիշերները այդ ոսկիների տոպրակների վրա է քնում, չինսայելով յուր ոսկորները: Իսկ տեղական երիտասարդները, մանավանդ ուսուցիչները, ավելի հետաքրքրված էին Արսենի անձնավորությունով: Շատերը գալիս էին նրա հետ ծանոթանալու: Նա ընդունում էր նրանց յուր քույրերի տանը, չկամենալով զայրացնել հորը, որ թշնամի էր ամեն մի այցելության, ևս առավել երիտասարդների: Նրա քարոզած գաղափարները կազմել էին մի որոշ բանակ: Ուներ

Նաև հակառակորդներ, որոնք սակայն չէին մոտենում նրան: Կային և այնպիսիները, որ պարծենում էին իրանց հայրենակցի անունով:

Դա մի ախորժեղի և անսպասելի նորություն էր Դիմաքայանի համար: Նրա կյանքի մեջ մտավ մի տեսակ թարմ հոսանք: Նրա տաղտկությունը անցավ, սիրտը զվարթացավ և լցվեց նոր եռանդով: Ուրեմն նրա խոսքը իզուր չէ անցնում, նրա ցանած սերմերը ավագոտ հողի վրա չեն ընկնում: Այնտեղ, ընկերների, գաղափարակիցների շրջանում նրան հալածում են, ծաղրում, վիրավորում: Այստեղ հարգում են, պատվում և ուշադիր են նրա ամեն մի խոսքին:

Ինչո՞ւ ուրեմն հուսահատվել: Թող հալածեն, որքան կամենում են. թող թշնամանան, որքան կարող են: Մագի չափ նա չի շեղվի յուր բռնած ընթացքից: Նա հավատարիմ կմնա յուր արմատական գաղափարին — քարոզել ճշմարտությունը ինչ բանի մասին էլ լինի, ուր և լինի, աներկմիտ, անշեղ, աներկյուղ, և մնալ անդրդվելի, ինչպես սեպացած ժայռ ծովի հարատև ալիքների առաջ: Ժողովուրդը կարոտ է անկեղծ քարոզչի, բավական է, որքան նա խարխափեց տգիտության խավարի մեջ:

Իսկ այդ կամակոր ծերունին թող մնա նույնպես անհողդողդ յուր քարացած աշխարհում: Կենդանին մեռելների հետ գործ չունեն: Թող համառը, եթե կամենում է, բոլորովին մինչև անգամ զրկե նրան ժառանգությունից: Նա կարող է առանց փողի, առանց հասարակական դիրքի, քաղցած փորով, դատարկ գրպանով էլ գործել և օգտավետ լինել:

«Չէ՞ որ վեց տարի ուսանող եմ եղել, դարձյալ կապրեմ ինչպես ուսանող»:

Մի քանի անգամ նրան հրավիրեցին այս ու այնտեղ երիտասարդների ժողովներին: Նա հանդիպեց մի քանի առողջամիտ անձանց, խորհուրդ տվեց նրանց կազմել մի շրջան, որի նպատակը լիներ հասարակ ժողովրդի մեջ տարածել գրագիտություն, կարդալու սեր և ժամանակակից գաղափարներ:

Առաջարկությունը ընդունվեց հրճվանքով, կազմվեց մի խումբ գործը գլուխ բերելու համար: Եղան և՛ հակառակորդներ, մանավանդ Վապյան անունով մեկը: Դա չոր կազմվածքով, սև, երկար մազերով, բարակ ձայնով, կապույտ ակնոցներով մի հակակրեղի մարդ էր, որ Դիմաքայանի զգվանքն էր հարուցանում: Հետո նա իմացավ, որ այդ Վապյանը առաջ ուսուցիչ է եղել, իսկ այժմ խանութպան է և գյուղացիներին հարստահարում է: Նա բացարձակ հայտնեց, թե պետք է այդպիսիներին հալածել, և ինքը զգվանքով երես դարձրեց նրանից:

Շուտով նա դարձյալ սկսեց ծանծրանալ և մտադրվեց վերադառնալ Թիֆլիս: Գավառական կյանքը թվում էր նրան միակերպ, տաղտկալի: Այստեղ նրա խոսքը ընդունում էին անպայման, առանց քննելու և հակաճառելու: Իսկ նա արդեն կարոտել էր հակառակորդների հետ մրցելուն: Նրա հոգին զգում էր խոչընդոտների հետ անընդհատ մաքառելու պահանջ: Հարվածել, հարված ստանալ և այնպես հաղթանակ վաստակել — ահա նրա ցանկացածը, նրա սրտի և մտքի կերակուրը: Առանց կռվի նա զգում էր իրան առանց թևերի: Նրա սիրտը կրում էր էլեկտրական զորության միայն մի տարրը յուր մեջ: Հարկավոր էր երկրորդը, արտաքուստ եղած հակառակորդ տարրը, որ, շփվելով միմյանց, նրա հոգու մեջ առաջացնեին լույս և ցերմություն:

Նա ուղևորվեց Թիֆլիս: Հայրը չտվեց նրան յուր օրհնանքը, որովհետև նա չխոնարհվեց նրա առջև, չթեթեց յուր գլուխը կամակոր ծնողի դիմաց: Իսկ ծերունին այդ սպասում էր նրանից: Նա պատրաստ էր ներել որդուն, եթե միայն վերջինը խոստովանվեր, որ սխալված է և միանգամ ընդմիջտ ընդունել նրա հեղինակությունը: Նա հուսով էր, որ վերջը այդպես էլ կլինի: Բայց չարդարացավ այդ հույսը: Հայրը բաժանվեց որդուց այնքան սառնասիրտ, որքան սառնասիրտ և անբարեհամբույր ընդունել էր նրան վեց ու կես տարի չտեսնելուց հետո:

Ամառվա ամենաշոգ օրերն էին, երբ Դիմաքայանը հասավ Թիֆլիս: Նախ և առաջ ուզեց տեսնել Մսերյանին, որին կարոտել էր ավելի, քան մի ուրիշ ընկերոջ:

Իդեալիստը յուր փոքրիկ սենյակի բաց լուսամուտի առջև դիլերային շապիկով նստած թեյ էր խմում, երբ Դիմաքայանը ներս մտավ: Նա ոտքի թռավ և ուրախ բացականչությունով յուր խոշոր թևերի մեջ առավ ընկերոջը: — Իսկ ես առանց քեզ տխուր էի: Նստի՛ր ու պատմիր: Ծերունին կենդանի՞ է, առողջացա՞վ: Փառք աստուծո: Բայց ինչո՞ւ այդպես նիհարել ես, երևի, հայրական հացը քեզ չի գալիս: Ասա՛, եղբայր, ասա՛, ինչ է անում մեր սիրելի գավառը, չէ՞ որ մեր հույսերը նրա վրա են: Ոչ, ոչ, նախ և առաջ օձի մասին: Ի՞նչ է անում, հանգիստ է՞ր:

— Հանգիստ էր:

— Եվ ուրախ էիր:

— Ո՛չ:

— Ո՞չ:

— Ինձ թվում է այդ օձը որքան էլ տանջե, դարձյալ ինձ կենդանություն տվողը նա է: Մի ամսից ավելի է նա չի կծում իմ սիրտը, և ես, թմրած եմ:

— Կգա ժամանակ, դու հակառակը կասես: Բայց պատմի՛ր, պատմիր:

Դիմաքայանը հաղորդեց յուր տպավորությունները: Մսերյանը լսում էր և մերթ ոգևորվում, մերթ տխրում, մերթ ուրախանում, նայելով, թե ընկերը ինչ է պատմում:

— Ուրեմն այնտեղ մարդիկ շատ էլ մեռած չեն, ինչպես կարծում էինք,— գոչեց նա հափշտակվելով,— ուրեմն դարերով թմրած մարմինը կենդանության նշաններ է ցույց տալիս: Տեսնո՞ւմ ես, ասում էի, որ ոչ մի աշխատանք իզուր չէ անցնում: Գործի՛ր, եղբայր, գործիր որքան եռանդ և ուժ ունես: Ինձ մի նայիլ, ես ուրիշ եմ, իմ աշխարհը ահա սրանց մեջ է:

Նա ցույց տվեց սենյակի անկյունում դրած պահարանը, որի տախտակյա հարկերը տնքում էին մեծահատոր գրքերի ծանրության տակ:

Նա պատմեց, որ Դիմաքայանը գնալուց հետո ինքը տնից շատ չէ դուրս եկել: Տեսնում է, որ մարդիկ նրան չեն հասկանում, շատերը մինչև անգամ ծաղրում են նրան, համարելով դատարկ ֆրագյոր: Է՛հ, երբևէ նա ասե՞լ է, թե օգտակար մարդ է: Միայն չի կարող, չի կարող հաշտվել նյութապաշտության հետ: Իսկ ո՞վ չի նյութապաշտ: Ո՞վ կարող է խելոք համարել մի մարդու, որ իրան բախտավոր է զգում, երբ ունե գրքեր, ծխախոտ և մի բաժակ թեյ: Բայց միթե գրքերը վա՞տ ընկերներ են: Ոչ, ոչ, ավելի հավատարիմ, ավելի ուրախալի հասարակություն դժվար է գտնել: Լինել միշտ բարձր խելքերի, հանճարների, հոգեբան-փիլիսոփաների, սրամիտ սրտագետների ընտիր ընկերության մեջ, մի՞թե այդ երջանկություն չէ: Իսկ Արսենը չի կարող բավականանալ այդ հասարակությունով: Նա Մսերյան չէ և չպիտի լինի: Նա գործի մարդ է, ծնված է մի տգետ ժողովրդի խավար միտքը լուսավորելու, ծնված է կռվելու, հաղթելու և հաղթվելու համար: Թող գնա՛ յուր ընտրած ճանապարհով, տեսնում է որքան արձագանք է գտնում յուր խոսքը մարդկանց սրտում:

— Օ՛ն առաջ, քաջ եղիր, — ավարտեց Մսերյանը ուրախ տոնով, — դու մտքի զինվոր ես, ես գրքերի կենդանի պահարան:

Թեյ խմելուց հետո նրանք դուրս եկան զբոսնելու: Մսերյանը տեղեկություններ հաղորդեց ընկերների մասին: Բժիշկ Սալամբեկյանը մելամաղձոտ դեմքով ման է գալիս, միշտ կրկնելով, թե

աշխարհը դատարկ բան է: Վեբիյանը և Բարաթյանը մտադիր են քաղաքային Դումայի առաջին ընտրություններին իրանց քվետուվոր դնել և այժմվանից ձայներ են գրավում: Պյոտր Սոլովյովիչ Բախտամովը նրանց համար աշխատում է:

— Կընտրվեն, կտեսնես, այդ մարդկանց ամեն բան հաջողվում է:

Հանկարծ Մսերյանը, ճակատին խփելով, գոչեց.

— Այ հիմար հիշողությո՛ւն:

— Ի՞նչ կա:

— Ամենագլխավորը մոռացա ասել: Քեզ ուզում են Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ նշանակել:

— Ի՞նձ:

— Այո՛, քեզ:

— Այդ անհավատալի է:

— Իսկ ես մեր լրագրերի լեզվով կասեմ «ստույգ աղբյուրներից տեղեկացանք», որ...

— Որ հոգաբարձությունը Արսեն Դիմաքսյանին ատելով ատում է: — Սխալվում ես, քո գնալուց հետո քամին ուրիշ կողմից է փչում:

Նա պատմեց, թե դպրոցի շինության խնդիրը կռվածադիկ է դարձել: Ավելի առաջադեմները պահանջում են, որ դպրոցը փոխվի մի ուրիշ տուն, իսկ հնամուլները վախենում են ավելորդ ծախսերից: Կռիվը այստեղից է սկսվել, բայց նա ուրիշ պատճառներ ունի: Մի առևտրական-հոգաբարձվի մուրհակը չեն գեղջել բանկում, նա թշնամացել է բանկիր հոգաբարձվի հետ: Մի փաստաբան-հոգաբարձու դատարանում պաշտպանում է մի կալվածատեր-հոգաբարձվի հակառակորդին, նրանք թշնամացել են:

Դպրոցը դարձել է հասարակական բաղնիք, մարդիկ իրանց կեղտոտ շորերը այնտեղ են լվանում: Բանից դուրս է գալիս, որ այդ տեսուչ Համբարյանը եզվիտ է: Դպրոցի շինության խնդիրը ինքը չի զարթեցրել, աշխատում է գործը քանդել: Նրա դեմ կազմվել է մի կուսակցություն, որ ուզում է հեռացնել նրան դպրոցից:

— Շատ ուրախ եմ. նա ի՞նչ մանկավարժ է, որ վաշխառությունով է պարապվում:

— Համբարյան՞ը, մի՞թե, — հարցրեց Դիմաքսյանը զարմացած:

— Այո, դու չգիտեի՞ր, երևակայիր, քսանուհինգ հազար ռուբլի դրամագլուխ ունի, տասնուհինգ տոկոսով տալիս է սրան ու նրան, նույնիսկ ուսուցիչներին: Այս էլ ստույգ աղբյուրներից տեղեկացանք:

Երկու օր անցած Դիմաքսյանը հրավիրվեց այն հոգաբարձվի մոտ, որ սկզբում աշխատել էր նրա համար դպրոցում տեղ բանալ: Նա հայտնեց հոգաբարձության նախընթաց երեկո կայացրած վճիռը և ավելացրեց, թե իսկապես ինքն է Համբարյանին «վռնդելու» սկզբնապատճառը:

— Եղբայր, քանի տարի էր չէինք կարողանում այդ մարդուց ազատվել: Սյուլյուկի պես կպել էր դպրոցին ու ծծում էր, և ինչ ախտ ասես մտցրել է այնտեղ, ինչ ինտրիգներ ասես, հնարում էր: Ե՛լ մարիտն ասեմ, եթե մենք մի քիչ ձեզ հետ վատ էինք, պատճառը նա էր, հազար ու մի տեսակ բաներ էր պատմում: Ինչևէ, հուսով եմ, որ մենք համերաշխ կգործենք, այնպես չէ՞:

— Կաշխատեմ միշտ դպրոցի շահերին ծառայել:

Նա մի պայման միայն դրեց. որ հոգաբարձուքուները երբեք չխառնվի դպրոցի բարոյական և ուսումնական գործերի մեջ:

— Արեք ինչ որ կամենում եք, բայց զգույշ, որ շատ էլ չգրգռեք մեր հակառակորդներին:

Ամբողջ օգոստոս ամիսը Դիմաքսյանը տենդային գործունեության մեջ էր: Ամեն օր գնում էր դպրոց, չնայելով, որ այնտեղ դեռ գործ չունեիր: Նա դիտում էր բակը, սենյակները, խոհանոցը, հարցուփորձ էր անում գիշերօթիկների գրության մասին, քննում էր նրանց կերակուրները և այլն:

Նա լսեց գանգատներ վերակացուների դեմ: Նա տեսավ, որ կերակուրները վատ են պատրաստվում, սևնդարար չեն: Գիշերօթիկները թույլ են, հիվանդոտ, դեղնած, ամենքի մեջ նկատվում է արյան սակավություն:

Այս բոլորը տեսնելով, նա կազմեց արտաքին փոփոխությունների ցուցակ, որ պետք է շուտով ներկայացնեիր հոգաբարձությանը:

Հասավ սեպտեմբերը: Դասերը սկսվեցին: Ուսուցչական խումբը նրան շնորհավորեց: Ոմանց կողմից նա տեսավ անկեղծ ուրախություն: Իսկ շատերի սիրալիր խոսքերի և բարեկամական ցույցերի տակ նկատեց չկամություն: Նա գիտեր, որ այլ կերպ չէր կարող լինել: Ամենքին սիրալիր լինել, կնշանակե ամենքի քիմքին հաճոյանալ: Նրա անշեղ բնավորությունը չէր սիրում երկդիմի վարմունք: Նա չգիտեր, արտաքուստ ժպտալ, ներքուստ հայհոյել: Ահա ինչու չէր կարողանում մոռանալ Վեքիյանի, այդ կարծեցյալ բարեկամի, թշնամական վարմունքը: Ահա ինչու քանի գնում, այնքան նրա սրտում ատելություն էր ավելանում դեպի Բարաթյանը: Այդ մարդը նրան դեռ բացարձակ թշնամություն չէր անում, բայց թե բարեկամ չէր — այդ էլ պարզ էր նրա համար:

Մի քանի անգամ Դիմաքսյանը պատահեց փողոցում թե՛ մեկին և թե՛ մյուսին: Վեքիյանի հետ նա չէր խոսում, դադարել էր մինչև անգամ նրան բարևելուց: Իսկ Բարաթյանը մոտեցավ նրան, ձեռը սեղմեց և շնորհավորեց, գոչելով.

— Շատ ուրախ եմ, շատ ուրախ եմ:

— Շնորհակալ եմ: Իսկ դու, ասում են, մտադիր ես քաղաքային իրավասու ընտրվել:

— Ե՞ս: Ոչ, բարեկամ, ժամանակ չունեմ: Ես զբաղված եմ ամուսնությանս հոգսերով, չե՞ որ սեպտեմբերին պսակվում եմ Գայանեի հետ:

Եվ միթե Դիմաքսյանը մոռացե՞լ էր չարաբաստիկ հանգամանքը և միթե նա չէ՞ր զգում, որ յուր առջև կանգնած է այն մարդը, որ անհուն վիշտ էր պատճառել նրան՝ թե՛ կամա, թե՛ ակամա: Ինչո՞ւ ուրեմն Բարաթյանը կրկին մատ է խփում նրա սրտի խոցին: Այո՛, անշուշտ նրա համար, որ զգալ տա նրան յուր գերազանցությունը, յուր տարած հաղթությունը:

— Հուսով եմ, որ հարսանիքիս իրավերը ստանալով, կբարեհաճես ներկայանալ ինչպես ընկեր-բարեկամ:

Այդ արդեն չափազանցություն էր: Դիմաքսյանը ապշած նայեց նրա երեսին: Նա ոչինչ չասաց, և ի՞նչ կարող էր ասել: Օձը արդեն զարթել էր և պաշարած թույլը տարածում էր նրա ամբողջ մարմնի մեջ:

Առանց մի բառ արտասանելու, առանց մինչև անգամ ձեռ տալու, նա գունատված երեսը շուռ տվեց և հեռացավ:

Բարաթյանը չարախնդութեամբ նայեց նրա հետևից և մտքում ասաց. «Դու ինձ պատերազմ ես հայտնում, լավ, տեսնենք ո՞վ կտանի հաղթությունը»:

Եվ թույլ շվացնելով, հանդարտ ու հպարտ շարունակեց յուր ճանապարհը:

XV

Պսակադրության պայմանավորված ժամանակը մոտենում էր, Բարաթյանի անհանգստությունը ավելանում: Օժիտի խնդիրը դեռ չէր պարզվել: Իսկ Պյոտր Սոլովոնիչը հանգստանում էր սեփական ամառանոցում: Օրվա մեծ մասը նա, մի երկար ճյուղավոր փայտ ձեռնի, զբոսնում էր յուր բնակարանի առջև ձգված հասարակական պարտեզում: Նա իրանից ձևացնում էր քաղաքական գործերից հոգնած մի եվրոպական բուրժուա, որ նոր ուժ է ժողովում հայրենիքին նոր ծառայություններ անելու:

Հարսանիքի հոգսերը նա լիովին ձգել էր յուր կնոջ և քրոջ աղջկա վրա: Շաբաթը մի անգամ տիկինը և օրիորդը գալիս էին քաղաք հագուստներ պատվիրելու:

Բարաթյանը գիտեր նրանց գալու ժամանակը: Որոշյալ ժամին նա միշտ երկաթուղու կայարանում էր լինում նրանց դիմավորելու համար: Գայանեն ուզում էր ամեն բան նրա ճաշակով գնել և կապել տալ. ուստի ուր գնում էր, նրան էլ հետը տանում էր: Հարսանիքի պատրաստությունները օրիորդին կլանել էին լիովին: Ամբողջ օրը նա չափում էր, կտրում, փորձում և անհամբեր սպասում երջանիկ օրին: Եվ նա ժամանակ չունեի քննելու, թե ինչու տիկին Բախտամյանը այնքան հաշտ է յուր հետ, որ, կարծես, նախկին նախանձի նշույն անգամ չէր մնացել:

Մի օր Բարաթյանը, վերջապես, վճռեց կողմնակի կերպով խոսք բաց անել Գայանեի հետ օժիտի մասին: Օրիորդը այնքան համոզված էր նրա սիրույն, որ ինքը առայժմ ավելորդ էր համարում փողի մասին խոսելը: Արժե՞ր միթե սիրո բանաստեղծական հրապույրը համեմել նյութականով և փոխադարձ զգացման երկնային հմայքը պրոզա դարձնել: Փոխադարձ, այո՛, որովհետև Բարաթյանն էլ սիրում էր նրան և սիրում էր անկեղծ: Միայն նրա զգացումը այնքան կուրացուցիչ չէր, որ միանգամայն մոռացնել տար ապագայի խնդիրը: Չէ՞ որ կանցնի բանաստեղծականը, և կյանքի իրականությունը մի օր կմերկանա ապագա ամուսնիկների առջև յուր բոլոր անողոք պահանջներով:

— Ուրեմն դու և Օվսաննան ունե՞ք տարեկան հինգ հազար ռուբլի եկամուտ, — կնշանակե քո մասը տարեկան երկու հազար հինգ հարյուր է:

— Այո՛, ի՞նչ կա, ինչո՞ւ լռեցիր:

— Պյոտր Սոլովոնիչը ասում էր, թե քո ծնողները ոչինչ չեն թողել: — Ինչպե՞ս, դու ուրեմն նրա հետ խոսե՞լ ես այդ մասին:

— Ես չեի հետաքրքրվում, նա ինքը ասաց հենց այն օրը, երբ ես գնացել էի ձեռքդ խնդրելու:

— Նա չէր կարող այդպես ասել, այդ անկարելի է:

— Հավատացնում եմ, որ ասաց:

Գայանեն լռեց: Այդ լուրը նրա համար զգալի և տխուր լուր էր, բայց ավելի անտանելի էր, որ Բարաթյանը խոսում էր օժիտի մասին:

— Լա՛վ — ասաց նա, — ես նրանից բացատրություն կխնդրեմ:

— Այո՛, սիրելիս, ինդրիր: Դու ուրիշ բան չկարծես, ես փողատեր չեմ, բայց եթե կա, ինչո՞ւ ուրիշների մոտ մնա, այնպես չէ՞:

— Իհարկե...

— Վերջապես, տարեկան երկու ու կես հազարը մեզ համար մեծ բան է, դու կարող ես շիկով ապրել:

— Ինձ շիկ հարկավոր չէ, բավական է, որ դու ինձ միշտ սիրես:

— Ախ սիրելիս, իհարկե, պետք է միշտ սիրեմ, բայց Պյոտր Սոլովոնիչի հետ խոսիր: Իմ սերը դեպի քեզ անհուն է, միթե դու չգիտե՞ս: Այո՛, շուտով խոսիր, հենց այսօր կամ վաղը: Մյուս անգամ գալիս ինձ համար դրական պատասխան բեր: Միայն իմ անունը չհիշես, այսինքն չասես, թե ես եմ քեզ սովորեցրել կամ ինձ հետ այդ մասին խոսել ես: Ախ սիրելիս, ե՞րբ պետք է հասնի երջանիկ օրը...

Երկու շաբաթ էր մնում հարսանիքին, երբ Գայանեն վերջապես, հարմար ժամանակ գտավ յուր քեռիի հետ խոսելու: Պյոտր Սոլովոնիչը սկզբում անորոշ պատասխաններ էր տալիս: Բայց երբ տեսավ օրիորդի թախանձանքը, հարցրեց.

— Փեսացո՞ւղ է սովորեցրել այդպես համարձակ խոսել:

— Նա օժիտի մասին մի խոսք անգամ չէ ասել, նա ինձ այնքան սիրում է:

— Սիրո՞ւմ է:

— Ինչ եք ուզում ասել, քեռի: — Ուզում եմ հաստատ իմանալ, նա քեզ սիրո՞ւմ է:

— Այո՛, շատ:

— Այնքան, որ եթե դու աղքատ լինես, էլի քեզանից չի՞ հրաժարվի:

Պյոտր Սոլովոնիչը մի զննողական հայացք ձգեց նրա վրա: Հետո բացատրեց, թե Գայանեն աղքատ չէ, նրա հորից մնացել են մի շարք խանութներ: Բայց նա փորձում էր թե՛ Բարաթյանին և թե՛ Գայանեին: Իսկ այժմ թող Գայանեին հայտնի լինի, որ նա ունե տարեկան 3150 ռուբլի զուտ եկամուտ: Երբ որ ուզենա կարող է կալվածները յուր անունով հաստատել տալ: Եվ Պյոտր Սոլովոնիչը Գայանեին խորհուրդ էր տալիս յուր անունով հաստատել և ոչ ամուսնու:

— Այդ միևնույնն է, քեռի, — ասաց օրիորդը, սիրտը շնորհակալության զգացումներով լի դեպի ազնիվ ազգականը:

— Իհարկե, միևնույնն է, բայց դու լսիր փորձված քեռուդ խորհուրդը: Բացի դրանից, բանկում ունես յոթ հազար ռուբլի զուտ փող, այդ էլ կարող ես հենց այսօր ստանալ: Հայրդ մի քանի պարտքեր էր թողել, բոլորը վճարած են քո եկամտից, այդ յոթ հազարը մնացորդն է:

— Մի՞թե, ես այդ չգիտեի, — գոչեց Գայանեն ոգևորված:

— Ունիս, ունիս, որդի, ես զրկող ազգականներից չեմ. փառք աստուծո, ինքս այնքան ունեմ, որ որդոց որդի հերիք է իմ երեխաներին:

Հենց մյուս օրը Գայանեն շտապեց քաղաք և ուրախալի լուրը հաղորդեց Բարաթյանին:

— Երևակայիր, քեռին քեզ և ինձ փորձելու համար էր թաքցրել իմ ունեցածի մասին, — գոչեց նա զվարթ ձայնով և պատմեց Պյոտր Սոլովոնիչի ասածը:

Բարությանը մի փոքր շփոթվեց, ամաչելով յուր վարմունքից: Նա զգաց յուր փոքրոգությունը և շտապեց մի կերպ սխալը ուղղել:

— Իսկ դու էլ երևակայիր, որ ես էլ քեզ էի փորձում: Օժիտի մասին խոսելով կամենում էի իմանալ, արդյոք կարծիքդ կփոխե՞ս իմ մասին: Այժմ տեսնում եմ, որ դու հավատում ես իմ անկեղծ սիրույն, ուրեմն երջանիկ եմ...

Տասը օր անցած կատարվեց հարսանիքը, մի փառավոր հարսանիք Պյոտր Սոլոմոնիչի շնորհիվ: Յրավիրված էին թեմական առաջնորդը, նահանգապետը, գեներալներ, հյուպատոսներ, քաղաքագլուխը բոլոր առաջնակարգ իրավասուների հետ: Վերջապես, երևան եկավ այդ Ամբակում Աֆանասևիչ կոչված իրավասուն, որի ասածներից Պյոտր Սոլոմոնիչը միշտ ցիտատներ էր բերում: Դա տեղական հայտնի տուզերից մեկն էր, հայտնի, բացի յուր դիրքից, երեք արշին շրջապատ ունեցող փորով և ձմերուկի չափ երեսով: Բարությանը յուր կողմից հրավիրել էր ընկերներից միայն մի քանիսին: Անգործ Մսերյանը մոռացվել էր: Խաչեղբայրը Վեֆիյանն էր:

Դիմաքայանը հրավիրատոմսը պատռեց և ձգեց մի կողմ: Այդ հրավերը նա համարում էր մի նոր ծաղր և վիրավորանք Բարությանի կողմից: Նոր պաշտոնը նրան գրավել էր բոլորովին: Օգոստոսի ընթացքում ցուցակագրած թերութունները նա ասպարեզ էր հանել: Կողմակից հոգաբարձուները, հակառակ դիմադրող կուսակցության, վճռեցին կատարել նրա պահանջները: Իսկ ինտրիգները շարունակվում էին, մանավանդ ուսուցիչների մեջ: Գերմանական մանկավարժ Ինյայանը, այդ դեղնագույն աչքերով և սառն դեմքով երիտասարդը, վիրավորվել էր, որ տեսչական պաշտոնը իրան չէին հանձնել: Օգնության կանչելով յուր մանկավարժական պաշարը, նա կատաղի կերպով բողոքում էր Դիմաքայանի դեմ: Նրա կարծիքով, նոր տեսուչը ոչինչ և ոչինչ չէր հասկանում, որովհետև մանկավարժության մեջ մասնագետ չէր: Յանուն Յերբերտ-Ցիլլեր-Պեստալոցիի ուրվականների նա պարզել էր յուր դրոշակը մի լրագրում և անստորագիր հողվածներով հարվածում էր Դիմաքայանի սիստեմը: Իսկ Դիմաքայանը ընդունում էր այդ հարվածները: Ծծում էր նրանց թույլը յուր սրտի մեջ և հաճախ յուր մենության մեջ վրդովվում, որովհետև նրա ուղղությունը բացատրվում էր սխալ, վայրիվերո, անբարեխիղճ կերպով: Յարկավ, նա բոլորին պատասխանում էր: Բայց երբեմն հակառակորդները այնպիսի վտանգավոր ակնարկություններ էին անում, որոնց դեմ նա դժվարանում էր պատասխանել: Դա վերաբերվում էր նրա քաղաքական հայացքներին...

Մի առավոտ նա, սովորության համեմատ, կանուխ զարթնելով, կամեցավ պարապվել մինչև դպրոց գնալը: Բայց զգաց մի թեթև տկարություն և թույլ գլխացավ: Նա չկարողացավ պարապվել: Առհասարակ վերջին օրերը առողջ չէր զգում իրան, բայց ուշադրություն չէր դարձնում: Նա հագուստով պառկեց անկողնի հանգստանալու, թեև նոր էր վեր կացել:

Սիրականը սամովարի և կոշիկների հետ ներս բերեց այն օրվա լրագիրները: Այժմ հակառակորդները Դիմաքայանի դեմ գրում էին գրեթե ամեն օր: Այս անգամ նրա աչքին ընկավ մի ֆելիետոն: Նա սկսեց կարդալ: Դեռ մինչև այժմ նա յուր մասին չէր հանդիպել մի այդպիսի կծու, ծաղրական գրվածի: Ֆելիետոնի վերնագիրն էր «Ոգնին Լյուտերի քղամիողով»: Երգիծական ոճով պատկերացրած էր մի «հերոս», սևափառության զգացումներով լի: Կերպարանքը նկարագրված էր ճիշտ այնպես, ինչպես Դիմաքայանն էր, ֆոտոգրաֆիական բոլոր մանրամասներով: Որքան ծաղր և հեգնություն կար այդ նկարագրի մեջ, որքան օձային սողոսկումներ դեպի «հերոսի» հոգեկան աշխարհը: «Ոգնին» մտնում է դպրոց, «ոգնին» մտնում է ընտանիքների, հասարակական բոլոր հիմնարկությունների, բոլոր խավերի մեջ: Ամեն տեղ նա ոգևորված նոր մտքեր է քարոզում: «Մկները դուրս են գալիս բներից ականջ դնելու և իրանց պոչերը շարժում են նրա առջև»: Մի օր «ոգնին» ֆրակ է հագնում, սպիտակ փողկապ կապում, գնում է մի գեղեցիկ և հարուստ օրհորդի ձեռք ինդրելու: Նա արտասուքը աչքերին թավալվում է բազկաթոռից օրհորդի ոտերի տակ, անշնորհ կերպով յուր փշերով ծակոտում է ձեռները, նրա հորեղբայրը գալիս է և կոշկի ծայրով «ոգնին» դուրս շարտում:

«Կանայք և օրհորդներ, ծերեր և երիտասարդներ, զգույշ կացեք ոգնիից, նա ձեր մեջ է պտտում»: Նա շարտեց լրագիրը մի կողմ և ոտքի կանգնեց: Նա կամեցավ ծիծաղել, արհամարհել, բայց օձը

կատաղել էր: Ո՛չ, թող Մսերյանը անտարբեր մնա յուր փիլիսոփայական հայացքների մեջ, իսկ Նա չի կարող սառնարյուն կրել այդ ստոր հարվածները: Ի՞նչ պատասխանել, հարվածը ո՞ր կողմից ուղղել, որ խոցոտի, վիրավորի, թավալագլոր անե հակառակորդին:

«Հալածել մարդուն նրա համար, որ նա հանդգնում է յուր գլուխը ձեր ստոր մակերևույթից բարձրացնե՞լ, հալածել նրան տմարդի գեներո՞վ: Այդպես, ուրեմն, դուք ինքներդ ձեր ձեռքով հանում եք այն խցանը, որ հագիվ զսպում էր իմ մեջ կուտված թույնը: Աա՛, սպասեցեք և կտեսնեք ո՞րքան խորը կցցվեն ոգնիի ասեղները հասարակության խոցերի մեջ, որ նրանց միջից դուրս հանեն վարակիչ թարախը»:

Նա արագ-արագ անցուղարձ էր անում սենյակում: Նրա երեսին գույն չկար, նա դողում էր ամբողջ մարմնով: Նա փորձեց հարվածին պատասխանել իսկույն, սակայն ձեռը չինագանդվեց կամքին: Նա շտապով դուրս եկավ տնից: Նա ցանկանում էր հանդիպել մեկին, բերանացի արտահայտել սրտի մաղձը: Նա քայլերն ուղղեց դեպի Մսերյանի բնակարանը: Առավոտյան դեռ ուր ժամն էր: Փողոցներով անցնում էին միայն խոհարարներ, բանվորներ և սայլեր: Երկինքը ամպամած էր, գիշերը մինչև լույս անձրևել էր: Թեթև աշնանային քամին թոթափում էր ծառերի դեղնած տերևները և զարդարում ցեխոտ մայթերը:

Նա այնքան հուզված դուրս եկավ տնից, որ մոռացավ վերարկուն և կալոշները հագնել: Նա զգաց ոտների վրա խոնավության ազդեցությունը: Բայց չկամեցավ տուն վերադառնալ: Նա կառք փնտրեց, չգտավ: Այնինչ Մսերյանը ապրում էր Քուռ գետի մյուս ափում, մի խոր փողոցի անկյունում:

Դիմաքայանը անցնում էր կամրջով: Հանկարծ հեռվից նա տեսավ մի կառք, ապա երկրորդը, երրորդը և մի շարք միմյանց հետևից, որ դուրս էին գալիս փողոցի ծայրից: Նա կանգ առավ: Երևի, կառքերից մեկը դատարկ կլինի, պետք է սպասել: Մի րոպեում առաջին կառքը հավասարվեց նրան: Դա մի ծածկած կառք էր: Երկու սպիտակ Նժույզներ ամպի արագությամբ թոցնում էին նրան առաջ: Մի վայրկյան Դիմաքայանի աչքերը փակ լուսամտով թափանցեցին կառքի ներսը: Մի թարմ, առույզ և ուրախ երիտասարդ ժպտաց, գլուխը շարժելով: Ժպտաց և՛ մի կանացի վառվռուն և երջանիկ դեմք: Նրա կապտագույն աչքերը պսպղացին սև ու երկար թերթերունքների միջից:

Կասկած չկար, որ նրանք էին:

Չույզի հետևից երևեցան Վեֆիյանը տիկին Բախտամյանի հետ, Պյոտր Սոլոմոնիչը Օվսաննայի հետ և մի շարք ծանոթ ու անծանոթ մարդիկ ու կանայք, զույգ-զույգ նստած առանձին-առանձին կառքերում:

Նա կանգնած էր և նայում էր լուռ, սակայն շատ բան արտահայտող, երջանիկ հանդիսի հետևից: Կամրջի ծայրում կառքը ծովեց դեպի ձախ: Նա սլանում էր դեպի երկաթուղու կայարանը: Երջանիկ զույգը գնում էր ճանապարհորդելու:

Նա ամբողջ մարմնի մեջ զգաց մի տարօրինակ սառնություն: Կարծես, արյունը նրա երակների մեջ դադարեց վազելուց: Անցա՛վ, ուրեմն, նրա աչքի առջև այն երանությունը, որին նա հանդգնել էր մի ժամանակ յուր համար երազել: Գնա՛ց հակառակորդը յուր հաղթության պտուղը վայելելու: Իսկ նա ընկճված, ոչնչացած, հրապարակական ծաղրի ենթարկված, կանգնել է և նայում չքացող բախտի հետևից:

Նա ձեռը հենեց կամրջի լապտերի թուջյա սյունին և անզգայաբար ցած նայեց: Այնտեղ, հսկայական կամարների տակ մռնչալով անցնում էր պղտոր, հորդացած, դեղնագույն գետը: Մի վայրկյան նրա աչքերը մթազնեցին, գլուխը պտտեց, ծանրացավ: Թվաց նրան, որ մի աներևույթ ձեռք մղում է նրան դեպի ցած: Դա ընթացող ջրի ձգողական ուժն էր: Նրա մարմնով անցավ մի սուր սարսուռ: Նա երեսը հետ դարձրեց և վերադարձավ տուն:

Սիրականը, պատշգամբի վրա նստած, լսելի ձայնով կարդում էր «Ոգնին Կուտերի քղամիդով»:
Նրա շիլ աչքերի մեջ նշմարվում էր գվարճության փայլը, երևի, նա գրվածը շատ էր հավանել: —

— Ներս եկ, — հրամայեց Դիմաքսյանը խեղդված ձայնով:

Նա գրեց երկու նամակ և տվեց ծառային, ասելով.

— Տար այս մեկը դպրոց, իսկ մյուսը՝ Մսերյանին:

XVI

Բժիշկ Սալամբեկյանը հիվանդանոցից նոր էր վերադարձել և մեջքի վրա պառկած նայում էր առաստաղին: «Արդյոք ավելի լավ չէ՞ր լինի, մտածում էր նա, մի որևէ վանքում նստած Սաղմոս կարդալի մարդկանց մեղքերի թողության համար, քան թե նրանց բժշկեի մարմնավոր ցավերից»:

Ասում էին և ինքն էլ տեսնում էր, որ բժիշկները առհասարակ ճարպիկ մարդիկ են, դետուդեն են վազում, միմյանցից հիվանդներ խլում կամ առողջներին հիվանդացնում: Իսկ ինքը ի՞նչ է անում: Ամսական ստանում է հիսուն—վաթսուն ռուբլի և, կարծես, արդեն հասել է բախտի գեղիթին:

«Կամ պետք է ես էլ շառլատանություն սկսեմ, կամ թե չէ՝ դա ինչ ցավիս բժիշկն եմ: Գնում եմ ամեն օր հիվանդանոց և տեսնում եմ մի շարք գլուխներ ու դեմքեր: Փը՛ղկ, ինչ գլուխներ ու դեմքեր: «Ձեռդ տուր», «լեզուդ հանիր», պրծավ գնաց, հետո գալիս եմ, մեջքիս վրա ահա այսպես պառկում (նա ոտները բարձրացրեց և գրեց անկողնակալի կողի վրա) ու ինքս ինձ ասում, «աշխարհս դատարկ բան է»: Ասենք զահրումարը դատարկ բան է, բայց մարդս քիչ եռանդ պետք է ունենա, չէ՞՞...»:

«Այ տղա, արի պասակվենք, — գոչեց նա հանկարծ և գլուխը մի քիչ բարձրացրեց, — բայց ո՛չ, ամուսնությունն էլ խաթաբալա շատ ունի: Մեկ էլ տեսար ծնեց: Սատանան գիտե ծնունդն է, ինչպես կլինի, **պլացենտա պրեվե, Էպիզիոտոմիա, լիպոռոկելիֆոտոմիա**, իսկ երեխաները, հոհո՛ո, **դիֆտերիա, սկառլատինա, ֆոլիկուլյարնայա ժաբա**, թյո՛ւ, թյո՛ւ, թյո՛ւ»:

«Չեմ ուզում, չեմ ուզում», — կրկնեց նա, ձեռները այնպես շարժելով, որ, կարծես, նույն րոպեին դռները բացվեցին և կես դյուժին երեխաներ ճըվճըվալով ներս թափվեցին:

— Ի՞նչ է պատահել բժիշկ, — գոչեց Մսերյանը, շտապով ներս մտնելով յուր հաստ ձեռնափայտը և լայնեզր գլխարկը ձեռին:

Բժիշկը մեջքի վրա շուռ եկավ ընկերոջ ձայնին:

— Այդ դո՛ւ ես: Հը՛մ, ի՞նչ է ասում իդեալիստի վարդագույն երևակայությունը ինֆուզորիաների մասին:

— Ժամանակ չէ, եղբայր, պատերի հետ մասլահաթ անելու: Այն ի՞նչ հորս ցավն էին տալիս, չէիր ուզում: Վեր կաց ոտքի:

— Այսպես ավելի բանաստեղծական է, պառկի՛ր, գրույց անենք:

— Վե՛ր կաց, ասում եմ, Արսենը հիվանդ է:

— Հոգեպե՛ս, թե՛ մարմնապես:

— Երեսունութ ու վեց տասնորդական աստիճանի տաքություն ունի, իսկույն չափեցի:

— Ասենք, դա նրա նորմալ դրու՞թյունն է, տեմպերատուրան շատ բարձր է:

Մտերյանը, բռնելով նրա թևից, ուժով ոտքի կանգնեցրեց և ստիպեց հագնվել:

Երբ նրանք ներս մտան, Դիմաքսյանը անկողնի մեջ նստած ծնկների վրա ինչ-որ գրում էր: Մտերյանը խլեց նրա ձեռքից թուղթն ու գրիչը, գոչելով.

— Երևակայում եմ, այդ դրության մեջ ի՞նչ խելոք բան կգրես:

Սալամբեկյանը տնքսնքալով, ծուլաբար քննեց ընկերոջը, քթի տակ մրթմրթալով.

— Զիմա մեռնենք, թե երեսուն տարի հետո՝ միևնույնն է: Դատարկ բան է, մրսել ես...

Նա գրեց մի քանի դեղեր: Մտերյանը անձամբ շտապեց վագել դեղատուն: Առհասարակ նա շատ էր վախենում ընկերոջ մասին և հոգում էր, ինչպես ավագ եղբայր:

Ամբողջ օրը ընկերները մնացին հիվանդի մոտ: Մտերյանը չէր թողնում Սիրականին ներս մտնել: Մի ժամանակ նա հիվանդանոցներում շատ է հիվանդապահի պաշտոն կատարել յուր ընկերների համար, այժմ էլ կկատարի: Եվ նա պատմում էր յուր կյանքի այդ շրջանից զանազան Էպիզոդներ:

Իրիկնադեմին Դիմաքսյանը ասաց, թե թեթևություն է զգում և գրեթե ուժով Մտերյանին ստիպեց թողնել նրան մենակ:

Գիշեր էր: Սեղանի վրա վառվում էր կանթեղը: Մերթ ընդ մերթ Սիրականը ներս էր մտնում իմանալու արդյոք հիվանդը մի բան չէ՞ պահանջում: Պարոնի հիվանդությունը ծառային շատ էր անհանգստացնում, որովհետև Սիրականը նրան սիրում էր անկեղծ սիրով:

Այդ սիրո շարժառիթը Դիմաքսյանի ստեպ-ստեպ նվիրած փողերը, հագուստը չէին կամ ձրի դասատվությունը, այլ ավելի խոր պատճառ կար: Մինչ ամենքը ծաղրում և հալածում էին Սիրականին նրա տգեղ և ծիծաղելի կերպարանքի համար, մինչ ամենքը մի-մի կոպիտ ածական էին տալիս նրան, մինչ երեխաներն անգամ փողոցներում վազում էին նրա հետևից և «մայմուն, մայմուն» կանչելով, քարեր էին արձակում նրա վրա — Դիմաքսյանը, այդ «ուսումնական աղան», այդ «մեծ օջախի որդին», այդ «ինսպեկտորը», նրա հետ վարվում էր մեղմ, մարդասիրաբար, ինչպես յուր հավասարի, յուր ընկերոջ և լավ ընկերոջ հետ: Դա մի հազվագյուտ, մի անգնահատելի բան էր Սիրականի համար: Եվ նա չգիտեր, ինչպես արտահայտեր յուր սրտի երախտագիտությունը:

Վերջին անգամ ներս մտնելով, նա կանգնեց հիվանդի գլխի կողմում և, շունչը զսպելով, կամեցավ իմանալ, քնա՞ծ է նա, թե՞ արթուն: Լսվում էր հիվանդի ծանր և ընդհատվող շնչառությունը: Մի վայրկյան նա աչքերը բաց արավ, տեսավ ծառային և հառաչեց:

— Դու այստե՞ղ ես:

— Զրամերեք, աղա:

— Քանի՞ ժամն է:

— Տասից կես է անցել: — Ի՞նչ ուշ է անց կենում գիշերը: Լա՛վ, գնա՛ գործիդ, Սիրական, հոգնած ես, պառկիր քնիր:

— Ես հոգնած չեմ, աղա, գործ էլ չունեմ, խանումին կերակուր տվեցի, պրծա:

— Այն շիշերը և ժամացույցը դիր այս սեղանի վրա:

Սիրականը իսկույն կատարեց նրա հրամանը և, ձեռները փորի վրա դարսած, մնաց կանգնած:

— Ուզում ես ինձ մոտ մնալ, որ ծառայե՞ս:

— Հրամներե՞ք, աղա:

— Հարկավոր չես, ես ուզում եմ մենակ մնալ: Պնա, բայց դռները ամուր կողպիր, որ քամին չբաց անի:

Սիրականը ակամա դուրս գնաց: Հիվանդը մնաց մենակ:

Արդարև, այժմ նա ավելի հանգիստ էր: Իսկապես յուր տկարությանը ոչինչ նշանակություն չէր տալիս: Չարմանում էր անգամ Մսերյանի անհանգստանալու վրա: Մարմինն տիրած տաքությունը մի առանձին պիտույթություն էր պատճառում նրան: Թվում էր նրան, թե կաշվի տակ մի թմրեցուցիչ և հաճոյական հեղուկ են սրսկել: Նրա քունը չէր տանում, միայն աչքերը փակած անձնատուր էր եղել ֆիզիկական դուրեկան անդորրությանը, որ նմանվում էր հաշիշի կամ ափիոնի ազդեցության: Նրա մտքով անցնում էին օրվա դեպքերը: Առավոտյան նա զարթնեց, ճշմարիտ է մի թեթև գլխացավով, բայց հանգիստ և խաղաղ հոգով: Այդ ժամանակ նա մոռացել էր յուր թշնամիներին, ուզում էր պարապվել, թեև տկար էր: Եվ հանկարծ դարձյալ զարթեցրին նրա սրտում թունավոր օձը, դարձյալ տակնուվրա արեցին նրա արյունը: Բայց արժե՞ր արդյոք վրդովվել մարդկանց տմարդի վարմունքից, միթե չէ՞ր կարելի սառնասիրտ արհամարհանքով վերաբերվել ստոր լուտանքներին: Ինչո՞ւ նա այնպես բռնկվեց, ինչպես մի դյուրաբորբոք հեղանյութ:

«Արդյոք ե՞րբ, վերջապես, կչափավորվի իմ զգայությունը»:

«Երբե՞ք, երբե՞ք», պատասխանեց նրան մի ուրիշ ներքին ձայն:

«Ինչո՞ւ»: «Որովհետև դու աննորմալ մարդ ես, Բարաթյանը ճիշտ է ասել և ճիշտ են ասում մյուսները»:

Ա՜հ, այդ Բարաթյանը, այսօրվա այն չարագուշակ հանդե՛սը, նրա հաղթական ժպիտը, դեմքի երջանիկ արտահայտությունը:

Ո՞ր է նա այժմ: Երկաթուղու գնացքը ամբողջ օրը բախտավոր զույգին սլացրել է կայարանից կայարան: Ահա՛ նրանք, ահա նա մի ձեռքով Գայանեին գրկած, մյուսով շոշոյում է նրա գանգուր բաց գույնի մագերը: Իսկ Գայանեն գլուխը մեղմիկ թեթած է նրա ուսին և յուր կապուտակ կրակոտ աչքերով ցածից վեր նայում է նրա երեսին:

«Ցածից վեր, այո՛, եթե ես լինեի, պետք է վերևից ցած նայեր ինձ»:

Նրանք կանգնած են վագոնի փոքրիկ պատուհանի առջև, իհարկե, առանձին կուպեում, և դիտում են աշնանային լուսության հրաշալիքները: Տեսարանները փոխվում են գեղեցիկ կալեյդոսկոպի արագությամբ: Նրանց աչքի առաջով անցնում են գյուղական աղբատիկ խրճիթները, այս ու այնտեղ ցրված, դեղնած դաշտերը, սիրուն ձորերը և շքեղ հովիտները:

Պղտոր Քուռը այնտեղ պարզ է, փայլուն և գրավիչ: Նա ժպտում է բախտավորների երեսին և սիրով ողջունում նրանց միությունը: Այնինչ նույն գետը այնքան մռայլ, այնքան թշնամաբար էր նայում նրան այսօր առավոտյան: Նա, կարծես, աշխատում էր գրավել դժբախտին դեպի յուր ցուրտ ծոցը, ուր թաքնված է ժանտ մահը: Ի՞նչ կլինեի, եթե նա գցեր իրան այնտեղ: Ոչ ո՛չ, ինչո՞ւ համար, ո՞ւմ համար, արժե՞ր...

Այստեղ հիվանդը զգաց մի նոր սառնություն յուր ոսկորների մեջ: Երջանիկ զույգը համբուրվում է: Ա՛խ, այդ սիրային համբույրները, արդյոք ի՞նչ զգացմունք են պատճառում համբուրվողներին: Արդյոք կարժանանա նա երբևէ, գեթ մի անգամ յուր ամբողջ կյանքի ընթացքում այդպիսի ցերմ համբույրի մի այնպիսի արարածի հետ... Ի՞նչ ասել է փոխադարձ սեր: Նա ուզում է զգալ, նա կարոտ է, նրա սիրտը պահանջում է մի այդպիսի սեր, վերջապես, իրավունք ունի պահանջելու: Նրա ատամները դողդողում էին և ուժգին ու արագ-արագ զարկվում միմյանց: Ա՛հ, ցուրտ է, սաստիկ ցուրտ: Ինչո՞ւ նրա ողնաշարը այնպես ցավում է, կարծես, նա ուզում է բաժան-բաժան լինել, կարծես, ոսկորները ուտում են միմյանց: Նրա ամբողջ մարմնին տիրեց կապարային ծանրություն: Այդ ի՞նչ է նշանակում. ցուրտ է, պետք է ծածկվել: Եվ նա վերմակը քաշեց գլխին, ոտները հավաքեց, կծկվեց, կուչ եկավ ամբողջ մարմնով և դարձավ մի փոքրիկ կծիկ: Լսվում էին նրա ծանր տնքտնքոցը ու հառաչանքները: Տասը թուպեից հետո ցուրտն անցավ: Սկսվեց մի նոր տաքություն. և այս անգամ ավելի սաստիկ:

Նա դեն շարտեց վերմակը, կուրծքը բաց արավ և ձեռները տարածեց աջ ու ձախ: Նրա պղտոր և կարմրած աչքերը թափառում էին առաստաղի վրա, պատից պատ, անկյունից անկյուն: Իսկ մթնած միտքը կայծակի արագությամբ վերաստեղծում էր անցյալի տպավորությունները անբնական կերպով, չափազանցրած, անկապ, անորոշ, հատ ու կտոր...

XVII

Հանկարծ նրան թվաց, թե ինքը դպրոցումն է: Ահա և՛ աշակերտները, շարեշար նստած, պատասխանում են նրա հարցերին: Մի չար պատանի, ընկերներին աջ ու ձախ բոթելով, ստեպ-ստեպ մատը բարձրացնում է և ոտքի կանգնում:

«Արաբյա՛ն, հանգիստ նստիր», գոչեց նա բարձրաձայն:

Բայց ո՛չ, դա ուսումնարան չէ: Նա կանգնած է մի ընդարձակ դահլիճում: Նրա առջև հավաքված է անթիվ բազմություն, գյուղացիների և քաղաքացիների մի խառնիճաղանջ ամբոխ: Նա քարոզում է ամբոխին լույս և գիտություն: Նրա ձախը դյուրական զորությունով ամենքին գրավել է, լսում են լուռ, ուշադիր, անշարժ: Օ՛ո, ո՛րքան լավ է ընդհանուրի մտքին տիրելը: Հանկարծ մի շշուկ է բարձրանում: Նա զգում է, որ մեկը հետևից բռնեց նրա հագուստի փեշերը: Նրան ուզում են ցած գլորել: Նա հետ է նայում, աա՛, դա նրա հակառակորդներն են — մեկը գերմանական Ինյաթյանը, մյուսը փաստաբան Վեքիլյանը: Չարամիտնե՛ր, դուք նախանձում եք, որ խավար բազմությունը մի՞տ է դնում նրա լուսավոր գաղափարներին:

«Ի՞նչ եք ուզում ինձանից», գոռաց նա բարձրաձայն, ձեռը խփելով բարձին:

Ոչինչ չկա, ոչ ամբոխ, ոչ թշնամիներ, ոչինչ: Նա մենակ է և գտնվում է դատարկ տարածության մեջ, օդի վրա քաշ ընկած: Նա ոչ մի հենարան չունի, վախենում է անհուն բարձրությունից ընկնի և անհետանա այն խավար անդունդի մեջ, որ բացված է ներքևում, ուղիղ նրա ոտների տակ...

Մի ինչ-որ սպիտակահեր ծերունի տալիս է նրան մի բազկաթոռ: Նա նստում է: Այժմ նա ծանոթ ընտանիքի հյուրասենյակումն է: Ինչքա՛ն հյուրեր կան: Մեծ մասը կանայք են և ի՞նչ սիրուն, ի՞նչ գեղեցիկ, ի՞նչ երիտասարդ կանայք: Նստած են խումբ-խումբ, ուրախ դեմքերով: Ա՛հ, հարսանիք է, ո՞ւմը: Սենյակը աղմկվում է հյուրերի զվարթ և բարձրաձայն խոսակցություններով ու բրբիջներով: Մի երիտասարդ ջուլթակ է ածում, մի օրիորդ երդում է, մյուսը դաշնամուր է նվագում: Իսկ այնտեղ սպիտակ հագուստով, գլուխը գեղեցիկ պսակով զարդարած, դեմքը մի նոսր և նուրբ շղարշով ծածկած, կանգնած է նա՛, Գայանեն...

«Բարև ձեզ», ասաց հիվանդը խռպոտ ձայնով:

Ոչ ոք ուշադրություն չի դարձնում Դիմաքայանի վրա: Նա նստած է սենյակի մի անկյունում, աննշմարելի այդ ուրախ հանդիսում, այդ զվարթ հասարակության մեջ: Ինչ լավ նվագում է այն օրհորդը, ինչ գեղեցիկ է Գայանեն, ինչ ուրախ է Բարաթյանը:

«Բրավո, բրավո», գոչեց դարձյալ հիվանդը:

Մթություն, խավար, ոչինչ չկա, ձայներ են լսվում, տարօրինակ, սարսափելի ձայներ: Բայց ահա դարձյալ հյուրասենյակը լուսավորեց, և ոչ ոք չի տեսնում Դիմաքայանին: Այսպես չի կարելի, կամ պետք է այստեղից դուրս գալ կամ պետք է ուշադրություն գրավել: Նա կահ-կարասի չէ, նա մի կոտորված աթոռ չէ, կամ մի անպետք լաթի կտոր, — նա Արսեն Դիմաքայանն է... «Տիկիններ, օրհորդներ». Նորից գոռաց հիվանդը, ավելի խռպոտ ձայնով:

Հյուրասենյակում տիրում է միանվագ լռություն: Բոլոր հանդիսականները երեսները դարձնում են դեպի նրա կողմ: Վերջապես, նշմարեցի՞ք Դիմաքայանին:

«Ով է խրվել այն բազկաթռռի մեջ», ասում է մի գոռոզ տիկին, մոնոկլը պահելով աչքին:

Դիմաքայանը ոտքի է կանգնում:

Հիվանդը նստեց անկողնի մեջ:

Ամենքը զարմացած են: Սպասեցե՛ք, իսկույն նա ցույց կտա, թե ով է ինքը: Բոլորը անշարժ են, բերանները կիսաբաց, գլուխները վեր բարձրացրած: Դյուբական ձայնը նրանց մի ակնթարթում արձանացրել է նույն դիրքում, ինչ դիրքում որ էին: Կառքերի ձայնը խլացնում է նրան, օօօ՛, ամբողջ քաղաքը, կարծես, զվարճանում է նրանց երջանկությունով: Իսկ ինքը մենակ, արհամարհված, ընկճված: Այս ի՞նչ ձայներ է լսում նա, ինչո՞ւ են հարձակվում նրա վրա:

«Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ»...

Հիվանդը ձեռը զարկեց անկողնակալի կողքին:

Լսվում է մի բարձր ծիծաղ: Նա թատրոնումն է, Վեֆլյանի առաջ կանգնած: Գայանեն մոտենում է նրան և նայում: Նա հանկարծ բռնում է օրհորդին ամուր ձեռներով, խելագարի պես: Վայրկենաբար օրհորդի կրծքից դուրս է թռչում մի բարձր ճիչ: «Դա հրե՛շ է», գոչում է նա և սարսափած փախչում: «Հրե՛շ է», կրկնում են բոլոր կանայք և վազում այս ու այն կողմ: Տղամարդիկ ծիծաղելով հետևում են նրանց: Ամենից հետո դուրս է գալիս Բարաթյանը և դուրս գալուց առաջ զզվանքով նայում է Դիմաքայանի վրա: Նա համբուրում է Գայանեին, օօօ՛, համբուրում է յուր հարսնացվին, յուր ամուսնուն: Հիվանդը, ատամները կրճտելով, ձեռներով ամուր բռնեց գլխի մագերը:

Նա միայնակ է և դարձյալ նույն հյուրասենյակում:

Նրա հայացքը ընկնում է դիմացի հայելու մեջ: Այնտեղ նա տեսնում է յուր ամբողջ կերպարանքը նկարված ոտից մինչև գլուխ: Տեր աստված, ի՞նչ բանի է նմանում նա: Այտերի ոսկորները դուրս ընկած, ահռելի բերանը լայն բացած շրթունքները լնդերքին կպած: Աչքերի փոխարեն մթին խորշեր, սկանջներ սևացած, պարանոցը ոսկրացած: Իսկ մարմինը: Ի՞նչ պստիկ, ինչ զազրելի կերպարանք: Այո՛, իրավունք ունի Գայանեն նրան ատելու, նա մարդկային պատկեր չունի, նա հրեշ է, ճիվաղ է...

«Ես հրե՛շ եմ, հրե՛շ եմ, բոլորը ասում են», լսվեց դարձյալ հիվանդի ձայնը:

Եվ նա անկողնից վեր թռավ անբնական արագությամբ, կանգնեց հատակի վրա:

Սեղանի վրա շարունակ վառվում էր կանթեղը: Դրսում քամի էր, աշնանային սարսափելի քամի, որ ամեհի և սոված գազանի պես լիզում էր դաշտերը: Դռների և լուսամուտների արանքից նա ներս էր թափանցում, սուլելով ինչպես օձ, բառաչելով որպես մորթվող չորքոտանի:

Յիվանդը կանգնած էր սենյակի մեջտեղում բարակ գիշերային շապիկով, կուրծքը կիսով չափ բաց: Նրա աչքերի շրջանակները արյունով լի պնակների էին նմանում. լայնացած բիբերը, կարծես, ձգտում էին դուրս գալ իրանց բնից: Նա ատամները կրճտում էր կատաղի կերպով, գլխի մազերը խճճվել էին և հավաքել գազաթում: Նա մի բռունցքի մեջ սեղմած էր վերմակի ծայրը, մյուսի մեջ շապիկ եզերքը: Կարծես, նա պատրաստվում էր հարձակվել մի աներևույթ թշնամու վրա:

Նա ոտները ուժգին զարկեց հատակին և գոռաց.

«Վայրենի ժողովուրդ»:

Դա մի սարսափելի, մի խուլ գոռոց էր, արձակված սաստիկ տենդի մեջ գտնվող հիվանդի տանջվող և տառապող կրծքից:

Այդ գիշերային մենավոր լռության մեջ, այդ դատարկ սենյակում նա հիշեցնում էր յուր որջի մեջ բռնված մի վայրի գազանի, որին դրսից պաշարել էին և կամենում էին կենդանի-կենդանի այրել: Դեմքը կորցրել էր ամեն ինչ, որ մարդկային էր, որ արտահայտում է գիտակցություն և բանականություն, և երևան էր հանել, ինչ-որ գազանային է:

Դռան արանքից ներս սլացող քամին կաչում էր նրա այրվող մարմինը: Դա էր, որ մի ակնթարթ մեղմացրեց նրա տենդային ցնորքները, թույլ, շատ թույլ կերպով լուսավորեց նրա մթնած գիտակցությունը:

Նա նայեց յուր շուրջը, բռունցքները բաց արավ, հառաչեց ծանր և երկարատև: Նա մոտեցավ գրասեղանին, ձեռները հենեց նրա ծայրին և նորից հառաչեց:

Կանթեղի մոտ դրած էին մի մեծ թանաքաման, մի քանի գրքեր և լրագիրներ: Նա անմիտ հայացքով նայեց նրանց, հետո պատերին, հետո առաստաղին, հետո հատակին, հետո ինքն իրան ոտից մինչև գլուխ: Եվ երբ գլուխը կրկին բարձրացրեց, նրա հայացքը ընկավ կանթեղի մյուս կողմում դրած փոքրիկ բառանկյունի հայելիին: Նրան թվաց, որ այդ մի մեծ գավաթ է ջրով լի: Նա վերցրեց երկու ձեռներով և մոտեցրեց շրթունքներին: Յետո ցած բերեց, նայեց նրան, նայեց երկար ժամանակ: Դռան արանքից սուլացող քամին մի նոր ցրտություն տարածեց նրա մարմնի վրա: Ահա նա, այն կերպարանքը, որին ամենքը ծաղրում են: Ահա այն խորը թաղված աչքերը, երեսի թուխ և կոշտ կաշին, նոսր մորուքը, տգեղ բերանը, լայն սևացած ատամները: Իսկ հասակը: Նա հայելին պահեց գլխիվայր, կիսահորիզոնական ձևով և նայեց իրան ոտից մինչև գլուխ: Ա՛խ, ո՛րքան նա փոքրիկ է, ո՛րքան չնչին: Ինչո՞ւ նա այդպես է ծնվել, ինչո՞ւ նրա ահագին գլուխը տեղավորված է այդ մի քանի թգաչափ մարմնի վրա: Ինչո՞ւ նա և ոչ ուրիշը: Անե՛ծք բնությանը, անե՛ծք նրա օրենքներին, անե՛ծք ամբողջ տիեզերքին, անե՛ծք նրա աներևույթ զորությանը: Կամ գուցե այդ նրա ծնողների, նրա պապերի և նախահայրերի մեղքն է: Բայց ինչո՞ւ բնությունը նրան և միմիայն նրան է ընտրել այդ մեղքերի պատիժը կրելու, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ...

Նա անթարթ աչքերով շարունակ նայում էր հայելու մեջ: Եվ նրա կուրծքը ուժգին բաբախում էր, երեսի բոլոր մկանունքները ցնցվում էին: Սակայն նա դարձյալ նայում էր ինքն իրան: Կարծես, առաջին անգամ էր տեսնում կամ գուցե ուզում էր վերջին անգամ սիրտը տանջել կամավոր փորձով: Նա հայելին դրել էր սեղանի վրա: Նա կատաղությունից եղունգներով ճանկոտում էր սեղանի ծածկոցը, բայց էլի նայում էր: Նա գտնվում էր կիսատենդային և կիսարթուն գրության մեջ: Հանկարծ նա դողդոջուն ձեռներով խլեց հայելին սեղանի վրայից, ավելի ու ավելի մոտեցրեց աչքերին: Նրա շրթունքները բացվեցին և ատամները դուրս ցցվեցին: Նա հայելին բարձրացրեց գլխից վեր և բոլոր ուժերով զարկեց սենյակի հատակին:

Ապակին շրջանակից բաժանվեց, փշրտվեց: Նրա տասնյակ բեկորները ցիրուցան եղան այս ու այն կողմ: Նույն միջոցին հիվանդի կուրծքը արձակեց մի դառն, երկարատև և կատաղի ծիծաղ:

Բորբոքված աչքերով նա նայում էր հայելու կտորներին, որոնց հնչյունների մեջ զգաց ջախջախված թշնամու վերջին հուսակտուր հառաչանքները: Կարծես, նա յուր վրեժը լուծեց տալով բնությանը արժանի վարձ նրա անարդարության համար:

Իրավ, այժմ նա ավելի հանգիստ էր երևում, թեև տենդը տակավին չէր անցել: Հոգևած, շնչասպառ, ծանր հառաչելով նա հետ ու հետ քայլեց և թուլացած նստեց անկողնակալի վրա: Նրա գլուխը ծանրացել էր, թեքվել կրծքին: Միտքը դեռ պղտորված էր, նա չէր գործում, այլ վերաստեղծում էր անցյալի տպավորությունները: Փոքր առ փոքր նա սկսեց սթափվել, բայց դեռ չգիտեր արթո՞ւն է, թե՞ երագու՞մ: Գիտեր միայն, որ ինչ-որ բան է պատահում իրան, մի տարօրինակ, մի չտեսնված բան:

Մի անգամ նա աչքերը վեր բարձրացրեց, և նրա պղտոր հայացքը ընկավ դիմացի դռների ապակու վրա, բայց չնշմարեց մի զարմանալի երևույթ: Դա երկու ձեռնաչափ դեղնագույն մի բան էր ամուր կպած ապակուն, ինչպես չորացած, դեղնած մեծ տերև:

Երբեմն այդ բանը շարժվում էր, քսվելով ապակուն: Նույն միջոցին դռների հետևից լսվում էր ինչ-որ շշուկ: Կարծես, այդ շշուկը հասավ նրա ականջին: Նա ձեռով շփեց տաքությունից այրվող ճակատը, տրորեց ցամաքած աչքերը...

Դեղնագույն բանը չբացավ, ապակին մթնեց: Մեկը դրսից դռները շարժում էր:

«Կորե՛ք, կորե՛ք», գոչեց հիվանդը խուլ ձայնով: Դռները հանդարտ և կամացուկ բացվեցին: Ներս մտավ կապույտ շապկով, կուրծքը բաց, ոտաբոբիկ մի արարած, ինչպես գիշերային ոգի, որ գալիս է վիուկի ձայնին: Բայց ոգին կամ ուրվականը սաստիկ վախեցած էր: Նա դողում էր ոտքի վրա, նա չգիտեր առաջ գա՞ր, թե՞ դռների մոտ մնար:

Այնքան պղտորված էր հիվանդի միտքը, այնքան մթազևած էին նրա աչքերը, որ նա չճանաչեց ուրվականին:

«Կորի՛ր», կրկնեց նա, ոտքի կանգնելով:

Սիրականը, ձեռները փորի վրա դարսած, մի քանի քայլ առաջ եկավ:

«Ձուր, ջո՛ւր», սիրտս այրվում է:

Ծառան բարձրացրեց կանթեղի լույսը, տվեց հիվանդին մի բաժակ ջուր:

Հետո նա ասաց.

— Աղա, կմրսես, պառկի՛ր:

Հիվանդի թուլացած գլուխը թեքվեց բարձին: Սիրականը ուղղեց նրա մարմինը և վերմակով ծածկեց:

Անցավ մոտ քառորդ ժամ, և հիվանդը, կարծես, քնեց: Սիրականը կանգնած էր նրա գլխի մոտ, ինչպես մի խնամող մայր: Խեղճ մարդ. նա կարծում էր, որ երիտասարդ պարոնը խելագարվել է: Նա դիտմամբ յուր անկողինը բերել էր սենյակի դռների մոտ և այնտեղ պառկել, որ հիվանդին մոտիկ լինի, հարկավոր եղած ժամանակ նրան օգնություն հասցնելու:

Հագիվ նա նիրհել էր, Դիմաքայանի տարօրինակ գոռոցները զարթնեցրին նրան: Նա ամբողջ ժամանակ դռների հետևից հետևել էր նրա արածներին, չհամարձակվելով ներս մտնել: Այժմ նա ապշած նայում էր հայելու կտորներին, գլուխը շարժում և հիվանդին ձեռով խաչակնքում:

Արդեն լուսաբացին մոտ էր, երբ Սիրականը աթոռի վրա նստած նիրհեց: Նա սթափվեց այն ժամանակ, երբ ուսի վրա զգաց մի ծանրություն:

Դա Մսերյանի ձեռն էր:

— Գիշերը հանգի՞ստ է քնել:

— Չարչարվել է խեղճը մինչև լույս:

Սիրականը նրան կանչեց մի կողմ և շշուջունով պատմեց գիշերվա եղելությունը: Մսերյանը վախեցած մոտեցավ հիվանդին և զգուշությամբ ձեռը շփեց նրա ճակատին: Հիվանդը քրտնած էր: Մսերյանը ծառային պատվիրեց հայելու բեկորները հավաքել և դուրս գնալ: Իսկ ինքը նստեց լուր ընկերոջ անկողնակալի մոտ:

Մի ժամ անցած եկավ բժիշկ Սալամբեկյանը: Հիվանդը դեռ քնած էր. Մսերյանը հաղորդեց նրան ծառայի պատմածը:

— Կնշանակե սաստիկ տաքության մեջ է եղել: Ոչինչ, ոչինչ, մի՛ վախենալ, սովորական ցնորք է...

Վերջապես, Դիմաքայանը շարժվեց վերմակի տակ: Ծանր հառաչելով, նա երեսը դարձրեց ընկերներին և արտասանեց.

«Ես հիվանդ եմ, բժշկեցե՛ք ինձ...» :

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

Երկու ամիս ճանապարհորդելուց հետո Բարայանները վերադարձան Թիֆլիս: Նորապսակների համար Գերասիմ Գերասիմիչը յուր տանը պատրաստել և գեղեցիկ կահավորել էր տվել առանձին սենյակներ: Անդամալույծը ուրախ էր որդու ամուսնությանը, միայն երբեմն ինքնուրույնաբար գլուխը շարժում էր և քնթի տակ ասում. «Եթե Իսահակը իմ որդին է — հայր Աբրահամի ծնունդը չէ. այս չորացած ոտներս կկտրեմ, եթե նա հինգ ամսից ավելի դիմանա...»:

Սովորական այցելություններից հետո, նորապսակների համար սկսվեց բուն ընտանեկան նստակյաց կյանքը:

Բարաթյանը վճռել էր սահմանափակել յուր նախկին ծանոթների թիվը, հարաբերություն պահելով միայն այնպիսիների հետ, որ քիչ թե շատ հասարակական դիրք ունեն: Մտերյանին նա դուրս գցեց ցուցակից: Բժիշկ Սալամբեկյանը պետք է ընդունվեր: Վեբիյանի համար, հարկավ, դռները բաց էին կրունկների վրա: Դիմաքայանի մասին նա ասում էր, թե արժանի չէ համարում նրան յուր տունը թողնել, թեև միևնույն ժամանակ, զգում էր, որ վիրավորված ընկերը հավիտյան ընդհատել է նրա հետ յուր հարաբերությունները:

«Իսկ քո բոլոր ազգականները և բարեկամները աչքիս վրա տեղ ունեն», ասում էր նա Գայանեին, թվելով յուր ապագա շրջանի մարդկանց:

Տիկինը նստած էր ամուսնու դեմուդեմ և լուռ լսում էր նրա որոշումները, առանց ընդդիմանալու, միանգամայն հպատակվելով նրա կամքին: Նա նկատելի կերպով նիհարել էր, աչքերի տակը բավական խորացել էր: Առհասարակ արտասահմանից նա վերադարձավ շատ փոխված: Բայց այդ միայն արտաքուստ էր: Իսկ հոգեպես նա այժմ ավելի բախտավոր էր, երջանիկ ժպիտը չէր հեռանում նրա շրթունքներից: Այժմ նա պաշտում էր ամուսնուն և կատարելապես համոզված էր, որ ինքն էլ պաշտվում է նրանից: Չկար նրանց փոխադարձ սիրո և երջանկության վրա ոչ մի արատ, ոչ մի թեթև ստվեր: Այսպես էր կարծում Գայանեն, և նրա ուրախությունը այնքան մեծ էր, որ նույնիսկ արժանի չէր համարում իրան այդ վիճակին: Երբեմն նա մինչև անգամ արտասվում էր, հուզվելով բախտի բուռն զգացումներից: Այդ երջանիկ հուզմունքն էր ազդել նրա առողջության վրա և այնպես նիհարեցրել նրան: Նա պատրաստ էր ամբողջ օրը, առավոտից մինչև երեկո, առանց ուտել-խմելու, նստել ամուսնու դեմուդեմ, ձեռները նրա ափի մեջ դրած և աչքերը նրա աչքերին հառած: Պատահում էր, որ նա վախենում էր — միգուցե մի չար զորություն հանկարծ ընդհատի նրանց երջանկությունը: Չէ՞ որ նրանք մահկանացուներ են և կարող է մեկը կամ մյուսը հիվանդանալ, կամ մի հանկարծակի փորձանքի հանդիպել, կամ մեռնել: Նա սարսափում էր այդ մտքից: Պատահում էր և ուրիշ, ավելի հուզիչ բան — Գայանեն կասկածում էր: Թվում էր նրան, որ հանկարծ յուր Իսակը կարող է դադարել սիրելուց, պաղել և աչքը ուրիշների վրա դարձնել: Ուստի նա անդադար ստիպում էր նրան կրկնել.

«Սիրում եմ և պիտի հավիտյան սիրեմ»:

Գայանեին չէր հետաքրքրում դրսի կյանքը: Նա մոռացել էր ամեն բան, և՛ ազգականուհիներին, և՛ ընկերուհիներին, և նույնիսկ կանանց ընկերությունը, որի համար առաջ այնքան աշխատում էր: Ընկերուհիները զանազան կատակներ էին անում նրա հետ, անգամ ծիծաղում էին նրա վրա: Բայց նա պատրաստ էր ամեն տեսակ ծաղր ընդունել, միայն նրան հանգիստ թողնեն յուր Իսակի հետ:

Այդ միջոցներին քաղաքային ընտրությունների պայքարը սկսվել էր: Պյոտր Սոլոմոնիչը արտասովոր շարժման մեջ էր: Կազմվել էր ընդդիմադիր կուսակցություն: Կամենում էին հին իրավասուներից շատերին հեռացնել, նոր քաղաքագլուխ և վարչության անդամներ ընտրել:

Իրավասուների ցուցակից դուրս էին ձգել Պյոտր Սոլոմոնիչին և Ամբակում Աֆանասևիչին: Վերջինը համարվում էր քաղաքի քահերի համար վնասակար, իսկ առաջինը — մի ավելորդ, անօգուտ բան: Այսպես էլ գրված էր մի տեղական լրագրում. «ավելորդ Բախտամովը»:

Եռանդուն քաղաքացին կատաղել էր: Ամբողջ օրը նա կլուբում ու փողոցներում բողբոբում էր թշնամիների դեմ քարոզելով:

— Քաղաքացիներ, խելքի եկեք, կոռ-մոռները եկել են ուրիշ քաղաքներից մեր հացը խլել, ուզում են մեր քաղաքն էլ իրանց ձեռքն առնեն:

Ամբակում Աֆանասևիչը ժողովներ էր կազմում: Առաջին կարգի ընտրողները նրա մարդիկն էին: Երկրորդ կարգի մեծ մասը միջին վաճառականներն էին: Պյոտր Սոլոմոնիչը պտտում էր յուր կավածները, վաղորոք բոլոր խանութայանների ականջին շշնջալով ապագա իրավասուների անունները: Նոյեմբերի կեսին Ամբակում Աֆանասևիչի կուսակցությունը տարավ առաջին

հաղթությունը: Պյոտր Սոլովյովը ընտրվեց միայն մեկ ձայնի առավելությունով: Դա նրան վշտացրեց, բայց և այնպես ուրախ էր, որ ընտրվեց, որովհետև հույս չուներ ընտրվելու:

— Քանի որ կենդանի եմք, սա մեր ձեռքին կմնա,— պարծենում էր նա, ձեռնափայտը խփելով պրոսպեկտի մայթին, որի մասին նա առաջին և վերջին անգամ Դումայում մի ճառ էր ասել ուղիղ երկու բառից բաղկացած՝ «պետք էր նորոգել»:

Օրը կիրակի էր: Ընտրության դահլիճը և մյուս սենյակները լցվել էին ընտրողների բազմությամբ: Շատ հետաքրքիր կանանց շարքում երևում էր և Գայանեն տիկին Բախտամյանի հետ: Ներքևում տիրում էր անասելի աղմուկ: Նախագահն անընդհատ զանգահարում էր: Թանձր մթնոլորտի մեջ երևում էր ճաղատ, սևահեր, շիկահեր, կարմիր և սպիտակ գլուխների մի խայտաբղետ խառնուրդ, որ ճիշտ նկարչի պոլիտրային էր նմանում:

Ամբակում Աֆանասևիչի կարմրակաշի գլուխը փայլում էր ինչպես մի վիթխարի գնդասեղ ահագին տիկի մեջ խրած: Նա կանգնած էր դահլիճի մի հայտնի տեղում, ոտները միմյանցից մի արշին հեռու դրած, ձեռները գրպանում, փորը դուրս գցած: Հանգիստ ժպտալով, նա նայում էր սկսվող պատերազմին, ինչպես մի զորապետ, որ կանխապես համոզված է յուր զորքի հաղթությանը: Նրա աջ ու ձախ կողմերում կանգնած էին Վեֆիյանը և Բարաթյանը: Վերջինը մերթ ընդ մերթ նայում էր դեպի վեր և ժպտում Գայանեին: Նորատի տիկինը սաստիկ հետաքրքրված էր քվեարկության հետևանքով: Եթե յուր Իսակին սևացնեին, ո՞ր, նա անչափ պետք է վշտանար:

Վերջացավ թերթիկների ընթերցումը: Առաջին ընտրելին Ամբակում Աֆանասևիչն էր: Վեֆիյանը յոթներորդն էր, իսկ Բարաթյանը քսանիններորդը: Ուրեմն հույս կար ընտրվելու:

Ամբակումին ծափահարեցին. նա ընտրված էր: Անցավ և Վեֆիյանը:

«Իսակ Գերասիմիչ Բարաթով», լավեց հանկարծ նախագահի ձայնը:

Գայանեի ականջները կարմրեցին. նա դարձավ մարմնացած լսողություն: Նա հետևում էր նախագահի ձեռքին, որ մեկ-մեկ բաց էր թողնում քվեները փայտյա գավաթի մեջ: Նա ականջ էր դնում քվեներ պարունակող արկղիկի ձայնին, արդյոք շա՞տ է մնում այնտեղ, արդյոք կընտրվի յուր պաշտելին, յուր անզուգական Իսակը, որ ահա այնտեղ կանգնած խոսում է, ծիծաղում, զվարճանում յուր ներքին անհանգստությունը քողարկելու համար:

Եվ նա հռչակվեց ընտրված:

Ծափահարությունների աղմկից շփոթված, նա բարձրացավ վեր, մոտեցավ Գայանեին: Նրանք երկուսն էլ երջանիկ էին, երկուսի էլ սիրտը բաբախում էր: Գայանեն տակավին դողում էր, բայց այժմ՝ ուրախությունից: Նրա ընտրածը հասարակության ընտրածը դարձավ: Վաղը մյուս օրը նա կփայլի յուր խելքով, յուր ուսումով, յուր հռետորական տաղանդով: Ահա այժմ կերևա, թե ինչ ուժ է Բարաթյանը և որքան ճաշակ ու խելք ուներ Գայանեն, որ նրան ընտրեց:

Խուռն բազմությունը ճեղքելով, նրանք դուրս եկան փողոց:

— Ուրա՞խ ես, — հարցրեց Իսակը:

Գայանեն ավելի ամուր կպավ նրա թևին: Նա խոսք չէր գտնում յուր երջանկությունը արտահայտելու:

— Ուրեմն,— շարունակեց Իսակը,— այսօրվանից ես սկսում եմ հասարակությանը ծառայել: Այո՛, ծանր պարտականություն հանձն առի, է՛հ, ոչինչ, կաշխատեմ սևերես չմնալ իմ ընտրողների առաջ: Նորերը հանդես են գալիս և բռնում են ասպարեզից հներին: Կյանքի անիվը պտտվում է, ով խելք ունե, նրա հետևից պետք է ճանկի, որ բարձրանա վերև, որպեսզի նորից գլորվի ցած:

Բախտավորը նա է, որ ժամանակին կաշխատի ինքը իջնել, որ չմնա անիվի տակ և ջախջախվի: Եթե ճակատագիրը վիճակել է ինձ հաջողությունը, կգրկեմ նրան ուրախ սրտով: Սիրելի, անգին Գայանե, եղիր իմ օգնականը, թւեր տուր ինձ և ես կսավառնեմ բարձր միջև այն աստիճան, որ ամբոխը ո՛ր կողմ նայի՝ ինձ և մի՛միայն ինձ տեսնի: Սիրտս լցված է փառասիրության զգացումով, և ես կամենում եմ միշտ հաղթել, միշտ առաջ գնալ, միշտ փայլել քո և իմ երջանկության համար:

— Իսկ ես այնքան ավելի կհպարտանամ, կպարծենամ քո անունով, որքան նա բարձր կհնչի: Գիտե՛ս, ես ուզում եմ, որ դու լինես կամ մի հոգետոր, կամ մի հայտնի հասարակական գործիչ, մի խոսքով, ես ուզում եմ, որ դու բարձր լինես ամբոխից, որ քեզ հարգեն, պատվեն, սիրեն, ինչպես մի հազվագյուտ մարդու:

— Հասկանում եմ, հասկանում եմ, քո քնքուշ սրտի մեջ էլ հպարտություն և փառասիրություն կա: Օ՛հ, ես կաշխատեմ արդարացնել քո հույսերը: Այսօր ես իրավասու ընտրվեցի, իսկ եկող տարի այսօրվա օրը դու ինձ կտեսնես դպրոցի հոգաբարձու: Եվ գիտես ո՛ր դպրոցի, այնտեղ, ուր այժմ տեսուչ է մեկը, որ ինձ կռիվ է հրատարակել:

Գայանեն իսկույն բնազդմամբ հասկացավ, թե նրա խոսքը ում մասին է: Մի անորոշ, անբացատրելի երկյուղ հանկարծ համակեց նրա սիրտը, և նա հուզված ձայնով ասաց.

— Ո՛չ, Իսակ, աշխատիր ոչ ոքի հետ չթշամանալ: Ես չեմ ուզում, հասկանո՞ւմ ես, չեմ ուզում, որ դու թշամիներ ունենաս, մարդիկ կարող են քեզ վնասել:

— Ոչ ոք չէ կարող ինձ վնասել և ոչ մի թշամուց ես չեմ վախենում: Մանավանդ ահա այսպիսիներից և սրա ընկերներից:

Դեմուդեմ հապաղ քայլերով գալիս Էր Մսերյանը, ձեռները մեջքին դրած և ցրված հայացքով նայելով այս ու այն կողմ: Բարայանը, գդակը մի արշին վեր բարձրացնելով, գոչեց հայերեն.

— Պատիվ ունեմ...

Մսերյանը հագիվ կարողացավ հանել գլխից յուր լայնեզր գլխարկը, որ թւերը կտորված ագռավի պես փռվել էր նրա ուսերի վրա: Մի քանի քայլ հեռանալով, նա կանգ առավ, մի փիլիսոփայական հանգիստ հայացք ձգեց զույգի հետևից, գլուխը շարժեց և արտասանեց.

«Չեմ կարծում, որ քեզ համար այժմ մեծ պատիվ լինի Մսերյաններին բարևելը»:

Եվ նույն փիլիսոփայական հանդարտությամբ շարունակեց յուր ճանապարհը:

II

Դիմաքայանի հիվանդությունը սուր բնավորություն ստացավ: Բժիշկ Սալամբեկյանը, տեսնելով, որ նա թոքերի բորբոքում ունե, հրավիրեց յուր արհեստակիցներից մի քանիսին կոնսիլիումի: Վճռեցին, որ հիվանդի դրությունը շատ վտանգավոր է: Նրան ժամանակավորապես փոխադրեցին հենց նույն տանտիրուհու մոտ մի ուրիշ ավելի հարմար սենյակ: Մսերյանը գիշեր ու ցերեկ չէր հեռանում նրա անկողնու մոտից:

Մի քանի օր շարունակ Դիմաքայանն այնպիսի ծանր վիճակի մեջ էր, որ Սալամբեկյանը սաստիկ վախեցավ: Մի օր նա յուր երկյուղը հայտնեց Մսերյանին, և երկուսն էլ արտասվեցին իրենց ընկերոջ մասին: Սակայն դա հիվանդության տագնապալի օրերն էին, անցան, հիվանդը նորից առողջանալու հույսեր տվեց:

Այդ միջոցին դպրոցի գործերը խառնակ դրության հասան: Հակառակորդները ուրախ էին այդ անկարգությանը: Ինչպե՞ս մինչև անգամ ցանկանում էր, որ Դիմաքայանն այլևս անկողնուց չվեր կենա, թեև արտաբուստ ցավակցություն էր հայտնում: Բայց նրա հույսերը չիրագործվեցին: Դիմաքայանն ամիս ու կես պառկելուց հետո, վեր կացավ և փոքր առ փոքր սկսեց պարապել գործերով: Առաջին շաբաթ հակառակորդները խնայեցին նրան, չէին վրդովեցնում: Բայց անցավ այդ շաբաթը, և կրկին պատերազմը սկսվեց: Ամեն օր նա անախորժ ընդհարումներ էր ունենում, վրդովվում և հուզվում էր, նորից երես առ երես մարդկանց անարդարությանը հանդիպելով:

Այդ բոլորը, հարկավ, ազդում էին նրա առողջության վրա, որ բավական քայքայվել էր: Նա նիհարել էր, գունատվել, այտերը դուրս էին ցցվել, աչքերի շրջանակները և ականջները կիտրոնի պես դեղնել էին: Չնայելով յուր հուզվելուն, որ այժմ մարմնավոր տկարությունից էր առաջանում, հոգեպես չէին կրկնվում այն բարոյական սարսափելի տագնապները և ջղաձգությունները, որ այնքան տանջում էին նրան:

Սակայն նա չկարողացավ շատ էլ սառնարյուն լսել Բարաթյանի և Վեֆիյանի իրավասու ընտրվելու լուրը: Նա, որ ծարավ էր ամեն տեղ հասարակական կռիվների հանուն յուր համոզմունքների, նա՛, որ երբեք չէր բավականանում խաղաղ գործունեությունով, այժմ սկսեց նախանձել Բարաթյանի և Վեֆիյանի դիրքերին: Եթե այդ մարդիկ ստացած լինեին փողով վարձատրվող ավելի բարձր պաշտոններ, գուցե նրանց ծաղրեր, ենթարկեր յուր կծու հեզնությանը: Բայց տեսնել նրանց հասարակական այնպիսի պաշտոններում, ուր պետք է գործեին գործելու համար, անվարձ, պետք է ծառայեին հասարակությանն իրենց խելքի և գիտության պաշարով — այդ նրա համար անախորժ էր: Այս հանգամանքը նա մի տխուր ապացույց էր համարում այն բանի, թե հասարակությունը հող է պատրաստել այնպիսի գործիչների համար, որոնք այժմ նրա գաղափարական հակառակորդներն էին: Ծանր աշխատության, համառ ջանքերի և ընդհարումների շնորհիվ նա հաջողել էր դպրոցի մեջ մտցնել կյանքի փոփոխություններ: Այժմ գիշերօթիկները հազնվում էին ավելի լավ, ավելի մաքուր, ուսում էին ավելի թարմ և աննդարար կերակուրներ: Դպրոցի խարխուլ շինությունը պահվում էր օրինակելի մաքրությամբ: Հեռացած էին մի քանի կոպիտ, ծուլ և պղերգ վերակացուներ: Աշակերտները վայելում էին ավելի ազատություն: Նրանց մշտական թախծալի և մռայլ դեմքերի վրա երևում էին զվարթություն, ժպիտ և ծիծաղ: Չկար այլևս առաջվա վախը ուսուցիչներից և վերակացուներից: Կար միայն սեր և հարգանք: Խստությանը փոխարինել էր խելացի, գիտակցական, մարդավարի հարաբերությունը: Աշակերտները պարապվում էին ավելի եռանդով, ավելի սիրով և ավելի հաջող: Նրանք գոհ էին իրենց վիճակից և հասկանում էին, թե ում են պարտական այդ փոփոխությունով: Դիմաքայանին նրանք հարգում էին և սիրում ինչպես իրենց հազվագյուտ հովանավորին և պաշտպանին: Եվ ոչ ոք չէր կարող այդ պաշտպանի մասին մի վատ խոսք ասել. ոչ ոք իրավունք չուներ նրա անունն արտասանել առանց հարգանքի, եթե չէր կամենում ենթարկվել ծաղրի, ատելության, այո՛, մինչև անգամ հալածանքի:

Մինչ այս մինչ այն՝ ձմեռն անցավ՝ Դիմաքայանը բոլորովին կազդուրվեց, և դարձյալ զգում էր գործելու, պատերազմելու, հարվածելու և հարվածներ ստանալու անսահման եռանդ: Բայց հասավ գարունը, և նրա մեջ անսպասելի կերպով տեղի ունեցավ մի տարօրինակ հեղափոխություն: Նրա եռանդը սկսեց թուլանալ, բարոյական ուժերը տկարացան, նրան տիրեց մի ինչ-որ ծանր, ճնշող թախիժ: Կյանքը նրա համար առաջին անգամ թվաց տաղտկալի յուր բոլոր աղմուկներով և իրարանցումներով: Այժմ նա թե՛ դպրոցում և թե՛ տանը պարապվում էր ակամա: Ոչ մի միտք, ոչ մի նվիրական գաղափար առաջվա չափ նրան չէր գրավում: Նրա հոգին ձգտում էր դեպի մենություն: Նա ուզում էր առանձնանալ մարդկանցից և անձնատուր լինել յուր մելամաղձիկ, անորոշ մտախոհություններին: Ավարտելով դասերը դպրոցում, նա կամենում էր հանգստանալ — չէր կարողանում, փորձում էր կարդալ ու գրել — անաջող. նա դուրս էր գալիս տնից և թափառում դեսուդեն, ինչպես թանկագին, անփոխարինելի կորուստ կրած մի մարդ, որ ոչ մի տեղ հանգստություն չէ գտնում: Երբեմն նա գնում էր որևէ այգի, մտնում էր նեղ ճեմելիքները: Կար մի դառն, բայց, միևնույն ժամանակ, ախորժելի բան այդ առանձնության մեջ:

Ժամերով նա դիտում էր արեգակի ճառագայթների ուրախ խաղը ծառերի նորաբողբջ տերևների հետ, ականջ էր դնում օդի հանդարտ շշուկին, թռչունների ուրախ ծվլոցներին: Նա պառկում էր

Նորաբույս դալար խոտի մեջ, խոնավ գետնի վրա, երեսը դեպի վեր և աչքերով հետևում զարնանային կապույտ երկնակամարում նազելի և հպարտ կերպով սահող ամպերին: Թեթև, հեշտաշունչ, նոսր օդը լեռնային մաքուր զեփյուռի պես թափանցում էր մինչև նրա ոսկորների խորքը: Թևատարած ուրուրները սլանում էին անհուն բարձրության վրա սևորակ ամպի փոքրիկ բեկորների պես: Եվ նրանց երկսայր ստվերները մեղմիկ և արագ սահում էին գետերի մակերևույթով, լեռների կրծքով, անտառների գագաթներով, դաշտերի և մարգերի վրա:

Սովորաբար նա նստում էր գետի ափից ոչ հեռու մի վիթխարի կաղամախի տակ: Եվ այստեղ դառն ու ախորժեղի զգացումը ավելի սաստիկ էր համակում նրա սիրտը: Մոռացվում էր իրականը, միտքն ակամա, ինքնըստինքյան սլանում էր դեպի երկնքի խորությունը: Թևավոր թագուհիների եթերային բարձրությունը, հեռավոր ամպերի վսեմ ընթացքը, տիեզերքի անհուն, անհասանելի ծավալն ընդլայնում էին նրա երևակայության հորիզոնը: Նրա իմացականությունը թռչում էր բարձր, քան ուրուրները, հեռու, քան ամպերը, արագ, քան արևի լույսը, և այնտեղից դիտում դեպի վեր երկինքը, դեպի վայր երկիրը:

Մերթ ընդ մերթ մի աններդաշնակ աղմուկ, մի կոպիտ ձայն ընդհատում էր նրա մտածմունքների թելը և նրա ուշը գրավում դեպի յուր շուրջը: Դա զբոսնող մարդկանց ձայներն էին, մի երեխայի ուրախ ճիչ — անախորժ, մի պառավ դայակի բարկացկոտ ձայն — ավելի վատ, կամ մի երիտասարդ մոր զվարթ քրքիջ — նույնքան տաղտկալի:

Նա երեսն իսկույն դարձնում էր և դարձյալ նայում դեպի վեր: Այնտեղ շարունակ սլանում էին ուրուրները, սուր աչքերով ցածում որսեր որոնելով: Ծառերի խիտ ճյուղերի մեջ թաքնված ճնճողկներն անընդհատ ծվլում էին, ինչպես լարված մեքենայիկներ: Գետի հանդարտ հոսանքը թմրեցուցիչ օդի մեջ տարածում էր մեղմ շշուկ, քաղցր մեղեդիով օրորելով մարդկային լսելիքը: Արևի հեշտալի պայծառ շողքերը գետափի պարզ ճահիճների կանաչագույն մակերևույթի վրա գոյացնում էին բյուրավոր ադամանդներ:

Նա ուզում էր նիրհել: Նիրհել բնության ծոցում, հեռու մարդկանց իրարանցումից, հեռու աշխարհի ապականված ալիքներից: Հեռու նույնիսկ յուր հոգու այն տարրերից, որ քսանութամյա գոյության ընթացքում անխախտելի կապ էին հաստատել նրա և մարդկության մեջ: Սակայն նրա սիրտն անդորր չէ: Այնտեղ բարձրացել է մի նոր ալեկոծություն, հոգին խռովված է, միտքը շփոթված: Եվ նա հառաչելով դառն մելամաղձությամբ արտասանում է.

«Ա՛խ, որքան տխուր է առանց սիրո ապրելը...»

III

Պյոտր Սոլովոնիչը հիացած էր յուր պրոտեժեներով: Չէր անցել չորս ամիս, երիտասարդ իրավասուները արդեն ցույց էին տալիս, թե որքան հասկանում են իրանց պաշտոնի բարձրությունը: Ամեն մի նիստին նոր հարցեր էին զարթեցնում, գրգռելով հին իրավասուներին և ուրախացնելով նորերին, որոնց ամենաճարտար օրգանը Բարաթյանն էր:

Գայանեն ամեն երկուշաբթի երեկո այցելում էր Դումայի նիստերը և հրճվանքով լսում յուր ամուսնու ճառերը: Բարաթյանը խոսում էր հանգիստ հոգով, անվրդով, առանց շեղվելու և շփոթվելու, ինչպես մի փորձառու հռետոր: Երբեմն նա յուր ճառը համեմատում էր սրամիտ դարձվածներով, որով պակաս հաճություն չէր պատճառում լսողներին: Կարճ ժամանակում նա դարձավ շատերի սիրելին, հարգելի դիրք բռնելով իրավասուների շարքում: Նրան ընտրեցին մի քանի մասնաժողովների անդամ: Նա թողել էր կրակից ապահովող ընկերության գործակալի պաշտոնը: Դա նրա համար մի մեծ նյութական կորուստ չէր այժմ: Հայրը տալիս էր նրա տնային ծախսերը: Կնոջ կալվածներից ստացվող եկամուտը ծածկում էր նրա մյուս ծախսերը, և նա ապրում էր այնքան ապահով, որ փողի համար ծառայելու կարիք չուներ: Բայց որպեսզի ծրիակեր որդու և պարագիտ ամուսնու հոչակ չվայելի, նա գնեց մի նշանավոր արդյունաբերական տան մի

քանի բաժնետոմսեր: Միևնույն ժամանակ, սուր աչքերով դիտում էր, թե որտեղ կարելի է մի արդյունավոր և քիչ աշխատություն պահանջող պաշտոն գտնել, ոչ այնքան փողի, որքան յուր դիրքը ավելի ամրացնելու համար:

Այսպես թե այնպես, այժմևս վարում էր հանգիստ, բախտավոր և գործունյա քաղաքացու կյանք: Առավոտը զարթնում էր տասը ժամին, աչքի էր անցկացնում տեղական լրագիրները: Գայանեի հետ զվարճախոսելով թեյ էր խմում, հետո առանձնանում յուր սենյակը պարապվելու: Նա գրում էր ֆինանսական-տնտեսական մի շարադրություն քաղաքային գործերի մասին: Տասներկու ժամին նա նախաճաշում էր և տևից դուրս գալիս: ճաշում էր նա երեկոյան հինգ ժամին կամ ավելի ուշ — ֆրանսիական ձևով: Այնուհետև մի փոքր հանգստանում էր: Չետո եթե նիստ ուներ — գնում էր, եթե ոչ — Գայանեի հետ այցելում էր թատրոն կամ մի ուրիշ տեղ:

Երբեմն նա երեկոյան տևից դուրս էր գալիս մենակ և վերադառնում էր ուշ գիշերին: Այդ ժամանակ Գայանեն անհանգիստ սպասում էր նրա վերադարձին, նստած լուսամուտի մոտ, ականջները լարած սպասելով կառքի ձայնին: Ներս էր մտնում Բարաթյանը մերթ ուրախ ու զվարթ և մերթ մտազբաղ դեմքով: Գայանեն նայում էր նրա աչքերին, միշտ աշխատելով այնտեղ կարդալ նրա հոգեկան տրամադրությունը: Այս սովորույթը հաճախ բարկացնում էր Բարաթյանին, և նա մեղմիկ, բարեկամաբար հանդիմանում էր կնոջը: Գայանեն գլուխը թեքում էր կրծքին և լռում: Նրա հոգու խորքում կրկին զարթնել էր վաղուց մոռացված, վաղուց խեղդված չար կասկածը: Նա զգում էր ականա անհանգստություն: Միմյանց հետևից նրա գլխում հղանում էին զանազան մտքեր, մեկը մյուսից վատ, ատելի և գարշելի: Նա ինքը զգվում էր այն մտքերից և աշխատում էր խույս տալ նրանցից, ինչպես մի չարագուշակ երևույթից, որ սպառնում էր խլել նրա հոգեկան անդորր երջանկությունը, բայց չէր հաջողվում: Միշտ այդ մտքերը հետևում էին նրան ուր և լիներ, ինչ և աներ:

Բարաթյանի սուր աչքերից, հարկավ, չէր կարող խուսափել այս փոփոխությունը: Երբեմն նա հասարակ, անփոյթ կերպով հարցնում էր.

— Դու անհանգի՞ստ ես, Գայանե:

— Ո՛չ:

— Ինչո՞ւ ես այդպես մտիկ անում ինձ և հառաչում:

Գայանեն կամ մի կերպ խույս էր տալիս պատասխանից, կամ բռնի կերպով ծիծաղում էր և փաթաթվում ամուսնու պարանոցին: Կեղծիքը և արվեստականությունը այնքան պարզ էին, որ աննկատելի չէին կարող մնալ Բարաթյանի համար:

Մի գիշեր Բարաթյանը տուն վերադառնալով, տեսավ, որ Գայանեն լալիս է: Այդ առաջին տխուր արցունքն էր, որ նա տեսնում էր կնոջ աչքերի մեջ:

— Ի՞նչ է պատահել:

— Ոչինչ:

— Դու էլի հուզվա՞ծ էիր:

— Այո՛:

Բարաթյանը մեջքից թեքվեց, համբուրեց նրան արտասանելով.

— Գուցե նրանիցն է:

— Այո՛... չգիտեմ... կարող է լինել...

Եվ երկուսն էլ խորհրդավոր կերպով նայեցին միմյանց երեսին, երկուսն էլ լռեցին:

Այնուհետև Բարաթյանը հաճախ նրան տեսնում էր արտասովորաբար: Նա միշտ պատճառը վերագրում էր կնոջ «բնական դրությանը», աշխատելով մոռանալ ուրիշ, ավելի կարևոր, ավելի հիմնական պատճառներ: Նա ճգնում էր Գայանեին զվարճացնել սրախոսություններով: Նա պատմում էր ծիծաղաշարժ դեպքեր Դումայի նիստերից, ներկայացնում էր այս կամ այն իրավասովին, ինչպես մի տաղանդավոր դերասան: Նրա կոմիկական ձևերը Գայանեին չէին դուր գալիս, որքան ևս ծիծաղելի և զվարճալի լինեին: Կինը ցանկանում էր, որ ամուսինը ավելի ծանրաբարո լինի, ավելի լուրջ, ինչպես վայել էր նրա դիրքին և հասակին: Բայց և այնպես այդ միջոցներին նա երջանիկ էր, որովհետև ամուսնու հետ էր: Իսկ հետո... Երբ Իսակը դուրս էր գալիս տնից, երբ մնում էր մենակ, սկսվում էին տխուր, անտանելի ժամերը: Նրա սրտում նորից բարձրանում էր սաստիկ ավելորդության:

Ինչե՛ր չէր երևակայում, ի՞նչ սարսափելի տեսարաններ չէին ներկայանում նրան: Թվում էր նրան, որ Իսակը այժմ նրան չի սիրում, ձանձրացել է բոլորովին... Այժմ, ավելի քան երբեք, նա խույս էր տալիս ազգականներից: Այցելողներին ընդունում էր ուրախությամբ, իսկ ինքը ոչ մի տեղ չէր ցանկանում գնալ:

Երբեմն նրա մոտ գալիս էր տիկին Բախտամյանը և ամեն անգամ հանդիմանում էր, թե սառել է դեպի յուր ամենամոտիկ ազգականները, որ «աչքի լուսի պես են սիրում նրան»:

— Այդպես շուտ գոռոզացա՞ր, — ասաց մի անգամ տիկինը:

— Ես չեմ գոռոզացել:

— Ուրեմն, ինչո՞ւ չես գալիս: — Հասկանում եմ, հասկանում եմ, մարդդ չի թողնում: Նա չի ուզում քեզանից բաժանվել. այնքան սիրում է քեզ: Գիտե՞ս, Գայանե, ես շատ ուրախ եմ, որ այդպիսի ամուսին ճարեցիր: Իսակը օրինակելի մարդ է, նա քեզ պաշտում է, նա հոգին չի խնայիլ քեզ համար: Ուրախացի՛ր, ուրախացիր, որ այդպիսի ամուսին ունես, դա երկնային երջանկության է:

Գայանեն ոչինչ չպատասխանեց: Տիկնոջ խոսքերի մեջ նա զգում էր նուրբ, հազիվ ըմբռնելի հեզվություն, որ կծու կերպով շոշափում էր նրա զգայուն սիրտը: Հանկարծ նրանց աչքերը հանդիպեցին միմյանց, և, ինչպես երկու միմյանց հերթող հակատարրեր, իսկույն արագությամբ խույս տվեցին իրարուց:

Տիկին Բախտամյանը նկատելի կերպով շփոթվեց, բայց նույն վայրկյանին զսպեց իրան: Գայանեն սրտում զգաց անտանելի ատելություն և երկյուղ դեպի այդ կինը: Կարծես, նրա առջև նստած էր մի ոխերիմ թշնամի, մի վտանգավոր, սարսափելի թշնամի, որ յուր քնքուշ բարեկամական ձևերի տակ թաքցրած էր կորստաբեր ձգտում: Նա պատրաստ էր հենց իսկույն, նույն վայրկյանին ցույց տալ դռները կամ մի թունավոր խոսքով վիրավորել նրան: Բայց ինչո՞ւ, ի՞նչ փաստի հիման վրա, ի՞նչ մի շոշափելի արարքից դրդված...

Երկյուղը, կասկածը և ամոթխածությունը կաշկանդեց նրան: Նա աշխատեց խեղդել յուր սրտի մեջ բռնկված թշնամական զգացումը:

Իսկ տիկին Բախտամյանն արդեն իշխել էր ինքն իրան: Այժմ նա հանգիստ խոսում էր առօրյա բաների մասին, և այնպես, որ, կարծես, ոչինչ չէր տեսնում կամ զգում: Նա մինչև անգամ ուշադրություն չէր դարձնում Գայանեի լռության վրա, որ ուրիշ անգամ կարող էր վիրավորել նրան մինչև հոգու խորքը: Նա հանդարտ վեր կացավ և, ամուր սեղմելով Գայանեի ձեռքը, դիմեց դեպի դռները: Գայանեի մարմնով անցավ տարօրինակ սարսուռ, երբ յուր ձեռքը զգաց նրա ձեռի մեջ, մի սարսուռ, որ մարդ կարող է զգալ, երբ նրա մարմնին հանկարծակի դիպչում է խոնավ, պաղ և թունավոր սողուն: Ճանապարհ դնելով Բախտամյանին, նա անցավ յուր ննջարանը, գլուխը դրեց բարձին և ձեռներով ամուր բռնվեց գլուխը:

«Մի՞թե ես չեմ սխալվում, մի՞թե ես չեմ սխալվում», կրկնում էր նա, ավելի ու ավելի սեղմելով գլուխը:

Յետզիտես նա դառնում էր զգայուն, դյուրագրգիռ: Երբեմն ցույց էր տալիս կապրիզներ՝ նույնիսկ ուտել-խմելու վերաբերմամբ: Մերթ նա պահանջում էր մի որևէ տարածամ պտուղ, որ անհնարին էր գտնել, մերթ ուտում էր այնպիսի բաներ, որ ուղղակի վնասակար էին:

Ամուսինը, այդ կապրիզները տանելով, երբեք չէր վրդովվում, երբեք չէր բողոքում, որովհետև գիտեր «բնական» պատճառը: Բայց, կատարելով կնոջ պահանջները, երբեմն այնպիսի խոնարհ և հեզ դեմք էր ցույց տալիս, որ տեսնողը կարող էր կարծել, թե նա մի տեսակ կամավոր նահատակ է քմահաճո կնոջ ձեռքում: Դա մի ինքնուրույն խելացի միջոց էր Գայանեի սրտից որոշ կասկածներ հեռացնելու համար...

Ամբողջ օրը նորաստի տիկինը յուր ձեռքով կտրում էր, ձևում ու կտրում փոքրիկ, մանկական գլխոցներ, շապիկներ ու սավաններ: Պահարանը արդեն լցվել էր, բայց նա չէր դադարում նորերը կարելուց, և ամեն բան ուզում էր ինքը անել: Այդ զբաղմունքը նրան պատճառում էր անսովոր հաճուքներ: Երբ ծալում էր և յուր գեղեցիկ մատներով հարթում մի թզաչափ շապիկները, նրա երեսի վրա խաղում էր մի հանդարտ, անդորր ժպիտ: Նրա միտքը սլանում էր հեռու, երևակայությունը կենդանի պատկերացնում էր այն փոքրիկ արարածին, որի քնքուշ, փխրուն մարմնիկը պետք է ծածկվեր այդ ճերմակեղենով: Արդյոք ո՞ւմ կնմանի — հո՞րը, թե՞ մորը, բաց-կինամոնագույն աչքերով կլինի, թե՞ կապույտ աչքերով:

Այդ միջոցներին պատահում էր, որ նա հանկարծ գլուխը բարձրացնում էր և ձեռը դնում կրծքի վրա: Նա գունատվում էր, շրթունքները մեղմիկ ցնցվում էին և աչքերի մեջ ցոլանում էր երջանկության հետ և սարսափը: Յետո, ծանր շունչ քաշելով, մեկամաղձիկ ու երկյուղած դեմքով նստում էր անկողնի վրա: Աչքերը լցվում էին արցունքով, և նա հանդարտ ու կամացուկ լալիս էր, ինչպես առավոտները ցողում է գարնանային ամպամած և խաղաղ երկինքը: Եվ որքան մոտենում էր տազնապալի օրը, այնքան ավելի Գայանեն դառնում էր զգայուն, փափկասիրտ, այնքան նրա քմահաճությունները ավելանում էին: Մի անգամ ամուսնուց պահանջեց, որ նա տնից չդուրս գա, միշտ, առավոտ-երեկո, նստի յուր մոտ:

— Դու կատա՞կ ես անում, Գայանե, — հարցրեց Բարաթյանը զարմացած:

— Ես կատակ չեմ անում, լուրջ եմ ասում, դու միշտ պետք է իմ մոտ լինես, միշտ...

— Ինչո՞ւ:

— Ես այսպես եմ ուզում:

— Շատ լավ, ես բախտավոր կլինեի մի վայրկյան անգամ չհեռանալ քեզանից, բայց գործերս ո՞վ կկատարի:

— Ես չգիտեմ, ինչ ուզում ես արա: Դու գործ չունիս, ինձ խաբում ես, դու ազատ ես, չեմ ուզում, որ դու ինձանից հեռանաս: Վախենում եմ, ինքս ինձանից սարսափում եմ: Ինձ անպատճառ մի վատ բան պետք է պատահի:

— Պատահելու է այն, ինչ որ բնականաբար պետք է պատահի: Դու առաջինը չես և ոչ էլ վերջինը, մի՛ վախենա, սիրելիս, ամեն բան հաջող կանցնի:

Եվ մի քնքուշ, սիրալիր, ջերմ համբույր քաղեց Գայանեի գունատ այտից:

— Ո՛չ, ինձ խոսքով մի մխիթարիր, գործո՞վ ցույց տուր, որ սիրում ես: Սիրտս դողում է, երբ մենակ եմ մնում: «Նրանից» չէ, հասկացի՞ր, ուրիշ բան է, ուրիշ բան...

— Ուրիշ բան...

— Այո՛, դու.. դու.. ինձ չես սիրում, դու ինձանից փախչում ես, իհարկե, ես տգեղացել եմ, օ՛օ, ես գիտեմ, դու լավ մարդ չես:

Եվ նա սկսեց հեկեկալ:

— Գայանե՛, դու ջղային ես, տկար ես, իհարկե, այդ հասկանալի է: Բայց իզուր ես ինքդ քեզ հուզում, այդ վտանգավոր է, քեզ հանգստություն է հարկավոր:

— Չարկավոր է, ուրեմն թող ինձ, որ հանգիստ լինեմ: Ասա՛, որ դու ինձ սիրում ես...

— Իհարկե, սիրում եմ, միթե դա նորություն է, որ ասեմ:

— Ուրեմն քո աչքը ուրիշի վրա չէ՞, իմ տգեղությունը... ա՛յ, տեսնո՞ւմ ես, ինչպես փոխվել եմ... քեզ չե՞մ զզվեցնում: Այնպես չէ՞, ասա, ե՞ս եմ միայն քոնը, դու ի՞նձ ես պատկանում հոգով ու սրտով:

— Քեզ և միմիայն քեզ եմ պատկանում:

— Եվ հավիտյան ի՞մը պետք է լինես:

— Չավիտյան քոնը և այն փոքրիկինը:

— Փոքրիկը... Ա՛խ, ես ի՞նչ հիմար եմ, ճշմարիտ է, դու նրան չես թողնիլ, դու նրա մորը չես զոհիլ մի ուրիշին: Չամբուրի՛ր ինձ, համբուրի՛ր...

Այս տեսարանը կրկնվում էր գրեթե երկու-երեք օրը մի անգամ պես-պես փոփոխություններով:

Վերջապես Բարաթյանը սկսեց ձանձրանալ կնոջ կասկածներից, նախանձից և կապրիզներից: Մի օր, երեսը արտասովոր Գայանեից դարձնելով, արտասանեց:

«Օ՛հ, ի՞նչ տաղտկալի է կնոջ չափազանց սերը...»:

IV

Նույն միջոցներին Պյոտր Սուլժոմոնիչը զարմացած էր մի բանի վրա. արդեն Գայանեն բավական ժամանակ էր չէր այցելում յուր քեռիին, այնինչ նրա ամուսինը ճիշտ շաբաթը երկու անգամ ներկայանում էր պատկառելի քաղաքացիին: Նա պատճառը հարցնում էր կնոջից և մի դրական պատասխան չէր ստանում:

— Աստված գիտե ինչու չէ գալիս, երևի **մադամ** է դարձել, փքվել է, — ասում էր տիկին Բախտամյանը:

Պյոտր Սուլժոմոնիչը հարցնում էր Բարաթյանից: Սա նույն անորոշ պատասխաններն էր տալիս. «Ժամանակ չունե, տկար է, «անհարմար» է համարում տնից դուրս գալ»: Չարկավ, այդ բոլորը Պյոտր Սուլժոմոնիչին չէին գոհացնում: Նա գուշակում էր, թե կա, անշուշտ, մի ուրիշ, ավելի հիմնավոր, պատճառ: Նա տեսնում էր, որ յուր կինն էլ մի առանձին ցանկություն չէ հայտնում Գայանեին տեսնելու, թեև արտաբուստ տրտնջում է նրա չգալու դեմ:

— Ինձ այնպես է թվում, որ ձեր միջով սև կատու է անցել, — ասաց, վերջապես, մի անգամ ծերունին:

Տիկինը քմծծաղ տվեց: Ինչո՞ւ պիտի սև կատու անցներ, ի՞նչ հաշիվ ունի նա Գայանեի հետ այսուհետև:

— Ես պարտքս կատարեցի, վերջացրի, խոմ չեմ կարող էլի նրա համար մայրություն անել:

«Մայրություն» բառը տիկինը այնպես գրգռված, այնպիսի զգվանքով արտասանեց, որ, կարծես, խոսքը աղախին լինելու մասին լիներ:

Հարցը մտում էր հարց, և Պյոտր Սոլովոնիչը, ուսերը վեր քաշելով, չէր կարողանում հասկանալ կնոջ սառնության պատճառը: Մի օր նա իրիկնադեմին կլուքից վերադարձավ սովորականից շատ վաղ: Նա չափազանց վրդովված էր և ինքն իրան խոսում էր: Նրա երեսին գույն չկար, իսկ աչքերի մեջ փայլում էր անսովոր բարկություն: Նախասենյակում նա, առանց որևէ պատճառի, գոռաց սպասավորի վրա, որ մոտենում էր նրա վերարկուն հանելու: Նա մտավ ուղիղ հյուրասենյակ: Օվսաննան Լիզոչկայի և Էլեչկայի հետ պարապում էր:

— Ի՞նչ եք անում այստեղ, չե՞ք կարող ձեր սենյակում խաղալ: Օվսաննան վիրավորված ոտքի կանգնեց: Մանկահասակ քույրերը ապշած նայեցին իրանց հորը, որին հազիվ թե երբևէ այդպես չարացած տեսած լինեին:

— Ո՞ւր է ձեր մայրը, — գոչեց ծերունին:

Էլեչկան ցուցամատը բերանին դրած, մյուս ձեռը մեկնեց դեպի աջ:

Պյոտր Սոլովոնիչը անհապաղ անցավ կից սենյակը: Տիկինը սովորական զբոսանքից նոր վերադարձել էր և հա հագուստը փոխում էր: Լսելով ամուսնու քայլերի ձայնը, նա ուզեց հանդիմանել, որ առանց նախազգուշացնելու համարձակվում էր ներս մտնել: Նա հետևում էր արիստոկրատ տիկինների օրինակին, մարդուն թույլ չէր տալիս շատ էլ համարձակ վարվել, այսինքն ուզած ժամանակը մտնել նրա սենյակը: Բայց երբ նայեց նրա այլայլված դեմքին, ապշեց: Նրա ձեռները մնացին կրծքի կոճակների վրա:

Պյոտր Սոլովոնիչը կանգնեց նրա դեմուդեմ, նայեց նրան ոտից մինչև գլուխ և դառն ծիծաղով արտասանեց.

— Գեղեցկուհին, ինչպես երևում է, նոր է վերադարձել:

— Ի՞նչ է պատահել, Պետյա, «Պետյա» կամ «Պետկա» նա կոչում էր ծերունի Պետրոսին այն ժամանակ, երբ փաղաքշանքով խոսելու կարիք էր լինում:

— Ինչ է պատահե՛լ... աստված ինձ բախտավորեցրել է:

— Ես չեմ հասկանում:

— Օօօ՛, դու շատ լավ ես հասկանում, — մռնչաց Պյոտր Սոլովոնիչը, ատամները չարաչար կրճտելով:

— Խելագարվել ես, ի՞նչ է:

— Իհարկե, խելագարվել եմ, ծերացել եմ, այստեղս դրուստ չէ, մազերս — բամբակ, ինքս ուժից ընկած, թուլացած, տգեղացած, իսկ դու, դու, դու...

Նա շնչասպառ մի քայլ առաջ դրեց: Նա դողում էր ոտից մինչև գլուխ: Նա խոսք չէր գտնում սրտի կատաղությունը միանգամից արտահայտելու: Տիկինը, ուսերը թոթվելով, կրկնեց, թե ոչինչ և ոչինչ չէ հասկանում և շարունակեց կրծքի կոճակները կապել: Բայց նա մասամբ կեղծում էր: Եթե

ամեն բան չէր հասկացել, գոնե գուշակում էր գործի էությունը: Նա զգաց, որ կատակի ժամանակ չէ, որ, վերջապես, սկսվում է վաղուց սպասված փոթորիկը: Միայն կամենում էր ժամանակ որսալ, ուշ ու միտքը ժողովել, պաշտպանվելու փաստեր և միջոցներ գտնել: Այնինչ՝ Պյոտր Սոլովմոնիչը, բռունցքները սեղմած, մի քայլ ևս առաջ դրեց և խեղդված ձայնով գոռաց.

— Անամո՛թ, խաբեբա՛:

Տիկինը հետ ու հետ քաշվեց, նայեց նրան ոտից մինչև գլուխ, ցույց տալով միաժամանակ և՛ զարմանք, և՛ բարկություն, և՛ վիրավորանք, և՛ արհամարհանք: Թվում էր, որ նա խոսք չի գտնում պատասխանելու ամուսնու չտեսնված, չսված, կոշտ, կոպիտ և վայրենի խոսքերին:

Փոթորիկի առաջին պտույտը անցել էր: Ամենածանր խոսքը արտասանվել էր: Պյոտր Սոլովմոնիչը, բռունցքները բաց արավ և շարունակեց մի քիչ հանդարտ եղանակով: Նա ասաց, թե գիտե յուր կնոջ նմանների սովորությունը: Այո՛, տիկինը կզարմանա կեղծ կերպով, կգոռա, լաց էլ կլինի, կերդվի էլ, բայց նրա համար միևնույնն է, ճշմարիտ է թե սուտ, անում է տիկինը թե չէ, բավական է, որ մարդիկ խոսում են, բավական է, որ Պյոտր Սոլովմոնիչը լսում է:

— Ախար ի՞նչ ես լսում, ի՞նչ:

— Չգիտես հաա՞, խեղճ, ողորմելի, անմեղ կնիկ:

— Ո՞վ է խոսում, ի՞նչ են խոսում, ասա էլի, ասա՛, որ ես էլ իմանամ:

— Ինձ համար միևնույնն է, ով որ էլ խոսի... Տեր աստված, տեր աստված, այն էլ... հաա՛, հիմա եմ հասկանում, թե ինչու սիրտս չէր կաչում, ինչու ատում էի...

Այստեղ տիկինը հասկացավ մնացյալը, որ դեռ նրա համար կասկածելի էր: Բայց նա արդեն ուշքի էր եկել և իշխում էր իրան լիովին: Այժմ եթե Պյոտր Սոլովմոնիչը մարմնացած վրեժ դառնար, դարձյալ չէր կարող սոսկալի լինել նրա համար:

Անշարժ, անվրդով նա կանգնած էր մարդու առջև և խրոխտ կերպով նայում էր մերթ նրա նորից սեղմված բռունցքներին, մերթ կատաղի աչքերին:

— Չարմանում եմ, — արտասանեց նա հանդարտ եղանակով, մինչև անգամ քմծիծաղ տալով, — զարմանում եմ, որ չեք խփում: Խփեցե՞ք էլի, ինչո՞ւ եք սպասում, ես պատրաստ եմ ամեն տեսակ վիրավորանք ստանալ: Վերջացրե՞ք, քանի որ սկսել եք, ես սպասում եմ:

— Ուրեմն ճշմարիտ է, ասա՛, անպատկառ, ճշմարիտ է:

Տիկինը խորին հանդիմանությամբ և զզվանքով գլուխը երերեց: Ապա հանկարծ նրա դեմքը ընդունեց հպարտ արտահայտություն: Նա հոնքերը վեր քաշեց, գլուխը բարձրացրեց և, ուսի վրայով ծուռ նայելով մարդու երեսին, ասաց, եթե նա կշարունակե այնպես մոռանալ ինքն իրան, եթե մարդավարի չի խոսիլ, այս րոպեին դուրս կգնա և այլևս չի վերադառնալ:

— Գնա՛, գնա էլի, կորիր այնպես, որ փոշիդ էլ չմնա իմ տանը:

Տիկինը բարձրաձայն ծիծաղեց: Ի՞նչ զվարճալի բան, նրան արտաքսում է մարդը. շատ լավ, շատ գեղեցիկ, նա կգնա, իսկույն, հենց այս րոպեիս: Բայց հասարակության առաջ նրա պատվի մասին պատասխանատու կլինի Պյոտր Սոլովմոնիչը: Ուրեմն տերը նրա հետ:

Եվ տիկինը մի քանի քայլ արեց դեպի դռները, խրոխտ, հաստատ և անշեղ քայլեր: Պյոտր Սոլովմոնիչը կարծեց, թե նա կարող է գնալ, կգնա և, իրավ, երբեք չի գալ: Նա յուր ճակատը շփեց և, ծանր հառաչելով, նայեց նրա հետևից:

— Կա՛ց,— ասաց հանկարծ,— կա՛ց, ասելիքս ասեմ, հետո գնա ուր որ ուզում ես: Կանգնի՛ր, ասում եմ, կարող է պատահել, որ ես... այո՛, ինչ գիտեմ, խելքս կորցրել եմ...

Տիկինը, ձեռը դռան բանալիի վրա դնելով, կանգ առավ և հպարտությամբ նայեց նրան: — Ես պահանջում եմ, որ դու բացատրություն տաս հենց այս րոպեիս,— շարունակեց Պյոտր Սոլովնիչը:

— Ես պահանջներ չեմ կատարում:

Նա առաջ եկավ և սկսեց ինչ-որ բան որոնել յուր տուալետի սեղանի վրա, շարունակելով.

— Պահանջում եմ, կարծես, ես ստրուկ եմ կամ աղախին: Դուք միայն կարող եք խնդրել, այն էլ խաղաղ կերպով, մարդավարի: Կպատասխանեմ, ինչու չէ, ես պատասխանելուց չեմ վախենում:

Նա գտավ մի արկղիկ և սկսեց արագ-արագ մատներով խառնել նրա մեջ, միևնույն ժամանակ, շունչը կտրված արտասանելով.

— Ներս է մտնում և գծի պես գոռում, եթե ես մի վախկոտ կնիկ լինեի, պետք է տեղնուտեղը սարսափից մեռնեի:

— Իսկ եթե իմ տեղը մի ուրիշը լիներ, նա, առանց գոռալու, քեզ տեղնուտեղը կսպաներ, որովհետև...

Պյոտր Սոլովնիչը մի վայրկյան կանգ առավ: Տիկինը նրա փոխարեն շարունակեց.

— Որովհետև ես խաբեբա եմ, չէ՞, անամոթ եմ, անպատկառ, այնպես չէ՞: Դուք ասում եք, թե խոսում եմ. ի՞նչ են խոսում... Ինձ բամբասում են, այնպես չէ՞, այսինքն,— պարզ խոսիլ էլի, ինչո՞ւ ես թաքցնում,— ասում են, որ ես լավ կնիկ չեմ, հավատարիմ չեմ: Դա ինձ համար նորություն չէ: Մի՛ զարմանաք, մի՛ վեր թռչեք, հանգիստ նստեցեք ու լսեցեք:

Եվ տիկինը շարունակեց հանդարտ հոգով, սառն կերպով, տրամաբանորեն «բացատրել»: Այո՛, մարդկանց բամբասանքը նոր բան չէ նրա համար: Բայց ի՞նչ է կարծում Պյոտր Սոլովնիչը, չպիտի՞ խոսեն, չպիտի՞ բամբասեն: Ո՛չ, ընդհակառակը, զարմանալի կլիներ, եթե չբամբասեին: Թող լավ մտածի Պյոտր Սոլովնիչը և կտեսնի, որ աշխարհի երեսին ոչ մի կնոջ այնքան լավ չէ սազում զրպարտությունը, որքան նրա կնոջը: Ուրիշ բանի մասին չէ ասում տիկինը, կարելի է Պյոտր Սոլովնիչը շատ խելոք է, շատ կրթված է: Բայց տարիքը, տեր աստված, տարի՞քը: Ինչո՞ւ է Պյոտր Սոլովնիչը վրդովվում, խոմ նրա ծերությունը թաքցնելու բան չէ, ինչպես և թաքցնելու բան չէ նրա կնոջ երիտասարդությունը և գեղեցկությունը: Ի՞նչ կմտածի Պյոտր Սոլովնիչը, եթե ինքը մի այդպիսի զույգ տեսնի մի տեղ: Նա իսկույն կասի. «Երևի, հայր ու աղջիկ են»: Իսկ եթե իմանա, որ մարդ ու կնիկ են, կասի, «ծնողները խեղճ աղջկան փողի համար ծախել են այդ պառավին»: Զիմա, բան է, մի օր մի հանդիպում, թատրոնում կամ հենց փողոցում Պյոտր Սոլովնիչը պառավ մարդու ջահել կնկան տեսնի մի երիտասարդի հետ, չի մտածիլ, թե կնիկը անխիղճ է, նա ողորմելի ծերունուն դավաճանում է:

— Չէի՞ք ասիլ, օօ՛օ, այնպես կասեիք, որ... Դա հերիք չէ, դուք այն ժամանակ էլ կբամբասեիք, եթե այդ պառավ մարդու ջահել կնոջը տեսնեիք յուր ամենամոտիկ ջահել, գեղեցիկ, կրթված, խելոք, սրախոս ազգականի հետ...

Պյոտր Սոլովնիչը մի զորեղ շարժում գործեց և հառաչեց: Բայց կնոջ խոսքը չընդհատեց: Տիկինը շարունակեց.

— Կրկնում եմ, եթե այդ ամենամոտիկ ազգականի հետ էլ տեսնեիք, կասեիք «միմյանց սիրում են» կամ, Է՛հ, մի ուրիշ, ավելի վատ բան: Ձեր խիղճը ձեզ չէր տանջիլ, որովհետև դուք ի՞նչ գիտեք այդ պառավ մարդու ջահել կնոջ սիրտը: Ինչ գիտեք, որ նա ոչ միայն չէ խաբում յուր պառավ, ուժից

ընկած, սպիտակած, մեջքից կոացած, ատամները թափված մարդուն, այլ միևնույն անգամ մտքում ծաղրում էլ է բոլոր երիտասարդներին: Ինչ գիտեք, որ այդ քահել, գեղեցիկ կինը միայն մեկին է պատկանում աշխարհի երեսին, այսինքն յուր գավակների հորը, յուր օրինավոր ամուսնուն: Վայ մեզ, վայ մեզ, վայ խեղճ կանանցս, մեր դուրսերը ահա այսպես է: Մարդիկ մեզ **պրինցիպներից** զուրկ են համարում: Կարծում են, որ մենք երեխաներ ենք, եթե մեր առաջ կարմրացրած երկաթ պահեն, կասենք ոսկի է, կվերցնենք: Չեն մտածում, որ մենք հասկանում ենք, թե երկաթը մեր ձեռքը կայրի, հո գեղեցիկ մարմնի վրա կդնի մի վերք, մի արատ, որ ոչնչով չէ կարելի մաքրել: Հույս ունեն, որ դուք իմ ասածը հասկացաք, ուրիշ ասելիք չունեն, մնացյալը դուք գիտեք...

Որքա՛ն այդ վայրկյանին նա Պյոտր Սոլովոնիչի աչքում գեղեցիկ էր, որքա՛ն խելոք և հրապուրիչ: Բայց և ո՛րքան Պյոտր Սոլովոնիչը ինքն յուր աչքում ծեր էր, զառամյալ և անարժան այդ գրավիչ արարածին:

— Կա՛ց, — ասաց նա, տեսնելով, որ կինը, խոսքը ավարտելուց հետո, ուզում էր դուրս գնալ:

Ի՛նչ, կանգնի, որ նա հայիոյի՞, գոռա՞, «կինտոյի պես» ձե՞ռք բարձրացնի նրա վրա: Ոչ, ոչ, տիկինը վճռել է և պետք է գնա:

Պյոտր Սոլովոնիչը մոտեցավ նրան մի քանի քայլ, կանգնեց նրա առաջ, նայեց աչքերին: Օ՛հ, եթե Աննայի ասածների կեսը, կեսի կեսը ճշմարիտ է, այն ժամանակ անիծվեն չար լեզուները, որ բամբասում են: Մի՞թե Պյոտր Սոլովոնիչը կարո՞ղ էր հավատալ, եթե ուրիշներից լսած չլիներ: Սովորական ժամին նա մտավ կլուբ: Նա կամենում էր մի քիչ թղթախաղ խաղալ: Նա **պարտևորներ** էր փնտրում, հանկարծ նրա ականջին հասավ յուր անունը: Նա կանգ առավ դռների մոտ: Կանաչ սեղաններից մեկի շուրջը նստած էին չորս չարամիտներ և խոսում էին: Խոսում էին նրա մասին այն ամենը, ինչ որ կարելի է խոսել մի պատվավոր մարդու անունը աղբի մեջ թաղելու համար: Նա ականջները փակեց և հեռացավ: Չար կասկածը նրա արյունը տակնուվրա արեց: Նա ամոթից չկարողացավ կլուբում երկար մնալ և շտապեց տուն, խելքը կորցրած, աչքերը արյուն կոխած:

— Ես ձեզ չեմ մեղադրում, — արտասանեց տիկինը, նրա բացատրությունը լսելուց հետո, — դուք միամիտ մարդ եք, ձեզ ամեն մի երեխա կարող է խաբել: Ա՛խ, տեր աստված, տեր աստված, ես խաբեբա՞, ես անամո՞թ, ես անպատկա՞ռ, ես դավաճա՞ն...

Նա սկսեց բարձրաձայն հեկեկալ: Պյոտր Սոլովոնիչը շտապեց ներողություն խնդրել: Նա ծեր է, միամիտ է, նրան խելքից հանեցին, բայց նա այժմ չէ հավատում, և չի հավատալ, եթե ամբողջ աշխարհն էլ խոսի:

— Հեռո՛ւ ինձանից, — գոչեց տիկինը, ձեռով հրելով նրան, — ես ձեր վիրավորանքի պատճառով չեմ լաց լինում, արդար մարդը ոչ մի գրպարտությունից չի վիրավորվում, ես իմ բախտն եմ ողբում... Դռների միջից ներս ցցվեցին երկու գանգրահեր փոքրիկ գլուխներ: Լիզոչկան և Էլեչկան վախեցած դեմքով նայում էին իրանց բարձրաձայն արտասվող մորը:

Տիկինը արագությամբ աչքերը սրբեց և մոտեցավ նրանց, գոչելով.

«Անբախտ երեխաներ, ի՛նչ կրթություն կարող եք ստանալ այս տանը...»:

V

Ամառը սկսվել էր: Դիմաքսյանը դպրոցում գործ չունեց: Տնային պարապմունքը թեև առաջվա պես չէր եռում նրա ձեռքի տակ, բայց այժմ աշխատելու ցանկություն ուներ: Նրա գլխում հղանում էին նորանոր գաղափարներ, նրա եռանդուն միտքը հանգիստ չունեց: Դիտելով հասարակական կյանքի բազմատեսակ վատ երևույթները, նա օր օրի վրա համոզված էր, որ բոլոր այդ

երևույթների հիմնական պատճառը մի բան է — անհատի բարոյական աշխարհի սղությունը: Նա ասում էր, թե ոչ մի հասարակություն չէ կարող առաջադիմություն անել, եթե նրա մեջ չկան բարոյապես զորեղ անձինք:

«Բարձրացրեք անհատին, կրկնում էր նա, կբարձրանա և շրջանը: Ոչ մի բարեփոխություն չէ կարող հիմք գտնել, եթե նա չունե աստիճանի պատնեշներ: Այդ պատնեշներն են առանձին անձնավորությունները, զինված մտավոր և բարոյական ուժերով: Հասարակությունը կարող է մի որևէ վերանորոգության համար պատրաստի հող չունենալ: Անհատները կարող են այդ վերանորոգությունը իրանց ուսերի վրա պահել, մինչև որ նրանք ամուր պատվանդան կպատրաստեն»:

Նրա խորին համոզմունքով լոկ գիտությունը դեռ բավական չէր՝ մարդկանց հասարակական ուղեցույց ջախեր դարձնելու համար: Անկեղծ հավատ դեպի քաղաքակիրթ ապագան, խորին հույս որևէ ձեռնարկած գործի հաջողության վրա և անդդվելի կամք — ահա այն պայմանները, որ նա պահանջում էր ամեն մեկից, որ ձգտում էր ուրիշներին օգտավետ լինել:

«Եթե դու ուզում ես ծառայել մի գործի — առաջ ինքդ պարտավոր ես կուրորեն հավատալ այդ գործի ճշմարտությանը: Եթե դու հույս չունես քո ուժերի վրա — մի՛ դուրս գալ ասպարեզ: Եթե դու կամք չունես — մի՛ կարծի, թե մագի չափ կարող ես ուրիշի կամքի վրա ազդել»:

Այս էր նրա նշանաբանը, և այս էր նա քարոզում թե՛ գրչով և թե՛ բերանացի: Եվ նրա խոսքերը ապարդյուն չէին անցնում: Նրա հորդորանքով կազմվում էր մի ընկերություն, որի նպատակը պետք է լիներ, տարածել եվրոպական գիտության տարրերը ժողովրդի բոլոր խավերի մեջ: Նա այժմ շրջապատված էր բավականաչափ բարեկամներով, որոնց նա միշտ, ինչպես հարատև խթան, դրդում էր գործել: Ավելի մեծ խրախույս էր այդ բարեկամների համար նրա անձնական օրինակը: Նա այդ տեսնում էր և զգում: Ահա ինչու, չնայելով հոգևածությանը, նա գործում էր անդադար: Նա արդեն վերջացրել էր անցյալ տարի սկսած յուր գրավոր այն մեծ աշխատությունը, որ պետք է պարզեր նրա գաղափարների ամբողջ աշխարհը: Նա բաց չէր թողնում ոչ մի ընկերական ժողով, ոչ մի գործ, ուր հարկավոր էր նրա օգնությունը կամ խորհուրդը:

Դպրոցի շրջանավարտներին նա տվեց մի համառոտ ծրագիր, որով և նրանք պետք է գործեին իրանց շրջաններում, ուր որ լինեն նրանք — գյուղում թե քաղաքում և թե ինչ պաշտոն ևս ունենան — ուսուցչական թե քահանայական: Նրա միտքը միշտ զբաղված էր լուրջ խնդիրներով: Նրա գլուխը գործում էր անընդհատ, ինչպես մի լարված մեքենա: Եվ այդ մեքենան երբեք չէր հոգնում, երբեք չէր ձանձրանում: Հոգնում էին միայն այդ մարդու ջղերը, հոգնում էր նա ֆիզիկապես և ոչ բարոյապես:

Մի առավոտ նա յուր սովորական առանձնակի զբոսանքից տուն էր վերադառնում: Միջայեղյան ծառազարդ փողոցի վրա նա հանդիպեց Մսերյանին և բժիշկ Սալամբեկյանին: Նրանք գալիս էին դեմոնստրացիոն մի անձանոթ օրիորդի հետ:

— Լավ պատահեցինք, — գոչեց Մսերյանը բռնելով Դիմաքսյանի թևից, — կա՛ց: Խնդրեմ ծանոթանաք. օրիորդ Կարինյան, Դիմաքսյան — իմ ամենաթանկագին ընկերը:

Իդեալիստը ստիպեց նրան հետ դառնալ:

— Այս րոպեիս քո մասին էինք խոսում: Օրիորդին հարկավոր են մի քանի տեղեկություններ, որ քեզանից լավ ոչ ոք չգիտե: Խոսեցե՛ք:

Նա, բժիշկ Սալամբեկյանի հետ ետ կանգնելով, օրիորդին թողեց առաջ Դիմաքսյանի հետ: Հայտնվեց, որ Կարինյանը մի մասնավոր վարժուհի է, պատրաստվում է գնալ արտասահման՝ գործնական մանկավարժություն սովորելու, որպեսզի հետո Թիֆլիսում մանկական պարտեզ բաց անի: Նա միայն կամենում էր իմանալ՝ ո՞ր ավելի նպատակահարմար է գնալ:

Դիմաքայանը հաղորդեց օրիորդին անհրաժեշտ տեղեկություններ, յուր կողմից ավելացնելով մի քանի խորհուրդներ: Օրիորդը լսում էր նրան ուշադիր և մինչև անգամ ակնհայտ ակնածությամբ:

Դա մի գունատ արարած էր, նիհար, սակավ ինչ թուխ դեմքով, խելացի և արտահայտիչ գծերով: Ընդհանրապես նա ոչ միայն սիրուն չէր, այլ կարող էր տգեղ համարվել, եթե չունենար յուր ծայրի և աչքերի մեջ անչափ եռանդի և տոկունության հետ մի տեսակ հեզ անուշություն: Նա խոսում էր դրական եղանակով, համոզված մարդու պես, նրա շարժվածները ազատ էին, բայց միևնույն ժամանակ, ամոթխածությամբ լի:

Նա Դիմաքայանի վրա լավ տպավորություն գործեց:

— Վերջացրի՞ք,— ասաց Մսերյանը, որ ամբողջ ժամանակ աչքը չէր հեռացնում օրիորդից,— ուրեմն մենք այժմ կարող ենք միասին խոսակցել:

Նա մոտեցավ օրիորդին և սկսեց նրա հետ քայլել, բժշկին թողնելով հետ: Այս հանգամանքը բավական զարմացրեց Դիմաքայանին: Առաջին անգամն էր նա տեսնում Մսերյանին այդքան ուշադիր դեպի մի կին:

Բժիշկ Սալամբեկյանը Դիմաքայանին հաղորդեց, որ իրան մի նոր պաշտոն են առաջարկում և առաջարկողն է Բարաթյանը: Քաղաքը նոր հիվանդանոց է բաց անում, հարկավոր է մի բժիշկ դիրեկտոր: Բարաթյանը խոստանում է յուր բարեկամների հետ միասին ամեն ճիգ գործ դնել, որ Սալամբեկյանը ընտրվի:

— Տեսնո՞ւմ ես, մարդը այնքան առաջ է գնացել, որ յուր ընկերներին էլ հովանավորություն է ցույց տալիս: Բայց ես չեմ ուզում այդ հովանավորությունը:

— Ինչո՞ւ:

— Նրա համար, որ չեմ ուզում ոչ մի բանով պարտական լինել այդ մարդուն:

— Պատճա՞ռը:

— Նրա երզը վերջացած է, նա ուխտադրուժ է, գաղափարի դավաճան:

Դիմաքայանը զգուշացրեց, թե անհարմար է մի օտար օրիորդի մոտ այդ բանի մասին խոսել: Բժիշկը յուր քայլերը ծանրացնելով, պատասխանեց, թե օրիորդը շատ լավ է ճանաչում Բարաթյանին և թե նրանք այժմ մինչև անգամ ազգականներ են:

— Օօ՛, ինչպես փոխվում են մարդիկ,— շարունակեց նա վրդովված — երկու տարի չկա և արդեն... ու՛՛՛, ոչինչ չի մնացել անցյալից, շոգիացել է...

Այն մարդիկ, որոնց դեմ Բարաթյանը պետք է մաքառեր, այժմ նրա բարեկամներն են դառել: Նա մտերմաբար սեղմում է երեկվա **կանտրաբանդիստի** կամ վաշխառվի ձեռքը: Նա թե թեկի տված ման է գալիս խաբեբա կապալառվի հետ, որովհետև մտադիր էր ընկերանալ նրան: Այժմ նա ուզում էր կապալներ վերցնել նոր կառուցվող երկաթուղու վրա:

Բժիշկը ստիպված եղավ խոսքը ընդհատել, երբ օրիորդը և Մսերյանը, փողոցի ծայրին հասնելով, հետ դարձան: Մսերյանը ոգևորված մի ինչ-որ պատմություն էր անում օրիորդի համար, և առհասարակ շատ էր զբաղված նրանով:

Փողոցի կեսում օրիորդը ցտեսություն ասաց, խնդրելով ամենքին մի օր շնորհ բերել յուր տունը:

— Ես ապրում եմ մեծ մորս և հորաբորջս հետ: Դեռ մի ամիս այստեղ եմ, շատ ուրախ կլինեմ եթե գաք:

Բժիշկը գնաց նրան ուղեկցելու:

— Ո՞վ է այդ օրհորդը, — հարցրեց Դիմաքայանը Մսերյանից: — Սալամբեկյանի մի մեռած ընկերոջ քույրն է: Հավանեցի՞ր: Գիտես, որ ես կանանց առհասարակ չեմ սիրում, բայց այս մեկը ինձ դուր է գալիս: Արի մի օր միասին այցելենք նրան:

Դիմաքայանը խոսք տվեց և մի շաբաթ անցած գնաց նրա հետ օրհորդի մոտ:

Կարիկյանը բնակվում էր գետի ափում գտնվող միհարկանի մի տան մեջ, որ բավական բանաստեղծական դիրք ուներ: Տան առջև տարածված էր մի ընդարձակ այգի, որ վերջանում էր գետափին: Բակի վիթխարի ընկուզենիի տակ նստած էր մի զառամյալ պառավ, շրջապատված անթիվ հավերով: Նա գարիի հատիկները ցրվելով, խոսում էր հավերի հետ, հանդիմանելով նրանց ազահոլության համար: Դա Կարիկյանի տատն էր:

Օրհորդը հյուրերին ընդունեց քաղաքավարի և պարզ կերպով: Նրա հորաքույրը տանը չէր, իսկ ինքը, կարի մեքենան առջևը դրած, պատշգամբի վրա յուր համար հագուստ էր կտրում:

Երեք սերունդների ներկայացուցիչները միասին ապրելով, հաճախ հայացքների տարբերությունից իրարու հետ ընդհարումներ էին ունենում: Այս պատճառով օրհորդի կյանքը միթիթարական չէր այդ շրջանում: Տատը հաշտվել անգամ չէր ուզում այն մտքի հետ, թե պետք է յուր թոռը, մեռակ աղջիկ, ինքնագլուխ գնա ով գիտե ինչ երկրներ: Նույն մտքի էր և նրա հորաքույրը, որ յուր կողմից ավելի էր գրգռում պառավին օրհորդի դեմ:

Այս բոլորը պատմեց ինքը օրհորդը, անկեղծաբար, առանց յուր դրույթունից քաշվելու:

— Բայց ի՞նչ էլ լինի, նրանք արդեն համաձայնվել են իմ գնալուս, թեև ամեն օր տրտնջում են:

Դիմաքայանին դուր եկավ օրհորդի հաստատակամությունը: Ահա, վերջապես մի հայ կին, որ ինքնուրույն է և չէ խոնարհվում կամակոր հնության առջև: Նա գովեց օրհորդի նպատակը:

— Թողեք հներին, աշխատեցեք նորերի համար: Շատ անգամ մեռնող սերունդը յուր եսին ուզում է զոհել հաջորդի երջանկությունը: Եթե մենք նրա ամեն քմահաճություններին սենտիմենտալ կերպով հպատակվենք, ոչինչ առաջադիմություն չենք կարող անել: Հիշեցեք, թե ձեր ձեռնարկությունը որքան օգուտ պետք է տա ապագա սերնդին, և դուք կտեսնեք, որ անարդար կլինեք այդ գեղեցիկ նպատակը զոհել պառավներին:

Բայց պառավը ընկուզենիի տակ հավերի հետ նիստ կազմած տատն էր: Իսկ մյուսը, օրհորդի հորաքույրը, եթե պառավ ածականը լսեր, առանց այլևայլի պետք է արտաքսեր Դիմաքայանին: Ահա նա, այրի Մելանիա Բոլումբաշյանը, սանդուղքով վեր է բարձրանում: Իսկապես նրա քառասնյակը վաղուց արդեն անցել է, բայց ո՞վ կարող է նրան երեսուններկու տարեկանից ավելի համարել:

Այրին համարձակ քայլերով մոտեցավ և թոթվեց Մսերյանի ձեռը: Նրանք արդեն ծանոթ էին:

Նա հագնված էր ժամանակի մոդայով: Ամեն բան նրա վրա եվրոպական էր, բացի թասակրավից: Նա գլխարկ չէր հագնում, քաջ համոզված լինելով, որ վիրական գլխակապը ավելի է սազ գալիս յուր կյուրիկ կարմրախայտ երեսին: Նա խոսում էր ռուսերեն, արագ-արագ, արհամարհելով քերականական բոլոր կանոնները: Եվ խոսում էր մեծ մասամբ Մսերյանի հետ, որի երեսին շուտ-շուտ ժպտում էր, ծիծաղում: Չգալի էր, որ ողբացյալ այրին չէր հրաժարվիլ ամուսնության դառն լուծը երկրորդ անգամ քաղցրությամբ հանձն առնելուց, եթե Մսերյանը բարեհաճեր ուշադիր լինել դեպի նա: Սակայն իդեալիստը այրիի մասին այնքան էր մտածում, որքան և՛ յուր հագուստի մասին: Իսկ նրա հագուստը այսօր մի առանձին բանաստեղծական անկարգության մեջ էր: Մաշված և տրորված սև սյուրտուկի կուրծքը փայլում էր սափրիչի սրոցի պես, իսկ ձմեռային

գունատ վարտիքը վաղուց արդեն գրավել էր փողոցային հնավաճառների ուշադրությունը: Ավելի ողբալի էր նրա հին ձևի շապիկը, որի օձիքը ճմլվել էր և կպել նրա կոկորդին յախույի պես: Այնինչ՝ սև փողկապը թռել էր վզին և այնտեղ նստել երկչոտ ծիծեռնակի նման:

Նա այրիի բարբաջանքին պատասխանում էր «այո՛», «ինչպես չէ», «ցը ցը ցը» և այլև հնչյուններով, իսկ ուշը օրիորդի կողմն էր: Վերջապես, շաղակրատ տիկնոջից ձանձրացած, նա ցտեսություն ասաց և ընկերոջ հետ դուրս եկավ:

— Յը՞մ, հավանո՞ւմ ես,— դարձյալ հարցրեց նա Դիմաքայանից:

— Որի՞ն:

— Իհարկե, օրիորդին, մյուսը ինչ հորս ցավն է:

— Ի՞նչ ասեմ...

— Եղբայր պատվական, ես հիացած եմ, իսկ և իսկ եռանդուն և տոկուն հայուհու տիպարն է, միայն տաշված, հղկված, հասկանո՞ւմ ես:

— Էլի ոգևորվեցի՞ր:

— Ի՞նչպես չոգևորվեմ, նորոգիչներից է, հասկանո՞ւմ ես...

Այդ օրից հետո Դիմաքայանը Մսերյանի հետ մի քանի անգամ էլ այցելեց Կարինյանին: Ժամերով նախ խոսում էր ու վիճում օրիորդի հետ և հաճույք էր զգում, տեսնելով, որ նա հասկանում է իրան, ունե զարգացում և հագիվ է նեղն ընկնում լուրջ խոսակցության ժամանակ: Նա չէր քաշվում օրիորդի մոտ, չէր կաշկանդվում այնպես, ինչպես Գայանեի առջև: Նրա մեջ չէր շարժվում օձը, սիրտը հանգիստ էր: Սակայն ինչ և լիներ, որքան ևս Կարինյանը համակրելի լիներ, երբեք և վայրկյան անգամ չէր մոռացնել տալիս նրան այն մյուսին, որի պատկերը այնքան ամուր և այնքան որոշ դրոշմվել էր նրա սրտի մեջ: Կանգնած էր գիշեր-ցերեկ այդ պատկերը նրա աչքի առջև, ինչպես նրա անաջող բախտի ուրվականը և մենության մեջ միշտ նրան պատճառում էր այն ծանր թախիծը, որ կարծես, հավիտյան տիրել էր նրա հոգուն...

VI

Յուլիսի վերջին Դիմաքայանը ուղևորվեց Անդրկովկասի մի մասում ճանապարհորդելու: Նա կամենում էր մոտիկից ծանոթանալ ժողովրդի բարոյական կացության հետ: Բայց ժամանակը շատ էլ չէր ներում. մի ամիս մի քանի տեղեր այցելելուց հետո, նա թարմացած վերադարձավ և եռանդով անձնատուր եղավ յուր զբաղմունքին:

Դպրոցի մեջ բարձրացրել են նոր աղմուկներ: Շուտով պետք է ընտրվեին նոր հոգաբարձուներ: Դիմաքայանի հակառակորդները սկսել էին ծածուկ գործել: Նրանք մտադիր էին նրա կողմնակից հոգաբարձուներին սևացնել և փոխարենը ուրիշներին ընտրել:

Նախագահը, որ նրանց աջակիցն էր, գաղտնի հրահանգ էր տվել ծխական քահանաներին: Պատվիրված էր եկեղեցական ընտրությունների ժամանակ առաջ գցել այնպիսիներին, որ պետք է նախագահի ուզած մարդկանց քվե տային:

Չակառակ կուսակցությունը հասկացել էր բանի էությունը և բացարձակ հարձակվում էր նախագահի վրա:

Երկու բանակների մեջ սկսվել էր մի ծայրահեղ բանակո՞ւյ՞, որի արտահայտիչներն էին երկու միմյանց թշնամի լրագիրներ: Ոչ մեկը չէր խնայում մյուսին. երկու կողմից էլ լսվում էին ծանր մեղադրանքներ, ծաղր, հայհոյանք, նույնիսկ զրպարտություններ:

Դիմաքայանը սկզբում կամեցավ հեռու պահել իրան այդ կռվից: Սակայն չկարողացավ: Նորից արյունը բորբոքվեց, աչքերը վառվեցին, և հարձակվեց ասպարեզ, ինչպես պատերազմի ծարավ մի քաջ գինվոր: Նա մոռացավ դպրոցը, նա չէր հոգում մի վայրկյան անգամ յուր մասին, նրա մտքովն անգամ չէր անցնում, թե կարող է զրկվել պաշտոնից, եթե հաղթությունը թշնամիները տանեն:

Նրա դեմ ասպարեզ էր դուրս եկել և՛ Վեֆիյանը, այս անգամ յուր իսկական անունով և ազգանունով:

«Փաստեր, փաստե՛ր», կրկնում էր փաստաբանը, մոռանալով, որ ինքը ոչինչ փաստեր չէ տալիս հակառակորդին, բացի վիրավորիչ ակնարկներից:

Մի օր Դիմաքայանը դարձյալ յուր մասին կարդաց մի ֆելիետոն, միայն ուրիշ կեղծանունով: Այս անգամ նրա անձնականին չէին կպչում, խոսում էին նրա գործունեության մասին: Ֆելիետոնը գրված էր սուր գրչով, զարդարված ճարպիկ կալամբուրներով և շնորհալի սրախոսություններով:

Առաջին անգամ Դիմաքայանը զգաց, որ հանդիպում է ոչ թե մի ստոր սողոսկողի, այլ մի զորեղ հակառակորդի, որի հետ կռվելը շատ էլ դյուրին բան չէ:

Արյունը խփեց գլխին: Մի չարագուշակ ժպիտ աղավաղեց նրա բերանը: Առանց երկար մտածելու, նա աղեղը լարեց դեպի այն կողմ, ուսկից գիտեր, որ գալիս են վարագուրված հարվածները:

Աս՛, բավական չէ Բարաթյանի գործով արածը, գրչո՞վ էլ է ուզում նրա հետ մրցել: Դա առանց նպատակի չէ: Անշուշտ նա հոգաբարձու ընտրվելու միտումներ ունե:

Այսպես էր մտածում Դիմաքայանը, և նա չսխալվեց: Բարաթյանը ընտրվեց եկեղեցական պատգամավոր: Մի քայլ արված էր, մնում էր մյուսը, և նա արդեն Դիմաքայանի իշխանավորն էր — հոգաբարձու:

— Կարծեմ, մենք կհաղթվենք,— ասաց մի օր Դիմաքայանին նրա կողմնակից հոգաբարձուներից մեկը,— Ամբակում Աֆանասևիչը շատ է աշխատում: Երեկ լայնաթևը նրա մոտ ճաշի է եղել. նրանք գործում են ձեռք-ձեռքի տված:

Այն ժամանակ երկու հակառակորդ բանակները պաշարեցին ընտրողներին: Ծատերի գույնը արդեն որոշ էր, քաշել նրանց մի բանակից մյուսը — դժվար էր: Չարկավոր էր գրավել չեզոքներին, և ահա սրանց վրա հարձակվեցին երկու կողմից գիշակեր ագռավների պես: Գործ էին դրվում քաղցր ժպիտներ, սիրալիր բարևներ, սպառնալիքներ, խոստումներ:

— Նուկուջան Փարսադանովիչին իմ խորին հարգանքն եմ վկայում: Յը՛մ, ամսիս քսանվեցին ընտրո՞ւմ ենք:

— Ընտրում ենք, ոնց չէ, ընտրում ենք:

— Նուկուջան Փարսադանովիչ, չմոռանաք, որ մենք հին քաղբցիներ ենք, դուք մերն եք:

— Վա՛հ, հեստի չորնի գակատիտ անիմ վուր է¹...

¹ այսինքն այնպես սևացնեմ քեզ...

Կոնվը բանի գնում սաստակնում էր և խեղճ Նուկուջաններին այնքան բշեցին այս բանակից այն բանակ, որ ընտրության օրը նրանք ներկայացան միանգամայն ջարդուփշուր եղած խելքով: Պատարագի ժամանակ մի քարոզ ընտրողներին բացատրեց նրանց պարտքը եկեղեցու և ազգի առաջ, «բանգի պետք է խղճի մտոք և անաչառությամբ» տային իրանց քվեները:

Նույնը կրկնվեց և՛ ընտրությունների դահլիճում:

Ամբակում Աֆանասևիչի բանակը հաղթեց: Դիմաքայանի կողմնակից հոգաբարձուներից չորսը սևացան: Փոխարենը ընտրվեցին Ամբակումը, Բարաթյանը, Վեֆիյանը, և մի ուրիշը սրանց բարեկամներից:

Բարաթյանը անմիջապես շտապեց տուն և ուրախ-ուրախ համբուրեց յուր մի ամսական ժառանգին:

Գայանեն Նոր էր վեր կացել անկողնից: Նա գունատ էր, նիհար, անգոր: Այլևս անցել էին կապրիզները: Այժմ նա խաղաղ էր, հանգիստ, գոնե արտաքուստ այդպես էր երևում:

Ամբողջ օրը նա չէր հեռանում Նորածնի օրորանից: Համբուրում էր նրան քնքուշաբար, խոսում էր նրա հետ, հարցեր էր տալիս և ինքը նրա փոխարեն պատասխանում: Նրա աշխարհը այժմ ամփոփված էր այդ փոքրիկ արարածի մեջ, և ուրիշ ոչ մի բան նրան չէր հետաքրքրում: Նա մոռացել էր նույնիսկ յուր մշտական կասկածները, արյուն ու մարմին դարձած կասկածները ամուսնու վերաբերմամբ:

Տիկին Բախտամյանը երբեմն այցելում էր նրան: Երեխայի մկրտության օրը նա հետը բերել էր անթիվ ընծաներ: Առհասարակ Նորածինը երկու տիկինների մեջ ձգել էր մի Նոր բարեկամություն: Միայն տիկին Բախտամյանի և Բարաթյանի մեջ երևում էր մի անհասկանալի փոխադարձ սառնություն: Գոնե այդպես էին նկատում մի կողմից Գայանեն, մյուս կողմից — Պյոտր Սուլումնիչը:

Ծերունին յուր կնոջ հետ այլևս նախանձի տեսարաններ չէր սարքում: Արդեն բավական պատժվել էր այն օրվա յուր շտապ մեղադրանքի փոխարեն: Նա զգում էր, որ շատ կոշտ վարվեց կնոջ հետ և մտքում հայիոյում էր չար բամբասասերներին: Սակայն, միևնույն ժամանակ, կասկածը արմատախիլ չէր եղել նրա մեջ: Այժմ նա տանջվում էր լուռ, առանց արտահայտելու յուր սրտի մեջ բուն դրածը:

Հաճախ նա մենակ, առանձնացած յուր սենյակում, մտածում էր ամուսնական կյանքի դառնությունների մասին: Նա մեղադրում էր ինքն իրան: Տասը տարի էր նա միշտ նախանձում էր, միշտ կասկածում, միշտ լարված դրության մեջ էր: «Միթե այդ կյանք է: Ոչ, ոչ, տանջանք ու աստծու պատիժ է», կրկնում էր նա:

Մյուս կողմից նա սիրում էր Աննային, ինչպես մի կենդանի, վառվռուն պատանի, և ցավում ու մորմոքվում էր, որ վաղուց կորցրել էր յուր երիտասարդությունը: Իրավ, մի՞թե նա ինքը չգիտեր, որ Աննայի ընկերը չէ, որ ամոթ է մինչև անգամ մի թառամած ծերունու մի այդպիսի թարմ կին ունենալ: Բայց, է՛հ, ի՞նչ արած, թող նախանձը միշտ տանջե նրան, միշտ չարչարե, միայն թե Աննային նրա ձեռքից չխլեն և միայն թե Աննան իննայի նրա ընտանեկան պատիվը:

Իսկ Աննան նրա հետ վարվում էր սառն, խոսում էր միշտ «դուք»-ով, այն էլ խոսում էր այն ժամանակ, երբ անհրաժեշտությունը ստիպում էր: Նա գիտեր, որ յուր պաղությունով տանջում է ծերունուն և հենց դիտմամբ շարունակում էր, անուշադիր թողնելով նրա փաղաքշանքները, աղերսանքները և պես-պես խոստումները:

«Թողե՛ք ինձ, թողե՛ք իմ հիմարության պատիժը քաշեմ» կրկնում էր նա միշտ:

Իսկ հիմարություն նա համարում է ծերունու հետ ամուսնանալը, մի ծերունու, որ թունավորում էր նրա կյանքը «անտեղի կասկածներով, անտեղի զրպարտություններով»:

Մի օր Պյոտր Սոլովնիչը վճռեց յուր կնոջը մի սյուրպրիզ անել, որպեսզի, վերջապես, ձեռք բերի նրա հաշտությունը:

— Ա՛նիչկա, ե՞րբ է ձեր ընկերության տարեդարձը,— հարցրեց նա:

— Ես ի՞նչ գիտեմ երբ է, ես ձեռք եմ քաշել ընկերություններից էլ, մարդկանցից էլ, ես դժբախտ կին եմ:

— Դե լավ, բավական է, ես քեզ մի լավ բան պետք է ասեմ:

Տիկինը կամեցավ սառն լինել, բայց միևնույն ժամանակ, չկարողացավ զսպել կանացի հետաքրքրությունը: Նա աչքի տակով ծուռ-ծուռ նայեց ամուսնուն:

— Ուզում եմ քո անունով,— արտասանեց Պյոտր Սոլովնիչը,— քո անունով ընկերությանը հազար ուրբի բաշխել, որ դու պատվավոր անդամուհի լինես:

Մնափառ տիկնոջ համար, արդարև, դա մի վերին աստիճանի ախորժեղի սյուրպրիզ էր: Մինչև այդ ժամանակ կանանց ընկերությունը ոչ մի պատվավոր անդամուհի չուներ, ուրեմն նա առաջինը կարող էր լինել: Բայց նա թաքցրեց յուր ուրախությունը, ոչինչ չասաց և միայն հառաչեց:

Տարեդարձի օրը Պյոտր Սոլովնիչը փողերը համրեց կնոջ առջև: Վերջապես, Աննան թույլ տվեց նրան, որ համբուրի իրան և այդպիսով հաշտվեց ամուսնու հետ:

VII

Բարությանի և Վեբիյանի հոգաբարձու ընտրվելը, հարկավ, ազդեցություն գործեց Դիմաքսյանի վրա: Նա զգաց, որ այժմ նրանց հետ պետք է ընդհարումներ ունենա երես առ երես:

Կովից նա չէր վախենում, չէր մտածում և՛ յուր պաշտոնի մասին: Նրան անհանգստացնում էր աշակերտների դրությունը և առհասարակ դպրոցի վիճակը, այն դպրոցի, որ արդեն կրում էր յուր վրա նրա գաղափարների դրոշմը: Այսուհետև, ուրեմն, նրա հարուցած ամեն մի խնդիր պետք է հանդիպի Բարությանի ու Վեբիյանի կամքին և հետո իրագործվի կամ ոչ: Արդեն նա անհարթելի էր համարում յուր և նրանց մեջ բացված վիհը: Պետք է այսպես թե այնպես կռվել: Պետք է մեկը մյուսին գլորի — այդ անկասկած է: Միևնույն շրջանում, միևնույն ժամանակ երկու հակադիր ձգտումներ չեն կարող հավասար համակրություն վայելել և իրանց գոյությունը շարունակել:

Առաջ այդ մարդիկ հաշտ էին, գաղափարակից էին, ընկեր էին նրա հետ: Նրանք ուխտել էին միասին գործել, այժմ բաժանված են: Կյանքը, տվեց մեկին մի ուղղություն, մյուսներին այլ ուղղություն: Գուցե մտքերի այս հակադրությունը առաջ էլ կար, միայն չէր արտահայտվում: Այժմ ասպարեզ կա, նա երևան է գալիս: Բարությանը և Վեբիյանը աշխատում են խոչընդոտ լինել նրա գործունեությանը, ծաղրում են, հալածում, կնշանակե նրանք թշնամիներ են: Սակայն նոր հոգաբարձուները դեռ լուռ էին, չնայելով, որ երկու ամիս էր արդեն հաստատվել էին իրանց պաշտոնում: Բարությանը ուսումնասիրում էր հանգամանքները: Շաբաթը մի կամ երկու անգամ այցելում էր դպրոցը: Դիմաքսյանը նրան ընդունում էր պաշտոնական ձևով, խոսում «դու»-ով, բայց սառն և առանց ընկերական մտերմության: Դպրոցի տնտեսականի և վարչականի վերաբերմամբ նոր հոգաբարձվին տալիս էր մանրամասն տեղեկություններ, բայց երբ հարց էր լինում ուսումնականի և բարոյականի մասին, խույս էր տալիս պատասխաններից և առհասարակ չէր ուզում խոսքը երկարացնել: Նա կամենում էր հենց առաջին քայլից նոր հոգաբարձվին զգալ տալ նրա իրավունքների սահմանը: Բարությանը, հարկավ, հասկանում էր նրա միտքը: Նա ոչինչ չէր ասում, բայց մտքում կրկնում էր.

«Եթե դու ուզում ես բեզ ցույց տալ, ես էլ շուտով ինձ ցույց կտամ»:

Մեծ պասի առաջին օրերն էին: Տրամադրությունը կրոնական էր, դպրոցը — հոգևոր: Հոգաբարձուներից երկուսը եկեղեցասեր վաճառականներ էին, մեկը եպիսկոպոսի եղբայր, երկուսն էլ երեցփոխներ: Բարությանը մի նիստում թեթև կերպով հարց բարձրացրեց, արդյոք աշակերտների կրոնական կրթության վրա բավարար ուշադրություն դարձնո՞ւմ են դպրոցում:

Նախագահի կարմիր և առույգ դեմքի վրա խաղաց գոհունակության ժպիտը: Նա յուր երկայն, թիանև, չալ մորուքը շփելով, հայտնեց, թե այդ հարցով ինքն էլ զբաղված է: Ավելացրեց, թե ինդիրը վերին աստիճանի կարևոր է, բայց ինքը չէր կամենում նախկին հոգաբարձությանը առաջարկել, սպասում էր նորերի ընտրությանը: Այժմ նա կարող է խոսել: Եվ սկսեց խոսել:

— Հրամանոցդ հայտ է, որ մեր դպրոցները գտանին ի ներքո հովանավորության Հայաստանյացու առաքելական եկեղեցվո և նորին վեհափառության տյառն տյառն սրբազնագույն կաթողիկոսին ամենայն հայոց: Այսպես: Պերազնիվ պարոնայք, մենք ժամու և ի տարածամու պարտ ենք երախտապարտ և ջերմեռանդագույն հոգով զգացված լինել առ մերս առաքելական եկեղեցի հարսնացյալն ի տերն մեր հիսուս քրիստոս և նորին աստվածընտրյալ պետն, հաղագս կենաց որին աղոթեմ ի տվնջան և ի գիշերի: Այսպես: Սակայն իմ հոգևոր տկար աչոքս այս վերջին տարիներ այլ և այլ խուսափումներ նկատում եմ ի մեծս և փոքունս, իսկ առավելագույն չափով ի մերում դպրանոցի: Հուսամ առ ամենաբարձրյալն, որ այսուհետև այդ զանցառությունները վերացվին, քանզի մեր հոգաբարձությունն այսօր, հուրախությունն սրտի իմո, կազմեն ձեզի պես գերաշնորհ, պայծառամիտ, խոհունակ, հանճարազարդ և պարկեշտասուն անձինք: Այսպես: Պայտն քարտուղարեն կինդրեի արձանագրել այս իմ համեստագույն խոսք—ատենագրություն:

— Ձեր ասածը միանգամայն արդարացի է: Մեր աշակերտների մեջ պետք է զարգացնել բարոյականություն, մանավանդ կրոնասիրության: Արևմտյան Եվրոպայում կրոնի դասավանդությունը շատ հարգելի տեղ է բռնում դպրոցներում: Ուրեմն ա՛յն, ինչ որ ընդունված է լուսավորված ազգերի մեջ, կարծում եմ, չպիտի արհամարհվի մեզ նման մի փոքրիկ ազգի կողմից:

— Պարոն քարտուղարեն կինդրեի շնորհազարդ պարոն Բարությանի խոսքերը արձանագրել:

— Այդ ճշմարիտ է, մանավանդ որ մեր դպրոցը հոգևոր է:

— Պարոն քարտուղար, բարեձնունդ Ամբակում աղա Սարղափյանի խոսքեր մեկիկ-մեկիկ թարգմանեցեք ու շարադրեցեք:

— Բացի դրանից, մենք նախ և առաջ կրոնական ազգ ենք և եկեղեցուց ավելի ոչինչ չունենք:

— Պարոն քարտուղար, ուշի ուշով դիտեցեք ողջախոհ պարոն Վեքիլյանի ասածներ: Ի՛նչ, հեր օրինած, ի՞նչ ես Բեթանիացի բորոտի պես քիսթո քորում: Այսպես, գերազնիվ պարոնայք, ինդիրը եզրափակենք: Ըստ իս՝ վաղը մեր մեծապատիվ պարոն տեսչին հայտնելու է այս մեր որոշում: Շնորհազարդ պարոն Բարության, կարծյոք, այս պարտքերը ձեր վրա դնելու է, քանզի, եթե չեմ սխալվում, դուք եք հերթակալը: Պարոն քարտուղար, արձանագրեցեք մեր որոշում այսպես. «Առաջարկյալ եղիցի վերատեսչին պարոն Արսեն Մարգարյան Դիմաքսյանի՝ հարգել զկրոն ըստ չափու պահանջման հոգաբարձությանս և զսանս դպրանոցի հանապազօրյա առաջնորդել եկեղեցի անձամբ»:

Հին հոգաբարձուներից մեկը, որ նորից ընտրվել էր, նկատեց, թե տեսչի համար վիրավորական է այս տեսակ որոշում «հարգել զկրոն», բանի որ նա առանց այդ էլ հարգում է կրոնը:

Նախագահը ինդիրը քվեարկեց, և ձայների ճնշող մեծամասնությամբ նրա որոշումը ընդունվեց:

Հետևյալ օրը Բարությանը Դիմաքսյանի մոտ կարդաց արձանագրությունը: Մի արհամարհական ժպիտ փոփոխեց տեսչի դեմքը, հետո նրա կրծքից թռավ մի կծու ծիծաղ:

— Ինչո՞ւ ես ծիծաղում:

— Նրա համար, որ քիչ է մնում ինձ հերետիկոսության մեջ մեղադրեք: Լսված բա՞ն է այդ տեսակ որոշում մտցնել մի պաշտոնական արձանագրության մեջ, որի տակ ստորագրել են տասնումեկ հասարակական ներկայացուցիչներ: «Հարգելի զկրոն»: Ասա ինդրեմ, ե՞րբ եմ ես արհամարհել կրոնը:

— Ոչ ոք չի ասում, թե արհամարհել ես, միայն այսպես գրված է: Դու գիտես, որ դպրոցը հոգևոր է:

— Հետո՞:

— Ուրեմն զարմանալի բան չկա այս որոշման մեջ:

— Չարմանալին այն է, որ այդ կրոնապաշտական դատավճռի տակ ստորագրել եք դու և Վեբիյանը: Դա բավական չէ, հարցը մինչև անգամ դո՞ւ ես զարթեցրել:

— Ես զարթեցրել եմ մի շատ ժամանակակից հարց:

— Ա՛խ Բարաթյան, ինքդ էլ շատ լավ գիտես, որ կեղծում ես, որ այդ սուտ է, չես հավատում, ծիծաղում ես մտքումդ:

— Մի՞թե դու համաձայն չես, որ պետք է աշակերտների մեջ կրոնական զգացմունք զարթեցնել:

— Չզգացմունք և ոչ փարիսեցիություն: — Ասում են, աշակերտներին թույլ չես տալիս եկեղեցի գնալու:

— Սուտ են ասում: Ես երբեք նրանց միտքը և զգացմունքը չեմ բռնաբարում:

— Բայց չի կարելի պատանիների զգացմունքները թողնել առանց որևէ ուղղության:

Դիմաքայանը զայրացած նայեց ընկերոջ երեսին: Նրան թվաց, թե յուր առջև կանգնած է մի սուտ ճգնավոր և ոչ մի դիպլոմավոր երիտասարդ: Նա ասաց, թե ոչ մի զգացում — լինի նա կրոնական, թե ուրիշ — չի կարելի բռնի ուժով արմատացնել ուրիշի սրտում: Պատիժը, երկյուղը, նույնիսկ խրատը չեն կարող փոխել սաների բարոյական կազմը: Մարդու սրտում պատրաստվում և արմատ է ձգում այն գաղափարը, որ ազատ սիրելուց է առաջանում: Վերջապես, բռնությամբ և արվեստական կերպով պատվաստել զգացումը շատ անգամ հակառակ հետևանք է ունենում:

— Ուրեմն, դու հերքո՞ւմ ես կրթության նշանակությունը, — հարցրեց Բարաթյանը, ժպտալով, — դու չե՞ս ընդունում ղեկավարի կամ առաջնորդող մարդու ազդեցությունը:

— Ազդեցություն և ոչ բռնություն: Ի՞նչ ես կարծում, պատանիների համար ո՞րն է ազդու՝ սպառնալի՞քը, թե՞ կենդանի օրինակը: Եթե դուք կրոնի անունով աշակերտին ստիպում եք եկեղեցի գնալ, ի՞նչ կմտածի նա, տեսնելով, որ դուք ինքներդ եկեղեցի չեք հաճախում, փախչում եք նրանից, ինչպես մի ավելորդ բեռնից: Վերջապես, ի՞նչ կարիք կա երկար վիճելու, իմ պատասխանը մեկ է. ես համաձայն չեմ, որ հոգաբարձությունը խառնվի դպրոցի ուսումնական-բարոյական մասի մեջ: Նա իրավունք էլ չունի:

Դիմաքայանը քանի գնում, այնքան ավելի գրգռվում էր և ձայնը բարձրացնում: Բարաթյանը խոսում էր սառը, անվրդով: Հենց այդ էր, որ ավելի բորբոքում էր նրա հակառակորդին: Մի բան շատ պարզ էր Դիմաքայանի համար — ընկերոջ բուն նպատակը: Ուստի նա որոշ և դրական եղանակով ասաց.

— Ես չեմ ընդունում ձեր որոշումը:

— Այո՞:

— Այո՛:

Եվ դուրս եկավ սենյակից վրդովված: «Ահա ինչ ծայրից են սկսում,— ասում էր նա մտքում,— քիչ էր մնում ինձ անաստված հրատարակեն»:

Նա համոզված էր, որ յուր բոլոր պաշտոնակիցները նույնպես կվրդովվեն հոգաբարձության դեմ: Բայց որքան մեծ եղավ նրա զարմանքը, երբ նրա զայրացումը հանդիպեց ընդհանուր լռության:

Բոլոր ուսուցիչները նայեցին միմյանց երեսին: Կարծես, ամեն մեկը սպասում էր, որ մյուսը խոսի: Այդ լռության մեջ Դիմաքսյանի համար կար վիրավորական, միևնույն ժամանակ, ատելի մի բան: Դա այն ընդհանուր երկյուղն ու տաժանումն էր, որ երևում էր ամենքի, նույնիսկ յուր կողմնակիցների, դեմքերի վրա: Նա ասաց, թե հերթակալ հոգաբարձվին հայտնել է, որ հոգաբարձությունը իրավունք չունի խառնվել դպրոցի ուսումնական-բարոյական գործերի մեջ: Նա հույս հայտնեց, որ ամենքը համաձայն են այս մտքի հետ և հարկավոր եղած ժամանակ նրան ձայնակից կլինեն:

Համր լռությունը Դիմաքսյանի միակ պատասխանը եղավ:

— Ինչո՞ւ եք լռում, — գոչեց նա:

— Սկզբունքով համաձայն ենք,— խոսեց, վերջապես, նրա կողմնակիցներից մեկը,— բայց եթե...

— Եթե՞:

— Եթե հոգաբարձությունը կամենա խառնվել, մենք ի՞նչ կարող ենք անել: Նա իշխանություն է, մենք ստորադրյալներ...

Գերմանական մանկավարժ Ինյաթյանը քնթի տակ ծիծաղեց, ծաղրաբար և անհոգ քայլերով դուրս եկավ: Մյուսները ոչինչ չասացին:

Խնդիրը շատ պարզ էր Դիմաքսյանի համար: Մի վայրկյան նա կարողացավ իրան զսպել և հեզնաբար ասաց.

— Ձեր ասածը ճիշտ է. նրանք իշխանավորներ են, մենք ստորադրյալներ, այսինքն անբան ստրուկներ: Ուրիշ ոչինչ, պարոններ, գնացեք, զանգակը դասի է հրավիրում:

VIII

Նա մնաց միայնակ ուսուցչական սենյակում, միայնակ յուր բոլոր սկզբունքների և համոզմունքների հետ: Կրկին զգաց, որքան դժվար է մարդկանց հավատ ընծայելը: Ուրեմն ոչ ոք ձայն չբարձրացրեց անարդար ոտնձգության դեմ, ոչ ոք չպաշտպանեց և չպիտի պաշտպանի նրան: Կնշանակե՞ նրա կողմնակիցները հասկացել են հակառակ կուսակցության ուժը:

«Վախ, վա՛խ, միշտ մի կտոր հացի համար վախ, ահա այն հրեշը, որ ջլատում է մարդկանց բարոյական ուժը»:

Նա ձեռք ուժգին զարկեց սեղանին, ոտքի կանգնեց: Երբ հետ նայեց, տեսավ մենակ չէ: Սենյակի ծայրում կանգնած էր Ինյաթյանը և, ձեռները մեջքին դրած, անհոգ կերպով նայում էր պատին:

— Մեծ մարդ է եղել հանգուցյալը, — ասաց նա, ցույց տալով Ներսես Աշտարակցու պատկերը:

— Այո՛, մեծ մարդ է եղել, պարոն Ինյաթյան:

— Ասում են, երբեք չէր հուսահատվում խոչընդոտների հանդիպելիս: Հենց այդ բանն է մարդկանց մեծացնում: Հուսահատությունը թուլասիրտներին է միայն հատուկ: Հա, ի՞նչ էի ուզում ասել, այս երեկո երևի, ուսուցչական ժողովը չի կայանալ:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետև բոլոր ավագ ուսուցիչները հրավիրված են հոգաբարձու պարոն Վեֆիյանի մոտ:

— Հրավիրվա՞ծ:

— Միթե դուք չգիտեի՞ք, ձեզ չի՞ հրավիրել: Չարմանալի է: Խնջույքի նման մի բան է սարքել: Ասում են նպատակ ունե պարոն Վեֆիյանը, այսինքն ուզում է ուսուցիչների հետ բարոյական կապ հաստատել: Ուրեմն ժողովը կհետաձգեք, չէ՞:

— Եթե Վեֆիյանի խնջույքը ավելի հետաքրքրական է ձեզ համար, ժողովը պետք է հետաձգել:

Ինյաթյանը, քթի տակ երգելով, դուրս գնաց: Այդ օրը Դիմաքսյանը ախորժակ անգամ չունեցավ ճաշելու, — այնքան վրդովված էր: Սիրականն այնպես սովորել էր նրա բնավորությանը, որ իսկույն հասկացավ, թե նա վատ է տրամադրված: Նա հոգում էր Դիմաքսյանի մասին ինչպես սիրող, զգայուն եղբայր: Նա պատրաստ էր ամեն բոլոր մահու և կյանքի կռվի մեջ մտնել նրա համար, եթե միայն այդ հարկավոր լիներ: Եվ Դիմաքսյանը լիովին հավատում էր նրա անկեղծ հավատարմությանը: Ուրախալի էր նրա համար անկիրթ ժողովրդի այդ հարազատ զավակի մեջ տեսնել այդքան սեր:

Իրիկնադեմին նա գնաց Մսերյանի մոտ, ուր միշտ գնում էր, երբ հուզված էր լինում:

Իդեալիստը այս անգամ՝ անսովոր աշխույժ ստացած՝ անցուդարձ էր անում սենյակում, ինքն յուր հետ ձեռներով խոսելով: Բանն այն է, որ նա այդ օրը պաշտոն է ստացել մի արքունական հիմնարկության մեջ և վաղվանից պետք է սկսեր ծառայել: Նույն բոլորին նա մտքում հաշվում էր — արդյոք պաշտոնը նրա ամբողջ ժամանակը պետք է խլել, թե՞ կարդալու համար ազատ ժամեր կթողնի:

Դիմաքսյանը շնորհավորեց նրան:

— Բայց դու ինչո՞ւ տխուր ես, — գոչեց Մսերյանը, Էլի ո՞վ է Էշիդ կաղ ասել:

Դիմաքսյանը պատմեց օրվա եղելությունը: Մսերյանը, ինչ ասել կուզե, վրդովվեց: Ի՞նչպես, Բարաթյանը կրոնի և եկեղեցու պաշտպան է դարձել: Ուրեմն նա ուզում է ծախել այն, ինչ որ չունե: — Դա բարոյական գողություն է:

— Եվ նա խոսում էր համոզվա՞ծ, ինչպես ճշմարիտ քրիստոնյա՞:

Դիմաքսյանը հեզնաբար ժպտաց: Մի՞թե կարող է համոզվունք լինել մի բան, որ մարդու հոգուց չի բխում: Դա մի վտանգավոր զենք է նրա դեմ, ուրիշ ոչինչ: Օ՛ո, Բարաթյանը խելոք է, շատ լավ է ճանաչում հասարակության թույլ երակը: Նա ուզում է Դիմաքսյանի վարկը կտրել, նրա հեղինակությունը ոտնատակ անել, ահա նրա նպատակը:

— Ներողությո՞ւն, — ընդհատեց Մսերյանը ընկերոջ խոսքը, — նա ի՞նչպես կարող է քո հեղինակությունը ոտնատակ անել:

— Յրատարակելով ինձ անկրոն: Դա, իհարկե, նրան կհաջողվի, մարդկանց փոփոխամտության շնորհիվ: Երևակայիր, ամբողջ մեր ուսուցչական խմբի մեջ այսօր մեկը չգտնվեց, որ ինձ հետ բողոքեր: Ես մնացի մենակ, հասկանո՞ւմ ես, մենակ:

Եվ նա ավելացրեց, որ այսուհետև ամենքը իրանից պիտի երես դարձնեն: Նա հաղորդեց Վեբիյանի հացկերույթի մասին: Նա հասկանում է, ինչ ասել է բարոյական կապ. Վեբիյանը կամենում է նրա դեմ զինել ուսուցիչներին:

Մտերյանը գլուխը շարժեց:

— Ինչո՞ւ ես ժպտում, միթե դու իմ տեղը լինելի, չէի՞ր հուսահատվի:

— Ե՞ս, ո՛չ:

— Ո՞չ:

— Չէի հուսահատվի: Նախ և առաջ ես քո տեղը երբեք չեմ կարող լինել: Ով ինձ նման քամի կույ տվողին սեմինարիայի ինսպեկտորի պաշտոն կտար: Երկրորդ, եթե ես քո տեղը լինեի, իսկույն գդակս կվերցնեի, կասեի՝ մնաք բարով, հորս ցավը ձեզ էլ ու ձեր դպրոցին էլ:

— Այդ կնշանակե չհուսահատվե՞լ: Բայց ես գոնե այդպես չեմ անում, ես միայն վրդովվում եմ:

— Դու այդ էլ չպիտի անես:

Դիմաքայանը զարմացած նայեց ընկերոջ երեսին: Նա բոլորովին ոչինչ չէր հասկանում նրա հակասական խոսքերից: Մի րոպեաչափ նրանք լուռ էին:

Մտերյանը, նայելով յուր ծխախոտի ծայրին, ինքն յուր հետ խորհրդածության մեջ էր: Պարզ էր, որ նա մի բան ուզում էր ասել, բայց չգիտեր, ո՛ր կողմից սկսել:

Վերջապես, նա ձեռքը խփելով Դիմաքայանի ծնկին, ասաց.

— Գիտե՞ս ինչ, Արսեն, ես քանի անգամ ասել եմ, որ դու ինձ երբեք օրինակ չվերցնես քեզ համար: Դու ուրիշ մարդ ես, իսկ ես ուրիշ: Մենք հակատիպարներ ենք:

Եիշտ է, նա գդակ կվերցնեի ու դպրոցից դուրս կգար, բայց երբեք չէր կամենալ, որ յուր ընկերն էլ այդպես անի: Չէր կամենալ, մինչև անգամ, որ նա հուսահատվի մազաչափ: Վաղուց, շատ վաղուց նրա գլխում կազմվել էր հասարակական գործիչի լիակատար իդեալը: Ո՛վ գիտե, որքան նա բախտավոր մարդ կհամարեր իրան, եթե կարողանար տասներորդի չափ լինել այն, ինչ որ նրա կարծիքով պետք է լինի հասարակական գործիչը: Բայց նա զգում էր, որ չի կարող և հենց ավելի ցավալին էր այդ, որ զգում էր:

— Իսկ դո՛ւ կարող ես լինել,— շարունակեց նա ոգևորված,— եթե միայն աշխատես: Բայց դու, Արսեն, դեռ, ներիր, որ պարզն եմ ասում, դեռ շատ անեփ ես, անեփ, թե՛ ինչպես ընկերական մարդ և թե՛ ինչպես գործի մարդ: Քանի-քանի անգամ ես տեսել եմ, որ ամեն մի չնչին բան քեզ հուսահատեցնում է կամ խրախուսում, ոգևորում: Երբեք ես չեմ մոռանալ այն օրը, երբ մի ինչ-որ լրագրի հոդվածից, մի վայրիվերո գրվածքից քիչ էր մնում խելագարվելի: Կարծես, չգիտեիր, որ այդ թուղթ մրոտողների հարյուրից իննսունինը չարժեն ընկույզի կճեպին: Չեմ մոռանալ և՛ այն օրը, երբ դու ոգևորված և հիացած պատմում էիր, թե ինչպես քեզ ընդունել են քո հայրենի քաղաքում:

Եվ մի քանի վայրկյան լռելուց հետո, իդեալիստը շարունակեց, ձայնի տոնը փոխելով և ավելի սառն կերպով: Նա ասաց, թե բուն հասարակական գործիչը այդպես չի լինում. նա հեռու է սնափառության վտանգավոր ախտից: Նրա համար նշանակություն չունեն ո՛չ

ծափահարությունները և ո՛չ հալածանքները: Նա ոչ ոքից չի սպասում ո՛չ վարձատրություն, ո՛չ երկրպագություն: Նա յուր վարձը և խրախույսը պտրում է յուր անձնավորության մեջ և այնտեղ է գտնում: Նրա բարոյական սնունդը, նրա հոգեկան քաջության միակ աղբյուրը յուր սիրտն է, յուր ներքին աշխարհը: Այնտեղ է նա որոնում գովասանքն էլ, պարսավանքն էլ: Այնտեղ է նա զգում և՛ ծափահարության ծայրը, և՛ անաչառ, խիստ քննության հարվածները: Դրսի աշխարհը այս դեպքում նրա համար գոյություն չունե:

Նա դարձյալ լռեց, նայեց ընկերոջ երեսին և ապա ավելացրեց. — Ասա, այսպե՛ս է, թե՛ չէ, հերքի՛ր, եթե սխալվում եմ:

Բայց Դիմաքայանը լուռ էր և ուշադիր լսում էր ընկերոջը: Նա համաձայն էր նրա ասածների հետ. նա ինքը վաղուց այդ բանը գիտեր: Բայց լսել մի ուրիշից այդպես բացարձակ, անկեղծ և խիստ կերպով — ծանր էր նրա համար, այդ ուրիշը լիներ նրա ամենամտերիմ ընկերը:

Նա վախենում էր նայել Մսերյանի երեսին, որ այդ րոպեին այնքան խիստ, երկյուղալի, բայց և հարգելի էր նրա համար: Նա զգում էր յուր դեմ նստած մի անողոք բուժիչ: Սուր դանակը ձեռին, սառնությամբ այդ բժիշկը օպերացիայի էր ենթարկում նրա հոգու ամենաթույլ, ամենահիվանդոտ մասերը: Բայց նա գիտեր, որ այդ խստությունը առաջանում է միմիայն հիվանդին բուժելու անկեղծ և ջերմ ցանկությունից: Նա դողում էր, հուզվում, բարկանում, բայց և չէր ընդդիմանում այդ անողոք վերլուծությանը:

Գունատ դեմքով, աչքերը խոնարհեցրած, շնչասպառ և դժվարությամբ արտասանեց.

— Շարունակի՛ր:

Մսերյանը ասաց, թե յուր ասելիքը վերջացել է: Նա ավելացրեց միայն, թե յուր շրջանին, հասարակությանը, վերջապես մարդկությանը ծառայող ամեն մի փոքր թե մեծ մարդ ունե մի որոշ իդեալ: Նա մաղթեց, որ Արսենի բարձրագույն իդեալը լինի նա, որին ոչ մի իդեալ չէ կարող հասնել: Նրան չծափահարեցին, այլ հալածեցին, որովհետև օտարոտի գաղափարներ էր քարոզում: Բայց նա չէր հուսահատվում, այլ գործում էր մարդկային տգիտության դեմ: Նա ցավ չէր զգում մինչև անգամ այն ժամանակ, երբ բևեռված էր:

— Որովհետև նա յուր սրտի խորքում, գիտե՛ս, այստե՛ղ, ուներ անսահման սփոփանքի և բերկրության աղբյուր: Դա աստվածային լույսն էր: Այո՛, նա է բուն մարդը, ով այդ լուստ գոնե մի նշույլն ունե յուր մեջ: Առանց նրան չկա ճշմարիտ մարդ, չկա մանավանդ ուրիշներին օգտավետ լինել կամեցող մի անհատ:

Նա վերջացրեց խոսքը և սկսեց անցուդարձ անել սենյակում: Արդեն օրը բավական մթնել էր: Նա պարզ չէր տեսնում Դիմաքայանի դեմքը, և եթե տեսներ, պետք է այնտեղ կարդար յուր խոսքերի խոր ազդեցությունը:

— Իհարկե, դու ինձ կարող ես ֆրագյոր համարել: Բայց այդ ինձ համար միևնույնն է, միայն թող իմ կարծիքը թեզ չվիրավորի: Դու շատ լավ գիտես, որ մի ուրիշի հետ այսպես պարզ չէի խոսիլ: Բայց թեզ սիրում եմ և հարգում:

— Շնորհակալ եմ,— մրմնջաց Դիմաքայանը խուլ ձայնով, — շնորհակալ եմ:

Եվ մի քանի վայրկյան լռելուց հետո, հառաչելով ավելացրեց.

— Այո՛, ես անեփ եմ, ես շատ թերություններ ունեմ:

Գայանեի թախիծը քանի գնում, այնքան սաստկանում էր: Դեռ առաջին մի քանի ամիսները Նորածինը գրավել էր Նրա միտքը: Չար կասկածը տեղի էր տվել մայրական անդրանիկ սիրո զգացմանը: Բայց անցան այդ ամիսները, և Նա դարձյալ ենթարկվեց մի անգամ արդեն յուր սրտի մեջ արմատ ձգած տանջանքին:

Շատ անգամ ամուսինների մեջ տեղի էին ունենում ընտանեկան անախորժ տեսարաններ: Մարդը, հարկավ, աշխատում էր փարատել կնոջ կասկածը, բայց իզուր: Եթե ամենքը հավատացնեին, դարձյալ Գայանեն չէր համոզվիլ, թե միմիայն ինքն է սիրելի յուր ամուսնու համար և թե Իսակը ուրիշ ոչ ոքի վրա աչք չունե: Գալով փաղաքշանքներին, այստեղ էլ Գայանեն զգում էր մի կեղծիք, մի Նուրբ փարիսեցիություն: — Մի բան, որ տեսնում էր յուր ամուսնու հասարակական կյանքի մեջ էլ: Ո՞ր է այն հոգեկան զորությունը, որ սպասում էր Նա, թե մի օր պետք է երևան գա: Ո՞ր է այն բարոյական անխախտ սկզբունքները, որ տղամարդին աստվածացնում են կինարմատի աչքում, իսկ կնոջ սիրտը լցնում հպարտ պարծանքով յուր մարդու վերաբերմամբ: Ինչո՞ւ Նրա և Դիմաքայանի մեջ ծագեցին այդ երկպառակությունները: Չէ՞ որ Նրանք գաղափարակից ընկերներ էին, կնշանակե երկուսից մեկը փոխեց յուր հայացքները: «Ո՞րը փոխեց», — հարցնում էր ինքն իրան Գայանեն, և մի ներքին ձայն Նրան պատասխանում էր, թե ոչ Դիմաքայանը:

Եվ որքան Բարաթյանը արհամարհանք ցույց տար դեպի այդ մարդը, սակայն Նուրբ բնագոյումով Գայանեն զգում էր, թե Դիմաքայանն է գաղափարի մարդ, Նա՛ է որոշ և անխախտ համոզմունքների տեր: Նրան թվում էր, որ հաճախ յուր ամուսինը այդ մարդու դեմ խոսում է Նախանձից դրդված:

Մի անգամ Գայանեն, չկարողանալով իրան զսպել, մի այդպիսի ակնարկություն արեց:

Բարաթյանը բարձրաձայն ծիծաղեց և երեսը հետ դարձրեց: Բայց արդեն նկատելի էր, որ Նրա ծիծաղը և արհամարհանքը դեպի Դիմաքայանը արվեստական են դառնում և կնոջ պաշտպանությունը վրդովվեցնում է Նրան: Իսկ Գայանեն Նայեց հետևից Նրա առողջ պարանոցին և մի տեսակ ատելություն զգաց: — Մի տարօրինակ, անբացատրելի ատելություն, որ առաջին անգամն էր զգում:

Մի ուրիշ անգամ Գայանեն բացարձակ հայտնեց յուր ամուսնուն բոլոր այն հույսերը, որ դրել էր Նրա վրա: Նա ուրիշ բան էր սպասում Բարաթյանից: Նա կարծում էր, թե ահա գտել է, վերջապես այն մարդուն, որ կարող է իրագործել Նրա իդեալը տղամարդի մասին:

— Ես շատ բան էի պահանջում տղամարդից, ով գիտե, գուցե անիրագործելի բաներ: Բայց չէ՞ որ դու էլ այն ժամանակ գոնե բերանացի համաձայնվում էիր իմ պահանջների հետ: Կարելի է ես երեխա էի, անփորձ, միամիտ, աշխարհի վրա վարդագույն աչքերով էի Նայում: Բայց այժմ ես չափավորել եմ իմ պահանջները և տեսնում եմ, որ էլի խաբված եմ, որ ամենաչնչին հույսս անգամ չի իրագործվում: Իսակ, այժմ ես քեզանից ոչինչ չեմ ուզում, ոչինչ, բացի մի բանից, այն է, որ դու այս չար կասկածը հանես իմ սրտից...

Նրա աչքերի մեջ փայլեց ներքին հոգեկան դառնություն: Նա մի եռանդուն ճիգ արեց և զսպեց յուր արտասուքը:

Բարաթյանը մի վայրկյան Նայեց Նրա երեսին և մի ինչ-որ միտք անմիջապես թելադրեց Նրան փոխվել: Նրա դեմքից չբացավ կծու հեգնության ժպիտը, տեղի տալով մեղմ և փաղաքշական արտահայտությանը: Նա հանդարտ մոտեցավ Գայանեին, բռնեց Նրա ձեռը և Նայելով Նրա աչքերին, հարցրեց.

— Ո՞ւմ դեմ է քո կասկածը:

— Օ՛, մի՛ հարցնիլ ինձանից, մի՛ հարցնիլ, չեմ կարող ասել...

— Գայանե, դու իրավունք չունես, գիտե՞ս իրավունք չունես ինձ սրբապիղծ մարդ համարելու:

Այս խոսքերը նա մի այնպիսի եղանակով արտասանեց, որ մի վայրկյան Գայանեի սիրտը, կարծես, թեթևություն զգաց: Նա թույլ տվեց ամուսնուն իրան համբուրել: Բայց անցավ այդ վայրկյանը, երբ նա նայեց մարդու աչքերին: Այնտեղ, այն քնքուշ և մեղմ արտահայտության տակ, Գայանեն տեսավ մի ավելի կեղծ բան, որ միայն նրա համար էր նշմարելի:

Նա կամացուկ յուր ձեռը ազատեց մարդու ձեռներից և մի քայլ հետ կանգնեց:

Բարությանը հասկացավ այդ շարժման իմաստը և երեսը հետ դարձրեց: Նա գիտեր, որ դժվար, մինչև անգամ անհնարին է փարատել երիտասարդ կնոջ զգայուն սրտի մեջ բույն դրած կասկածը: Ուստի բարվոք համարեց խոսակցությունը չերկարացնել:

— Բայց արդեն ժամանակ է ճաշելու, սիրելիս,— ասաց նա զվարթ եղանակով,— որքան էլ բանաստեղծական լինենք, ստամոքսը յուր ուզածն է պահանջում:

Եվ շվացնելով անցավ սեղանատուն:

Նույն օրերը կանանց ընկերության օգտին ժողովարանի դահլիճում երեկույթ էր նշանակված: Գայանեն վճռել էր չգնալ, բայց ամուսինը սաստիկ թախանձեց նրան, որ համառություն չանի: Անկարելի է, վերջապես, բոլորովին երես դարձնել հասարակությունից: Ի՞նչ կմտածեն մարդիկ, միշտ նրան առանց կնոջ տեսնելով հանդեսներում: Ընտանեկան խռովություններ կարելի է ունենալ, բայց միշտ ուրիշների աչքից պետք է քողարկած պահել: Թող ամենքը համոզված լինեն, որ նրանց մեջ տիրում է փոխադարձ սեր: Երեկույթը բաղկացած էր նվագահանդեսից և պարերից: Մի հնամաշ դերասանուհի երգում էր մի ինչ-որ դրամատիկական երգ: Գայանեն նստած էր յուր ամուսնու մոտ տխուր, լուռ և անտարբեր: Նրա դեմքի վրա չկար նախկին գրավիչ ժպիտների նշույն անգամ: Այդ դեմքը բարկացնում էր ամուսնուն, և սա ստեպ-ստեպ շշջում էր նրա ականջին, խնդրելով, որ գոնե ուրիշների առաջ ուրախ ձևանա:

«Ես ոչ կարող եմ կեղծել, և ոչ կամենում եմ», — պատասխանում էր Գայանեն:

Նվագահանդեսը վերջացավ: Բարությանները դուրս եկան դահլիճից մի փոքր անցուդարձ անելու: Հասարակության խուռն բազմության մեջ Գայանեն նկատեց Դիմաքայանին: Մի անկյունում կանգնած՝ նա խոսակցում էր մի ինչ-որ պարոնի հետ: Տեսնելով Գայանեին, սառն քաղաքավարությունով գլուխ տվեց և կամենում էր երեսը կրկին դարձնել յուր խոսակցին, երբ տիկինը ձեռը մեկնեց նրան:

Դիմաքայանը շփոթված սեղմեց այդ ձեռը, հարցնելով տիկնոջ առողջությունը:

— Շնորհակալ եմ,— պատասխանեց Գայանեն,— բայց ինչո՞ւ դուք մեզանից բոլորովին երես դարձրիք. այդ լավ բան չէ...

Այս անկեղծ հանդիմանությունը կատաղի հակառակորդի կնոջ կողմից անսպասելի էր Դիմաքայանի համար: Մինչև նա մտածում էր ինչ պատասխանել, չկարողանալով ականարկել փոխադարձ սառնության բուն պատճառը, Գայանեն պարզությամբ ասաց, թե ինքը ամեն ինչ գիտե:

— Ձեր կռիվը իմ ամուսնու հետ է, իսկ ես չեզոք մարդ եմ:

Նրա ձայնը այնքան մեղմ և անկեղծ էր, նրա հայացքը այնքան պարզ և բարեհամբույր էր, որ Դիմաքայանը ակամա մոռացավ յուր ատելությունը: Այդ կապուտակ աչքերը զարթեցրին նրա մեջ

անցյալի հիշատակները, և դարձյալ նրա սիրտը սկսեց բաբախել: Բայց ինչո՞ւ հուզվել: Չէ՞ որ Գայանեն այժմ ուրիշին է պատկանում և այն էլ նրա հակառակորդին: Պետք է հաստատամիտ լինել, սառնություն ցույց տալ այդ կնոջ, որ այնպես արհամարհեց նրան:

Այսպես դատում էր Դիմաքայանի խելքը: Այնինչ՝ նա չէր զգում, թե ինչպես անցավ կես ժամ, մի ժամ, և դեռ խոսում էր նրա հետ:

Գայանեն էր խոսակցությունը երկարացնողը: Եվ խոսում էր նա այնպիսի նյութերի մասին, որ ականա շարժում էին Դիմաքայանի հետաքրքրությունը: Միայն մի բանից էր խույս տալիս Դիմաքայանը — տիկնոջ ամուսնու հետ ունեցած ընդհարումներից: Անցյալի վերաբերյալ նա նույնն էր, ինչ որ առաջ — շուտ ոգևորվող, պարզ, անշեղ և երբեմն խստադատ:

Նա մազուկ չափ չի փոխվել, նրա հայացքները նույնն են, կյանքը նրան չէ աղավաղել. այդ պարզ է Գայանեի համար:

Նրանք կանգնած էին դահլիճի դռներից ոչ հեռու, պատի տակ: Գայանեն երբեմն նայում էր պարողների կողմը: Նրա աչքերը ականա որոնում էին ամուսնուն և չէին գտնում: Նա մի քայլ առաջ գնաց և մոտեցավ պարողներին: Դիմաքայանը հետևեց նրան: Վերջապես, ահա նա... Տիկին Բախտամյանի հետ թև թևի տված՝ դուրս է գալիս դահլիճից: Երևի շատ պարելուց հոգնել են, և տիկինը կամենում է սեղանատանը մի սառը բանով զովացնել յուր ծարավը:

— Այստեղ սաստիկ տոթ է, անցնենք մյուս դահլիճը, — ասաց Գայանեն, ներքին խռովությունից շրթունքները ատամների տակ սեղմելով:

Դիմաքայանը հետևեց նրան ծանր քայլերով: Նա չտեսավ Բարաթյանին: Նա այլևս ոչինչ չէր տեսնում, չէր նկատում, չէր լսում, բացի Գայանեից և նրա մեղմ, հոգնած ձայնից: Ո՞րքան փոխվել էր երիտասարդ տիկինը նրա աչքում, ո՞րքան գունատ էր, նիհար, այո՞, մինչև անգամ տգեղացած: Միթե ընտանեկան հոգսե՞րն են այդպես ազդել նրա վրա...

Կար ժամանակ, երբ Գայանեն այդ մարդուց քաշվում էր, մինչև անգամ վախենում էր դեմառդեմ խոսել, և ինքն էլ չգիտեր ինչու: Այժմ չբացել էր այդ երկյուղը: Այժմ նա խոսում էր ազատ, համարձակ: Հաճելի էր նրա համար մտածել, թե մի ժամանակ այդ մարդը սիրել էր նրան և գուցե տանջվել: Այդ միտքը նրան չէր շփոթեցնում: Չէ՞ որ ամեն ինչ անցել է, այլևս չկա այդ սերը, ուրեմն նրանք կարող են լինել բարեկամներ: Իրավ, Գայանեի համար ցանկալի է բարեկամ ունենալ Դիմաքայանին, այդ խելացի, ազնիվ, զարգացած, գաղափարական մարդուն:

Նայում էր դեպի սենյակի հեռավոր անկյունը: Հանկարծ նա գունատվեց: Նա արագությամբ վեր թռավ տեղից, ասելով.

— Կարծեմ, ժամանակն է տուն գնալու:

Նրանք մտան պարերի դահլիճը: Դիմաքայանի ոտները դողում էին ներքին հուզմունքից: Նա ուրախ էր, երջանիկ էր: Նա ամբողջ ժամ ու կես խոսել էր այն էակի հետ, որից նա իրան ատված և ծաղրված էր համարում:

Գայանեի հետևից նույն սենյակից դուրս եկավ նրա ամուսինը տիկին Բախտամյանի հետ: Նա տիկնոջ թևը բաց թողեց ճիշտ այն վայրկյանին միայն, երբ Գայանեն Դիմաքայանին «ցտեսություն» ասաց:

Առանց միմյանց մի խոսք ասելու, մի ականարկով մարդ ու կին հասկացան իրարու սրտինը: Նրանք դուրս եկան ժողովարանից թև թևի տված — այսպես կամեցավ Բարաթյանը:

Կառքը նրանց սլացնում էր Թիֆլիսի փողոցներով, երկուսն էլ լուռ էին: Գայանեն անընդհատ հառաչում էր, իսկ Իսակը անընդհատ շվացնում էր և ցածր երգում:

Երբ տուն հասան, Գայանեն խելագարի պես վազեց երեխայի սենյակը, հարձակվեց նրա վրա և սկսեց արագ-արագ ու ամուր համբուրել: Երեխան զարթնեց և լաց եղավ: Դայակը առավ նրան յուր գիրկը:

Սեղանատան ընթրիքը պատրաստ էր: Գայանեն հրաժարվեց ուտելուց, մնաց երեխայի սենյակում և այնտեղ էլ գիշերեց: Իսկ ամուսինը ընթրեց հանգիստ ու զվարթ, ինչպես միշտ, ծառայի հետ կատակներ անելով:

Մյուս առավոտ թեյ խմելիս նա ժպտալով դարձավ Գայանեին.

— Չըմ, ինչպե՞ս ես երեկվանից դես: — Շատ լավ:

— Սրտիդ փափագը առի՞ր «նրանից»:

— Իսկ դուք նույնպես ձեր սրտի փափագը առի՞ք «նրանից»:

— «Մենք» «ձեր» ազգականուհու հետ էինք:

— Ես էլ ձեր ընկերոջ հետ էի:

— Նախկին ընկերոջ, այս մեկը երբե՛ք մի մոռանար:

— Բավական է,— գոչեց Գայանեն վրդովված,— երեկ, վերջապես, պարզվեց ձեր բարոյական պատկերը:

— Ի՞նչ ես ուզում ասել:

— Այն, որ... այն որ... ես դժբախտ եմ:

Եվ բունն արցունքը, անզայելի ուժով դուրս բխելով, ողողեց նրա այտերը:

— Ինչո՞ւ ես լալիս,— ասաց մարդը սառն կերպով,— դու ինձ էիր փորձում, ես էլ քեզ փորձեցի:

— Ե՞ս, փորձո՞ւմ էի ձեզ,— արտասանեց Գայանեն խեղդված ձայնով,— ո՛չ, ես այդ տեսակ խաղեր չգիտեմ, դա ստորություն է:

Նա վեր կացավ տեղից և դուրս գնաց:

Մարդը հետևեց կնոջը և տեսավ, որ նա, երեսը բարձի մեջ թաղած, ուժգին հեկեկում է...

X

Սկզբում Գայանեի անսպասելի բարեկամական վարմունքը Դիմաքայանին պատճառեց անսովոր բերկրություն: Տուն վերադառնալով, նա անընդհատ շվացնում էր և քթի տակ երգում. մի բան, որ երբեք չէր արել և որ հետևյալ օրը կրկնելով, շատ ուրախացրեց և շատ զարմացրեց Սիրականին: Գայանեն նրան չի ատում, չի արհամարհում: Նա մինչև անգամ հանդիմանում է նրան, թե ինչո՞ւ այնպես երես է դարձրել նրանից:

Բայց անցավ առաջին տպավորությունը, և Դիմաքայանի լուրջ միտքը շուտով մոռացավ տարօրինակ բերկրությունը: Դարձյալ մտատանջությունը տիրեց նրան, և այս անգամ ավելի

ծանր մտատանջություն: «Ի՞նչ օգուտ. ի՞նչ օգուտ, գոչեց նա հանկարծ, բւեռվածի պես կանգ առնելով սենյակի մեջտեղում, չէ՞ որ այսուհետև ուշ է և շատ ուշ»:

Մի՞թե բախտը կարող է այլևս ժպտալ նրան, և ինչպե՞ս: Ո՛չ, նա չպիտի մոտենար Գայանեին, չպիտի խոսեր նրա հետ: Ի՞նչ ապացույց կա, որ այդ սիրուն տիկինը չի ուզում նրան ծաղրել յուր մտքում:

Նա մի բարկացկոտ շարժում գործեց, շտապով հագնվեց և գնաց դպրոց: Այստեղ երկպառակությունները օրեցօր սաստկանում էին: Արդեն բացարձակ խոսվում էր, թե առաջիկա տարի Ինյայթյանը տեսուչ պետք է նշանակվի:

Դիմաքսյանի դրությունը քանի գնում վատանում էր: Այժմ ամենքն էին նրա դեմ: Ամբողջ մեծ պասի ընթացքում Ինյայթյանը աշակերտներին, առանց տեսչի հրամանի, տանում էր եկեղեցի: Չարչարման շաբաթը նա ինքն էլ նրանց հետ հաղորդվեց, յուր դեմքի վրա պահելով խորին ջերմեռանդության արտահայտություն:

Նկատելի էր, որ հետզհետե աշխատում էին դպրոցից վանել այն բոլոր վերանորոգությունները, որ Դիմաքսյանը մտցրել էր այնտեղ: Եվ այդ բոլորը կատարվում էր հոգաբարձուների գիտությամբ: Դիմաքսյանը բարկանում էր, կատաղում, բողբոջում: Նրա առջև դնում էին դպրոցի կանոնադրությունը և հոգաբարձության իրավունքները: Ցավալի և վշտալի էր նրա համար տեսնել, թե ինչպես նորից աշակերտները սկսում են թառամել, նորից անհետանում է նրանց դեմքերից զվարթությունը և տեղի տալիս ճնշող մեղամաղձության: Եվ նա գիտեր, որ այդ բոլորի իսկական հեղինակները երկու մարդ են — Բարաթյանը և Վեֆիյանը:

Չէր կարելի ասել, թե այդ մարդիկ բոլորը բացառապես Դիմաքսյանի ջգրու էին անում: Ո՛չ, մեծ մասամբ այդ բխում էր նրանց համոզմունքից: Աշակերտների մեջ հղացած հյուլությունը նրանք համարում էին համեստություն, երկյուղը — հեզություն: Դա էր նրանց աչքում բարոյական դիսցիպլինան:

— Այժմ դպրոցը դպրոցի է նման և ոչ թե նիհիլիստների ժողովարանի, — կրկնում էր Վեֆիյանը, ձեռները հաճույքով շփելով միմյանց:

— Այո՛, իհարկե, — պատասխանում էր Բարաթյանը, — եթե ոչ, առաջ ամեն մի գլուխ առանձին գաղափար ուներ: Ամեն մի աշակերտ արդեն խոսքը այսպես էր սկսում. «Իմ կարծիքովս»... Աշակերտ և կարծի՞ք...

Հոգաբարձության ծայրահեղ կամայականության դեմ Դիմաքսյանը գրավոր բողոք ուղարկեց Սինոդին: Բայց անցել էր հինգ շաբաթ և դեռ պատասխան չէր ստանում:

— Եվ երբեք չես ստանա, — ասաց մի օր բժիշկ Սալամբեկյանը:

Բժիշկը ասաց, թե բողոքը այժմ առաջնորդի գրասենյակի մեջ է: Դիմաքսյանը սխալվել էր, անմիջապես դիմելով Սինոդին, նա պետք է առաջնորդի միջոցով բողոքեր: Այժմ թող նա սպասի սրբազանի «վերաքննության»:

— Քեզ ո՞վ ասաց այդ, — հարցրեց Դիմաքսյանը:

— Վեֆիյանը:

Բժիշկը պատմեց, թե նախընթաց օրը սաստիկ ընդհարում է ունեցել իրավաբանի հետ Դիմաքսյանի պատճառով: Վեֆիյանը աշխատելիս է եղել ապացուցել, որ տեսուչը յուր գաղափարներով դպրոցը տակնուվրա է արել: Սալամբեկյանը հաստատել է, թե Վեֆիյանը և Բարաթյանը իրանց գաղափարներով դպրոցը ուզում են բարոյական անկեղևնոց դարձնել: Վեճը հասել է ծայրահեղության, երկու ընկերներ միմյանց վիրավորական խոսքեր են ասել:

— Ես սառնարյուն մարդ եմ, բայց այդ անխիղճը մի այնպիսի սատանայական ակնարկություն արեց, մի այնպիսի ածական տվեց քեզ, որ արյունս գլխիս խփեց, ես ուզում էի մինչև անգամ ապտակել նրան:

Խոսակցությունը տեղի ուներ Մսերյանի սենյակում: Իդեալիստը վրդովված ականջ էր դնում, սակայն խոսակցությանը չէր մասնակցում:

— Այժմ ի՞նչ կիրամայես անել, — դարձավ Դիմաքսյանը նրան:

— Կիրամայեմ, որ մրցումդ շարունակես:

— Առանց զենքի՞, միայնա՞կ: — Քո զենքը թող լինի ճշմարտությունը, եթե համոզված ես, որ քո կողմն է:

— Այդ կնշանակե երկաթե պատը եղունգներով փորել:

— Փորի՛ր, բայց մի հրաժարվիլ գործից:

— Ես չեմ հրաժարվիլ, բայց իրանք կհրաժարեցնեն:

— Խելոք մարդիկ նրանց վարմունքը կհամարեն բռնություն:

— Իսկ ես կասեմ, — մեջ մտավ բժիշկ Սալամբեկյանը — որ խելոք մարդիկ կծիծաղեն Արսենի վրա: Ասա՛ խնդրեմ, քո կարծիքով, ովքե՞ր են այդ խելոք ասածներդ: Չլինի՞ թե քեզ և ինձ ես համարում. երեսիդ խաչակնքիր ու մեղա ե՛կ: Այո՛, մեծապատիվ պարոն օպտիմիստ-իդեալիստ, խելոքը նա է, ով որ յուր բարեկամի ոտների տակ ձմերուկի կճեպ է դնում, որ նա մի լավ սարտոմորտալ անի: Այսպես է անում ընկերը ընկերոջը, իսկ թշնամիները, Ինյաթյանները և նրանց նմանները, գիտե՞ս ինչ են անում: Նրանք հասարակության մեջ տարածում են, թե Դիմաքսյանը կաշառված դավաճան է, հասկանո՞ւմ ես ինչի մասին է խոսքս...

— Ինյաթյա՞նը, իմ մասի՞ն, — գոչեց Դիմաքսյանը խեղդված ձայնով:

Բուռն կատաղությունը դուրս խլեց նրա կրծքից մի երկարատև դառն ծիծաղ: Ձեռը խփելով ճակատին, նա ուժասպառ նստեց աթոռի վրա, կրկնելով.

— Ե՞ս դավաճան, ազգավաճա՞ն...

Անցել էին մի քանի օրեր այդ խոսակցությունից: Դիմաքսյանը տանը նստած խորհում էր յուր անելիքի մասին: Տոն օր էր: Հանկարծ նա լուսամուտի առջև, պատշգամբի վրա, տեսավ մի խումբ աշակերտներ, որ, միմյանց ուսերի վրայով գլուխները բարձրացրած, նայում էին դեպի ներս: Նա դուրս եկավ և հարցրեց, ինչ են կամենում:

— Բողոք ունենք, պարոն տեսուչ:

— Մտե՛ք:

Միմյանց հետևից, ամաչելով ու քաշվելով, ներս մտան վեց պատանիներ տասնույոթից մինչև քսանուերկու տարեկան: Բոլորին էլ Դիմաքսյանը առանձին-առանձին ճանաչում էր ինչ որ խոսում ենք՝ ասում են Ինյաթյանին, նա էլ հայտնում է հոգաբարձուներին: Մենք ի՞նչ ենք անում, մենք ոչինչ չենք անում:

Հետո աշակերտները միմյանց հետևից պատմեցին մի քանի վրդովեցուցիչ դեպքեր: Անցյալ օրը Սարաֆյանը գիշերօթիկների համար թուփ էր գնել յուր փողով: Վերակացու Դիլբիյանը տեսել էր

Թե չէ, առել էր թուրքը նրա ձեռից և ամանով թափել Սարաֆյանի գլխին: Այսօր էլ Ինյաթյանը աշակերտներին ասել է. «Լսել եմ, խոսք եք կապել վերակացուներին ծեծելու, խառնակիչների ազգանունները ծոցատետրումս նշանակել եմ, պետք է հոգաբարձությանը հայտնեմ, որ բոլորին վռնդի դպրոցից»:

— Բայց ճշմարիտ է, կամեցե՞լ եք ծեծել:

— Մտքներովս էլ չի անցել, — պատասխանեց Մարաթյանը:

— Այո՛, մտքներովս էլ չի անցել, — կրկնեցին մյուսները:

— Մենք միայն Ջալբամյանի մասին ենք խոսել մեր մեջ: Պարոն տեսուչ, նա մաքուր մարդ չէ, անպիտան մարդ է, բայց ծեծելու մասին խոսք չի եղել:

— Այո՛, Ջալբամյանը անպիտան մարդ է:

— Կեղտոտ է:

— Անբարոյական է:

— Լավ, բավական է, — ընդհատեց Դիմաքսյանը մեղմ ձայնով, — շատ ուրախ եմ, որ ծեծելու մասին չեք մտածել: Դա վայրենություն կլիներ, այդ տեսակ բաներ երբեք չանեք:

Բայց պատգամավորները գրգռված էին: Նրանք միաբերան պահանջեցին, որ Ջալբամյանը հեռացվի դպրոցից. հակառակ դեպքում, ասացին, թե ստիպված կլինեն դիմել այդ վայրենի միջոցին:

— Այո, կծեծենք նրան:

— Անպատճառ կծեծենք:

— Կջարդենք:

— Եթե դուք թույլ կտաք: Այո՛, եթե դուք թույլ կտաք, պարո՛ն տեսուչ:

— Մենք ձեզանից ենք միայն վախենում: — Մենք միայն ձեզ ենք հարգում...

Մեկը, մի շիկահեր պատանի, մինչև անգամ բռունցքը սեղմելով, մի քանի քայլ առաջ դրեց այնպես, որ, կարծես, նույն վայրկյանին պատրաստ էր հարձակվել նույնիսկ Դիմաքսյանի վրա:

— Այն էլ ասա, այն էլ ասա, — շշուջացին մի քանիսը Մարաթյանի հետևից:

Առաջնորդ-պատգամավորը դարձյալ նայեց գդակին, շապիկի փեշերը ուղղեց և արտասանեց.

— Պարոն տեսուչ, մի բան էլ կա:

— Ի՞նչ է:

— Ձեզ վրա էլ լրտես է նշանակված:

— Ի՞նձ վրա, ո՞վ է նշանակել:

— Չենք իմանում, միայն դուք ինչ որ աշակերտների մոտ խոսում եք, պատմում են պարոն Ինյաթյանին:

Դիմաքսյանը չկարողացավ յուր գայրույթը թաքցնել, բայց, միևնույն ժամանակ, չհարցրեց, թե ով է յուր վրա լրտես նշանակված: Առհասարակ նա չթողեց այդ մասին երկար խոսել:

— Այժմ ինձանից ի՞նչ եք պահանջում,— հարցրեց նա:

— Խնդրում ենք, որ դուք մեզ պաշտպանեք: Մենք եթե միևնույն օրս անկարգություն չենք արել, ձեզ հարգելուց չենք արել: Մենք գիտենք, որ դուք մեզ սիրում եք, թույլ տվեք, պարոն տեսուչ, մենք նրանց կխրատենք:

— Այո՛, կխրատենք:

— Ձարդ ու...

— Սո՛ւս, լռեցե՛ք: Ի՞նչ ասացի ձեզ. երբեք թույլ չեմ տալ ձեզ այդ տեսակ վայրենություն: Եթե ինձ մոտ խորհրդի եք եկել, շատ շնորհակալ եմ: Այո՛, ես ձեզ սիրում եմ, ուրեմն դուք էլ լսեցեք իմ խորհուրդը և կատարեցեք: Ահա ինչ. գնացեք, հանգիստ շարունակեցեք ձեր դասերը, քննությունները վերջացրեք: Արձակուրդներից հետո, ես հուսով եմ, ձեր դրությունը կփոխվի:

Նա կամենում էր առժամանակ խաղաղացնել բորբոքված սրտերը, բայց այդ շատ էլ դյուրին բան չէր: Պատանի պատգամավորները այնչափ գրգռված էին, որ տեսչի հանդարտ հորդորները նրանց ավելի վրդովեցնում էին: Վերջապես Դիմաքսյանը խոստացավ անպատճառ և շուտով միջամտել հոգաբարձության առաջ նրանց մասին, և պատանիները հրաժեշտ տվեցին, կրկնելով:

«Ձեր խաթրու կհամբերենք»:

XI

Մի բանի օր անցած դպրոցում լուր տարածվեց, թե տեսուչը աշակերտներին հորդորում է ապստամբվել: Պատմում էին, թե այս նպատակով նա յուր մոտ է կանչել մի խումբ չարամիտ առաջավորներ և ապստամբության հրահանգը տվել:

Ինչպե՞ս պնդում էր, թե առաջին հարձակումը յուր վրա պետք է լինի, «վասն զի» Դիմաքսյանի գլխավոր հակառակորդն ինքն է: Նա ամեն ճիգ գործ է դրել այդ «խելացնորի անմիտ, վնասակար գաղափարների» առաջն առնելու: Նա կամեցել է դպրոցը «փրկել անկումից»: Շատ հասկանալի է, որ Դիմաքսյանը չպիտի մարսեր նրան: Բայց նա երկչոտ մարդ չէ, պատրաստ է «նահատակվել յուր համոզմունքների և նորագույն սերնդի փրկության» համար:

Վերակացու Ջալբամյանը բակի մի անկյունում գտել էր մի կույտ քարեր: Նա երդվում էր, թե խառնակիչներն են վաղօրոք այդ քարերը պատրաստել ապստամբության համար: Հինգերորդ դասատան լրտես Մարբազյանը երաշխավոր էր Ջալբամյանի ասածի ճշմարտությանը: Յուր կողմից նա հավատացնում էր, թե մի բանիսի մոտ միևնույն անգամ ատրճանակ է նկատել: Իսկապես նա վեցերորդ դասատան աշակերտ Աֆրիկյանի գրպանում մի բան նկատել էր, բայց հաստատ չգիտեր ատրճանակ էր, թե՞ վարունգ, որ Աֆրիկյանը շատ էր սիրում և միշտ գաղտնի ուտում էր:

Հոգաբարձությունը անմիջապես խառն նիստ հրավիրեց ուսուցիչների հետ: Երեկո էր, ամենքը սպասում էին նախագահի գալստյանը: Դիմաքսյանին ներկայացած վեց պատգամավորներին փակել էին առանձին-առանձին սենյակներում: Նրանց պետք է հարցուփորձի ենթարկեին ջուր-ջուր, ուստի անջատել էին միմյանցից, որպեսզի խոսք մեկ անելու միջոց չունենան:

Գիշերօթիկներին վաղօրոք քշել էին ննջարանները, դռները փակել էին և պահապան դրել մի հաստաբազուկ մշեցու, որ չգիտեր, թե այդ ինչ իրարանցում է սկսվել: Հայրենիքի տխուր վիճակից

վշտացած հայաստանցին այնքան ծարավ էր թշնամու արյունին, որ երևակայում էր, թե ամեն մի գիշերօթիկ մի եգիպտացի է: Եվ, կարծես, պատրաստ էր մահակը «զարնել» այն գլխին, որ կհանդգներ դռներից դուրս ցցվել:

Նիստին հրավիրվածները շփոթման մեջ էին: Շտապով անցնում էին մի սենյակից մյուս սենյակ, խորհրդավոր կերպով միմյանց ականջին շշնջալով ապստամբության մանրամասն պարագաներ:

Վեֆիյանը չափից դուրս վախեցած էր: Ինչպե՞ս էր նրան հավատացրել էր, թե ապստամբության հրահանգի մեջ նրա անունը երկրորդ տեղն է բռնում: Նա հերթակալ էր: Իբրև թե «չարամիտները» պետք է սպասեին նրա գալստյանը և Ինչպե՞ս էր նրան հարվածեին:

— Ի՛նչ հանդգնություն, ի՛նչ հանդգնություն, — կրկնում էր նա անդադար, — բայց ինչպե՞ս բաց արեցիք դավադրությունը, պատմեցե՛ք, պատմեցե՛ք:

Սակայն ոչ ոք հաստատ չգիտեր, թե «դավադրություն» եղե՞լ է, թե՞ չէ: Բանն այն էր իսկապես, որ նախընթաց օրը վերակացու Ջալբամյանը Մարաբյանից հարցրել էր, արդյոք ինչո՞ւ երկու օր առաջ նա յուր ընկերների հետ ներկայացել էր տեսչին: Մարաբյանին այդ հարցը շփոթեցրել էր, որովհետև նա երևակայել չէր կարող, թե յուր պատգամավորությունը, բացի հինգ աշակերտներից, ուրիշ մեկին հայտնի է: Ջալբամյանը ստիպել էր նրան խոստովանվել, սպառնացել էր և վերջը, տեսնելով, որ ոչինչ չի ազդում, մի կեղտոտ հիշոց էր տվել Մարաբյանին: Տաքարյուն պատանին, չկարողանալով իրան զսպել, ապտակել էր կոպիտ վերակացվին, ավելացնելով.

«Ձեզ բոլորիդ էլ պետք է այսպես պատժենք»:

Ջալբամյանը աղմուկ էր բարձրացրել և ամենքին համոզել, որ ահագին դավադրություն կա աշակերտների մեջ ուսուցիչների և հոգաբարձության դեմ:

Բարաբյանը շատ սառն էր պահում իրան: Նա ընդդեմ էր ամեն մի ծայրահեղ միջոցի: Նա ասում էր, թե «մտքերի խառնակության ժամանակ սառնասրտությունը ամենազորեղ զենքն է մարդու համար»: Նա պնդում էր, որ ամեն ինչ պետք է գաղտնի կերպով անել, գործը չպիտի հռչակել, եթե ոչ «դպրոցի ճակատագիրը կարող է վտանգի ենթարկվել»: Սակայն Վեֆիյանը, Ամբակում Աֆանասևիչը և ուրիշները համոզել էին նախագահին, որ տեսչին հրավիրե ժողովի նիստին, ամենքի առաջ հարցուփորձ անե ու հետո հարկմանե:

«Ի՛նչ երևելի տեսարան, ի՛նչ էֆեկտ — մտածում էր Վեֆիյանը — տեսնել Դիմաբայանին մեղադրյալի նստարանի վրա, ամոթահար և ճնշված յուր հանցանքի ծանրության տակ»:

Սկզբում Դիմաբայանը զարմացած և շփոթված էր: Նա լսել էր անհեթեթ լուրը, բայց խառն ժողովի մասին տեղեկություն չուներ:

Նրան վերին աստիճանի քաղաքավարի կերպով հրավիրեցին նստել ընդհանուր սեղանի շուրջը, որ ծածկված էր կանաչ մահուդով: Բայց նա հասկացել էր բանի էությունը, գիտեր, որ ամենքը իրան մեղադրյալ են համարում: Նա մի կես-արհամարհական և կես-բարկացկոտ հայացք ձգեց հանդիսավոր ժողովի վրա, և մի աթոռ վերցնելով, նստեց ժողովից հեռու, պատի տակ:

Նախագահը յուր դեմքին տալով լուրջ, բայց ներողամիտ արտահայտություն, մի համառոտ ճառով բացատրեց ժողովի նպատակը:

— Ոչ վասն պատժելու զմեղավորս, այլ վասն ամբառնալու զմեղս, — ավարտեց նա յուր ատենաբանությունը:

Դիմաբայանը լուռ լսում էր: Այժմ նա բոլորովին հանգիստ էր, այնպես, որպես երբեք չէր եղել այդ մարդկանց ներկայությամբ: Նրան չէր վրդովեցնում մեղադրյալի վիճակը, որի մեջ դրել էին նրան:

Նա այդ բանի վրա մտքում ծիծաղում էր: Նրան զայրացնում էր այդ հասարակական ներկայացուցիչների վարմունքը, առհասարակ, որպես վարմունք:

Երբ նրան հարցրին — արդյոք ճի՞շտ է, որ նա դրդել է աշակերտներին ապստամբվել — գլուխը ցավակցաբար շարժելով, արտասանեց.

— Եթե իմ պատասխանը ձեզ գոհացներ, անկասկած այս ժողովը տեղի չպիտի ունենար:

— Մեկիկ-մեկիկ առաջ բերեք հանցավորներին,— հրամայեց նախագահը:

Ջալբամյանը աներևութացավ և մի րոպե չանցած ներս բերեց մի տասնութ տարեկան պատանի: Դա վեց պատգամավորներից մեկն էր:

— Այդ դո՞ւ ես, Դարբինյան. ճանաչում եմ, որոյակ, պատմի՛ր հանցանքը:

Տիրեց ընդհանուր լռություն: Երեսուն ու երեք հայացքներ միաժամանակ բևեռվեցին պատանիի վրա: Հանդիսավոր ժողովը նրան շփոթեցրեց: Նա գունատ էր, կարմրեց, դողաց և միայն կարողացավ արտասանել.

— Ներեցե՛ք...

— Կներենք, որդի, ասա մեղքդ, մի վախենար: Մենք քեզի չենք մեղադրիլ, դու տհաս ես, «զի ոչ գիտես զոր ինչ գործես»: Անշուշտ քեզի այլ հորդորողներ եղել են, հիշատակիր անունները, տեսնենք:

— Ես չգիտեմ, ես չեմ խոսել, Մարաթյանը և Աբիկյանը գիտեն...

— Երեք օր առաջ, այսինքն ամսույս վեցին, օրն հինգշաբթի, առավոտյան տասն ու մեկ ժամն տասներկու ու կես ժամը ումի մոտ եղել եք:

— Պարոն տեսչի մոտ:

— Այսպես: Պարոն քարտուղար. «եղել ենք պարոն տեսուչի մոտ»:

— Ինչո՞ւ համար եկել եք այնտեղ:

— Բողոքելու:

— Ումի՞ դեմ:

— Վերակացուների: — Այսպես: Պարոն քարտուղար. «բողոքելու վերակացուների դեմ»:

Վեթիյանը ինչպես իրավաբան-փաստաբան հարկ համարեց նախագահի խոսքը ընդհատել: Նա մի քանի շեշտակի հարցեր տվեց մեղադրյալին: Պատանին այնքան շփոթվեց, որ ամեն քայլում ինքը իրան հակասում էր: Վերջապես, նա արտասվեց: Թևից բռնելով՝ նրան դուրս տարեցին:

Երկրորդ պատգամավորը եղելությունը պատմեց ավելի անխռով: Որքան նրան զանազան հարցերով նեղն էին գցում, միշտ կրկնում էր.

— Պարոն տեսուչը մեզ խրատում էր հանգիստ մնալ:

Այդ միջոցին տեսուչը այնպես էր նստել, որ քննվողները չգիտեին անգամ, թե նա ներկա է:

Նույնը կրկնեցին երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ աշակերտները:

Վերջապես, հերթը հասավ գլխավոր պատգամավորին: Մարաթյանը անվեհեր ներս եկավ, գլուխը բարձր պահած, հպարտ, ինչպես վայել էր օրվա հերոսին: Երևում էր, որ նա արդեն ամեն պատիժ աչքի առաջ էր առել: Ուստի իրան տված քննական հարցերին նա պատասխանում էր համարձակ, աներկյուղ և մինչև անգամ կոպիտ եղանակով: Երբ հարցրին տեսչի մասին, նա դրականապես պատասխանեց.

— Եթե պարոն տեսուչը չլիներ, մենք անպատճառ պետք է ապստամբվեինք:

Ժողովը շնջեց: Վեբիյանը փսփսաց Բարաթյանի ականջին. «Ամենքը կաշառված են»:

Այնինչ Մարաթյանը, դառնալով իրան ներս բերող վերակացվին, ավելացրեց:

— Շնորհակալ եղեք պարոն Դիմաթյանից, որ մի ապտակով միայն ազատվեցիք, թե չէ ձեր ոսկորները ջարդուփշուր պետք է անեինք...

— Դո՛ւրս տարեք Բեհեղզեբուղի զավակին,— գոչեց նախագահը համբերությունը հատած: Վերակացուն հանդուգն աշակերտին դուրս մղեց: Ժողովականները շփոթված նայում էին միմյանց:

Վեբիյանը մինչև դռները աչքերով ուղեկցեց աշակերտին: Նա վախենում էր, մի գուցե Մարաթյանը գրպանում մի բան ունի և իսկույն կարծակի նրա գլխին: Հետո նա լուսամուտին նայեց և տեղը փոխեց. չէ՞ որ ապստամբը կարող էր դրսից քարեր արձակել:

— Պարոն քարտուղար, «ձեր ոսկորները ջարդուփշուր կանեինք» բառերը չմոռանաք: Այժմ, գերամեծար տյարք, կարծեմ այսօրվա արտաքո կարգի նիստը պետք է ավարտված համարել:

Դիմաթյանը նստած էր դեռ լուռ, ոչինչ չէր ասում: Նա գլուխը հպարտ պահած՝ հեզկորեն ժպտում էր և արհամարհական հայացք ձգում յուր նախկին ընկերակիցների վրա:

Բարաթյանը, որ ամոթահար էր եղել, մտածում էր ինչպես մի կերպ դուրս գա անհարմար դրուկայունից:

— Սրբազան՝ հայր,— արտասանեց նա, որքան կարող էր յուր դեմքին տխուր լրջություն տալով,— նախքան ժողովը արձակելը, պետք է հարգելի տեսչին խնդրել, որ ներկա թյուրիմացությունը բացատրե: Այո՛, ես կարծում եմ, որ այս բոլորը թյուրիմացություն է, ուրիշ ոչինչ: Մեր հոգեկան տրամադրությանը և մեր բարի նպատակին անտեղյակ մարդը կարող է կարծել, որ այստեղ մենք մի տեսակ դատավորներ ենք, իսկ մեծապատիվ պարոն Դիմաթյանը մեղադրյալ: Այնինչ՝ ոչ դատաստան կա և ոչ քննություն: Մեր բոլորի ցանկությունը մի բան է. վերացնել մեր ազգային թանկագին հիմնարկությունից մի անգամ ընդմիջտ բոլոր անհաճո երկպառակությունները: Ես համոզված եմ, որ մեր մեծապատիվ պարոն տեսուչը մեզանից ավելի է փափագում, որ այս հիմնարկությունը ազատ լինի տխուր անցքերից: Ուրեմն, խնդրենք հարգելի պարոն Դիմաթյանին, որ նա մեզ մի ելք ցույց տա:

Այդ միջոցին Դիմաթյանը ոտքի էր կանգնել: Նրա աչքերի մեջ փայլում էր կատաղությունը կծու հեզկության հետ: Նրա երեսի բոլոր մկանունները դողում էին:

Ամենքը նայեցին նրա կողմը: Վեբիյանը ինչ-որ շնջաց նախագահի ականջին: Նախագահը նայեց Բարաթյանի երեսին, և նրանք հայացքներով խոսեցին միմյանց հետ:

Խնդիրն այն էր, որ ամենքը անախորժ դրուկայան մեջ էին, ամենքը զգում էին մի տեսակ ամոթ Դիմաթյանից և չգիտեին, ինչպես վերջ տալ տեսարանին:

Այնինչ Դիմաքայանը, խորին արհամարհանքով լսելով Բարաթյանի ասածները, քանի մի վայրկյան լուռ նայեց ամբողջ ժողովին և ապա զորեղ և խրոխտ ձայնով արտասանեց.

— Ողորմելիներ՛ր:

Այս մի հատիկ բառը, արձակված վրդովված և աներկյուղ կրծքից, ցնցեց ամենքին, կաշկանդեց բոլորի ուշքը: Մեղադրվածը վայրկենաբար նրանց աչքում փոխվեց մի զորավոր տիտանի, որ ինչպես մարմնացած վրիժառու էր կանգնել էր նրանց գլխին, աչքերից կայծեր ցայտեցնելով:

— Ողորմելիներ՛ր,— կրկնեց նա,— ի՞նչ էիք կամենում. պատժե՞լ ինձ, թե՞ պաշտպանել դպրոցը: Արդյոք, ի՞նչ մի չար վտանգից կամ ո՞ւմ դեմ էիք ուզում պաշտպանել — մի խումբ տկար պատանիների՞: Ի՞նչ է նրանց մեղքը, միթե այն, որ չե՞ն դիմանում դպրոցում տիրող բռնություններին, վրդովվո՞ւմ են ընկերական զրպարտությունների, քսության և լրտեսության դեմ: Եթե դա է նրանց մեղքը, այսօրվա նիստը մի անջնջելի արատ կմնա թե՛ հոգաբարձության և թե՛ ուսուցչական այս խմբի վրա: Ինձանից պահանջում են, որ ես խոսեմ: Ես գիտեմ այդ առաջարկությունը ինչ զգացմունքներից է թելադրվում: Քողը շատ թափանցիկ է, և նրա տակից երևում է սուտ քաղաքագիտության պատկերը: Կամենում եք, որ ես, ինչպես մեղադրված, պաշտպանե՞մ ինքս ինձ: Երբեք իմ հակառակորդները այդ պատվին չեն արժանանալ: Կարծում եք, ես ինձ վիրավորվա՞ծ եմ համարում: Քավ լիցի: Իմ հակառակորդները պարզ տեսնում են, որ իրանց նետը նպատակին չհասավ: Մի քանի անչափահաս, անփորձ, անպաշտպան պատանիներ նրանց ստիպեցին ամաչել, կարմրել: Օօ՛, որքան նրանք այս րոպեիս խղճալի են նույնիսկ իրանց աչքում...

Նախագահը զանգահարելով, ճառախոսին «կարգի» հրավիրեց: Դիմաքայանը թաշկինակով սրբեց ճակատի քրտինքը և, հպարտությամբ նայելով ժողովին, շարունակեց.

— Այսպես, ուրեմն, իմ հակառակորդները իրանք իրանց պատասխանը ստացան: Նրանք տեսան, որ ոչ մի մեքենայություն ինձ չի կարող արատավորել, միայն կարող է կորստի ենթարկել մի ամբողջ հիմնարկություն: Բայց ի՞նչ փույթ նրանց դպրոցի վիճակը, նրանց միակ նպատակն է ինձ հաղթված և ստորացած տեսնել... Ես չեմ կամենում ավելի խոսել: Սակայն ներեցե՛ք, այսօրվա եղելությունը ես վարագույրի հետևում չեմ թողնիլ: Ասպարեզ կհանեմ այն յուր բոլոր մանրամասնություններով: Կարծում եք, վրեժխնդիր լինելո՞ւ համար: Ոչ: Ես այդ կանեմ, որպեսզի մեր միամիտ հասարակությունը ճանաչի այն մարդկանց, որոնց յուր գործերի ղեկավար է ընտրում, որոնց ձայնին ականջ է դնում և որոնց մտքերին շատ անգամ ծափահարում է: Գալով իմ պաշտոնին, ինձ շատ լավ հայտնի է իմ հակառակորդների նպատակը: Նրանք փափագում են, որ ես կամավոր կերպով հեռանամ կռվի ասպարեզից, որպեսզի հետևիցս զվարճանան, ծիծաղեն: Բայց հայտնում եմ այդ պարոններին. ես իմ ազատ կամքով երբեք չեմ հեռանալ իմ պաշտոնից, մինչև հոգաբարձությունը ինքը ինձ չասի, «հեռացիր, որովհետև դու վնասակար ես մեզ համար»:

Արտասանելով այս խոսքերը, նա մի անգամ էլ արհամարհանքով և զզվանքով նայեց յուր նախկին ընկերների երեսին: Հետո ծանր, հպարտ և հանդարտ քայլերով, միայն սաստիկ գունատված, նա դուրս եկավ դահլիճից:

Նույն վայրկյանին գերմանական մանկավարժ Բնյաթյանի դեմքի վրա փայլեց մի ուրախ ժպիտ:

Չնայելով Դիմաքայանի սպառնալիքին, հետևյալ օրը հոգաբարձությունը առանձին նիստում վճռեց նրան թողնել յուր պաշտոնում մինչև պայմանավորված ժամանակի լրանալը, այսինքն մի տարի: Այսպիսով նա կամեցավ մեղմացնել տեսչի սիրտը, որ սա եղելությունը հրապարակ չհանի:

Բայց մի շաբաթ անցած դուրս եկավ Դիմաքայանի մերկացնող գրուբայունը վեց աշակերտների դպրոցից արձակելու մասին:

Չոգաբարձությունը պատասխանեց նրան սառն պաշտոնական ձևով: Երևում էր, նա աշխատում էր իրողությունը բողարկել: Փաստեր չէր բերում, հակառակորդի ասածը հերքում էր խոսքերով:

Բայց ասպարեզ եկավ Վեֆիյանը և կռիվը այլ կերպարանք ստացավ:

Դիմաքայանն այժմ բուրրովին ընտելացել էր անձնական հարվածներին: Հակառակորդների հարձակումները նրան չէին վշտացնում, այլ գրգռում էին, նրա բորբոքված սրտի մեջ ավելացնելով կիզանուտ հեղուկը: Ամեն կերպ աշխատում էին նրան ցույց տալ իբրև մի վնասակար, անաստված, կործանիչ մարդ, որից մեծ վտանգ է սպառնում հասարակությանը:

Խնդիրը միայն դպրոցի մասին չէր: Մասնավորից սկսելով, Դիմաքայանն այժմ հարվածում էր հասարակական ընդհանուր ախտերը: Առանձին ախորժակով և կատաղությամբ նա մերկացնում էր կրթված դասի սխալ և վնասակար ուղղությունը, միշտ իբրև օրինակ աչքի առաջ ունենալով Բարաթյանին և Վեֆիյանին: Այժմ նրա կռիվը հասարակության դեմ էր:

Այսպես անցան ամիսներ, անցան ամբողջ աշունն ու ձմեռը: Վերջապես, հասավ գարունը և հարցաքննություններից հետո Դիմաքայանն արձակվեց պաշտոնից: Նրա տեղը նշանակվեց Ինյաթյանը:

Նույն միջոցին Դիմաքայանը դարձյալ հեռագիր ստացավ, թե հայրը մահամերձ հիվանդ է:

Նա շտապվեց հայրենիք և այս անգամ ծերունուն մեռած գտավ: Քույրերը հանգուցյալի թաղումը մի քանի օրով հետաձգել էին, սպասելով իրանց եղբոր գալստյանը:

Երեք օր տևեց սգավոր հանդեսը: Առավոտ երեկո քաղաքացիները խումբ-խումբ գալիս էին՝ իրանց ցավակցությունն Արսենին հայտնելու: Վերջապես, ընդհատվեցին ձանձրալի այցելությունները, և որբացած որդին ժամանակ ունեցավ հետաքրքրվելու հոր գործերով:

Հանգուցյալը կտակ չէր թողել:

Նա մինչև հետին շունչը չէր հավատացել մահվանը և մինչև անգամ կռվել էր նրա մասին խոսողների հետ:

Աղջկերանց հետ նա տեսակցության էր ունեցել մեռնելու նախընթաց օրը: Ոչ մի խոսք չէր ասել նրանց յուր կարողության մասին: Մեռնելուց մի ժամ առաջ հիշել էր Արսենին, մեղադրելով նրան, թե մոռացել է ծերունի հորը: Նույն ժամին նա վռնդել էր բժշկին, բարկանալով, որ նրա դեղերը չեն ազդում: Հոգեվարքի ժամանակ կռվել էր մահվան դեմ, հայիոյել էր նրան ամեն տեսակ խոսքերով: Քահանան կանչվել էր վերջին րոպեին, սուրբ հաղորդությունը գդալով էին անել հանգուցյալի կոկորդը:

Այս բուրրը արտասուքն աչքերին պատմեց նրա ավագ քույրը, կրկնելով...

«Համառ մարդ էր, համառ էլ մեռավ»:

Երկու շաբաթվա ընթացքում Դիմաքայանի համար պարզվեց գործերի դրությունը: Երկաթյա սնդուկի մեջ, բացի հին մուրհակներից և մի քանի կապ պայմանագրերից, նա ոչինչ չգտավ: Պարզ էր, որ հավատարիմ Սարիբեկի խոնավ ձեռը այնտեղ էլ մտել էր: Իսկ թե հանգուցյալը զուտ փող ունեցել էր, այդ երևաց նրա մի փոքրիկ ձեռատետրից, որ կառավարիչը մոռացել էր թաքցնել: Այնտեղ նշանակված էին ստացած եկամուտները և ծախսերը:

Անհետացել էին և այն բոլոր ոսկեղեններն ու ակնեղենները, որ մի ժամանակ Արսենի մոր զարդերն էին կազմում և որոնց ծերունին խնամքով պահում էր ինչպես մի սրբություն:

Կողոպուտը հաստատելու և հանցավորին պատմելու համար պետք էր դիմել դատաստանին: Տեղական փաստաբաններից մեկն առաջարկեց յուր ծառայությունը: Դիմաբայանը մերժեց: Նա զզվում էր դատաստանական գործերից և չէր ուզում ժամանակը զոհել անվերջ վեճերի: Բացի դրանից, նա խնայում էր Սարիբեկի ութ հոգուց բաղկացած ընտանիքին: Նա անմիջապես վռնդեց կողոպուչին, փորձեց ինքն անձամբ կառավարել գործերը: Սակայն քիչ ժամանակ անցած տեսավ յուր տնտեսական ապիկարությունը՝ նա՛, որ թերոհայով միայն գիտեր ինչ ասել է տնտեսություն:

Նա վճռեց սահմանափակել գործերը: Ժառանգությունը օրինական կերպով հաստատելուց հետո, կալվածների մի մասը, նվիրեց քույրերին: Այդպիսով նա ազատեց նրանց մի մշտական նախատինքից, որ խեղճ կանայք կրում էին ամուսիններից իրանց ժլատ հոր պատճառով:

Նրա եռանդուն միտքն անգործ չմնաց հայրենի քաղաքում: Նա ուսումնասիրում էր գավառական կյանքը, հավաքում էր տեղեկություններ ժողովրդի բարոյական վիճակի մասին: Ամեն օր նա շրջապատված էր տեղական երիտասարդներով, որոնք արդեն իրագործել էին նրա առաջին գալստյան ժամանակ առաջարկած ընկերությունը: Նրա նոր կռիվը մեծ հետաքրքրություն էր շարժել: Նրա կողմնակիցներն այժմ որոշ և ավելի ընդարձակ շրջան էին կազմում: Բայց շատացել էր և հակառակորդների թիվը:

Պատահել էին մի քանի խոշոր ընդհարումներ երկու հակառակորդ խմբերի մեջ: Նկատել էր, որ ինչ որ կատարվում է Թիֆլիսում, նույնն անդրադառնում է և փոքրիկ քաղաքների կյանքի վրա: Այստեղ ևս տիրում էին նույն երկպառակությունները բոլոր հասարակական խնդիրների մասին: Տարբերությունը միայն մեկ էր. կյանքը ավելի սահմանափակ լինելով, փոխադարձ խռովություններին է՛լ ավելի նեղ հոգի էր ներշնչում: Մարդիկ ավելի անտերողամիտ էին, ավելի կրքոտ և ավելի հիշաչար: Շատ անգամ վեճերը հասնում էին սարսափելի ծայրահեղության: Հակառակորդները պատրաստ էին մտքի պատերազմը փոխել բռունցքի կռվի և միմյանց գանգը ջարդել և դուրս թափել այնտեղից այն ուղեղը, որ հանդգնում էր ուրիշ կերպ դատել քան թե իրանցը:

Այս հանգամանքը Դիմաբայանի համար հետաքրքրական էր յուր բնորոշ կողմերով: Նա տեսնում էր, որ մարդը որքան քիչ է կրթված, այնքան քիչ է համբերող, այնքան ավելի կատաղի է, սակայն, միևնույն ժամանակ, այնքան ավելի պարզ և անկեղծ է յուր համակրության և հակակրության մեջ: Բայց ամենահետաքրքրականը նրա համար ուրիշ բան էր: Նա նկատում էր հասարակության մեջ մի նոր երևույթ, այն է՝ կռիվ երկու սերունդների մեջ — հնի և նորի: Դա հայրերի և զավակների կռիվ էր: Մի կռիվ, որ հայ կյանքի մեջ առաջին անգամն էր երևան գալիս այնպիսի որոշ կերպով:

Եվ երբեմն յուր առանձնության մեջ նա մտածում էր, արդյոք ի՞նչ հետևանք կունենա այդ բոլորը: Նրա առջև պատկերանում էր կյանքի մի բարոյական քառու, ուր առաջին հայացքով անհնարին էր մի բան որոշել: Որդին դիմադրում է հորը, աշակերտն ապստամբվում է ուսուցչի դեմ, ամեն տեղ թարմը, նորաբույսը և կենդանին բողբոլում են և դիմադրում են հնին ու թմրածին:

Արդյոք այդպիսի ճյուղերը չե՞ն բաժանվիլ արմատից, և դարավոր բունը հանկարծ չի՞ չորանալ:

Այս միտքը վայրկենաբար սարսափեցնում էր նրան: Նա սկսում էր վախենալ ծագած պատերազմից:

Բայց անցողիկ երկյուղը տեղի էր տալիս վարդագույն հույսերին: Երևակայությունն առաջնորդում էր նրան դեպի մի բարվոք ապագա: Այստեղ նրա մեջ երևան էր գալիս մի տեսակ օպտիմիստ և իդեալիստ Մսերյան, սակայն այլ գույներով: Նա լիովին իրագործված չէր նախագուշակում մարդկության լավագույն մասի իդեալը: Նրա խելքը դատում էր համեմատական մեթոդով: Նա տեսնում էր մի անընդհատ, հարատև պատերազմ դարերի ընթացքում, սերնդից սերունդ և սերունդների մեջ: Երբեք չի դադարել հնի և նորի այդ պատերազմը, կփոխվեն միայն մարդիկ,

կփոխվեն նրանց զենքերը, փոխադարձ դիմադրության եղանակը և միջոցները: Բայց միշտ հաջորդ սերունդը յուր կյանքի քաղաքակիրթ կողմերով կգերազանցի նախնիքաց սերնդից... և այսպես անվերջ...

Կրկին նա ոգևորվում էր, կրկին սիրտը լցվում էր քարոզելու, գործելու և անընդհատ մաքառելու անհուն եռանդով և ձգտումներով:

Ձմեռվա վերջին նա կամեցավ հեռանալ հայրենի քաղաքից: Նրան զուտ փող էր հարկավոր ապրելու և գործելու համար: Նա ծախեց հայրական կալվածներից մի փոքրիկը: մյուսների կառավարությունը հանձնեց Հաբիգյան ազգանունով մի երիտասարդի: Դա նրա նախկին ընկերներից մեկն էր, որ մասնագիտաբար ուսումնասիրել էր գյուղատնտեսությունը: Նա լիազոր իրավունք տվեց Հաբիգյանին կառավարել յուր կալվածներն ինչպես կամենում է, եկամտից մի որոշ տոկոսիք հատկացնելով նրան:

Նա վերադարձավ Թիֆլիս: Այստեղ նրա բացակայության ժամանակ կողմակիցները շարունակել էին ընդդիմադրել հակառակորդներին կյանքի զանազան խնդիրներում: Բայց կռիվն առաջվա եռանդով չէր կատարվել:

Մսերյանը բարկացած պատմեց, թե երևան են եկել անկոչ պաշտպաններ, որոնք իրանց տգիտության շնորհիվ գործին ավելի վնասում են, քան օգնում:

— Ոչինչ,— ասում էր նա,— ինձ համար այնքան ատելի և ոչինչ այնքան վտանգավոր չէ, որքան տխմարությունն իմաստունի դիմակով: Ամենաբարձր գաղափարը տգետի շրթունքներից կարող է ծաղրելի հնչել: Չորեք գործի համար զորավոր զենք է հարկավոր: Չգուշացիր անմիտներից, մի՛ հավատալ անկիրթների խելքին և ոչ էլ անկեղծությանը: Բարոյական անխախտ սկզբունքները ձեռք են բերվում միայն մտքի հարատև գործունեությամբ: Տգետի օրենքը նախապաշարմունքներն են և արտաքին ուժը: Լուսամիտ մարդու ղեկավարը միմիայն յուր խելքն է և սիրտը: Մի հաստատամիտ, կրթված, զարգացած, մտածող բարեկամիդ գերադասիր հարյուրավոր թերհաս անկիրթ պաշտպաններից:

Այդ կարճ միջոցում իդեալիստը բավական ծերացել էր: Նրա մազերը ավելի ճերմակել էին, երեսի խորշերը շատացել: Նա հաղորդեց, թե առաջիկա քաղաքային ընտրություններին կողմակիցները մտադիր են Դիմաքսյանին առաջարկել, որ յուր քվետուփը գնի: Տուցակ է կազմված և նրա անունն էլ մտցրած է ընտրելի իրավասուների շարքը: Դիմաքսյանը պատասխանեց, թե ցանկություն չունե քաղաքային գործերի մեջ խառնվել, թեև առաջ ձգտում էր:

— Ես էլ խորհուրդ չէի տալ,— ասաց Մսերյանը,— լավ է մի գործի ծառայել, և լավ ծառայել, քան թե ուժերը ցրել մի խառնիճաղանջ հասարակության մեջ:

Իդեալիստը, ի միջի այլոց, հայտնեց, թե օրիորդ Կարինյանը արտասահմանից վերադարձել է:

— Այո՞: Ինչպե՞ս է, փոխվե՞լ է,— հարցրեց Դիմաքսյանը:

— Շա՛տ:

— Մի՞թե:

— Ուզում եմ ասել ավելի լավացել է, թե՛ արտաքուստ և թե՛ հոգով ու սրտով: Այո՛, նա այժմ ինձ ավելի է դուր գալիս:

Վերջին դարձվածը Մսերյանը արտասանեց ձայնը ցածրացնելով, կարծես, ինքն յուր համար: Հանկարծ նա ընդհատեց խոսքը օրիորդի մասին և դարձավ ուրիշ բաների:

Դիմաքայանը նայեց նրա երեսին և նրա աչքերի մեջ նկատեց մի անսովոր բան...

XIII

Մի անգամ Մսերյանը Դիմաքայանին խնդրեց միասին այցելել Կարինյանին:

Օրիորդը բնակվում էր նույն տանը և նույն պառավ տատի և այրի հորաքրոջ հետ:

— Ա՜՛, — շատ ուրախ եմ, — գոչեց նա, դուրս գալով պատշգամբ հյուրերին դիմավորելու: Արդարև, նա փոխվել էր արտաքուստ: Նրա առաջվա նիհար այտերը լցվել էին, դեմքի գույնը ավելի պարզվել էր: Սովորական մռայլությունը տեղի էր տվել աշխուժության և կենդանության: Նա դարձել էր ավելի արագաշարժ, ավելի համարձակ, միևնույն ժամանակ, նրա ձևերն ավելի տաշվել և կրթվել էին: Այս փոփոխությունը Դիմաքայանը վերագրեց եվրոպական ազատ կյանքի ազդեցությանը: Հիշեց, թե ինչպես ինքն էլ աշխույժ և կենդանի էր այնտեղից վերադառնալիս և որքան այժմ ասիական կյանքի ճնշող պայմաններն ազդել են յուր վրա:

Պառավը մյուս սենյակում հիվանդ պառկած տնօրենքում էր: Այրի Բոլումբաշյանը դարձյալ տանը չէր: Բայց օրիորդը մենակ չէր: Նրա մոտ հյուր կար, և այդ հյուրն էր տիկին Բախտամյանը, որ և շատ զարմացրեց Դիմաքայանին: Նրանց բարևեցին ինչպես հին ծանոթներ: Հետո տիկինը, թույլ տալով, որ օրիորդը վերջացնի յուր հյուրերի հետ սովորական հարցուփորձը, դարձավ Դիմաքայանին:

— Ես եկել եմ Աշխենին մի առաջարկություն անելու, հույս ունեմ, պարոններ, դուք էլ ինձ կօգնեք:

Այստեղ Դիմաքայանն առաջին անգամ իմացավ, որ Կարինյանը տիկին Բախտամյանի մորաքրոջ աղջիկն է: Կարմրախայտ այտերին լուրջ արտահայտություն տալով, տիկինն ասաց, թե կանանց ընկերությունն ուզում է աղքատ աղջկանց համար ուսումնարան բաց անել: Եկել է օրիորդին առաջարկելու, որ նա հանձն առնի տեսչուհու պաշտոնը: Բայց օրիորդը մերժում է:

— Յուր քրոջ խոսքը չի հարգում, ձեր խոսքն անպատճառ կհարգի, օգնեցե՛ք ինձ, պարոն Դիմաքայան: Բայց ես շատ նեղացած եմ ձեզ վրա: Առաջինը, ինչո՞ւ մեր տունը չեք գալիս, երկրորդ, ինչո՞ւ մեր ընկերությունը չեք պաշտպանում մի քանի անկիրթ գրչակների դեմ: Ախ, ի՞նչ գռեհիկ են այդ լրագիր մրտոողներն, օգնելու փոխարեն մեզ ծաղրում են ու հալածում: Ի՞նչ լավ կլիներ, պարոն Դիմաքայան, եթե մի փոքր տրորեիք այդ մարդկանց քիթը: Խեղճ կանայք, խեղճ կանայք, այսպես է ձեր բախտը... Օ՛՞, եթե իմանաք ի՞նչքան ենք չարչարվում: Հիմա էլ ուսումնարանի հոգսը զգեցին ինձ վրա: Աշխեն, հոգիս, ե՛կ հանձն առ, աստված սիրես: Պարոն Դիմաքայան, խոսեցե՛ք, համոզեցե՛ք...

Վերջապես, նա մի քանի վայրկյան կանգ առավ: Այն ժամանակ օրիորդը բացատրեց, թե ինչու հանձն չէ առնում տեսչուհու պաշտոնը: Միթե չգիտե՞՞ն, թե ինչ նպատակով է նա գնացել արտասահման: Այժմ հասել է այդ նպատակն իրագործելու ժամանակը, և նա պետք է թողնի՞ յուր վաղուց երևակայած և փայփայած գործը: Բացի դրանից, նա ուզում է բոլորովին անկախ գործել, ինքն յուր պարապմունքի համար պատասխանատու լինել խղճի և հասարակության առջև:

Դիմաքայանը հավանեց օրիորդի վերջին պատճառաբանությունը: Ինչպես ամեն բանում, այստեղ էլ նրան գրավեց անհատի ազատ գործունեության սկզբունքը: Նա դարձավ տիկնոջը և ասաց, թե համակրելով օրիորդի նպատակին, դժբախտաբար, չէ կարող տիկնոջ առաջարկությունը պաշտպանել: Ամեն մարդ պետք է ծառայի այն գործին, որին ավելի է համակրում և այնպես ծառայի, ինչպես ինքն է ուզում:

Տիկնոջ դեմքի վրա երևաց դժգոհության նշան: Նա մտքում չարացավ Դիմաքայանի դեմ: Բանն այն էր, որ նա յուր ընկերուհիների մոտ պարծեցել էր, թե մեծ ազդեցություն ունե օրիորդ Կարինյանի

վրա և թե կարող է ինչ որ կամենա նրան անել տալ, որովհետև շատ երախտիք ունե նրա վրա: Իսկ ճշմարտությունը այն էր, որ մինչև օրհորդի արտասահման գնալը տիկինը գրեթե ոչինչ հարաբերություն չէր ունեցել նրա հետ: Այն ժամանակ նա չէր էլ ուզում ազգականուհի համարել մի օրհորդի, որ յուր աշխատանքով էր ապրում:

— Իհարկե, — դարձավ տիկինը օրհորդին, չկարողանալով զսպել ներքին մաղձը, — իմ խնդիրը ձեզ համար ոչինչ, քանի որ պարոն Դիմաքսյանը չի բարեհաճում քեզ խորհուրդ տալ...

Այս խոսքերի մեջ կար մի հետին իմաստ: Դիմաքսյանը հասկացավ և մի անզուսպ ատելություն զգաց դեպի այդ կինը, որի յուրաքանչյուր խոսքից բուրում էր կեղծություն և սնափառություն: Մանավանդ ատելի երևաց նրան տիկինը յուր հարուստ մետաքսյա հագուստով, որ բնավ չէր համապատասխանում նրա արվեստական լրջությանը:

— Խնդրեմ ծառային հրամայես մի կառք կանչել, — ասաց տիկինը օրհորդին, ոտքի կանգնելով, — ես ժամանակ չունեմ երկար խոսելու, մինչև կոկորդս գործերի մեջ թաղված եմ: Ուրեմն մերժո՞ւմ ես. շատ լավ, մնաս բարով, չեմ մոռանալ:

Եվ արհամարհանքով ու գոռոզությամբ ողջունելով Դիմաքսյանին և Մսերյանին, շտապով դուրս գնաց:

— Շատ լավ արեցիք հանձն չառիք, — ասաց Դիմաքսյանը օրհորդին:

— Բայց իմ մերժելը ինձ Էժան չի նստիլ:

— Ի՞նչպես:

— Ընկերության կառավարչուհիները կաշխատեն իմ գործին վնասել:

— Իսկ մենք կպաշտպանենք ձեր գեղեցիկ գործը, — ասաց Մսերյանը, որ ինքն էլ չգիտեր, թե ինչպես պետք է պաշտպանի:

Նրա համար այժմ Կարինյանը մի անգնահատելի գյուտ էր հայ կանանց շրջանում: Նա հիացած էր օրհորդի եռանդով և այն ոգևորությամբ, որ նա աշխատում էր իրագործել յուր փայփայած ձեռնարկությունը:

Նրա միտքը մանկական պարտեզի վիճակով զբաղված էր ոչ պակաս, քան օրհորդինը: Սրտի հաճույքով նա երևակայում էր Կարինյանին շրջապատված հարյուրավոր փոքրիկ էակներով, որոնց մատաղ հոգու մեջ պետք է ցաներ կրթության առաջին սերմերը: Որքա՞ն ազնիվ և նախանձելի էր այդ գործը նրա աչքում և ինչքան նա կցանկանար մի որևէ փոքրիկ դեր կատարել այդտեղ: Նա կկատարի նույնիսկ հասարակ վերակացվի պաշտոն, եթե միայն օրհորդը թույլ կտա:

Արդեն Կարինյանը թույլտվություն ստացել էր պարտեզը բանալու: Սակայն սկզբնական ծախքերի համար փող էր հարկավոր, և նա չունեւ: Նա վճռել էր յուր հայրական տան առջև գտնվող այգին գրավ դնել, բայց այդ բավական չէր. նա մասնավոր պարտքեր ուներ: Այս պատճառով օրհորդը հուսահատության մեջ էր: Դիմաքսյանը պատրաստ էր անմիջապես առաջարկել յուր օգնությունը, բայց չէր վստահանում: Մի գուցե դիպչեր նրա ինքնասիրությանը:

Մի անգամ նա յուր ցանկությունը հայտնեց Մսերյանին և խորհուրդ հարցրեց, արդյոք ինչ կերպ օրհորդին օգնի, որ վիրավորական չլինի:

— Ես շատ համակրում եմ նրա ձեռնարկությանը և շատ կցավեի, եթե միայն փողի պակասության պատճառով նա գլուխ չգար:

Խեղճ իդեալիստ: Նույն բոպեին նա զգաց փողի քաղցրությունը և ուժը այնպես, որ երբեք չէր զգացել: Ինչո՞ւ նրա գրպանը լիքը չէ, որ նա ինքը յուր կողմից օգնե օրհորդին: Առաջին անգամ նա յուր սրտում զգաց նախանձ դեպի Դիմաքայանի հարստությունը: Նա մինչև անգամ վրդովվեց: — Չեմ կարծում, որ օրհորդ Կարինյանը ումից և է պարտք վերցնի: Նա հպարտ է, նա կվիրավորվի, վերջապես, նա ուրիշների օգնությանը բնավ կարոտ էլ չէ:

Եվ այս խոսքերը արտասանվելիս իդեալիստի ձայնը դողաց արտահայտելով նրա հուզմունքը:

Դիմաքայանի համար այդ տարօրինակ խռովությունը դեռ անհասկանալի էր: Ուստի նա միամտաբար նկատեց.

— Դու այնպես ես պաշտպանում օրհորդին, որ, կարծես, ես վիրավորեցի նրան:

— Ես նրան հարգում եմ, հասկանո՞ւմ եմ, հարգում եմ...

— Միթե ես չե՞մ հարգում:

— Բայց դու... դու ուրիշ կերպ...

Հանկարծ նա սթափվեց, ուշքի եկավ, խոսքը ընդհատեց:

Խոսակցությունը տեղի ուներ Մսերյանի տանը: Նրանք ճաշից հետո նստած էին լուսամուտի առջև: Իդեալիստը անորոշ հայացքով նայում էր հեռավոր հորիզոնի վրա կուտակվող սև ամպերին: Նրա խորշոմած ճակատի վրա ընկերը նշմարեց մի տեսակ մռայլություն: Դա այն մշտական թախծությունը չէր, որ դրոշմված էր նրա դեմքին շատ վաղուց և որ երբեմն միայն սքողվում էր զվարթության բոպեներին:

Երբ Դիմաքայանը տուն վերադարձավ, միտքը շարունակ զբաղված էր Կարինյանի ձեռնարկությունով: Օրհորդի մտազբաղ կերպարանքը չէր հեռանում նրա աչքի առջևից: Իրավ, ճիշտ էր ասում Մսերյանը, նա փոխվել է, շատ է փոխվել: Նա այժմ տգեղ չէ երևում, մինչև անգամ սիրուն է դարձել: Նա խելոք է, եռանդուն է, աշխատասեր,— ահա հատկություններ, որ կարող են գրավել մտածող տղամարդին:

— Է՛հ, տերը նրա հետ, թող ինչ ուզում է լինի, ի՞նչ գործ ունե նրա հետ: Նա կամենում էր օգնել, Մսերյանը ասաց անկարելի է, «հպարտ է, օգնություն չի ընդունիլ»: Բայց ինչո՞ւ էր Մսերյանը վրդովված: Անշուշտ այդ մարդուն մի բան պատահել է և Դիմաքայանը չգիտե:

Փոքր-ինչ անցած նա մոռացավ օրհորդին էլ, Մսերյանին էլ և նրան տիրեց պարբերապես կրկնվող տխրությունը: Սարսափով, այո՛, կատարյալ սարսափով նա հիշեց, որ գարունը մոտենում է: Դարձյա՛լ նա պետք է ենթարկվի թախծալի հոգեկան մեևության տառապանքներին, դարձյա՛լ պետք է զգա սիրվելու բուռն պահանջ, դարձյա՛լ կյանքը պետք է ապարդյուն և ամայի թվա նրան... Այս մտատանջության միջոցին նրա առջև կենդանի պատկերացավ Գայանեն: Նրա կրծքից դուրս թռավ մի ծանր հառաչանք: Ահա նա յուր հրապուրիչ կապուտակ աչքերով: Ինչո՞ւ նա փոխվել է, ո՞ւր է նրա նախկին կենսական զվարթությունը, ինչո՞ւ նա այնքան նիհարել է, դալկացել և այնպես մելամաղձոտ է երևում «նրա» հետ թե թեև տված զբոսներիս:

Միթե նա դժբա՞խտ է:

XIV

Պյոտր Սոլովոնիչը մի զարմանալի հոգեկան այլափոխության էր ենթարկվել: Այդ զվարթ, բարեսիրտ, առույգ մարդու ամբողջ բնավորությունը կոտրվել էր և երկու մասի բաժանվել: Այժմ

Նրա մեջ բնակվում էին երկու միմյանց բոլորովին հակառակ մարդիկ — Ներքին և արտաքին, ընտանեկան և հասարակական: Տեսաին Պյոտր Սոլովոնիչը վերին աստիճանի դյուրագրգիռ էր, անհամբեր, ամենաչնչին բաների համար գոռացող, կռվարար, մինչև անգամ հայիոյող: Հասարակական Պյոտր Սոլովոնիչը համբերող էր, ամենքի հետ համաձայնվող, ոչ ոքի չհակառակող, շփոթվող և այնքան հեգ, որ ամենահեռավոր ծանոթներին անգամ զարմացնում էր: Նա ոչ միայն առաջվա պես տաք-տաք չէր վիճում քաղաքային գործերի մասին, այլև չէր պաշտպանում ոչ քաղաքագլխին, ոչ Ամբակում Աֆանասևիչին և ոչ էլ ինքն իրան, եթե մինչև անգամ երեսին հայիոյեին էլ: Բայց որ ամենազարմանալիս էր, շատ անգամ նա քաղաքային խորհրդի նիստերն էլ բաց էր թողնում: Օրվա մեծ մասը նա տանն էր լինում, ծխում էր, մտածում, ման գալիս և ինքն յուր հետ խոսում: Շարունակում էր լրագիրներ կարդալ, բայց այժմ ուրիշ կերպով: Առաջ նա պարտավորապես սկսում էր խորհրդին վերաբերվող գրվածներից և առհասարակ քաղաքային լուրերից: Այժմ նա նախ և առաջ ուշադրություն էր դարձնում չորրորդ երեսի վրա, ուր պատմում էին զանազան տարօրինակ դեպքեր, խորհրդավոր եղելություններ, ռոմանտիկական ինտրիգներ, գաղտնի սպանություններ և այլն, և այլն:

Երեկոները, հակառակ նախկին սովորության, նա կլուբ չէր գնում և ոչ էլ դուրս էր գալիս փողոց մշտական զբոսանքը կատարելու: Մի քանի անգամ կինը փորձեց իմանալ, արդյոք ինչո՞ւ նա հասարակությունից երես է դարձրել: Բայց ծերունին այնպես կատաղեց, այնպիսի վայրենի գոռոցներ արձակեց, որ ապշած տիկինը պապանձվեց:

Առհասարակ տարօրինակ բաներ էր անում այդ մարդը: Դիցուք նստած է յուր սենյակում մեռակ, մտածում է կամ ինչ-որ հաշիվներ անում: Հանկարծ նրա ականջին մի ձայն է հասնում, նա արագությամբ վեր է թռչում և անցնում մյուս սենյակ, ուր գտնվում են նրա կինը, զավակները և Օվսաննան:

- Այստեղ ո՞վ էր խոսում:
- Մենք:
- Ուրիշ մարդ չկա՞ր:
- Ուրիշ ոչ ոք չկար:
- Ես կարծեցի հյուր եկավ:

Եվ ծերունին շփոթված, ծանր քայլերով անցնում էր դարձյալ յուր սենյակը: Մի անգամ դարձավ կնոջը:

- Աննա, Օվսաննան այժմ մեծացել է, չէ՞:
- Առաջիկա հունիսին տասնութ տարին կլրանա:
- Ուսումն էլ կվերջացնի, չէ՞:
- Իհարկե:
- ԷԷ, չէ՞ս մտածում նրա մասին:
- Ի՞նչ պետք է մտածել:
- Մարդու տալու համար:
- Նա ինքն յուր համար մարդ կգտնի:

— Յաա՞, ինքը:

— Այո, ի՛նչ կա, ինչո՞ւ ես այդպես զարմացած մտիկ անում աչքերիս: — Ես կարծում էի, որ նրա համար էլ դու պետք է փեսացու ճարես, հասկանո՞ւմ ես, երիտասարդ, գեղեցիկ, կրթված փեսացու:

Եվ «երիտասարդ, գեղեցիկ, կրթված» բառերը առանձին շեշտելով, մի սուր հայացք ձգեց կնոջ վրա ոտից մինչև գլուխ և գնաց:

Մի ուրիշ անգամ.

— Աննա՛:

— Ի՞նչ կա:

— Լիզոչկան և Էլեչկան էլ մեծանում են:

— Տեսնում եմ:

— Է՛, ուրեմն շուտով դու էլ հարսնացու աղջիկների մայր կլինես:

— Այդ մասին դեռ ժամանակ չէ մտածելու, վաղ է:

— Ժամանակ չէ՞, — պոռաց Պյոտր Սոլովոնիչը, ոտը ուժգին զարկելով հատակին, — ժամանակ է, տես, նրանց հայրը ինչպես պառավել է:

Կինը սիրալիր ժպտաց, նրա ասածը կատակի տեղ ընդունելով:

— Ծիծաղում ես, հաա՞, իհարկե, կծիծաղես: Ես պառավ եմ, ուզում եմ իմ աղջիկներին շուտով մարդու տալ, թոռներ եմ ուզում տեսնել և հետո մեռնել:

— Ի՞նչ մեռնելու ժամանակ ես գտել, Պետյա, դու դեռ այնքան...

— Ես դեռ այնքան ի՛նչ, ասա, ի՛նչ...

— Առողջ ես:

— Բայց պառավ եմ չէ՞, պառավ, քավթառ, կուչ եկած, սպիտակ մազերով, կեղծ ատամներով...

Եվ նա դարձյալ մի տարօրինակ հայացք ձգելով կնոջ վրա, քթի տակ ինչ-որ միթմրթաց և հեռացավ:

Կինը ապշած շարժում էր ուները, նայելով նրա հետևից: Իսկապես նա գիտեր ամուսնու տրամադրության բուն պատճառը: Բայց չէր հասկանում, ինչո՞ւ ծերունին առաջ այդպես չէր, հանկարծ փոխվեց այժմ, երբ տիկինն իրան համարում էր ավելի պակաս մեղավոր: Նրան սարսափեցնում էին այդ կիսավայրենի հայացքները, այդ սոսկալի լռությունը, այդ հիվանդոտ կասկածամտությունը, վերջապես, այդ անտեղի գոռոցները:

Այժմ տիկինը ապրում էր գրեթե հեռու հասարակությունից: Պյոտր Սոլովոնիչը հյուրեր չէր ընդունում, խույս տալով նույնիսկ ազգականներից: Նա սաստիկ կատաղում էր, երբ կինը զուգվում էր մի տեղ գնալու, ուր որ լիներ, թեկուզ մի հիվանդ ազգականուհու մոտ, թեկուզ խանութից մի բան գնելու: Իսկ երբ դուրս գալը անհրաժեշտ էր, նա Օվսաննային խնդրում էր ուղեկցել տիկնոջը, որ «մենակ տխուր չլինի»: Իսկ ինքը երբեք նրա հետ դուրս չէր գալիս:

Այդ անտանելի կացությունը, հարկավ, չէր կարող չազդել երիտասարդ տիկնոջ վրա: Եվ նա տեսնում էր, որ օրեցօր կորցնում է յուր զվարթությունը: Ի՞նչ սարսափ զգաց նա, երբ առաջին անգամ հայելու մեջ նկատեց յուր գլխի մազերի մեջ սպիտակներ: Միթե նա արդեն երեսուն ու չորս տարեկան է: Բայց մա՞րդը, մա՞րդը, օօ՛, նա վաղուց վաթսունից անցել է: Դժբա՛խտ կյանք, անիծյա՛լ կյանք: Նա կատաղությունից բռունցքները սեղմեց, շրթունքները այնպես կծեց, որ արյուն դուրս եկավ:

Մտտեցավ ամառը: Տիկինը կարծում էր, որ գոնե ամառանոցում նրա կյանքի պայմանները ավելի կթեթևանան: Բայց որքա՞ն հուսախաբ եղավ, երբ Պյոտր Սոլովոնիչը դրականապես հայտնեց, թե վճռել է ամառը ապրել... Մարդկոպում...

Մարդկոպ, Խուլթեբա, տիկին Բախտամյանը գնա Խուլթեբա՞: Ո՛չ, այդ անկարելի է, անհավատալի է, այդ չափազանցություն է, խայտառակություն է: Ոչ մի հարուստ, ոչ մի քիչ թե շատ հայտնի ընտանիք չի գնում այդ հետ ընկած ամառանոցը:

Նա հակառակեց, նա լաց եղավ: Բայց ոչինչ չօգնեց: Պյոտր Սոլովոնիչը վճռել էր և պետք է յուր վճիռը կատարեր:

Այն ժամանակ տիկինը փորձեց մի անգամ էլ գործ դնել սպառնալիք: Նա ասաց, թե այդ տեսակ կյանք կրել չի կարող, թե կթողնի մարդուն էլ, երեխաներին էլ և կբաժանվի:

Մի դառն հեգնական ժպիտ մարդու կողմից եղավ կնոջ պատասխանը: Պյոտր Սոլովոնիչը դռները լայն բաց արեց, կանգնեց և, ձեռք մեկնելով դեպի դուրս, ասաց.

«Համեցե՛ք»:

Ոչ մի տեղ նա չի կարող գնալ: Նա Պյոտր Սոլովոնիչ Բախտամովի օրինավոր կինն է, պետք է հնազանդվի նրա կամքին: Իսկ եթե հանդգնի տնից ոտը դուրս դնել, ոստիկանության միջոցով, օրենքի և եկեղեցու անունով հետ բերել կտա: Ո՞վ պետք է նրան պաշտպանի: Պառավ մա՞րդը:— Նա քաղցից մեռնում է: Եղբա՞յրը:— Չունի եղբայր: Ազգականներ:— Չեն համարձակվի:

Վերջապես, տիկինը խնդրեց խնայել գոնե Օվսանային: Հարսնացու աղջիկ է, ի՞նչ մեղք ունի, որ նրան դատապարտում են երեք ամիս ապրել մի խուլ անկյունում, ուր, բացի կոպիտ գյուղացիներից, ոչ ոք չկա:

Սակայն Պյոտր Սոլովոնիչը պատասխանեց, թե Օվսանան, եթե ուզում է, կարող է քրոջ հետ ամառանոց գնալ: Բարայանները կամ Բորժոմ կգնան կամ Աբասթուման կամ մի ուրիշ ավելի լավ տեղ:

— Նրանք ջահել են, նրանց ուրախ կյանք, ուրախ տեղ է հարկավոր: Մենք պառավ մարդիկ ենք, որտեղ էլ որ լինի միևնույն է մեզ համար, միայն թե օդը մաքուր լինի:

Ոչինչ չէր կարելի անել: Տիկինը ակամա հնազանդվեց: Բայց Օվսանային չթողեց Գայանեի հետ ամառանոց գնալ: Ինչո՞ւ, թող այդ աղջիկն էլ տխրի նրա հետ մի աննշան գյուղում: «Գոնե նա կարող է միտթարել ինձ», ասում էր տիկինը:

Պյոտր Սոլովոնիչը չարախնդությամբ ժպտում էր, տեսնելով կնոջ հուսահատությունը: Պարզ էր, որ նրան սատանայական հաճույք էր պատճառում այդ բոլորը:

Անվերջ ձանձրալի և տխուր էին տիկնոջ համար այդ երեք ամիսները: Նրան թվում էր, թե արքայականի կյանք է վարում: Ուրախությամբ կհամաձայնվեր մնալ քաղաքում, խաշվել թեկուզ աֆրիկյան անտանելի շոգերի մեջ, միայն թե «մարդկանց» երես տեսներ, մարդկանց և ոչ մի քանի «հավլաբարցիների, ոչ հավ ու ձու ծախող շինականների»:

Հետզհետեւ նա էլ Պյոտր Սոլովմոնիչի պէս դառնում էր դյուրագրգիռ, կռվարար: Յուր սրտի թույլը թափում էր շրջապատողների գլխին: Երբեմն մինչև անգամ ձեռք էր բարձրացնում անմեղ զավակների վրա չնչին զանցառության համար:

Աշնան սկզբին քաղաք վերադառնալով, նրան թվաց, թէ դժոխքից արքայություն տեղափոխվեց: Նա ագահությամբ վազեց փողոց, պտտեց խանութները, այցելեց բոլոր ընկերուհիներին: Պյոտր Սոլովմոնիչը մտքում վճռել էր նրան մի շաքաթ ազատ թողնել. միայն մի շաքաթ, իսկ հետո դարձյալ պետք է նրան յուր ճանկերի մեջ առներ:

Երբ Աննային հարցնում էին, ի՞նչ զարմանալի միտք ստիպեց նրան Մարդկուպը գերադասել գեղեցիկ ամառանոցներից, նա պատասխանում էր.

- Ձանձրացել էի հասարակությունից:
- Օ՛հ, էլ մի՛ ասեք, մենք Վիսբադենում զգվեցինք...
- Սիրտս էր տրաքում Վիեննայում...
- Այս ամառ Փարիզում շատ շոգ էր...

Այս բոլորը դիտմամբ արձակված փշեր էին խեղճ տիկնոջ սիրտը խոցոտելու համար: Որքան Պյոտր Սոլովմոնիչը սառած լիներ դեպի հասարակական գործերը, չկարողացավ անտարբեր մնալ քաղաքային նոր ընտրությունների ժամանակ: Հայտնվեց, թէ այս անգամ ընտրողական պայքարը ավելի սաստիկ պետք է լինի, կուսակցությունները ավելի թշնամաբար են տրամադրված:

Ամբակում Աֆանասևիչը անչափ վրդովված էր:

— Այդ կռուները, — բացականչում էր նա, — ամեն տեղ ասում են, թէ մենք քաղքցիներս ոչ մի բանի ընդունակ չենք, բացի Կախեթի գինի խմելուց ու շարմանկա լսելուց: Ձիուղներ, հաց խլողներ՝

Այստեղ Պյոտր Սոլովմոնիչի թմրած աչքերը մի վայրկյան վառվեցին: Նա սրտմտությամբ գոչեց:

— Մերոնք կռո-ջիուղներից վատ են: Եթե նրանք մեր հացն են խլում, մերոնք էլ մեր տան պատիվն են ոտքի տակ տալիս...

Ասաց նա այս խոսքերը, որովհետև չկարողացավ զսպել սրտի մաղձը: Սակայն նույն պահին զգաց յուր անզգուշությանը, լռեց իսկույն և, երեսը շուռ տալով, հեռացավ, առանց մինչև անգամ ցտեսություն ասելու: Ամբակում Աֆանասևիչը չափից դուրս զարմացած նայեց նրա հետևից և աչքերը լայն բաց անելով, արտասանեց,

«Էհե՛, խեղճ մարդ, բանդ բուրդ է...»:

XV

Օրիորդ Կարինյանը արտասահմանից վերադառնալուց հետո ընդհանուր ուշադրություն էր գրավել: Նրա անխառն, անշեղ բնավորությունը, անկեղծ և հասարակ վարմունքը հավաքել էին շուրջը մի խումբ օրիորդներ և երիտասարդներ: Շաքաթը երկու անգամ նրա բնակարանը լիքն էր լինում հյուրերով:

Այցելում էին հաճախ և՛ Մսերյանը, բժիշկ Սալամբեկյանը և Դիմաքսյանը: Տանտիրուհու պարզ վարմունքը ամենքին տրամադրում էր լինել ազատ, զվարթ:

Յուրերը սովորաբար հավաքվում էին հինգշաբթի և շաբաթ երեկոները, երբ օրիորդը ազատ էր յուր զբաղմունքներից: Մսերյանի ոգևորիչ գրույցները և Դիմաքայանի սուր, առողջ դատողությունները ընկերական շրջանին տալիս էին լրջություն:

Սակայն երևույթների կենտրոնը բժիշկ Սալամբեկյանն էր: Նրա սառն, դանդաղ եղանակով արտասանած կատակները, կիսահիասթափ և հեռատես սրախոսությունները կամա ակամա շարժում էին ամենքի ծիծաղը: Նա ինքը երբեք չէր ծիծաղում, նույնիսկ ամենազվարճալի մի բան պատմելիս նրա մեղամաղձոտ դեմքի վրա ժպիտ չէր երևում: Դա ավելի համեմունք էր նրա հուժմորը, որ անիմաստ և դատարկ բաների մասին չէր, այլ հարվածում էր կյանքի որևէ վատ երևույթ:

Այնուամենայնիվ, վերջին ժամանակ նրա մեջ նկատելի էր մի տեսակ փոփոխություն: Նա դարձել էր համեմատաբար ավելի գործունյա և եռանդուն: Նա առաջվա չափ հաճախ չէր կրկնում «աշխարհը դատարկ բան է»: Բացի հիվանդանոցում ունեցած պաշտոնից, նա ձեռք էր բերել և ուրիշ մի թեթև բժշկական պաշտոն, ուներ նաև «պրակտիկա»: Առհասարակ մեղամաղձության հետ այժմ նրա աչքերի մեջ երևում էր և մի տեսակ զվարթություն: Կարծես, կյանքը նրա համար ավելի հրապուրիչ էր դարձել:

Ժողովների ժամանակ Մսերյանը դիտում էր բժշկին, մանավանդ այն րոպեներին, երբ սա Կարինյանի հետ էր խոսում: Այդ միջոցին իդեալիստը նկատում էր, որ բժիշկը ավելի զվարթանում է և ավելի աշխույժ ստանում: Եվ նա զգում էր մի ակամա նախանձ: Թախիծը սրտում նա հետևում էր օրիորդի յուրաքանչյուր քայլին, աշխատում էր գտնել հարմար ժամանակ նրա հետ առանձին խոսակցելու: Բայց երբ հարմար ժամանակը գալիս էր, նա շփոթվում էր, հուզվում և չէր կարողանում ինչի մասին խոսել և ինչպես սկսել:

Ամբողջ կյանքի ընթացքում նա այդ տեսակ շփոթությունն առաջին անգամն էր զգում, և երեսունութ տարեկան տղամարդը այս դեպքում նմանվում էր մի անփորձ պատանու:

Բայց ի՞նչքան ձանձրացնում էր Մսերյանին այրի Բուլումբաշյանը: Այդ հասակավոր կինը երիտասարդների շրջանում իրան պահում էր ավելի քան երիտասարդ: Նա, կարծես, երդվել էր ամուրի Մսերյանին հալածել մինչև վերջին շունչ, այնքան, մինչև որ գուցե նա հաղթվի:

Ամառվա սկզբին ընկերական շրջանը ցրվեց: Ամենքը գնացին այս ու այն կողմը: Օրիորդ Կարինյանը հրավիրվեց ամառանոց յուր մի ազգական ընտանիքի հետ ամառը անցկացնելու:

Դիմաքայանի ջղերը բլրորովին հոգնել էին, նա զգում էր հանգստանալու կարիք: Նա վշտացած էր մի անհաջողությամբ: Նա ավարտել էր յուր գրվածքը «Անհատի և հասարակության մասին», բայց մի անհաղթելի խոչընդոտի պատճառով ստիպված էր նրան լույս չընծայել:

Նա առաջարկեց Մսերյանին միասին գնալ մի տեղ օդափոխության: Եվ նրանք ուղևորվեցին այն ամառանոցը, ուր հրավիրված էր Կարինյանը:

Այդտեղ էր նաև Գայանեն յուր զավակների հետ:

Երկու ընկերները վարձեցին մի հյուրանոցում երկու սենյակ, վճռելով մնալ մի ամբողջ ամիս, որից հետո Դիմաքայանը մտադիր էր գնալ յուր ծննդավայրը: Ամեն օր նրանք առավոտյան դուրս էին գալիս լեռնային մաքուր օդ շնչելու և բնության հրաշալի տեսարաններով զվարճանալու:

Մի անգամ Դիմաքայանը հանդիպեց Գայանեին: Տիկինը յուր երկու փոքրիկ զավակների և դայակի հետ հասարակական ծառաստանումն էր: Դիմաքայանի հետ էին Մսերյանը և օրիորդ Կարինյանը: Նա կամեցավ բարևել տիկնոջը և անցնել: Բայց օրիորդը մոտեցավ Գայանեին, համբուրեց նրա երեխաներին: Ուղեկիցները ստիպված եղան կանգ առնել:

Գայանեն հագած էր հասարակ չթյա ամառային զգեստ, որի մուգ կապույտ գույնը ավելի ակնհայտ էր կացուցանում նրա դեմքի գունատությունը:

Խուճաբը նստեց մի փայտյա նստարանի վրա: Դայակը երեխաների հետ խաղում էր մի քանի քայլ հեռու, կանաչ խոտի մեջ: Մեծ երեխան արդեն վազվզում էր, փոքրը հագիվ կարողանում էր յուր թույլ ոտիկների վրա կանգ առնել: Գայանեն պատմեց օրիորդին, թե նրա ամուսինը բնակվում է քաղաքում և միայն շաբաթը կամ երկու շաբաթը մի անգամ գալիս է ամառանոց մի քանի օրով: Օրիորդի և տիկնոջ հարաբերությունը բավական բարեկամական էր: Բացի հեռավոր ազգականուհիներ լինելուց, նրանք գիմնագիական ընկերուհիներ էին եղել:

Դիմաքայանը Գայանեի խոսքերից բնագրումով զգաց, որ տիկինը աշխատում է ցույց տալ, թե յուր կյանքը անցնում է շատ ուրախ, երջանիկ: Բայց նա կեղծիքը հասկանում էր և չէր կարող չհասկանալ: Նա ծանոթ էր յուր նախկին ընկերոջ բնավորությանը, գիտեր, թե այժմ ինչ տեսակ կյանք է վարում տնից դուրս: Ուստի երևակայում էր, թե որքան կարող էր երջանիկ լինել մի կնոջ կյանք, որ այդպիսի ամուսին ունե, եթե միայն այդ կինը կամ չափազանց հիմար կամ չափազանց դյուրահավան չէ: Իսկ թե Գայանեն ոչ այս էր, ոչ այն, որ նա խելոք էր, զգայուն, որ նրան գոնե այժմ խաբելը դժվար էր — այդ շատ լավ գիտեր Դիմաքայանը:

Նա սկսեց խղճալ տիկնոջը, բայց միևնույն ժամանակ, վրդովվել: Թող նա կրե յուր անզուգուշության և կուրության պատիժը: Թող տեսնի, թե ում հետ կապեց յուր կյանքը հավիտյան, գերադասելով արտաքին փայլը և շուքը ներքին, հոգեկան արժանավորություններից: Այնուհետև Դիմաքայանը հաճախ պատահում էր Գայանեին, որ միշտ յուր փոքրիկների և նրանց դայակի հետ էր լինում և միշտ միևնույն նստարանի վրա նստած: Երբ Դիմաքայանը մեկնակ էր լինում, ամաչում էր մոտենալ նրան, թեև տիկինը ընդունում էր նրա բարևները այնքան սիրալիր, այնքան բարեկամական կերպով, որ կարող էր վստահ մոտենալ, առանց կասկածելու, թե այդ դուր չի գալ նրան:

Հետզհետե նրա սրտում պակասում էր նախկին ատելությունը, տեղի տալով ցավակցության: Նա ցավում էր Գայանեի մասին, որովհետև համոզվում էր, որ նա դժբախտ է: Երբեմն նա Մսերյանի հետ հյուրանոցի պատշգամբի վրա նստած միևնույն ուշ գիշեր խոսակցում էր: Եվ նրանց խոսակցության առարկան մեծ մասամբ Գայանեն և օրիորդ Կարինյանն էին: Իդեալիստի համար այժմ չկար ուրիշ ավելի հետաքրքրական թեմա, քան օրիորդը: Այժմ նա անչափ ուրախ էր, որ Կարինյանը, առանց ուրիշի օգնության, յուր գործը նյութականի կողմից հաջողեցրել էր և սեպտեմբերի սկզբին արդեն պետք է բաց աներ մանկական պարտեզը:

Մի օր հանկարծ ամառանոցում երևաց բժիշկ Սալամբեկյանը: Նա ասաց, թե եկել է մի շաբաթով յուր ազգական մի ընտանիքի մոտ, որ Ախալցխայից էր տեղափոխվել ամառանոց: Նրա գալը, ինչպես երևում էր, Մսերյանին դուր չէկավ: Դիմաքայանը նկատում էր, որ այդ օրերը իդեալիստը շատ տխուր է, թեև ոչինչ չի ասում և առհասարակ շատ գաղտնապահ է դարձել: Որքան այս հանգամանքը հետաքրքրական լիներ Դիմաքայանի համար, բայց սեփական մտատանջությունը ամեն բան մոռացնել էր տալիս նրան: Նրա մտքից և աչքից չէր հեռանում Գայանեն: Ահա նա, միշտ մելամաղձոտ, միշտ գունատ, միշտ նստած միևնույն նստարանի վրա, մայրական զգույշ աչքերով հսկում է յուր փոքրիկներին: Երբ նա տեսնում է Դիմաքայանին, բռնի զվարթության ժպիտը երևան է գալիս նրա դեմքի վրա: Նրա կապուտակ աչքերը դարձյալ փայլում են: Կեղծի՛ր, կեղծի՛ր, բայց թո՛ղ դժբախտությունը նկարված է այդ մոռյուն աչքերիդ մեջ:

Մի անգամ Դիմաքայանը տիկնոջը հանդիպեց ամուսնու հետ: Նրանք զբոսնում էին հասարակական պարտեզում, ուր նվագում էր երաժշտությունը և անցուդարձ էին անում ամառանոցի անհոգ բնակիչները:

Վերջին ժամանակ Բարաթյանը գրեթե անճանաչելի էր դարձել արտաքուստ: Մի ժամանակվա նրբակազմ գեղեցիկ երիտասարդը գիրացել էր, փոր գցել: Նրա այտերը ուռել էին, կարմրել, պարանոցը հաստացել էր: Դեմքի նախկին նրբությունը և խելացի արտահայտությունը տեղի էր տվել բուրժուական կուշտ, անհոգ արտահայտությանը:

Գայանեի համար այդ փոփոխությունն էլ անախո՛րժ էր: Երբեմն, դիտելով ամուսնուն, նա հիշում էր, որ մի ժամանակ այդ մարդու գրավիչ հատկություններից մեկը նրա համար եղել է և՛

գեղեցկությունը: Մե՛կը, գուցե հենց այդ մեկն էր գլխավորը: Այժմ այդ էլ դավաճանում է նրան: Ուրեմն ի՞նչն է նրա մեջ հարատև, մշտական...

Այժմ նրանց մեջ այլևս տեղի չէին ունենում ընտանեկան բուռն տեսարաններ: Գայանեն տանջվում էր լուռ, անբողոք: Բայց ո՛րքան թանկ էր նստում նրա սրտին այդ լռությունը: Շատ անգամ կարելի էր տեսնել նրան յուր սենյակում առանձնացած արտասվելիս: Չէ՞ որ այժմ նա միայնակ է, գրեթե բոլորովին միայնակ, որք, անպաշտպան: Ինչո՞ւ տիկին Բախտամյանը չթողեց Օվսաննային, նրա հարազատ քրոջը գալ նրա մոտ:

Ա՛խ, այդ կինը, ամեն տեղ նա է Գայանեի բախտի խոչընդոտը: Այո՛, նա առաջինը ստվեր գցեց նրա ընտանեկան երջանկության վրա, առաջինը կորզեց նրա բախտը:

«Այսպե՛ս է արոյոք, իզուր չի՞ իմ մեղադրանքը»:

Ոչ, ոչ, հազար անգամ ոչ: Փաստե՛ր:— Մի՞թե Իսակը անփորձ պատանի է, որ չհասկանա, թե որքան ծանր է հանցանքը, այնքան պետք է զգույշ լինել «փաստեր» ջնջելում: «Չէ՞ որ հարյուր անգամ բռնել եմ նրա սուտը ...»: Եվ այդ բոլորից հետո, մի օր, մի դժբախտ օր... ահա և փաստը...

Երեկո էր: Նրանք նստած էին ամառային կացարանի ընդարձակ պատշգամբի վրա: Դայակը երեխաներին քնեցրել էր և ինքը տնից հեռացել: Բացակա էին և մյուս ծառաները: Մարդ ու կին առանձին էին:

Հասարակական պարտեզից լսվում էր երաժշտության ձայնը: Չով եղանակ էր, թեթև անտառային գեփյուռը մեղմիկ սոսափում էր ծառերի ճյուղերը: Գայանեն, արմուկը հենած պատշգամբի վանդակապատին, դիտում էր օգոստոսի պարզ երկնակամարը, պսպղում էին պայծառ աստղերը: Վաղուց նրա թեյը սառել էր, բայց նա ձեռ չէր տալիս բաժակին:

— Վերջապես, պետք է խոսես, թե՞ չէ,— արտասանեց Բարաթյանը,— դու կարող ես մարդ խելագարեցնել:

— Ուզո՞ւմ եք, որ խոսեմ:

— Ոչ միայն ուզում եմ, այլ դա մի բնական պահանջ է: Ամբողջ շաբաթը անտանելի շոգերում շան նման չարչարվում եմ, գալիս եմ այստեղ մի քիչ հանգստանալու և ի՞նչ եմ տեսնում, մի տխուր, թթված կերպարանք: Մինչև ե՞րբ, ասա՛, մինչև ե՞րբ պետք է այդպես շարունակվի:

— Այո՛, մինչև ե՞րբ,— կրկնեց Գայանեն հանդարտ, կարծես, ինքն յուր հետ խոսելով:

— Ուրեմն դու դեռ մտադիր ես երկա՞ր շարունակել: Ո՛չ, ի սեր աստծու, բավական է, մի՛ տանջիլ ոչ քեզ, ոչ էլ ինձ:

— Եթե իմ ձեռքիս լիներ այդ տանջանքից ձեզ ազատելը, աստծուն է հայտնի, կազատեի: Բայց... չեմ կարող, ո՛չ, չեմ կարող, այն անմեղները...

Ձայնը դողալով, մատնեց նրան: Սակայն նա կարողացավ զսպել իրան: Մի քանի վայրկյան լռելուց հետո, ուղիղ նայեց ամուսնու երեսին և, թեթև հառաչելով, ասաց.

— Ես ձեզ համար մի սյուրպրիզ ունեմ:

Բարաթյանը աչքերը լայն բաց արեց:

— Ի՞նչ բան է այդ,— հարցրեց նա վախեցած:

Գայանեն հանդարտ վեր կացավ տեղից, անցավ յուր սենյակը: Մի րոպե չանցած նա դուրս եկավ՝ մի փոքրիկ ծրար ձեռին:

— Ճակատագիրը ինքն է երբեմն մարդկանց մեծ զգուշությունով թաքցրած կեղտը պարզում,— ասաց նա,— բայց եթե այդ կինը այնքան խելոք լիներ, որքան դուք, այս բանը այստեղ չէր ուղարկիլ: Գիտեմ, վատ բան է արածս, հասցեն ձերն էր, իրավունք չունեի բաց անելու, բայց ի՞նչ արած, փաստ էիք պահանջում, ահա՛... Բարաթյանը նստած էր ներսից լուսավորված պատուհանի առջև, ուստի նկատելի էր, թե ինչպես մի ակնթարթում փոխվեց նրա դեմքը:

— Խեղճ կին, նա տանջվում է: Միթե դուք չե՞ք կարող ոչնչով օգնել նրան, ազատել մի խելագար ծերունու ձեռքից, ինչպես նա անվանում է այն ազնիվ մարդուն:

Երբեք Գայանեն այնչափ հանգիստ և, միևնույն ժամանակ, այնչափ սարսափելի չէր եղել յուր մարդու համար, որչափ այդ րոպեին: Ինչպես բարոյականության անողոք դատավոր, կանգնած էր մեղապարտ ամուսնու առջև և տալիս էր յուր դատավճիռը:

Բարաթյանը միայն նայեց ծրարին, ամեն բան հասկացավ, դրեց գրպանը: Հերքել անկարելի էր: Հարկավոր էր միայն պաշտպանվել: Նա հազիվ կարողացավ ուշքի գալ, հնարել արդարանալու մի միջոց, մի խոսք: Սակայն Գայանեն չթողեց նրան բերան բաց անել: Դրական և անդիմադրելի եղանակով նա ասաց.

— Ո՛չ մի խոսք...

Հետո, մի ծանր հառաչանք արձակելով տառապող սրտի խորքից, ավելացրեց.

— Մեր մեջ այսուհետև ամեն կապ պետք է կտրված համարել:

Նա գլուխը բարձր պահած, գունատ, ինչպես դիակ, զզվանքով և ատելությամբ լի մի հայացք ձգեց ամուսնու վրա և ծանր քայլերով անցավ յուր սենյակը:

Բարաթյանը ժամանակ չունեցավ մի բառ անգամ արտասանելու: Բայց երբ Գայանեն անհետացավ, նա ձեռները հենեց ծնկներին, նայեց հատակին և, գլուխը շարժելով, արտասանեց.

«Կոմեդիան դրամա է դառնում...»:

XVI

Ամառանոցը գտնվում էր Կովկասյան երկրի մի գեղեցիկ վայրում: Դա սբանչելի Բորժոմն էր, շրջապատված բարձր, անտառազարդ լեռներով և ուղղահայաց, անմատչելի ժայռերով: Այստեղ մի կողմից հանդարտ հոսում է Քուռը: Մյուս կողմից սրընթաց վազում է մի փոքրիկ լեռնային գետակ, որ կրում է ամառանոցի անունը: Գետը կլանում է գետակին հովտի կենտրոնում և գոյացնում երեք թերակղզիներ, որոնց վրա սփռված են հարուստ ու շքեղ ամառային կացարանները:

Արեգակը միայն միջօրեին մի քիչ ժամանակ նայում է հովիտի խորքը, այնուհետև ահռելի ժայռերը ամեն ինչ քողավորում են իրանց մութ ստվերներով: Գետակը լեռների ծոցից քշում բերում է մի անընդհատ զով: Եվ այդ զովն է, որ հալածում է ձորի մեջ տիրող բնական տոթը: Շարժվում են հսկայական եղևնիների և մայր ծառերի գագաթները, խաղում են բազմատեսակ թփերի տերևները և օդը լեցնում բնության մշտական համերգով:

Գետակը հուսահատ կռվում է ժայռերից թավալված վիթխարի բեկորների հետ, և նրա հատակից լսվում են տարօրինակ մռնչյուններ, նման մարդկային հուսահատ գոռոցների:

Տեղ-տեղ այդ բեկորները գոյացնում են փոքրիկ ջրվեժներ, որոնք իրանց փրփուրներով հեռվից նմանվում են գետակի վրա սփռած սպիտակ սավանների: Իսկ տեղ-տեղ նրանք գոյացնում են մանր կղզիներ, ուր առավոտից մինչև երեկո թռչկոտում են տեսակ-տեսակ թռչուններ: Թանձր մացառներով ծածկված քարքարոտ ափերից տարածվում են աջ ու ձախ բազմաթիվ ուղիներ, որոնք տանում են դեպի անտառապատ լեռների բարձրությունը: Տեսարանը ավելի ամփոփ և ավելի գեղեցիկ է երևում այդ լեռներից մեկի գագաթից դիտելիս: Այստեղից բացվում է անթիվ ձորերի, կիրճերի և այրերի մի շարք: Երևում են ուրիշ գետակներ և առվակներ, որոնց մակերևույթները մերթ ժպտում են արևի ճառագայթներից, մերթ մթնանում ծառերի և ժայռերի ստվերներից: Նուրբ լսողությունը այստեղ կարող է զվարճանալ մի տարօրինակ և վերին աստիճանի դուրեկան երաժշտությունով, որ բաղկանում է ստորոտում հոսող ջրերի ձայներից, թռչունների կչկչոցներից և մեղմիկ հողմի շշջոյուններից: Եվ այդ երաժշտությունը ավելի գերբնական է հնչում, ավելի ֆանտաստիկական թվում, երբ լսողի հայացքը թափառում է հեռավոր լեռների գագաթներով, ուր դարավոր ծառերը, կարծես, պարզ և կապույտ երկնքի հորիզոնում դյուբակյան սիլուետների պես պար են բռնում: Միջօրեին մոտ արևի ջերմությունը անտառի ծառերի, թփերի ու ծաղիկների միջից դուրս է մղում պես-պես բուրմունքներ և նրանց անուշ խառնուրդով տոգորում լեռնային հստակ օդը: Այդ միջոցին օդը փոքր-ինչ փոխում է յուր գույնը: Երևում է նրա մեջ մի նուրբ արծաթագույն փոշի, որ թեթև գոլորշիի պես բարձրանում է դեպի վեր և երկնքի մուգ կապտությունը սքողում բարակ, թափանցիկ շղարշով:

Ինքը, ամառանոցը երևում է լեռների մեջ ամփոփված և ծառերի խտության մեջ թաղված: Բանաստեղծական անկարգությամբ տեղավորված տների և տնակների կանաչ, կարմիր, մոխրագույն և սպիտակ կտուրները հազիվհազ նշմարվում են, ինչպես դալար խոտի մեջ հանգչող կրիաներ գույնզգույն կեղևներով:

Դիմաքսյանը երբեմն մենակ նստում էր մի մամռապատ ապառաժի վրա ու ժամերով դիտում շրջակայքը: Այդ միջոցին նրա թախիծը չէր նմանվում սովորականին: Նրա սիրտը լցվում էր զորավոր զգացումներով ու տարօրինակ ձգտումներով: Նա նախանձում էր բնությանը, այո՛, նախանձում էր նրա գեղեցկությանը, նրա հարատև, գոյությանը, նրա անսահման ուժին և օրենքներին: Հեռավոր լեռների վսեմ տեսքը, սրածայր ժայռերի սոսկալի կերպարանքը, ընթացող ջրի մշտականությունը, այդ բոլորը նրա սիրտը ճնշում էին և, միևնույն ժամանակ, բորբոքում: Արյունը եռում էր երակների մեջ, և նա վրդովվում էր, թե ինչու բնության ստեղծագործության մեջ բանական արարածը, մարդը, չպիտի հարատև վայելի այդ բոլոր սքանչելիքները: Ինչո՞ւ այդ գետակը, այդ անտառը, վերջապես, այդ անօգուտ ժայռի բեկորը ավելի պետք է շարունակի յուր գոյությունը, քան թե ինքը: Ինչո՞ւ մարդ այնքան փոքրիկ է, այնքան աննշան, որ մատաղ ծառ, մի որևէ թուփ կարող է ծածկել նրան բնության այդ վիթխարի ուժի առջև:

Երեսուն ու մեկ տարեկան է, դարձյալ մի տասը տարի, և ահա ոտք կոնի ծերության առաջին շրջանը: Այնուհետև արագ-արագ կսպառվեն նրա ուժերը, կսառչեն նրա զգացումները, և հետո, մի օր, մի սարսափելի օր, նա այլևս չկա: Բայց ի՞նչ է արել մինչև այժմ, և մի՞թե նա պետք է չքանա առանց մի խոշոր հետք թողնելու յուր հետևից...

Կեսօր էր: Նա արմունկը հենած կանաչ գետնին, գլուխը ձեռի ափի մեջ պահած, դիտում էր թփերի մեջ թռչկոտող ինչ-որ խայտաբղետ թռչնիկների խաղը: Հանկարծ նրա առջև նկարվեց մի մարդկային մարմնի շվաք:

Նա հետ նայեց: Մտերյանը կանգնած էր նրա գլխի մոտ գունաթափ դեմքով, վիատված աչքերով, տրտում և միանգամայն անճանաչելի:

— Անպատճառ մի դժբախտություն և պատահել, — գոչեց Դիմաքսյանը, գլուխը բարձրացնելով:

Մտերյանը ձեռքով մի հուսահատ շարժում գործեց և, ուժասպառ ընկղմվելով կանաչ խոտի մեջ, թույլ և ընկճված ձայնով պատասխանեց.

— Երկու ժամ է քեզ փնտրում եմ:

— Նստիր և հանգստացիր, երեսիդ գույն չկա, դողում ես:

— Դողում եմ. լա՛վ, դողում եմ, ի՞նչ ես ուզում ինձանից,— գոչեց Մսերյանը բարկանալով,— տեսնում ես, որ չորացած, կուչ եկած տերևի եմ նմանվում: Բայց ե՞րբ եմ ասել, թե ուզում եմ մրցել ուրիշների հետ, այն էլ իմ սիրած ընկերոջ հետ: Ախ, Արսեն, եթե իմանայիր որքան ինքս իմ դեմ վրդովված եմ, որքան ինքս իմ աչքում խղճալի: Այո՛, այո՛, խղճալի եմ, և ի՞նչ կսազեր ինձ այս հասակումս խելքից զրկվել...

Արդեն Դիմաքայանը մասամբ գուշակում էր, թե ինչ է պատահել: Անցան մի քանի րոպեներ, Մսերյանը փոքր-ինչ հանդարտվեց և սկսեց եղելությունը պատմել: Միթե Դիմաքայանը չգիտե՞ր նրա ամառանոց գնալու շարժառիթը:

— Ուրեմն մի՛ ստիպիլ ինձ կարմրել, մանրամասնությունները պատմելով: Ես կասեմ այն, ինչ որ միայն այսօր անցավ իմ գլխով:

Բժիշկ Սալամբեկյանի երևալը զարթեցրեց նրա մեջ մի անտանելի նախանձ: Նա այլևս չկարողացավ դիմանալ սրտի բուռն զգացմանը: Նա գուշակում էր, որ մի բան կա օրիորդ Կարինյանի և բժշկի միջև և, եթե լիներ դրական մարդ, կարող էր հետ կանգնել յուր սնտոի հույսերից: Բայց մի անհաղթելի ուժ մղեց նրան դեպի առաջ և բաց արեց նրա ոտների տակ մի վիհ: Երանի գոնե մի օր նա լիներ Վեբիյան կամ ունենար նրա քարոզած զգուշությունը և խոհեմությունը: Այն ժամանակ նա այսօրվա «հիմարությունը» չէր անիլ: Կտանջվեր, բայց առանց ամոթի, առանց խղճի խայթոցի:

— Եվ գիտե՞ս ինչն է ինձ տանջողը: Կարծում ես նրա մերժե՞լը: Ո՛չ. այդ բանին ես արդեն մի քիչ նախապատրաստված էի, երբ սկսեցի բացարձակ խոսել: Ինձ վշտացնում է այն, որ նա խելոք վարվեց, իսկ ես հիմար: Եթե տեսնեիր, ինչպես նա աշխատում էր ինձ չվշտացնել: Ես պարզում էի նրան իմ սիրտը, նա լսում էր հրեշտակի համբերությունով: Բայց խոսքս չվերջացրած, նրա աչքերի մեջ կարդացի իմ պատասխանը: Նա մերժեց, բայց ինչպե՞ս, կարծես, նա մեղավոր էր իմ առջև և ուզում էր արդարանալ: Է՛հ, ինչ երկարացնեմ: Նա բժշկին սկսել է համակրել դեռ ինձ հետ ծանոթանալուց առաջ: Նրանք նամակագրություն են ունեցել միմյանց հետ, երբ օրիորդը արտասահմանումն էր:

Նա ոտքի կանգնեց: Այդ րոպեին նա այնքան ճնշված, այնքան վշտալի էր, որ Դիմաքայանը պատրաստ էր ամեն բան անել, միայն թե այդպես չտեսներ նրան: Նա մոռացել էր սեփական վիշտը և մտքում որոնում էր խոսքեր, որոնցով հնար լիներ մխիթարել ընկերոջը: Բայց այդ դյուրին չէր: Ի՞նչ խոսքեր կարող էին սփոփել մի սիրտ, որ երեսունութ տարի կույս էր մնացել, առաջին անգամ համակվել էր սիրո զգացումով, և այդպես անհաջող:

Մի ժամանակ նույն հուսահատությամբ Դիմաքայանը պարզում էր յուր սիրտը Մսերյանի մոտ, և սա կարողանում էր նրան մխիթարել: Իսկ այժմ իդեալիստի աչքերի մեջ երևացող թացությունն անգամ չթելադրեց նրան մի մխիթարական դարձված, մի խոսք: Ճիշտ որ այդ չափահաս մարդը, որի աչքերը գուցե կյանքի ամենադժվար րոպեներում արցունք չէին տեսել, այժմ, կարծես, ուզում էր արտասվել: Բայց ո՛չ, նա երեսը հետ դարձրեց, զսպեց իրան և երբ կրկին նայեց ընկերոջը, արդեն բավական հանգիստ էր նրա դեմքը:

— Սմբատ,— խոսեց, վերջապես, Դիմաքայանը — մի՞թե դու ինձանից թույլ ես, որ այդպես հուսահատվում ես: Ճշմարիտ է, քոնը ավելի ցավալի է, որովհետև դու բացարձակ հայտնեցիր քո սերը և բացարձակ էլ մերժում ստացար: Բայց մտածիր, որ Կարինյանը քո ընկերոջը, այն էլ լավ ընկերոջը, ընտրեց, իսկ Գայանեն իմ թշնամու, այն էլ վատ թշնամու կինը դարձավ: Գոնե այսքանը թող բեզ մխիթարի:

— Ընկե՛ր,— կրկնեց Մսերյանը հեգևորեն,— ո՞րն է զորեղ, ընկերական սերը, թե՞ սերը դեպի կինը: Համոզվա՞ծ ես արդյոք, որ քո և Բարաթյանի թշնամության գլխավոր հիմքը Գայանեն չէ...

Այս խոսքերի մեջ կար մի փոքր ճշմարտության: Դիմաքայանը զգաց, որ լոկ համոզմունքների տարբերությունը գուցե այնքան սուր կերպարանք չտար նրանց թշնամությանը, եթե մեջտեղ չլիներ Գայանեն:

— Ուրեմն,— շարունակեց Մսերյանը,— մի՛ զարմանալ, եթե ասեմ, որ ես այլևս այստեղ չեմ կարող մնալ և նրա երեսը տեսնել:

Եվ նա, անմիջապես ձեռը թույլ կերպով մեկնելով Դիմաքայանին, ավելացրեց.

— Երևի՛, դու դեռ կմնաս այստեղ:

— Իսկ դու:

— Գնում եմ:

— Ո՞ր:

— Չգիտեմ, միայն այստեղից պետք է հեռանամ հենց այսօր, հենց այս ժամին:

Նա ձեռքով մի տխուր, հուսահատ շարժում գործեց և քայլերը արագացրեց: Երկու ժամ անցած նա ուղևորվեց ամառանոցից, չնայելով ընկերոջ թախանձանքին՝ գեթ մի քանի օր էլ սպասել:

Մնալով միայնակ, Դիմաքայանը սկսեց ավելի տխրել: Նա ցավակցում էր Մսերյանին անչափ, բայց, միևնույն ժամանակ, ընկերոջ դժբախտության մեջ զգում էր մի տեսակ միսիթարություն: Այժմ նա տեսնում էր, որ միայն ինքը չէ անհաջող բախտի տեր, մերժված և մոռացված:

Նա շարունակում էր յուր մենակի զբոսանքները: Եվ միշտ նրա քայլերը ականա դիմում էին այն կողմ, ուր սովորաբար լինում էր Գայանեն: Բայց երեխաները և դայակը միշտ միևնույն տեղն էին լինում սովորական ժամին, իսկ Գայանեն մի քանի օր էր չէր երևում: Նա սկսեց անհանգստանալ. չլինի՞ թե հիվանդ է տիկինը: Մի անգամ, չկարողանալով զսպել բուռն հետաքրքրությունը, զգուշաբար հարցրեց դայակին: Ռուս կինը աչքունքը թթվացնելով պատասխանեց, թե «տիրուհին» թեև պառկած չէ, բայց «տկար է»:

Դիմաքայանը անտակտություն համարեց ավելի հարցնել: Նա համբուրեց երեխաներին, նայեց մեծ աղջկա աչքերին, որ մոր աչքերին էին նմանում, թեթև հառաչեց և հեռացավ, յուր սրտում տանելով մի ցավակցություն դեպի այդ անմեղ արարածները: Ցավակցություն, բայց խառն մի անբացատրելի ատելության հետ:

Նա անցնում էր մի նեղ ծառուղիով, ոչ հեռու գետակից, գլուխը կրծքին թեքած, անուշադիր դեպի յուր շուրջը: Հանկարծ մեկը արտասանեց նրա անունը հետևից: Նա հետ նայեց և տեսավ բժիշկ Սալամբեկյանին օրհորդ Կարինյանի հետ:

— Ես կամենում էի հարցնել, ե՞րբ եք մտադիր վերադառնալ քաղաք,— հարցրեց օրհորդը Դիմաքայանին:

Նա ինքը չգիտեր, թե երբ կվերադառնա, գուցե վաղը, մյուս օրը, գուցե դեռ երկար ժամանակ կմնա:

— Ինչո՞ւ համար էիք հարցնում,— ասաց նա:

— Ոչի՛նչ, այնպես:

Օրիորդը խոսում էր տատանվելով և կմկմալով: Նրանք առաջ գնացին մի քանի րոպե լուռ: Բժիշկը մտախոհության մեջ էր, չէր խոսում: Օրիորդը նայեց նրա երեսին, մտածեց մի վայրկյան և ապա կրկին դարձավ Դիմաքայանին:

— Արդյոք պարոն Մսերյանի մասին տեղեկություն ունե՞ք:

— Ո՛չ:

— Քանի՞ ժամանակ է անցել նրա գնալուց: — Արդեն տասն օր է:

— Եվ դուք նամակ չունե՞ք:

— Դեռ ոչ, ի՞նչ կա...

Նա վախեցավ, կարծելով ընկերոջը մի բան է պատահել, որ օրիորդը այնքան անհանգիստ կերպով հարցուփորձ է անում:

— Ոչինչ չի պատահել, ես միայն ուզում էի նրա մասին տեղեկություն ունենալ, ես նրան անչափ հարգում եմ...

Բժիշկը տակավին լուռ էր: Մոտենալով ճեմելիքի ծայրին, նա նստեց նստարանի վրա, ասելով, թե սաստիկ հոգնած է: Մի քանի րոպե անցած, օրիորդը հեռացավ, մտնելով դիմացի ամառանոցը, ուր նա բնակվում էր: Երկու ընկերները մնացին առանձին:

— Ես զգում եմ, որ նա թեզ բոլորը պատմել է, — խոսեց վերջապես բժիշկը, — ուրեմն հարկ չկա թաքցնելու: Բայց միթե ես մեղավոր եմ, որ գործը այս ընթացքը ստացավ: Դու գիտես, թե ես որքան սիրում եմ և հարգում Մսերյանին...

— Մի՞թե ես այդ մասին մի խոսք ասացի՞ թեզ, մեղադրեցի՞:

— Ո՛չ, բայց ի՞նչ և լինի, այժմ դու ինձ վրա ուրիշ աչքով ես նայում...

— Ես թեզ վրա այժմ էլ այն աչքով եմ նայում, ինչ աչքով նայում էի առաջ:

— Շնորհակալ եմ, — պատասխանեց բժիշկը զվարթանալով, — ինձ համար այդ մեծ նշանակություն ունե:

— Ես միայն զարմանում եմ բնության խաղի վրա: Երբեք չէի կարող երևակայել, որ Մսերյանը մի օր կհափշտակվի այդպես: Իսկ դու, որ այնքան ծաղրաբար էիր վերաբերվում կյանքին, դու, որ դատարկ բան էիր համարում նրան, ինչպե՞ս եղավ, որ այսօր հանկարծ երկու ձեռքով ես գրկում այդ դատարկ բանը:

— Ես ինքս չգիտեմ, ինչպես բացատրել: Միայն այսբանը կասեմ, որ այն օրից, երբ ես մոտիկ ճանաչեցի այդ աղջկան, իմ մեջ սկսվեց մի հոգեկան հեղափոխություն: Թող հոգեբանը բացատրի այս, իսկ ես այժմ այնքան ուզում եմ ապրել, որքան երբեք, երբեք չեմ կամեցել...

Եվ բժիշկը սկսեց ոգևորված գովել օրիորդ Կարինյանին, հարկավ, ինչպես սիրահար, կրկնապատկելով նրա արժանավորությունները: Դիմաքայանը զգում էր, որ յուր մեջ դարձյալ շարժվում է նախանձը: Նա մտքում պարսավեց իրան և, աշխատելով զսպել վատ զգացումը, անկեղծաբար արտահայտեց յուր բերկրությունը ընկերոջ երջանկության մասին:

Օրեցօր նրա անհանգստությունը սաստկանում էր: Տասնյակ միմյանցից վատ մտքեր նրան հալածում էին: Արդյոք Գայանեն նրանից է խույս տալիս, որ տնից չէ դուրս գալիս: Գուցե նա

վախենում է յուր ամուսնուց կամ հասարակական բամբասանքից: Բամբասանք, բայց ինչո՞ւ համար. որ նա երբեմն դրսում պատահում է և խոսո՞ւմ մի օտար տղամարդի հետ:

Նա աշխատում էր մի անգամ, անպատճառ, ինչպես և է, տեսել Գայանեին, ցույց տալ նրան յուր սառն հարգանքը, մի հարգանք, որ կարող է տիկնոջը համոզել, թե երբեք նրա վրա Դիմաքսյանը չի նայում սիրահարված մարդու աչքով:

«Այո՛, այսպես պետք է անեմ, ասում էր նա ինքն իրան, որ չկարծի, թե ես կամենում եմ ծաղրել նրա դժբախտությունը»:

XVII

Գայանեն գալիս էր մի հարևան ամառանոցից, ուր բնակվում էր նրա ազգական ընտանիքներից մեկը: Նա մենակ էր և ծանր հանդարտ քայլերով ընթանում էր առաջ, հայացքը ուղղած դեպի անորոշ տարածություն: Թվում էր, որ ամբողջ էությունով նա խորասուզված է յուր հոգու մեջ և արտաքին աշխարհը նրա համար գոյություն չունե:

Տեսնելով Դիմաքսյանին, նա շփոթվեց: Միայն մի թեթև անցողիկ ժպիտ սահեց նրա դեմքի վրա, ինչպես անձայն հողմի մեղմիկ շունչը անդորր ծովի մակերևույթով: Դիմաքսյանը մոտեցավ նրան գդակը ձեռին և ջերմ հարգանքով սեղմեց նրա աջը: Այլևս Գայանեն ճիգ չէր անում յուր տխրությունը թաքցնելու: Նրա խոհուն ճակատի վրա որոշ գծագրված էր այն տառապանքը, որ տիրել էր նրա հոգուն: Դիմաքսյանը շտապեց հարցնել նրա առողջության մասին և իսկույն խոսքը դարձրեց այնպիսի նյութերի վրա, որոնց մասին առիթ էր որոնում խոսելու: Նա տեսավ, որ տիկինը խույս չէ տալիս խոսակցությունից, այլ ընդհակառակը, տրամադիր է երկար խոսելու:

— Ես ամեն օր պատահում եմ ձեր երեխաներին, ինչքան նման են նրանք ձեզ: Սովորած լինելով նրանց միշտ իրանց մոր հետ տեսնել, ցավում էի մենակ տեսնելով:

— Դուք առհասարակ երեխաներ սիրո՞ւմ եք,— հարցրեց տիկինը:

— Միթե կարելի՞ է չսիրել անմեղությունը:

Տիկինը անփույթ կերպով նստեց առաջին պատահած նստարանի վրա: Դիմաքսյանը կանգնեց նրա դեմ, շարունակելով.

— Մարդկային էակներն արժանի են սիրո, քանի որ փոքրիկ են:

— Քանի որ փոքրիկ են, իսկ հետո՞:

— Դետո, պետք է խղճալ նրանց:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետև ապագայում կյանքը այնքան աղավաղում է նրանց, որ միայն խղճալու են արժանի:

Գայանեն, որ սովոր էր միշտ յուր ամուսնուց լսել կիսահեզնական և կատականման խոսակցություն նույնիսկ ամենալուրջ նյութերի մասին, մի տեսակ թարմություն զգաց, խոսակցելով մի մարդու հետ, որի ուղեղը ընդհակառակը միշտ լուրջ է տրամադրված:

— Միթե ձեր կարծիքով կյանքը ամենաբի՞ն է աղավաղում,— հարցրեց նա:

— Անկասկած, քանի որ մարդը չի կարող միշտ երեխա մնալ: Այստեղ խնդիրը վերաբերվում է կրթությանը և կյանքի ազդեցությանը: Կրթության այն եղանակը, որ տիրում է մեր դպրոցներում,

ավելի աղավաղում է, քան կրթում մարդկային բնավորությունը: Մնացյալը լրացնում են ընտանիքը և հասարակությունը: Անշուշտ, դուք պետք է համաձայն լինեք ինձ հետ, որ սուտը և կեղծությունը վնասակար են, նույնպես չպիտի հերքեք, որ մեր կյանքում այդ բացասական հատկությունները զորեղ դեր են կատարում:

— Դուք խոսում եք այնպես, ինչպես մի քանի տարի առաջ:

Անցյալի մտաբերելը Դիմաքսյանին շփոթեցրեց փորձելի կերպով: Ներքին հաճույքից նրա աչքերը փայլեցին և շարժուն դեմքը արտահայտեց մի անզսպելի բերկրություն:

— Մի՞թե դուք կկամենայիք, որ այժմ ուրիշ կերպ խոսեի,— ասաց նա ոգևորվելով,— սուտը և կեղծությունը ես միշտ դատապարտել եմ և միշտ պիտի դատապարտեմ, առանց ուշադրություն դարձնելու նրանց արդարացնող պատճառների վրա...

Նա կանգ առավ: Նա վճռել էր միմիայն սառն բարեկամական հարգանք ցույց տալ տիկնոջը: Իսկ այժմ զգում էր, որ անկարող է յուր վճիռը հաստատապես կատարել: Մի քանի վայրկյան լռելուց հետո, նա ավելացրեց.

— Բայց երբեմն ամենաառաքինի մարդիկ անգամ ենթարկվում են ստի և կեղծության ազդեցության, և ենթարկվում են ակամա, անգիտակցաբար: Եթե նրանք ունենային ավելի քաջություն դիմադրելու ավանդական նախապաշարմունքներին, այն ժամանակ կլինեին ավելի անկեղծ և միշտ ճշմարտախոս:

Գայանեն լուռ լսում էր նրան, աշխատելով ըմբռնել այդ անորոշ խոսքերի տակ թաքնված իմաստը:

— Ես կարծում եմ,— շարունակեց Դիմաքսյանը ավելի ոգևորվելով,— թե կգա ժամանակ, որ այդ մարդիկ իմ ասած քաջությունն էլ կունենան: Ուզում եմ ասել, թե կգա ժամանակ, երբ մեր խոսքի և մտքի, զգացումների և գործերի մեջ տիրող հակասությունը կպակասի: Տիկին, մենք այժմ հազիվ կիսով չափ պատկանում ենք մեզ, իսկ մեր եռության, մեր բարոյական և մտավոր կազմի մյուս կեսը հասարակական նախապաշարմունքների ստրուկն է: Գուցե հենց այդպես էլ հարկավոր է, գուցե անհրաժեշտ է, որ հասարակությունը մարդու գլխին լինի մի դատավոր, մի վերահսկող, քանի որ անհատը դեռ չի կատարելագործվել: Բայց նա՛, որ զգում է յուր մեջ սեփական ուժ, ինքնուրույնություն և մտքի աներկյուղ քաջություն, նա վրդովվում է այդ ինքնակոչ վերահսկողի դեմ, որ միշտ ձգտում է բռնակալի դեր կատարել: Ինչո՞ւ: Որովհետև նա տեսնում է, որ այդ վերահսկողը ինքը, իբրև անհատի կրթիչ, իբրև ուղեցույց, իբրև առաջնորդ, տիպս է, կարճատես է: Այդ տեսակ ինքնուրույն խելք և սկզբունքներ ունեցող մարդը մտածում է. «Ի՛նչ անեմ, մի՞թե գնամ ընդհանուր հոսանքով»: «Ո՛չ, պատասխանում է նրան ներքին ձայնը, չպիտի գնաս, աշխատիր ինքդ առաջնորդել նրան, որ քեզ ուզում է առաջնորդել և, եթե ուժերդ քեզ չեն դավաճանիլ, մեկ-մեկ խորտակիր նրա դեմ կանգնած խոչընդոտները»:

Վերջացնելով խոսքը, նա ձեռները հենեց ձեռնափայտին և հայացքը ձգեց հեռու ու հեռու: Կարծես, այդ վայրկյանին նա մոռացել էր յուր խոսակցին, ինքն յուր մտքերի բուռն հոսանքով հափշտակված:

Գայանեն լուռ էր: Նա արդեն մասամբ գուշակում էր, թե Դիմաքսյանը ինչ բան է ակնարկում և առհասարակ ինչ տեսակ քաջության ու ինքնուրույնության մասին է խոսում: Այդ խոսքերը բաց էին անում նրա համար մի նոր, բոլորովին անծանոթ աշխարհ, ուր մինչև այդ ժամանակ չէր թափանցել նրա միտքը: Ուշադրությամբ լսելով Դիմաքսյանին, նա թույլ էր տալիս իրան միանգամայն անձնատուր լինել նրա ասածների ազդեցությանը: Եվ զգում էր, որ մի ինչ-որ բուռն, անդիմադրելի, բայց վերին աստիճանի փորձելի հոսանք հետզհետե գրավելով քաշում ու տանում է նրան հայտնի չէ ուր:

Մի վայրկյան նա նայեց ոգևորված երիտասարդի դեմքին և այդ վայրկյանին Դիմաքսյանը երևաց նրան միանգամայն կերպարանափոխված: Կարծես, դա այն մարդը չէր, որին հինգ-վեց տարի

առաջ տեսավ Բարաթյանի հետ առաջին անգամ: Նրա դեմքի գծերը հարատև և լարված մտավոր գործունեությունից մեղմացել էին և նրբացել: Խոշոր, ազդու աչքերի մեջ հասուն խելքի հետ անդրադառնում էին հոգու տգեղությունը և կամքի անշեղությունը:

Այստեղ Գայանեի միտքը դարձյալ թռավ դեպի համեմատություն: Նրա առջև պատկերացավ մի ժամանակվա յուր գեղեցիկ ամուսնու այժմյան կուշտ, կարմիր դեմքը, ուռած այտերով և յուղալի աչքերով: Ի՛նչ տարբերություն. մեկի մտքի կորովությանը տեղի էր տվել մարմնի պարարտությանը, հոգին սրտի հետ պատել էր թանձր ճարպով: Մյուսի հոգեկան ուժը տաշել և հղկել էր նրա ոչ-գեղեցիկ դեմքը և դարձրել միանգամայն անճանաչելի:

Յուր կողմից Դիմաքայանը գաղտուկ դիտում էր տիկնոջը և գրեթե նույն փոփոխությունը տեսնում: Ճշմարիտ է, չկար նախկին թարմությունը և աշխույժը, կենսականության հուրը առաջվա զորությունով չէր փայլում նրա կապուտակ աչքերի մեջ: Բայց սրա փոխարեն նրա դեմքը այժմ այնքան մտախոհ, լուրջ և արտահայտիչ էր դարձել, որ Դիմաքայանը այժմյան Գայանեին չէր կամենալ փոխել առաջվա արագաշարժ, զվարթ և վառվռուն օրիորդի հետ: Ընտանեկան անհաջող կյանքը, հոգու հարատև տառապանքը խլել էին նրա երիտասարդական կրակը և փոխարենը պարզևել մի մեղմ, մի հեգ, մի անուշ թովչություն: Օ՛ո ո՛րքան նա պաշտելի էր յուր դժբախտության մեջ և որքան անմատչելի յուր բարձրության վրա:

Նայելով նրան, Դիմաքայանի մեջ զարթնում էին ամենաազնիվ և ամենաանարատ զգացումներ: Նա պատրաստ էր այդ անբախտ կնոջ համար հանդիսանալ մի անկեղծ, անձնվեր պաշտպան և յուր սրտի նվիրական հուրը զոհել նրա բախտին: Եվ նա փափագում էր, բայց չգիտեր ինչ խոսքերով արտահայտել այդ զգացումը: Միևնույն ժամանակ նա սաստիկ ցանկանում էր, որ Գայանեն պարզի յուր ցավերը նրա առջև անկեղծաբար, հավատալով նրա ազնվությանը: Նրան թվում էր, թե Գայանեն ինքը զգում է այդ տեսակ պահանջ, որ ապերջանիկ կնոջ դառնություններն այնքան ծանր և անտանելի են, որ պատրաստ է մի հավատարիմ մարդու մոտ պարզել յուր սիրտը: Սակայն նույն «կեղծությունը» կաշկանդում է նրա լեզուն:

— Պարզությանը իմ կարծիքով ամենազլիավոր առաքինությունն է,— շարունակեց նա, այլևս չկարողանալով զսպել իրան:— Ով զուրկ է անկեղծությունից, նրա մյուս բոլոր արժանավորությունները նսեմանում են իմ աչքում: Շատ անգամ մտածում եմ և ինձ համար բնավ անհասկանալի է դառնում ինչու մենք միշտ կեղծում ենք: Ինչո՞ւ հարուստը աղքատ է ձևանում, աղքատը — հարուստ, հիմարը — փիլիսոփա, խելքը — ճգնավոր: Ինչո՞ւ նա՛, որին ճակատագիրը անբախտ է դարձրել — բախտավոր է ձևանում: Միևնույն նրա քայլվածքը, նրա ծայնը, վերջապես, նրա ամբողջ կերպարանքը մատնում են նրան, ցույց տալով նրա վախը նախապաշարմունքներից, նրա կեղծությունը...

Նրանց աչքերը կրկին հանդիպեցին միմյանց:

Գայանեն գլուխը խոնարհեցրեց և սկսեց հովանիի ծայրով ցնցողաբար փորփորոտել խոնավ գետիկը:

Ակնարկը բավական պարզ էր, բավական հասկանալի: Նա զգաց, որ Դիմաքայանը սպասում էր նրանից անկեղծություն, որ նա արդեն թափանցել է նրա հոգու խորքը և այնտեղ պարզ կարդում է բոլոր վշտերը: Բայց ինչո՞ւ, ի՞նչ իրավունքով: Ո՞վ է նա, որ այնպիսի հանդգնությամբ մոտենում է նրա ներքին աշխարհին և այնտեղ ամենայն խստությամբ շոշափում է նրա հոգու նվիրական գաղտնիքները: Ոչ, ոչ, դա աններելի է մարդու կողմից, որին նա ոչ մի իրավունք չէ տվել, ոչ մի ակնարկով չէ մոտեցրել իրան: Նա գլուխը բարձրացրեց այն ժամանակ, երբ Դիմաքայանը նայում էր մի ուրիշ կողմ: Երիտասարդի գունատ և խելացի ճակատը, երեսի մեղմիկ ցնցվող մկանունքները պարզ արտահայտում էին, թե ինչ է կատարվում նրա հոգում: Մի վայրկյանում տիկնոջ հայացքը դարձյալ փոխվեց նրա մասին: Ինչ-որ մի ներքին ուժ, ցավակցության թե խղճահարության նման մի բան, հուզեց նրա սիրտը: Նա զղջաց, որ նույնիսկ մի վայրկյան թույլ էր տվել իրան կասկածել այդ մարդու հոգու մաքրության մասին:

— Դուք ամեն բանում պահանջում եք պարզություն, — արտասանեց նա երերվող ծայրով, — այդ անկարելի է:

— Գիտեմ անկարելի է, չէ՞ որ բռնակալ վերահսկողը թույլ չի տալիս, չէ՞ որ մենք սարսափում ենք նրա միակողմանի դատաստանից:

— Այդ չէ միայն, այդ չէ, — կրկնեց Գայանեն, հովանիի ծայրը մի քանի անգամ թեթևակի խփելով գետնին, — կան բաներ, որոնց մասին մարդ չի կարող անկեղծ լինել, եթե նա չի կամենում հիմարի անուն ստանալ:

— Այո՛, այն մարդկանցից, որոնք անկեղծությունը հիմարությունից ջուր էլ չգիտեն: Եթե ես համոզված եմ մեկի խելքին և ազնվությանը, եթե ես հավատացած եմ, որ այդ մարդը երբեք ի չարը չի գործ դնիլ իմ հավատարմությունը, միշտ կարող եմ նրա հետ պարզախոս լինել:

Նա կանգ առավ: Նա զգաց, որ շատ է հափշտակվում շատ է հեռու գնում: Նա կարծեց, որ մինչև անգամ վիրավորեց տիկնոջը: Բայց նայեց նրա երեսին և այնտեղ նկատեց մի ներողամիտ և, միևնույն ժամանակ, մի բաջալերական հայացք: Այդ հայացքը, կարծես, ասում էր. «Ես հավատում եմ, որ դուք և՛ խելոք եք, և՛ ազնիվ, կարող եք և՛ հավատարիմ լինել, բայց մի պահանջեք ինձանից անկարելի անկեղծություն: Մի պահանջե՛ք, որովհետև ես կին եմ, դուք տղամարդ, որովհետև դուք օտար եք ինձ համար և որովհետև դուք իմ ամուսնու թշնամին եք»:

Նա արագությամբ ոտքի կանգնեց: Նա կորցրեց յուր բռնի սառնության վերջին կաթիլը: Դողդողուն ծայրով և շնչասպառ արտասանվեց.

— Թող որքան կամենում են թաքցնեն, բայց ես մարդկանց աչքերի մեջ կարդում եմ նրանց հոգին, նրանց սրտի վիճակը, նրանց դժբախտությունը...

Եվ մի վայրկյան շունչ առնելուց հետո, ավելի հափշտակված ավելացրեց.

— Իմ գաղափարները իմ սրբություններն են, երդվում եմ նրանցով, որ իմ սրտում կա միայն ցավակցություն, անկեղծ բարեկամական ցավակցություն: Տիկին, ես սուտ կասեի, բայց չգիտեմ սուտ ասել, ես կկեղծեի, բայց վարպետ չեմ կեղծելում. ահա ինչն է ստիպում ինձ ձեր երեսին ասել այն, ինչ որ ուրիշները կթաքցնեին...

Այս խոսքերը նա մի այնպիսի ներշնչված հոգով էր արտասանում, այնքան անկեղծություն և ազնվություն էր բուրում նրա դեմքից, ծայրից և ամբողջ էությունից, որ Գայանեն չկարողացավ ո՛չ վիրավորվել, ո՛չ հակաճառել: Նա տեսնում էր յուր առջև մի մարդ, որ ոչնչով չէր նմանվում այն բոլոր մարդկանց, որոնց մինչ այդ օրը նա հանդիպել էր: Մի մարդ, որ որքան համարձակ, աներկյուղ և մինչև անգամ հանդուգն լիներ, այնքան նրա հոգին բարձր էր, սիրտը անարատ և խելքը անշեղ, կտրուկ: Նա այդպես զգաց և հուզվեց: Նա այլևս չկարողացավ պաշտպանվել, կեղծել, թաքցնել յուր դժբախտությունը: Եվ ի՞նչ օգուտ, քանի որ պետք է նորից ստեր նրա առջև և նորից ցույց տար յուր հոգու տկարությունը:

Զգացված մինչև հոգու խորքը, նա գլուխը դարձյալ թեթեց կրծքին և կամացուկ արտասանեց.

— Ես հավատում եմ ձեր ազնվությանը...

Նույն վայրկյանին նա խոսքը ընդհատեց և իսկույն ոտքի կանգնեց: Նա դողում էր, նա մի տարօրինակ երկյուղի մեջ էր: Կարծես, մի բան էր արել, որ չպիտի աներ, մի համարձակ, մի վերին աստիճանի պատասխանատու քայլ, որ, միևնույն ժամանակ, ցույց էր տալիս նրա հոգու ուժը և կամքի ինքնուրույնությունը: Նա նայեց գետնին, ապա գլուխը բարձրացրեց: Կարծես նա ուզում էր խոսքը կիսատ թողնել և հեռանալ, բայց տատանվում էր:

Այնինչ՝ Դիմաքայանի սիրտը լցվել էր ասպետական հպարտ զգացումներով: Այն կինը, որին պաշտում էր, որի պատկերը մի քանի տարի շարունակ չէր հեռանում նրա մտքից և աչքերից, վերջապես, ասում է, թե հավատում է նրա ազնվությանը: Նա չի մերժում նրա բարեկամությունը, չի վիրավորվում նրա պարզախոսությունից: Ի՛նչ անսպասելի երջանկություն:

Տիկինը լուռ մեկնեց նրան յուր ձեռը: Նա պատրաստ էր խոնարհվել և համբուրել այդ ձեռը ինչպես մի սրբություն: Բայց այդ անկարելի էր, բնական ամոթխածությունը մի անգամ ևս կաշկանդեց նրան: Եվ նա, ջերմագին սեղմելով Գայանեի ձեռը, ասաց.

— Արդյոք ես ձեզ վիրավորեցի՞:

— Ոչ, ընդհակառակը, դուք ցույց եք տալիս ձեր բարեկամությունը: Շնորհակալ եմ, եթե երբեք չեք շեղվիլ բարեկամության շավղից և ավելի...

Դիմաքայանը ընդհատեց նրա խոսքը, մի ցնցողաբար շարժում գործելով և արտասանելով.

— Տալիս եմ ձեզ ազնիվ խոսք՝ երբեք չշեղվել...

Եվ մնալով միևնույն տեղում, աչքերով մինչև ամառանոցի դռները ուղեկցեց Գայանեին, որ հեռանում էր արագ քայլերով:

«Երբեք չշեղվել, կրկնեց նա մտքում, ոչ, չեմ շեղվիլ, պաշտելի էակ, որովհետև միայն քո բարեկամությունը կարող է ինձ երջանկացնել...»:

ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

I

Պյոտր Սոլովոնիչը յուր կնոջը տանջում էր անխնա, որպես միայն կարող էր տանջել մի պաղած, եսացած, բռնակալ ծերունի: Այլևս նրան մազու չափ չէին շարժում կամ մեղմացնում Աննայի սպառնալիքը, աղերսանքը և ոչ նույնիսկ արտասուքը: Այդ ամենը նրա համար իբր շինովի հնարներ էին, որոնցով կինը աշխատում էր «ծածկել յուր խայտառակությունը»: Նա խղճի խայթոց և մինչև անգամ մարդկային հասարակ ցավակցություն չէր զգում, տեսնելով, թե ինչպես օրեցօր ընկճվում, թառամում է այդ տակավին երիտասարդ կինը, որի սիրտը լիքն էր ապրելու անհուն սիրով:

Նա տանջում էր կնոջը, որովհետև ինքն էլ նրանից պակաս չէր տանջվում: Այժմ՝ նա չէր կարողանում հանգիստ ճաշել և հանգիստ քնել: Մեծ մասամբ պառկում էր շորերով անկողնակալի վրա և ինքն յուր հետ խոսում, պես-պես շարժումներ անում: Եթե մեկը այդ միջոցներին նրան զաղտնի դիտեր, պետք է կարծեր, որ նա ցնորվել է: Երբեմն գիշերվա կեսին հանկարծ վեր էր կենում անկողնից և աչքերը տրորելով, նայում չորս կողմ: Հետո մոտենում էր կնոջ անկողնակալին, լսում էր նրա շնչառությունը, ականջ էր դնում դեպի դուրս և, երեսին խաչակնքելով, նորից պառկում էր: Այդ միջոցներին կինը զարթնում էր և երկյուղով դիտում նրան՝ շատ անգամ լուռ և երբեմն հարցնելով.

— Ինչո՞ւ զարթնեցիր:

— Վատ երազ տեսա:

Եվ իրավ ծերունին հալածվում էր չար երազներից: Աննան լսում էր նրա քնած ժամանակ արտասանած հատ-հատ անկապ բառերը, «աչքովս... ինքս... այստեղ...», «մարդասպաններ», «ծածկեցեք գերեզմանս», «տեսա՛... տեսա...», «կիսեղդեմ», «շանսատակ կանեմ» և այլն, և այլն:

Այս անորոշ բացականությունները սարսափ էին ազդում Աննայի վրա, որովհետև հաճախ նա շատ որոշ լսում էր մի անուն, որ չարիք էր սպառնում նրան: Նա ամբողջ մարմնով դողում էր և մի անգամ զարթնելուց հետո այլևս չէր կարողանում քնել մինչև լույս: Նա փորձեց մի գիշեր անցկացնել ուրիշ սենյակում, հեռու մնալ ծերունու ահեղ շնչից, որ կարծես մեռելություն էր սփռում նրա ամուսնական առագաստի վրա: Բայց Պյոտր Սոլոմոնիչը մի այնպիսի ընդդիմություն ցույց տվեց, այնպես գոռաց, որ Աննան բարվոք համարեց լռել և մշտապես թողնել առանձնանալու միտքը:

Մի անգամ ծերունին հանկարծ բռնեց կնոջ ձեռքից, քաշեց սենյակի մի անկյունը և կատաղած աչքերով նայեց նրա երեսին: Աննան կարծեց, որ նա արդեն ցնդվել է: Նրան թվաց, թե ծերունին ուզում է ծեծել իրան, աղաղակելով փախավ յուր սենյակը և դռները փակեց: Պյոտր Սոլոմոնիչը վազեց նրա հետևից, ուզեց դռները կտորել և ներս մտնել: Բայց ուշքի եկավ, ձեռը խփեց ճակատին և, աթոռի վրա ընկղմվելով, խուլ ձայնով արտասանեց.

«Անեծք չար սադայելին»...

Մարդ ու կնոջ այդ սարսափելի հարաբերությունը, հարկավ, աննկատելի չէր կարող մնալ ո՛չ նրանց զավակներից և ո՛չ մանավանդ Օվսաննայից:

Մանկահասակ Լիզոչկան և Էլեչկան ապշած նայում էին իրանց հոր աչքերին, երբ նա կատաղում էր, հետո հարցական հայացք էին ձգում իրանց մոր երեսին: Չգում էին նրանք, որ տանը մի վատ բան էր կատարվում, բայց թե ինչ — չգիտեին: Եվ այդ վատ բանը ոչ թե միայն վշտացնում էր իրանց մատաղ զգայուն սրտերը, այլև ազդում էր փափուկ բնավորության վրա:

Իրանց կասկածները և երկյուղը նրանք չէին հայտնում ոչ ոքի, ոչ նույնիսկ Օվսաննային, որին, բնազդումով թե գիտակցաբար, օտար էին համարում: Բայց հաճախ երկու քույրերը միմյանց հաղորդում էին իրանց տպավորությունները: Երկուսն էլ խղճում էին իրանց մորը, զգալով, որ տանջվում է: Բայց չէին ատում և՛ իրանց հորը, քանի որ չգիտեին ո՞րն է արդարը և որը մեղավորը, որի՞ն պետք է պաշտպանել և որին ատել:

Այնինչ՝ Օվսաննան մասամբ գուշակում էր ընտանեկան խռովության բուն պատճառը: Նա հասկանում էր, որ յուր բարեսիրտ քեռիին այդ աստիճան զազանացնողը խանդն է: Բայց թե ո՞վ է այդ խանդի առիթը, ում վրա է ծերունու կասկածը, այդ չգիտեր և, հարկավ, չէր էլ կարող իմանալ: Ահա ինչու նա բոլոր տեսած ու լսածները միամտաբար պատմում էր Գայանեին:

Մի օր գունատված եկավ քրոջ մոտ և ներս մտավ թե չէ, շնչասպառ հայտնեց, թե Պյոտր Սոլոմոնիչը ծեծել է Աննային: Գայանեն հարցրեց մանրամասն, և օրիորդը միայն այսքանը

կարողացավ պատմել, որ ինքը մյուս սենյակից դռների հետևից տեսավ, թե ինչպես մարդ ու կին կոժվում էին ննջարանում: Աննան հայտնի չէր ինչ ասաց, Պյոտր Սոլոմոնիչը բռունցքով խփեց նրա կրծքին և զցեց անկողնակալի վրա:

— Ա՛խ, Գայանե, այնպես վախենում եմ, այնպես վախենում եմ, որ չգիտեմ ինչ անեմ,— ավելացրեց Օվսաննան հուզված:— Ես վաղուց կտեղափոխվեի քեզ մոտ, բայց չեմ ուզում նրանց առանձին թողնել, իսկ ամենից ավելի երեխաներին եմ խղճում:

Արդարև, բուռն նախանձի և կատաղության վայրկյանին ծերունին առաջին անգամ ձեռք բարձրացրեց կնոջ վրա: Այդ հարվածը կտրեց Աննայի վերջին հույսը, թե երբևէ Պյոտր Սոլոմոնիչը կխաղաղվի:

Նա ամեն ինչ ավարտված համարեց:

Ի՞նչ ելք գտներ վերջ տալու յուր անտանելի վիճակին: Բաժանվե՞լ: — Ո՞րը գնալ: Այս միտքը շղթայում էր ապահով ապրուստի սովոր տիկնոջը: Ինքնասպանություն և գործել: — Նա այդքան քաջություն չուներ: Մեռնել մի ծերունու պատճառով, և մեռնել այդ երիտասարդ հասակում, երբ կնոջ համար մի նոր կյանք է սկսվում: Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ: Գանգատվե՞լ: — Ո՞ւմ և ինչպե՞ս: Նա Պյոտր Սոլոմոնիչի օրինավոր կինն է, եկեղեցական անխախտելի կապով շաղկապված այդ ատելի, զազրելի և այժմ սարսափելի ծերունու հետ: Եվ տիկինը, կծու վշտերից արբեցած, անիծում էր ամենքին և՛ ամեն ինչ, և՛ հասարակական կարծիք ու օրենքներ, և՛ եկեղեցի ու կրոն, և՛ յուր հոր գերեզմանը, և՛ ամբողջ աշխարհը:

Խորին վշտերը անխնա սպառնում էին նրա ուժերը: Նա թառամում էր ոչ օրերով, այլ ժամերով, րոպեներով, ինչպես արմատից կտրված մի քնքուշ ծաղիկ: Սակայն այդ անբախտ վիճակի մեջ էլ նա չէր մոռանում յուր սովորական կոկետությունը: Ոչինչ նրան այնքան չէր վշտացնում, որքան յուր արտաքին փոփոխությունը: Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ այդպես վաղ պշկում է և դալկանում յուր գեղեցկությունը, որ այնքան երիտասարդներ է հրապուրում: Եվ բարկությունից նա ճանկրտում էր յուր մարմինը, ինչպես կատաղած կապիկ, փետտում էր գլխի առատ մազերը, որոնց մեջ սպիտակները օրեցօր շատանում էին:

Երբեմն նրա փափուկ ու նեղ ճակատի տակ հղանում էին չար մտքեր: Թողնելով ծերունու տառապանքը անուշադիր, մոռանալ նրա հալածանքները, հասցնել ծայրահեղ հուսահատության և սպանել նրան կամացուկ, դանդաղ մահով: Կամ մի հարված, ձեռի մի թեթև շարժում գիշերային լռության մեջ, ննջարանի մութ անկյունում, և ծերունու քայքայված կյանքի վերջին թելը կտրել: Իսկ հետո՞, եթե հանցանքը բացվի՞, ի՞նչ կլինի նրա դրությունը: — Ո՛չ, ո՛չ, սուկալի է:

Այդ դժոխային մտքերի տակ նա դարձավ լուռ, ինչպես թունավոր օձ: Ծրջում էր նա սենյակից սենյակ, ինչպես լուսնոտ, մռայլ հայացքներ ձգելով յուր շուրջը:

Այնինչ՝ Պյոտր Սոլոմոնիչը արթուն աչքերով հսկում էր նրան, դիտում էր նրա ամեն մի քայլը: Կնոջ լռությունը նրա մեջ հղացրեց մի ուրիշ կասկած: Նա առաջ էլ համոզված էր, որ Աննան հոգով ու սրտով ցանկանում էր նրա մահը: Իսկ այժմ մտածեց, որ զայրացած կինը նրա համար մահ է նյութում: Նա սկսեց զգույշ վարվել և գիշեր ու ցերեկ հետամուտ լինել նրա ամեն մի քայլին:

Մի անգամ Աննան պատահաբար նրա բարձի տակ տեսավ մի ատրճանակ: Նա վախեցավ: Զգիտեր, թե ծերունին այդ զենքը ձեռք է բերել անձնապաշտպանության և ոչ թե նրան սպանելու համար: Մի ուրիշ անգամ տիկինը նկատեց, որ Պյոտր Սոլոմոնիչը ուշադրությամբ փորձում է ննջարանի դռների և լուսամուտների ամրությունը: Աա՛, անպատճառ նա ուզում է սենյակը փակած սպանել նրան, որպեսզի ոչ ոք չսի նրա մահվան աղաղակները:

Այնուհետև մարդ ու կին փոխադարձաբար միմյանցից վախենում էին և միմյանցից զգուշանում: Գաշից առաջ Պյոտր Սոլոմոնիչը մտնում էր խոհանոց, նայում էր կերակրի կաթսաները, հարցուփորձ էր անում խոհարարին պաշարեղենի մասին: Գաշի ժամանակ նա աչքի տակով

հետևում էր կնոջ ձեռներին, երբեմն հացի կտորը, կերակրի պնակը, գդալը, պատառաքաղը փոխելով նրա հետ:

Գիշերները նա քնում էր կնոջից ուշ և վեր էր կենում առավոտյան շատ վաղ, միշտ ձեռքում սեղմած ատրճանակի կոթը: Պատահում էր, որ ինքն իրանից դժգոհ էր լինում: Կարծում էր, թե մի ինչ-որ մեղք է գործել, մի շատ ծանր մեղք, բայց թե ինչ — չգիտեր: Կամենում էր աղոթք անել — չէր կարողանում: Նրան թվում էր, որ աստված իրանից երես է դարձրել, ինչպես մի հանցավորից:

Նա ուզում էր երեխաներին փայփայել, հայրական սեր ցույց տալ, այդ էլ չէր հաջողվում: Նրա փաղաքշանքները դուրս էին գալիս կոշտ, սերը — բռնազբոսիկ, իսկ համբույրները ցուրտ, ինչպես սառած ապակիից — գոնե այսպես էր թվում նրան: Մանկական անմեղ բիբերի մեջ նա կարող էր երկյուղ, և նրա սիրտը մորմոքվում էր այնպես, որ ներքին տանջանքից աչքերը փակում էր և գլուխը բռունցքներով ամուր սեղմում:

Նույն երկյուղը տեսնում էր և բոլոր տնեցիների դեմքերի վրա: Նրան թվում էր, որ ծառաները իրանից սարսափում են, ինչպես մի վտանգավոր մարդուց, մի խելագարից, բայց, միևնույն ժամանակ, և՛ խղճում են նրան: Օ՛ո, ոչ ոք, ոչ ոք իրավունք չունե նրան խղճալու...

Երբեմն նա գանգատվում էր Օվսանային, թե գլուխը ցավում է, ականջները խշխշում են, ոտները չեն հնազանդվում նրան, քայլել չի կարող:

«Այստեղ, այստեղ, — ասում էր, ձեռով ցույց տալով սրտի կողմը, — կարծես, մի քար են դրել: Քարը սեղմում է, սեղմում, կարծես, նրա տակից մի բան է ուզում դուրս գալ և ինձ խեղդել: Օվսանա, Օվսանա, երանի քեզ, որ ջահել ես...»:

Ընտրողական պայթյալի ամենատաք միջոցին մի օր նրա մոտ եկավ Ամբակում Աֆանասևիչը: Հավատարիմ «քաղցքին» զարմանք հայտնեց, որ մի ժամանակվա եռանդուն իրավասուն այժմ ոչ միայն չի հետաքրքրվում քաղաքային շահերով, այլև տնից էլ չի դուրս գալիս: Ինչո՞ւ, ի՞նչ է պատահել, խոմ հիվանդ չէ: «Հիվանդ» բառը Պյոտր Սոլոմոնիչին վախեցրեց: Ոչ, ո՞վ ասաց, որ նա հիվանդ է, ընդհակառակը շատ առողջ է:

— Բաս ինչո՞ւ ես տանը փակվել, հեր օրհնած, խոմ մուրհակներդ պրոտեստ չեն արել, — շարունակեց հետաքրքրված Ամբակում Աֆանասևիչը:

Հարկավ, նա շատ լավ գիտեր յուր բարեկամի հասարակությունից փախչելու պատճառը: Նա անկեղծ խղճում էր ծերունուն և այժմ եկել էր մի կերպ նրան միտքարելու: Նա թախանձվեց Պյոտր Սոլոմոնիչին՝ դուրս գալ մի քիչ զբոսնելու: Ծերունին դրականապես մերժեց: Սակայն նա կամենում է իմանալ ի՞նչ են խոսում յուր մասին հասարակության մեջ և չգիտեր ինչպես հարցներ: Նա մի խորը զննողական հայացք ձգեց Ամբակումի երեսին՝ գոնե իմանալու, թե նա ինչ է մտածում: Բայց Ամբակումը խորամանկությամբ խույս տվեց յուր միտքը մինչև անգամ լուռ արտահայտելուց և կատակով ասաց.

— Բժիշկները ինձ խորհուրդ են տվել օրական յոթ վերստ մացիոն անեմ, որ փորս մի քիչ բարակի: Արա, Պետրոս ջան, գնանք մի քիչ ոտով ման գանք, լավ եղանակ է, օգտակար է: Փահ, այդ ի՞նչ մաշվել ես...

Պյոտր Սոլոմոնիչը դարձյալ մերժեց, բայց այս անգամ միանգամայն վախեցավ Ամբակումի վերջին նկատողությունից: Նա կամենում էր հյուրը շուտով հեռանա, որ ինքը լավ դիտե իրան հայելու մեջ — ճշմարի՞տ է, որ նա այնքան մաշվել է:

Ա՜՛, սուտ չեն ասում, որքան նա փոխվե՛լ է: Նա ոչ միայն նիհարել է, ծերացել, այլև բոլորովին այլանդակվել է:

Այդ օրից նա էլ յուր կնոջ պես ստեպ-ստեպ դիտում էր յուր կերպարանքը: Մի անգամ կեսգիշերին, երկար խալաթը հագին, թավամազ կուրծքը կիսով չափ բաց, նա մոտեցավ հայելուն և հանկարծ սարսափած հետ կանգնեց: Մարդկային դեմքի փոխարեն հայելին ներկայացնում էր խոզի դունչի պես մի բան, աչքերը սեղմված, ծնոտը երկարացած, ականջները սրածայր: Նա կարծեց, որ իրավ ինքը խոզ է դարձել: Նա մինչև անգամ փորձեց քթի տակ խորթալ կամացունկ: Հետո ուշքի եկավ, նայեց շուրջը: Բարեբախտաբար, սենյակում ոչ ոք չկար: Նա ծիծաղեց... Նույն տարօրինակ, նույն անբնական ծիծաղը:

Հետևյալ օրը, կեսօրվա դեմ, նա տանից դուրս եկավ, առաջին անգամ մի ամսվա փակ կյանքից հետո: Որովհետև այլևս լրագիրներ չէր կարդում, ուստի չգիտեր քաղաքում ինչ է կատարվում: Ծանոթներից նա լսեց, որ ընտրությունները վերջացել են, ինքը սևացել է, իսկ Ամբակում Աֆանասևիչը, Բարաթյանը և Վեբիյանը դարձյալ ընտրվել են:

Լուրը նրա վրա ոչինչ տպավորություն չգործեց, նրա անշարժ դեմքի մկանուններից մեկն անգամ չշարժվեց: Այժմ նրա գլխում ու սրտում տեղ չկար ուրիշ գործի համար, բացի մի գաղափարից, թե նա խաբված ու ամոթի դատապարտված մի ամուսին է, թե ամենքը նրա մասին են խոսում, թե նրան խղճում են, արհամարհում, թե նրա պատվավոր անունը հավիտյան թաղված է սև հողի մեջ, ինչպես մի աննամուս մարդու անուն: Նա մտիկ էր անում պատահող ծանոթներին և անծանոթներին և, կարծես, սպասում էր, թե ահա մեկը անպատճառ նրա երեսին կշարտի՝ «կինդ անառակ է»:

Նա միայն երկու ժամ կարողացավ դրսում մնալ: Հետո շտապեց տուն: Նա գնում էր այնպես արագ, որ, կարծես, տանը թողել էր մի սիրելի հիվանդ, որին շուտափույթ օգնություն էր հարկավոր: Մարդկանց հայացքները այրում էին նրան. նա ամաչում էր պատերից անգամ և դնում էր գլուխը կրծքին թեքած:

Մի անգամ նա վեր բարձրացրեց այդ հոգևած, ծանրացած, զառամյալ գլուխը: Հանկարծ նրա թմրած աչքերը վառվեցին, քունքերի մեջ զգաց մի տարօրինակ տաքություն: Նա քայլերը դանդաղեցրեց:

Դեմուդեմ գալիս էր նա, որին աշնան սկզբից չէր տեսել: Կարծես, մի չար, աներևույթ ուժ իսկույն ստեղծեց այդ հանդիպումը, որպեսզի ավելի փոխացնի ծերունու անկումը:

Ինչպես միշտ, այժմ էլ Բարաթյանը ընթանում էր գլուխը բարձր պահած, կուրծքը դուրս ցցած, անհոգ, զվարթ: Մոտենալով Պյոտր Սոլովոնիչին, նա գոակը բարձրացրեց վեր և գլուխը խոնարհեցվեց ինչպես մի հարգելի ազգականի, մի պատկառելի ծերունու, վաղուցվա բարեկամի առաջ:

Ծերունին նրա ճանապարհը կտրեց, կանգ առավ և, մի վայրկյան ատամները կրճտելով, արտասանեց.

«Ավագա՛կ...»:

Բարաթյանը շտապեց մայթից իջնել փողոց և նայեց շուրջը: Նա հառաչեց, երբ հավաստիացավ, թե ոչ ոք չկար, որ լսեր այդ անարգանքը: Հետո նա անվրդով շտապեց հեռանալ:

Պյոտր Սոլովոնիչը մոտեցավ յուր տանը, որ ընդամենը քսան-երեսուն քայլ հեռու էր հանդիպման տեղից: Նա մատը սեղմեց դռների զանգակի կոճակին: Ծառան դուրս եկավ: Ծերունին ձեռք հանկարծ տարավ ճակատին, աա՛, չիլի, թե «նա» այստեղից դուրս եկավ: Նույն վայրկյանին նրա արյունը խփեց քունքերին, աչքերը պղտորվեցին, գլուխը պտտեց: Նա ոչինչ չէր տեսնում, բացի չորս ատելի, զազրելի թևերից, որ գրկում էին միմյանց և ոտնատակ անում նրա պատիվը...

Նա ձեռք տարավ շապկի օձիքին և թուլացած ընկավ ծառայի թևերի վրա: Հարկավոր եղավ խոհարարին և նրա օգնականին էլ կանչել, որպեսզի ուժասպառ և գրեթե անշնչացած ծերունուն սանդուղքով վեր բարձրացնեն: Նրան տարան ներս, նստեցրին բազկաթոռի վրա:

Նա մի անմիտ, ապշած հայացք ձգեց յուր շուրջը: Նրա երեսի մկանունները, կարծես, քարացել էին, աչքերի բիբերը անշարժ էին, թեթև կերպով դողում էին նրա աջ ոտը և աջ ձեռը, իսկ մարմնի մյուս կեսը հանգիստ էր...

Մյուս սենյակից ներս վազեց Աննան: Ծերունին նայեց նրա երեսին քարացած հայացքով: Պարզ էր, որ նա մարդ չէր ճանաչում:

— Բժիշկ, բժիշկ կանչեցեք, — աղաղակեց Օվսաննան բարձրաձայն և, չդիմելով ծերունու մոտ, սկսեց հեկեկալ...

II

Օգոստոսի վերջին Դիմաքսյանն ամառանոցից ուղղակի գնաց յուր ծննդավայրը: Նոր կառավարիչը նրա կալվածները բավական կարգի էր բերել և եկամուտներն ավելացրել: Գյուղացիներն այժմ չէին ճնշվում կալվածատիրոջ ձեռքում: Նրանք գոհ էին իրանց վիճակից: Դիմաքսյանը թեթև կերպով աչքի անցկացրեց Հաբիգյանի հաշիվները և շնորհակալություն հայտնեց նրան: Նա բնավ տրամադիր չէր այս անգամ՝ նյութականով զբաղվելու, այս պատճառով մերժեց կառավարչի առաջարկությունը՝ անձամբ տեսնել կալվածները: Նա միայն վերցրեց ամբողջ տարվա մնացած եկամուտը և, տասն օր յուր քույրերի հետ անցկացնելուց հետո, շտապեց վերադառնալ Թիֆլիս, դեպի ուր մղում էր նրան մի անհաղթելի ուժ: Նա ուզում էր մաքառել ուժի դեմ, բայց իզուր. ոչ մի սառն դատողություն չէր դիմանում նրա սրտի կրակին...

Այդ միջոցին Մսերյանը Թիֆլիսումն էր, ուր նա վերադարձել էր ամառանոցից ուղղակի և բնակվում էր յուր նախկին սենյակում: Իդեալիստը թեև դեռ չէր կարողանում ընտելանալ յուր վշտին, բայց առաջվա հուսահատությունը տեղի էր տվել թախծալի հիասթափման: Այժմ քաղաքային կյանքը նրան զգվելի էր թվում: Նա ասում էր, թե մտադիր է գյուղ գնալ և այնտեղ յուր «վշտերը մոռացության տալ, ժողովրդի հսկայական վշտերը աչքով տեսնելով»: Ոչ, նա չի ուզում կորչել մի ինչ-որ երեխայական հիմար մոլորության պատճառով:

— Ճշմարիտ է, ես ամաչում եմ իմ զգացմունքից, որովհետև ի՞նչ կսազեր ինձ հափշտակվել այս հասակում, բայց մյուս կողմից շատ ուրախ եմ, որ այդ բանն ինձ պատահեց: Ես թմրած էի, կենդանություն ստացա: Այժմ ուզում եմ օգտվել իմ մեջ զարթնած եռանդից, այս կենսական ջերմությունից, և գործ դնել նրան մի որևէ նպատակի համար:

Նա վեր կացավ, կանգնեց լուսամուտի առջև և, ձեռք տարածելով դեպի դուրս, շարունակեց.

— Տեսնո՞ւմ ես այն հեռավոր լեռները, այն անտառները, այնտեղ էլ ապրում են քեզ և ինձ նման էակներ: Նրանք էլ մարդիկ են, բայց նրանց զբաղեցնում են ուրիշ հոգսեր: Մենք ուզում ենք հոգեկան հանգստություն, իսկ նրանք տառապում են տգիտության խավարի մեջ: Լուսավորել նրանց միտքը, բաց անել նրանց առաջ քաղաքակրթության առաջին շավիղը — ահա ինչ է պահանջում մեզանից մեր ստացած ուսումը:

Նա խոսում էր այնպես հափշտակված և այնպիսի դրական եղանակով, որ կասկածել չէր կարելի, թե նա յուր ասածը պատրաստ է իսկույն կատարել: Նա շարունակեց նույն ոգևորությամբ: Վաղը և եթե նա կգնա թեմական տեսչի մոտ, կինդրի նրանից գյուղական վարժապետի պաշտոն: Նա կընտրի մի ամենախուլ անկյուն, ուր ժողովուրդն ավելի կարոտություն ունե և ուր չեն համաձայնվում ուրիշները գնալ: Ձմեռը նա կպարապվի դասատվությունով, զարնանը և ամառը երկրագործությունով: Նա կվարի, կցանի, ամեն բան կանի, միայն թե օգտավետ լինի հասարակ ամբոխին և յուր կյանքն ապարդյուն չանցկացնի, ինչպես անց է կացրել մինչև այսօր:

Այսպես էր խոսում նա Դիմաքայանի ներկայությամբ: Իսկ երբ վերջինը հեռացավ, նա պառկեց երեսն ի վեր անկողնու վրա և սկսեց խորհել արդյոք կարո՞ղ էր յուր ասածը կատարել: Ահա հենց այդ հարցը միայն նրան հոգնեցնում էր և մինչև անգամ վախեցնում: Նա երևակայում էր, թե ինչպես գյուղական կոշտ ու կոպիտ պատանիներին այբուբեն է սովորեցնում, իսկ դասերից հետո հասակավոր գյուղացիներին գլխին հավաքած բացատրում է բնության տարրական օրենքները: Կհասկանա՞ն արդյոք նրա լեզուն. գռեհիկները միջոց կտա՞ն արդյոք գործելու, թե՞ կծիծաղեն նրա վրա...

Այնինչ Դիմաքայանն արդեն սկսել էր ձանձրանալ անգործությունից: Խոսում էին, թե թեմական տեսուչը հրաժարական է տալիս, և այդ ճիշտ էր: Նա կամեցավ այդ պաշտոնն ընդունել: Նա փորձեց խնդրել ում հարկն է: Գործը գլխավորապես կախված էր թեմական առաջնորդից: Բայց նոր մի օր սրբազանի մոտ հիշեցին Դիմաքայանի անունը, ասացին, թե նա պատրաստ է մինչև անգամ անվարձ ծառայել, նա երեսին խաչակնքելով, արտասանեց.

«Չրաժարիմք ի չար սատանայե»:

Այսպիսով, մի անգամ ևս նա զգաց յուր հակառակորդների ուժը: Բայց չիուսահատվեց: Ոչինչ, եթե մի տեղ փակեն ճանապարհը, նա մյուս տեղ ասպարեզ կգտնի, բավական է, որ գործելու ցանկությունը չմեռնի նրա սրտում:

Մի օր նա յուր սովորական մտքերի մեջ խորասուզված, Ալեքսանդրյան այգու մոտով բարձրանում էր դեպի քաղաքի կենտրոնը: Նրա հետևից լավեց յուր անունը և, հետ նայելով, տեսավ Սալամբեկյանին, որին վաղուց չէր հանդիպել: Բժիշկը վերադառնում էր հիվանդանոցից ոտով: Նա միակ մարդն էր յուր արհեստակիցների մեջ, որ չէր ամաչում ոտով շրջել:

— Տխուր նորությունը լսե՞լ ես,— ասաց բժիշկը, սովորական բարևներից հետո:

— Ի՞նչ է պատահել:

Բժիշկը հաղորդեց Բախտամյանի կաթվածահար լինելու լուրը: Բանն այն է, որ մոտիկ բնակվելով, ամենից առաջ իբրև բժիշկ նա էր կանչվել ծերունուն օգնելու: Չնայել էր, իհարկե, բայց ի՞նչ օգուտ, բանը բանից անցած էր: Բախտամյանն այժմ կես մարդ է:

Լուրը Դիմաքայանի վրա տպավորություն գործեց: Ինչ և լիներ, նա Պյոտր Սոլովոնիչին համարում էր բարեսիրտ և ազնիվ մարդ: Նա հոգով խղճաց ծերունուն: Նա հարցրեց դժբախտության պատճառը: Բժիշկը, գլուխը խորհրդավոր շարժելով, արտասանեց. — Չարյուր տեսակ բաներ են պատմում, ո՛վ գիտե:

Նա հաղորդեց այդ պատմվածներից այն, որ ավելի հավանական էր թվում և որի մասին ամենքը խոսում էին:

— Բայց ասա՛, Արսեն,— վերջացրեց նա յուր խոսքը,— միթե այդ կարելի՞ է, միթե դու հավատո՞ւմ ես:

Դիմաքայանը կկամենար չհավատալ «տարածված լուրին», բայց մի ներքին ձայն համոզում էր նրան, որ ոչ միայն կարելի է, այլև կատարված իրողություն է այն, ինչ որ լսել է բժիշկը:

— Վա՛տ մարդ,— գոչեց Սալամբեկյանը, մինչև հոգու խորքը վրդովված,— խաբել, տանջել մի այնպիսի հազվագյուտ կնոջ և այն էլ ի՞նչ միջոցով:

Դիմաքայանը դառնությամբ ժպտաց և ոչինչ չասաց: Այն բանը, ինչ որ այժմ էր յուր ընկերոջը վրդովեցնում, վաղուց նրան վշտացնում էր: Նրա աչքի առջև պատկերացած էին միշտ երկու ծանոթ ընտանիքներ, երկուսն էլ անբախտացած: Նա վրդովված է մի թշվառ ծերունու դեմ, որ յուր

մաշված, քայքայված կյանքը կապել էր մի երիտասարդ կնոջ թարմ կյանքի հետ և դժբախտացրել թե՛ իրան և թե՛ նրան: Նա կատաղած էր մի երիտասարդի դեմ, որ յուր վատթար կոքերի պատճառով թշվառացրել էր երեք կյանք: Դեռ ոչինչ ծերունին, նա յուր գոյության շրջանն արդեն անց էր կացրել, նա արժանի է յուր պատժին: Գուցե ավելի ցավալի է նրա կնոջ վիճակը, գուցե նրան պետք է խղճալ...

Իսկ այն «մյո՛ւսը» — ահա բուն դժբախտը: Ինչո՞ւ «նա» պետք է թշվառանա, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ, մի՞թե նույնպես յուր սխալի համար...

Եվ Դիմաքայանի մտքերը պղտորվեցին: Նա հիշեց յուր գուշակությունը Գայանեի ապագայի մասին. չէ՞ որ գիտեր, որ վերջն այդպես պետք է լինի: Բայց անցավ եսական զգացումը, և նա զգաց մի սուր դառնություն այն էակի վիճակի համար, որին նա սիրում էր անհուն սիրով: Բաժանվելով Սալամբեկյանից, նա երկար ժամանակ խորհում էր նրա մասին: Մի՞թե պետք է նրան այդ վիճակի մեջ թողնել, մի՞թե չի կարելի նրան օգնել: Բայց ինչպե՞ս և ի՞նչ իրավունքով:

Ցավալի էր նրա համար ամենից ավելի այն, որ չկար մեկը, որի մոտ կարողանար պարզել յուր սրտի նվիրական զգացումները, ասել այն, ինչ որ չէր կարելի ուրիշներին ասել: Գուցե այդպիսով նա թեթևացներ յուր հոգին: Մտերյա՞նը: — Նա այնքան խորասուզված էր յուր անձի մեջ, որ ոչ մի արտաքին երևույթ, կարծես, նրան չէր հետաքրքրում:

— Գյուղ պետք է գնալ, գյուղ, — կրկնում էր նա միշտ, — այնտեղից պետք է ամեն բան սկսել:

Սակայն օրերն անցնում էին, և նա դեռ տատանվում էր: Իսկ Դիմաքայանը կասկածում էր, թե երբևէ նա կկատարի յուր որոշումը: Նա գիտեր, որ Մտերյանի խոսքի և գործի մեջ կա ահագին պատկեր — կամքի թուլություն: Անցնել այդ պատկերը նա անհնարին էր համարում մի մարդու համար, որի բնավորությունը վաղուց արդեն կազմվել և ամրացել էր յուր որոշ հատկանիշներով:

— Ոչ, իզուր ես աշխատում ինձ համոզել, թե այս տիղմի մեջ կարելի է մաքուր շենք կառուցանել, — վիճում էր Մտերյանը յուր ընկերոջ հետ, թեև Դիմաքայանը չէր էլ աշխատում «համոզել» նրան: — Հիմքն այստեղ խախուտ է, չի դիմանալ, պետք է ավելի խորը գնալ: Թո՛ղ ամեն ինչ, գնանք ժողովրդի մեջ...

Նրա խոսքերի մեջ թեև կար նախկին պատանեկան ոգևորությունը, բայց զգացվում էր նույնպես և մի տեսակ վիատություն: Կարծես, նա ինքն այժմ չէր հավատում, թե կարող է իրագործել յուր ասածը:

Մի առավոտ բժիշկ Սալամբեկյանը եկավ Դիմաքայանի մոտ և թախանձեց նրան՝ միասին գնալ օրիորդ Կարինյանի մանկական պարտեզը: Այդ օրն առաջին անգամ օրիորդը մանկական հանդես էր տալիս:

Այնտեղ Դիմաքայանին սպասում էր մի անսպասելի հանդիպում: Ընդարձակ սենյակի մի ծայրում խմբված էին երեսուն — բառասուն մանուկներ և երգում էին: Մյուս ծայրում հավաքված էին նրանց մայրերը և հրճվանքով լսում էին իրանց զավակների թռչնային ծվվոցը: Ահա այստեղ էր և՛ Գայանեն: Գլուխը թեթևակի ուսին ծռած, ձեռներն անփույթ կերպով ծնկների վրա դրած, նա նստած էր պատի մոտ և խոսում էր մի օրիորդի հետ:

Մի քանի կանայք Դիմաքայանին տեսնելով, անմիջապես շնչացին միմյանց ականջին: Նա շփոթվեց, նա զղջաց անգամ յուր գալու մասին, բայց նրա սիրտը ակամա բաբախեց ուրախությունից:

Օրիորդ Կարինյանը նրան ներկայացրեց յուր հյուրերից մի քանիսին և հետո խնդրեց նրան տեսնել, թե արդյոք յուր աշակերտները հառաջադիմություն անո՞ւմ են:

Վերջապես, Դիմաքայանը վստահացավ մոտենալ Գայանեին:

Նրանք սկսեցին խոսել մանկական պարտեզի մասին: Դիմաքայանը հետաքրքրվեց իմանալ, արդյոք Գայանեն մտադի՞ր է յուր զավակներին հանձնել պարտեզ: Հայտնվեց, որ տիկինը հենց այս մտքով է եկել օրվա հանդեսին. նա կամենում է ծանոթանալ Կարինյանի կրթության եղանակին:

Կանանց շրջանում շնչջունները և խորհրդավոր հայացքները սաստկացան: Դիմաքայանն այդ նկատեց և նորից շփոթվեց: Նա համոզված էր, որ կանայք բամբասում են իրան և Գայանեին: Ուստի հարմար վայրկյան գտնելով, վեր կացավ տիկնոջ մոտից և մոտեցավ բժիշկ Սալամբեկյանին:

— Լսի՛ր,— ասաց նա,— դու ինձ ուժով բերիր, բայց կարծեմ, ես ավելորդ եմ այստեղ:

— Ընդհակառակը, քո ներկայությունը այստեղ անհրաժեշտ է հենց քեզ համար: Պահիր քեզ ազատ, բնական, վարվիր ամենքի հետ այնպես, ինչպես վարվել ես: Հիմար ամբոխ...

Ինչ էին նշանակում այդ խոսքերը — Դիմաքայանը չհասկացավ: Եթե նա Սալամբեկյանին չճանաչեր ինչպես անկեղծ, անխարդախ ընկերոջ, կարող էր կարծել, որ բժիշկն ուզում է նրա հետ մի խաղ խաղալ: Ինչևէ, նա մնաց դահլիճում: Բայց որքան նա դիտում էր յուր շուրջը, նույնքան համոզվում էր, որ ինչ-որ անհասկանալի, խորհրդավոր և անսովոր ուշադրության առարկա է ընդհանուրի համար:

Երեխաները անցան մյուս սենյակ: Նրանց պետք է խաղալիքներ բաժանեին: Օրիորդ Կարինյանը հյուրերին հրավիրեց այնտեղ: Մի խումբ կանայք դանդաղեցրին իրենց քայլերը: Նրանք շարունակ նայում էին Դիմաքայանին: Սալամբեկյանն առավ նրա թևը և առաջնորդեց մյուս սենյակ: Մինչև նա խոսում էր բժշկի հետ, մի տարիքավոր տիկին գլուխը մոտեցրած սկսեց ականջ դնել, աչք-ունքով զանազան նշաններ անելով մյուս կանանց: Դիմաքայանը նկատեց այդ նշանները և այնքան զայրացավ, որ քիչ էր մնում մի խիստ նկատողություն անի տարիքավոր տիկնոջը: Նա միայն մի բարկացկոտ հայացք ձգեց յուր շուրջը: Տարիքավոր տիկինը սարսափած հետ քաշվեց, և Դիմաքայանը լսեց, որ նա շնչաց. «Երևում է, երևում է»:

Վերջապես, նա ներողություն խնդրեց Կարինյանից և դուրս եկավ: Նրա հետևից դուրս եկավ և՛ Սալամբեկյանը:

— Ո՞ր ես շտապում, — հարցրեց նա:

— Ասա ինձ, ի սեր մեր ընկերության, այս կանայք ի՞նչ են խոսում իմ մասին: Բժիշկը աշխատեց ժպտալ:

— Այսօր ես քեզ դիտմամբ բերեցի այստեղ,— պատասխանեց նա,— և նպատակով էի ասում, որ դու քեզ ազատ պահես: Լսի՛ր, չգիտեմ ինչ պատճառով և ինչպես, մի հիմար լուր է տարածվել: Քո մասին պտտում են զանազան առասպելներ և բոլորը հնարված են մի բան ապացուցանելու համար, այն է, որ դու իբրև թե ցնդվել ես: Մի՛ զարմանար և մի՛ բարկանար, բավական է մի թեթև լուր, որ ամբոխի բերանում մեծանալով դառնա հրեշավոր պատմություն: Ես չգիտեմ, ով է հնարել այդ լուրը, բայց համոզված եմ, որ այդ քո թշնամիների գործն է: Ահա ինչու են շնչում և ինչ են շնչում այդ կանայք քո մասին:

Արտասանելով այս խոսքերը, բժիշկը փորձեց ծիծաղել, բայց նույն վայրկյանին նրա հայացքն ընկավ Դիմաքայանի այլայլված դեմքին, և ծիծաղը մնաց սառած նրա շրթունքների վրա: Դիմաքայանը ձեռով շփեց ճակատը, տրորեց աչքերը, գլուխը երերեց, կարծես, իրանից մի միտք հեռացնելու համար և արտասանեց.

— Ա՜հ, այդպես ուրեմն... ինձ խելագա՞ր են համարում:

Հետո նա, մի արագ շարժում գործելով, ավելացրեց.

— Գուցե իմ թշնամիները չեն սխալվում:

III

Այն օրից, երբ Գայանեն յուր ամուսնու հետ ամառանոցում վերջին ընդհարումը ունեցավ, նրանց ընտանեկան հարաբերությունը անպայման խախտվեց: Ամիսներ անցան, և կինը չէր հաշտվում, նույնիսկ չէր ուզում խոսել յուր մարդու հետ:

Այս համառ խռովությունը Բարաթյանի համար անտանելի էր: Նրա ուրախ ու զվարթ բնավորությունը չէր սիրում ընտանեկան լարված հարաբերություն: Նա կամենում էր ինչպես և է հաշտվել Գայանեի հետ, որպեսզի մի կերպ վերականգնի յուր հոգեկան անդորրությունը: Նա պնդում էր, թե հասարակական մարդու համար այդ անդորրությունը անհրաժեշտ է: Առանց այդ էլ նա դրսում բարոյապես շատ է հուզվում, հոգնում, տանը պետք է հանգստություն վայելե: Նա խնդրում էր Գայանեին մոռանալ նրա «մանր սխալները»: Նա հավատացնում էր, որ չնայելով այդ «մանր սխալներին», դարձյալ սիրում է Գայանեին: Այս դեպքում նա չէր կեղծում: Եվ յուր սերը արտահայտելու համար չէր խնայում ոչ մի փառաբանք: Նա գործ էր դնում յուր բոլոր սրախոսությունները և հրապույրները: Երբ տեսավ, որ սովորական փառաբանքները չեն ազդում, իրան ձևացրեց մի տեսակ հեզ նահատակ: Ա՛խ, ինչպես նա տանջվում է մի անհաշտ, բմահաճ և կամակոր կնոջ ձեռքում: Իսկ երբ տեսավ, որ այդ էլ չի օգնում, վճռեց ասել Գայանեին այն, ինչ որ վաղուց զգում էր: Նախ կատակով, ապա լրջորեն հայտնեց, թե նախանձը կամ կասկածները չեն Գայանեի անհաշտության պատճառը, այլ այն սառնությունը, որ ամեն մի կին սովորաբար զգում է դեպի յուր մարդը ամուսնական առաջին տարիները անցնելուց հետո:

— Եիշտ պատճառը հենց այս է: Ես ձեզ համար շատ հասարակ մարդ եմ — ահա ինչ: Դուք հույս ունեիք իմ մեջ գտնել մի գաղափարի հերոս, մի արտաքո կարգի մարդ, չգտաք և հիասթափվեցիք: Այժմ ձեզ հետաքրքրում են ուրիշները, դա շատ սովորական բան է:

Պյոտր Սոլովոնիչին պատահած դժբախտությունը մի քանի օր Բարաթյանին ստիպեց լռել և մինչև անգամ տխրություն պատճառեց նրան: Հարկավ, նա ոչ ոքի չէր կարող հայտնել այն վիրավորանքը, որ ծերունին, հասցրեց նրան փողոցում: Նա ուրախ էր, որ ոչ ոք այդ չգիտե: Բայց առանձնության մեջ նա ինքն իրան դատապարտում էր և, միևնույն ժամանակ, յուր վարմունքը աշխատում էր արդարացնել ուրիշների համանման օրինակներով: Ինչո՞վ է մեղավոր, որ մի գեղեցիկ կին օգտվեց նրա թուլությունից: Ո՛ր տղամարդը կարող էր դիմանալ այն հրապույրին, որ մոլորեցրեց նրան: Վերջապես, ինչով է տարբերվում նրա արածը մյուս հարյուրավոր, հազարավոր ամուսինների արածից: Մի՞թե միայն մի բանով... Որ նրա խղճի առջև կանգնած է մի պատկառելի ծերունու, մի ազգականի, այո՛, յուր պաշտպանի և հովանավորի պատկե՞րը: Հի՛ի, ի՛նչ հիմարություն, ի՛նչ նախապաշարմունք: Ո՞վ կարող է երաշխավորել, որ հենց այդ ծերունին յուր հարյուրավոր «նույնանման» մեղքերի պատիժը չի քաշում այսօր: Ի՞նչ անենք, որ այդ պատիժը կատարվեց Բարաթյանի և ոչ մի ուրիշի ձեռքով:

Այս դատողությունները սառն ջուր սրկեցին նրա փոքր-ինչ տաքացած խղճի վրա: Նա հանգստացավ:

Այդ միջոցին նա նուրբ հոտառությամբ զգաց, որ յուր կնոջ մասին վատ լուրեր են պտտում: Սկզբում նա կատաղեց, հարվածը անսպասելի էր: Բայց շուտով սառն դատողությունը դարձյալ օգնության հասավ: Նա մտածեց, որ պետք է զգույշ վարվել, և յուր վիրավորանքը խոհեմաբար թաքցրեց ամենքից: Նա ձևացրեց իրան այնպես, իբրև թե ոչինչ չի լսել, ոչինչ չի զգում և հասկանում: Նրան հայտնի էր, որ Գայանեն հարգում է Դիմաքայանին, ինչպես և գիտեր, որ Դիմաքայանի սրտում դեռ վառ է գաղտնի պահած նախկին սերը: Բայց այսբանը բավական չէր Գայանեի մասին որևէ վատ կասկած ունենալու: Նա անպայման համոզված էր, որ յուր կինը

մաքուր է, ինչպես լեռնային նորեկ ձյուն: Եվ ոչ մի զրպարտություն, ոչ մի չարախոսություն չի կարող ստվեր ձգել նրա ընտանեկան անարատ պատվի վրա:

Այնինչ՝ մյուս կողմից ամոթի և վրեժխնդրության զգացումը ներսից կրծում էր նրա սիրտը: Նա այնքան մեծ նշանակություն էր տալիս հասարակական կարծիքին, որ չէր կարող սառնարյուն վերաբերվել նույնիսկ դեպի մի պարզ զրպարտություն: Երկար ժամանակ տատանվելուց հետո, մի օր նա վճռեց հայտնել յուր վրդովմունքը Գայանեին: Հարցրեց, արդյոք նա գիտե՞ յուր մասին տարածված լուրը:

Այս անգամ Գայանեն չկարողացավ իրան զսպել և չխոսել: Նա պատասխանեց, թե, այո՛, գիտե, որ իրան բամբասում են: Այն սառնությունը, որով տվեց յուր պատասխանը, սպառեց Բարաթյանի համբերությունը, նա առաջին անգամ բարձր ձայնով գոռաց յուր կնոջ վրա: Այդ էլ չվրդովեց Գայանեին: Նա այնքան արհամարհանքով էր վերաբերվում յուր մասին տարածված զրպարտությանը, որ արժանի չէր համարում պաշտպանվել ոչ մի խոսքով: Գիտեր, որ յուր ամուսինն էլ մտքում արհամարհում է այդ զրպարտությունը և գոռում է միայն յուր սեփական հանցանքը մոռացնել տալու համար:

— Լսեցե՛ք,— գոչեց Բարաթյանը, նորից զսպելով իրան,— ձեր անտարբերությունը անտանելի է: Մարդիկ ձեր պատիվը շոշափում են, դուք չեք վրդովվում: Ես պահանջում եմ, որ դուք ձեզ արդարացնեք:

— Ո՞ւմ առջև:

— Իմ:

— Հա՛ հա՛ հա՛, հանցավորը դատավոր է դարձել:

— Դուք ծիծաղո՞ւմ եք, դուք արհամարհում եք հասարակական կարծիքը: Ուրեմն լսեցե՛ք, ես պետք է ձեզ մի ճշմարտություն ասեմ:— Տղամարդի մեղքը ամենքի համար սովորական բան է, իսկ երբ կնոջն են բամբասում, թեկուզ զուր տեղը, թեկուզ հենց այն պատճառով, որ այդ կնոջ հետևից ընկել է մի... խելագար, այն ժամանակ վայ ընտանիքի պատվին: Մեր մեղքերը մեզ ներվում են, իսկ ձեր մի սխալը — երբեք: Այս բանը լավ հասկացեք:

— Մեղքը մեղք է, կինն է կատարում, թե տղամարդը, միևնույնն է: Բացի հասարակական կարծիքից կա խղճի դատաստան: Դուք այս բանը մոռանում եք:

— Խղճի դատաստա՛ն,— կրկնեց Բարաթյանը ծաղրաբար,— բարեհաճեցեք այդ խոսքը ուրիշ բանի մասին գործածել: Ընտանեկան պատիվը շատ նուրբ խնդիր է: Խիղճը չի կարող օգնել, երբ այդ պատվին վտանգ է սպառնում: Ի՛նչ նշանակություն ունի ձեր, իմ կամ մի ուրիշի խիղճը ընդհանուրի աչքում: Կյանքի օրենքները և ավանդությունները ամբոխն է ստեղծում և ոչ անհատները: Շատ կարելի է իմ խիղճը ձեզ անմեղ է համարում, բայց նա Մովսես մարգարեի տախտակը չէ, որի վրա գրվածները ամբոխը աստվածային պատգամների տեղ ընդունի: Տիկին, մենք հասարակական կարծիքի ստրուկներն ենք, պարտավոր ենք տալ նրան բոլորը, ինչ որ մեզանից պահանջում է:

Եվ որքան այդ հայացքը անիրավ, որքան անգուր և դատապարտելի լիներ — Գայանեն չէր կարող նրա մեջ չզգալ մի որոշ չափի ճշմարտություն: Այո՛, այդ մարդուն ներվում է նրա ակնհայտ հանցանքը, նրա հետ հաշտվում են, նրան ընդունում են ամեն տեղ, նույնիսկ ամենաառաքինի կինը նրանից չի խորշում: Իսկ կին մարդը, նրա համար մի անխիղճ լուր, մի քսու և չար խոսք շատ անգամ կործանիչ նշանակություն ունի:

Մի քանի վայրկյան այսպես մտածեց նա: Բայց հանկարծ նրա ուղեղի մեջ մի հեղաշրջում տեղի ունեցավ: Նրա սիրտը ալեկոծվեց մի մրրիկով, նրա գունատ այտերը շառագունեցին և աչքերի մեջ պսպրաց անսովոր գայրույթ: Ինչո՞ւ պետք է այդպես լինի, ինչո՞ւ, ի՞նչ իրավունքով: Դա բռնություն

Է, դա անգթությունն է: Միթե միշտ կինը պետք է պատժվի, իսկ տղամարդը անպատիժ մնա: Ինչո՞ւ կանայք չեն բողոքում բռնության վե՛մ, ինչո՞ւ նրանք գոնե իրանց զգվանքը բացարձակ չեն արտահայտում այդ տղամարդկանց, ահա հենց այդ անպատկառ մարդուն, որ երբեք նրա աչքում այնքան քստմնելի չէր երևացել, որքան այժմ: Ի՞նչ ասի նրան, ինչպես արտահայտի յուր սրտի անհուն նողկանքը: Ոչ, չարժե ավելի քրքրել այդ տիղմը...

Նա երեսը դարձրեց խորին զգվանքով և ուզում էր դուրս գնալ, երբ դռների հետևից լսվեց մի դղրոյուն: Նա կանգ առավ: Նույն վայրկյանին դռները լայն բացվեցին, և հետևյալ տեսարանը ներկայացավ: Երկայն անկողնաձև բազկաթոռի վրա տարածված էր Գերասիմ Գերասիմիչը, ոտները պլեդով ծածկած, ձեռները գլխատակին դրած: Հինավուրց ծառայի ձեռքով անդամալույծը ներս էր մղվում յուր շարժական կացարանի հետ, ինչպես մի ահագին կրիա յուր կեղևի մեջ: Նա քթի տակ ցածր ձայնով երգում էր, կարծես, ինքն յուր համար օրոր ասելով:

— **Սը պռավա, դուռռակ,** ղեկավարում էր նա ծառային երբեմն, — **սը գա՛ դի, բալբես, պրավո՛րնո, օսյո՛ւ, ոտ տա՛կ, տեպեր տաշչի՛...** հոլաա՛...

Գայանեն հետ քաշվեց, որ հանդիսավոր գնացքին ճամփա տա:

— Պա՛պա, ինչ գործ ունե՞ք այստեղ, — ասաց Բարաթյանը կես-հարգանքով և կես-վրդովված:

— **Մուչա՛յտ.** օգնիր ինձ ներս մտնելու:

Որդին բռնեց բազկաթոռի կողքից և քաշեց սենյակի մեջտեղը:

— Տեպե՛ր օտվա՛լիվայ, — հրամայեց ծերունին ծառային, — որ և իսկույն դուրս եկավ: — Հիմա կասեմ, ինչ գործ ունիմ այստեղ: Նստեցե՛ք: Օ՛օ, ի՞նչպես ցավում է անպիտանը: Իսա՛կ, տավո՛, **պլեդը քաշիր** ցած, ոտներս ծածկիր. հա՛ այդպես: Դե՛հ լսեցե՞ք, ինչու ճանապարհորդեցի այս ընտանեկան դրախտը, հա՛, հա՛, հա՛, **չոռտ եվո դերի,** լավ դրախտ է: Ի՞նչ ե՞ք գիշեր-ցերեկ միմյանց միսը կրծում: **Նի սլո՛վա, յա, բրա՛տեց, նե դուռռակ,** շատ լավ տեսնում եմ, **շելմա, որ տա՛վո,** կնոջդ խաբում ես...

— Պա՛պա:

— **Գուր՛բչիկ,** — դարձրեց ծերունին յուր կիսախուփ աչքերը Գայանեին, — մի զարմանար, դա Բարաթովների արյունն է: Շատ էլ, տավո՛, ուշադրություն մի դարձնիլ: Նո՛ւ, չտո՛ժ, ուրիշ կանանց հետևից է ընկած, ո՞ր մարդը չէ ընկած: Բայց շատ լավ գիտեմ, որ քեզ սիրում է: Ես ինքս էլ այդպես էի, միայն հանգուցյալին էի սիրում, **նո՛ւ, չոռտ եվո դերի,** աչքս միշտ ուրիշների վրա էր...

— Պապա...

— Նո՛ւ, պա՛պա, պապա՛, ի՞նչ կա, սո՞ւտ եմ ասում: **Նու դա, գուրբչիկ,** գեղեցիկ հարսս, մարդ շատ անգամ էլ ինքն է իրան անբախտացնում... Մի բան ասեմ. եթե ատամդ ցավում է, քիչ մտածիր, ինչքան շատ մտածես, այնքան շատ կցավի: Դու, **վեդ,** աշխարհը փոխել չես կարող: Նրա ստեղծվելուց մինչև օրս միայն Ադամն է հավատարիմ ամուսին եղել, որովհետև բացի Եվայից ուրիշը չկար...

Գայանեն ամոթից չգիտեր երեսը որ կողմ դարձներ: Քայքայված ծերունու արձակ խոսքերը դիպչում էին նրա կանացի ամոթխածությանը: Բայց նա գիտեր, որ Գերասիմ Գերասիմիչը ուրիշ լեզվով խոսելու ընդունակ չէ:

— **Նուս,** — շարունակեց ծերունին, — ուրեմն հաշտվիր դրությանդ հետ: Լավ չէ շուն ու կատու լինելը, աստված վկա, լավ չէ: Հաշտվեցե՞ք, թե չէ, երդվում եմ հանգուցյալի գերեզմանով, ոչինչ չեմ կտակիլ ձեզ: Իսկ ես ուզում եմ ունեցածիս մեծ մասը ձեզ համար թողնել: Մյուս որդիս վճռել է Ռուսաստանում մնալ. **եշչո-բի,** Պետերբուրգի **մամզելներին** կարո՞ղ է գտնել Թիֆլիսում: Մի բանի

հազար կգցեմ առաջը, բերանը կկապի, մնացյալը ձերն է: Ասում եմ, հաշտվեցեք, վաղը կտակ գրել տամ, երազ եմ տեսել, **պրեսկվերնիյ** երազ, իմ երազները միշտ կատարվում են: **Նո՛ւ**, հասկացա՞ք, հաշտվեցե՞ք: Էհե, գեղեցկուհի, իզուր մի լաց լինիլ, արտասուքը, երեսդ կփչացնի, ափսոս ես: Իսա՛կ համբուրվեցե՛ք, լսո՛ւմ եք, շուտ, այս րոպեիս, թե չէ գնացի... Օ՛ո, ոսկորնե՛րս, ոսկորնե՛րս...

Բարությանը մի կողմնակի հայացք ձգեց Գայանեի վրա: Նա պատրաստ էր հաշտվել, նույնիսկ շատ ուրախ էր ծերունու միջամտությանը:

Այնինչ՝ Գայանեն կանգնած էր նույն դրության մեջ, նույնքան վրդովված: Այժմ նրա մեջ զգվանք էր հարուցանում և՛ այդ անդամալույծ ծերունին: Հայր և որդի նրա աչքում ներկայացնում էին միևնույն տիպարը: Չանազանությունը այն էր, որ ծերունին անամոթաբար խոստովանում էր յուր ախտը, իսկ երիտասարդը հանդգնաբար դեռ ծածկում էր յուր անծածկելի հանցանքը:

— Հա՛յրդ, ես շատ սպասել չեմ կարող: Չե՞ք ուզում: Հասկանում եմ, հասկանում եմ, ամաչում եք ինձ մոտ համբուրվել: Շատ լավ, ես կգնամ, երեկոյան ձեզ կսպասեմ: Կգաք ինձ մոտ հաշտված, ես ձեզ կօրհնեմ, թե չէ, հորս գերեզմանը վկա, կոպեկ չեմ տալ, **տոեստ նի գրոշա՛**: Ա՛խ ոսկորներս... Անդրե՛յ, բշի՛ր ինձ...

Հինավուրց ծառան ներս ցցեց գարիի հասկերի նման բեղերը: Դռները բացվեցին, և ծերունին յուր կացարանի հետ միասին նույն հանդիսավոր կերպով դուրս բշվեց:

IV

«Դիմաքայանի ուղեղը խանգարված է»: Այս դարձվածը կրկնում էին շահերը: Այս առթիվ պատմվում էին տեսակ-տեսակ իրողություններ, որոնք երկու անգամ երկու չորս, ապացուցանում էին տարածված լուրի ճշմարտությունը:

— Դեղին տուն, դեղին տուն, ես վաղուց էի ասում, թե նրա դպրոցը այն է,— կրկնում էր տեսուչ Ինյայթյանը, հոգեբանական մեթոդով ապացուցանելով յուր նախորդի խելագարությունը:

Ոչ ոք նրան չէր հակառակում, իսկ ով թերահավատորեն էր վերաբերվում տարածված լուրին, նրան համոզելու համար տասնյակ «ապացույցներ» էին բերվում: Բավական է մտիկ անել նրա աչքերին և կարելի է իսկույն հասկանալ, որ այնտեղ «մի բան կա»: Ահա և՛ նրա ձայնը, մի՞թե խելագարի ձայն չէ: Իսկ քնթի պնչե՞րը խոսելու ժամանակ:

Անցնում էր Դիմաքայանը փողոցով, գնում էր թատրոն, թե մի ուրիշ հասարակական տեղ — միշտ լինում էին մարդիկ, որ, նայելով նրան, միմյանց ականջին շշնջում էին: Երբ նա մեկի հետ խոսում էր, խոսակիցը լսում էր ուշադրությամբ, վիճում էր նրա հետ, հերքում էր նրա ասածը կամ ընդունում, բայց, միևնույն ժամանակ, երբեմն խորհրդավոր հայացք էր ձգում նրա աչքերի մեջ: Իսկ երբ մի որևէ միտք պնդելիս նա տաքանում էր և ձայնը քիչ թե շատ բարձրացնում, խոսակիցը համաձայնվում էր նրա հետ հակառակ յուր համոզմունքին, ինչպես սովորաբար անում են ուղեղը խանգարվածների հետ:

Սկզբում Դիմաքայանը այդ կասկածների վրա ուշադրություն չէր դարձնում: Իսկ երբ բժիշկ Սալամբեկյանը հայտնեց նրան գաղտնիքը, այն օրից նա ինքը կամա-ակամա սկսեց կասկածներ որոնել: Հետզհետե նրան թվում էր, որ լուրը տարածվել է ամեն տեղ և ամենքը արդեն հավատում են: Նույնիսկ չհավատացողները նրա մեջ կասկած էին զարթեցնում: «Երևի, մտածում էր նա, քաղաքավարությունն է ձեզ ստիպում ցույց տալ, թե իբր չեք հավատում, բայց իսկապես դուք էլ հավատում եք»:

— Ի՞նչ կա, որ զարմանում ես, մի՞թե խելքը գլխին մարդը...

Դիմաքայանը մի թեթև, բայց տարօրինակ ճիչ արձակեց և մի շարժումով ստիպեց նրան լռել: Մտերյանը զարմացած նայում էր նրան: Նա դեռ չգիտեր ինչ անսովոր հոգեկան տրամադրության մեջ է գտնվում Դիմաքայանը: Խելագար ասելով, նա հասկանում էր հասարակական մտավոր մակերևույթից բարձր մարդուն կամ շրջանի բարոյական օրենքներին չհարմարվողին: Այդպիսի մեկն էր համարում նա յուր ընկերոջը և առաջին անգամը չէր, որ նրան խելագար էր կոչում:

Դիմաքայանը երկու ձեռներով գլուխը ամուր բռնած, աչքերը հառել էր սեղանի մի կետին: Թվում էր նրան, որ արդարև յուր ուղեղին մի վտանգ էր սպառնում, որ այդ վտանգը շատ մոտիկ է, բավական է Մտերյանը մի անգամ էլ կրկնի «իհարկե, խելագար ես», և նա իսկույն կցնորվի: Նույն դրության մեջ նա բուրձ մատների ծայրերով փակեց ականջները և պատմեց անհեթեթ լուրերը: Արտահայտեց բոլորը, ինչ որ զգացել էր և զգում էր թե՛ մարդկանց շրջանում և թե՛ առանձին ժամանակ: Ավելացրեց, թե այնքան վերջին ժամանակ մտածում է այդ մասին, այնքան ուրիշները կասկածով են նայում նրա վրա, որ վախենում է: Մարդկանց կասկածավոր հարաբերությունը խլում է նրա եռանդը, ջլատում է նրա ուժերը:

— Բոլոր իմ ծրագիրները խորտակվում են միայն և միմիայն այդ կասկածից: Ինչ ձեռնարկության մասին մտածում եմ, իսկույն այդ հրեշավոր կասկածը կանգնում է իմ առջև: Ես ուզում եմ գործել, հասկանո՞ւմ ես, բայց մտածում եմ, ինչ կարող է անել մի մարդ, որին ամենքը եթե ոչ խելագար, գոնե անևորմալ են համարում: Ոչ, այսպես չէ կարելի, կամ ես իսկապես խելագար եմ և ինձ պետք է գժատուն ուղարկել, կամ պետք է մի կերպ վերադարձնեմ իմ հոգեկան խաղաղությունը, որ կարողանամ մի գործ սկսել:

Մտերյանը այժմ միայն հասկացավ բանի էությունը: Նա տեսավ, որ Դիմաքայանի հոգեկան դրության հետ կատակ անել չի կարելի: Պետք էր միանգամից ազատել նրան այդ կասկածներից, որքան ևս նրանք անհիմն և անմիտ լինեին: Եվ նա, չնայելով յուր թախծալի տրամադրությանը, հանկարծ բարձրաձայն ծիծաղեց: Հետո ոտքի կանգնեց և, ձեռը ձեռին խփելով, գոչեց.

— Խեղկատակներ՛ր, խեղկատակներ, երկինքը վկա, այդ մարդկանց տեղը կրկեսն է և ոչ թե հասարակական ասպարեզը: Հա՛ հա՛ հա՛, Դիմաքայանը ցնդվել է, հա՛ հա՛ հա՛... Կեցցե՛ս Արսեն, որ այդ օրին հասար, խելագար անունը վաստակեցիր հիմարների և ապուշների շրջանում: Այսուհետև դու կարող ես պարծենալ, խելագար ես, որովհետև խելք ունիս...

Նա կանգ առավ: Դիմաքայանը, առաջին անգամ, կասկածը յուր սրտում բուն դնելուց հետո, զգաց հոգեկան թեթևություն: Ընկերոջ անարվեստ վրդովմունքը և անկեղծ ծիծաղը նրան միսիթարեցին: Նա սթափվեց, նա սկսեց սառնորեն մտածել յուր մասին և զգաց, որ իրավ ինքը շատ թույլ է եղել, տեղ տալով յուր սրտում մի անմիտ կասկածի:

— Բայց կատակը մի կողմ,— շարունակեց Մտերյանը, նստելով նրա դեմ,— դա շատ ցավալի բան է: Ցավալի է ոչ թե այն, որ այդ խեղկատակները հիմար լուրեր են տարածում քո մասին, ցավալի է, որ մեր բոլոր գործերը այդ մարդկանց ձեռքումն են: Իսկ դու մենակ ես, կարող եմ ասել բոլորովի՛ն մենակ:

— Ես մենակ չեմ, ես ունեմ երկու հավատարիմ ընկերներ և բարեկամներ, քեզ և...

— Եվ բժիշկ Սալամբեկյանին, ինչո՞ւ չես ասում, կարծում ես, ինձ կվիրավորե՞ս: Ո՛չ, դու էլի ինձ լավ չես ճանաչում մինչև հիմա: Ես նրա դեմ այժմ մազու չափ ոխ չունիմ: Բայց թողնենք այդ, ես ուրիշ բան էի ուզում ասել: Գիտե՞ս, Արսեն, ես շատ եմ մտածել մեր հասարակական կյանքի մասին, գործելու ընդունակ չեմ, բայց մտածել գիտեմ: Ես եկել եմ այն եզրակացության, որ մեր երիտասարդությունը բարոյական հաստատ սկզբունք չունե:

Դիմաքայանը ոչինչ նկատողություն չարեց: Նա միայն գլուխը կրծքին թեթեց և աչքերը հառեց սենյակի հատակին: Այնինչ Մսերյանը կանգ առավ, միմյանց հետևից մի քանի անգամ ուժգնաբար ծխեց, բաց թողնելով գլխից վեր ծխի թանձր քուլաներ: Հանկարծ նրա դեմքը փոխվեց, աչքերը փայլեցին, և ձեռը խփելով յուր ծնկին, արագությամբ ոտքի կանգնեց, գոչելով.

— Բայց այնուամենայնիվ կգա մի օր և մենք կունենանք երիտասարդություն, մաքուր և հաստատ բարոյական սկզբունքների տեր երիտասարդություն: Խորին հավատով և ոգևորությամբ արտասանված այդ խոսքերը ոգևորեցին և Դիմաքայանին: Նա զգաց մի անբացատրելի ուրախություն:

— Այդպես ահա, — ասաց նա, — այդպես խոսիր, այժմ ես ճանաչում եմ իմ Մսերյանին: Թո՛ղ հուսահատությունը, ոգևորվի՛ր և ուրիշներին էլ ոգևորի՛ր առաջվա պես:

— Բայց ափսոս միայն, որ մենք չենք տեսնիլ այդ օրը...

Նա շարունակեց նույն ուղղությամբ ապագայի մասին: Այո՛, կգա այն օրը, երբ ամեն ինչ կփոխվի, կշատանա խելագարների թիվը և այժմյան խելոքներին նրանք կուղարկեն հիմարանոց: Ապագան նրանն է — ով համոզմունք ունե և գործում է անկեղծ սրտով:

Նախկին Մսերյանը դարձյալ երևան եկավ յուր բոլոր վառվռուն զգացումներով: Կարծես, վերջին ժամանակվա թախիծը մի վայրկյանում անհետացավ և նա մոռացավ յուր հուսահատ երկվորությունը, որ այնպես թմրեցրել էր նրան: Եթե այդ պահին բժիշկ Սալամբեկյանը ներկա լիներ, իդեալիստը, առանց որևէ ոխի, կգրկեր նրան և կշնորհավորեր: Նա այս բանը չթաքցրեց Դիմաքայանից:

— Ինչ արած, ես այսպիսի մարդ եմ, — ավելացրեց նա, — կուզես ինձ անվանիր հիմար, տխմար, բայց այսպես եմ...

Դիմաքայանը դուրս եկավ նրա մոտից գրեթե բոլորովին փոխված: Կասկածի նշույլ անգամ չէր մնացել նրա սրտում և ոչ իսկ մի մազու չափ վիատություն: Նա մի առանձին ոգևորություն էր ստացել և զգում էր յուր մեջ մի նոր ուժ մաքառելու յուր գաղափարների համար: «Ամմիտն՛ր, ասում էր նա մտքում, դուք կամեցաք ինձ ծաղրե՞լ, ձեզ չի հաջողվիլ այդ: Խելագա՞ր եմ ես, շատ գեղեցիկ, ուրեմն ունիմ իրավունք ինչ որ ուզում եմ — անել և ինչ որ ուզում եմ — խոսել»:

Մի ամբողջ շաբաթ նա փակված յուր բնակարանում գրում էր: Կյանքի դառն փորձերը նրա ուղեղում կազմել էին մի աշխարհայացք: Պետք է փշրել այն բոլոր հասարակական նախապաշարմունքները, որ կաշկանդում են անհատի բարոյական ազատությունը — այս էր այն կենտրոնական առանցքը, որի շուրջը պտտում էին նրա բոլոր մտքերը: Դա էր այն անսպասելի աղբյուրը, որից սկիզբն էին առնում նրա գաղափարները, հետո զարգանում, բեղմնավորվում և հափշտակում նրան իրանց բուռն, անընդդիմադրելի հոսանքով:

Մի այդպիսի հոսանք դարձյալ նրան մոռացնել տվեց ամեն ինչ: Նրա միտքը գործում էր տենդային աշխույժով, որոնելով և գտնելով այն բոլոր աննպաստ պայմանները, որոնք խանգարում էին շրջանի վրա անհատի բարոյական ազդեցությանը: Նա ուզում էր ապացուցանել, որ ամբոխի սրբությունները շատ են կարոտ արմատական վերանորոգության: Նա պնդում էր, թե քանի կյանք կա — պետք է փոխվեն և՛ նրա ղեկավարող պայմանները, թեկուզ նրանք լինեն հիմնական օրենքներ, թե կենդանի չի կարող կապված մնալ մեռյալի պաղ շղթաներով:

Թմրած ճահճի մեջ դարձյալ համարձակ ձեռքը արձակեց մի քար, և նա պետք է պղտորվեր: Դա մի փոքրիկ բրոշյուր էր, ուր Դիմաքայանը կատաղի կերպով քննում էր ու վերլուծում հասարակական կյանքի ախտերը և անխնա հարձակվում նրանց վրա:

V

Պյոտր Սոլովոնիչի դրուբայունը շատ ծանր էր: Հրավիրված բժիշկները չկարողացան օգնել: Նրանք միայն խորհուրդ էին տալիս եղանակը տաքանալուց հետո հիվանդին ուղարկել արտասահման, գուցե այնտեղ հռչակավոր բժիշկները մի բան կարողանան անել:

Բայց տիկին Բախտամյանը հակառակում էր: Նա ասում էր, թե օտար երկրներում յուր ամուսինը կմնա զուրկ ինձամոռ աչքից, այնինչ՝ ինքը այստեղ գոնե քնքուշ հոգացողությամբ աշխատում է թեթևացնել նրա ցավը: Ճշմարիտն այն էր, որ բժիշկներից ամենահմուտը նրան գաղտնի ասել էր, թե ծերունու օրերը հաշված են, և նա շատ-շատ կարող է ապրել միայն երկու ամիս:

Տիկինը վախենում էր՝ մի գուցե հիվանդը հանկարծ արտասահմանում առողջանա և այնուհետև մի՞թե նորից ինքը պետք է տանջվեր նրա ձեռքում: Բացի դրանից, նա կամենում էր վերջին օրերը իրան հոգատար ամուսին ցույց տալ, հուսալով գեթ մասամբ հասարակական կարծիքը փոխել յուր մասին:

Այժմ նրա դռները նորից բացվել էին ծանոթների և բարեկամների առջև: Ամեն օր հյուրեր էին գալիս հիվանդին տեսնելու: Պյոտր Սոլովոնիչը նրանց ընդունում էր միայն քառորդ կամ կես ժամով, հետո նրան պաշարում էր ընդհանուր մարմնային թուլություն: Նա ընկնում էր մի տեսակ կիսաարթուն և կիսաթմրած դրության մեջ:

Այդ ժամանակ տիկինը հյուրերին հրավիրում էր դահլիճ, որովհետև դա հիվանդից ամենահեռու սենյակն էր: Այստեղ ամեն ինչ փոխվում էր, սուգը դառնում էր ուրախություն: Հյուրերի դեմքերից անհետանում էր կեղծ ցավակցության արտահայտությունը և տեղի էր տալիս զվարթության: Սկսում էին զվարճախոսել, ծիծաղել, երբեմն էլ այնքան բարձր, որ նրանց ձայնը կարող էր հիվանդին հասնել:

— Ախ, շատ շնորհակալ եմ, որ ինձ մխիթարում եք, — ասում էր տիկին Բախտամյանը, աչքերի բիբերը հեզ մայրապետի պես դեպի վեր բարձրացնելով:

Հաճախ նրա սեղանի շուրջը նստում էին հինգ-վեց կանայք և երիտասարդներ: Այդ միջոցներին տիկնոջ «մխիթարությունը» արտահայտվում էր անզուսպ զվարճություններով: Կարելի էր կարծել, որ ոչինչ անախորժ բան չի անցել նրա գլխով, որ ընդհակառակը բախտը նրա համար ուղարկել է մի նոր երջանկություն:

Միայն երբեմն ձևի համար նա հանկարծ հառաչում էր, շտապով վազում էր ամուսնու սենյակը և, անդամալույծին նույն թմրություն մեջ տեսնելով, վերադառնում էր և նորից շարունակում յուր զվարճությունը: Նա հավատացնում էր հյուրերին, թե դիտմամբ է աշխատում մոռանալ յուր վիշտը, որպեսզի «ուժերը չկորցնի»: Եթե նա էլ հիվանդանա, էլ ո՞վ պետք է մտիկ անի «խեղճ մարդուն»:

— Իհարկե, իհարկե, — կրկնում էր կեղծավորների, շողոթորթների և հացկատակների երամը, — այդ քահել հասակում, ափսոս, ափսոս ձեր գեղեցկությունը:

Բայց տիկինը ոչ ոքի չէր կարող խաբել, մանավանդ Վեֆիլյանին, որ նույնպես մշտական հյուրերի թվումն էր: Երդվյալ փաստաբանը օտարներից ուշ իմացավ յուր ազգականի թշվառության բուն պատճառը: Սկզբում նա անչափ վրդովվեց յուր ընկերոջ դեմ:

«Ի՛նչ ապերախտություն, — ասում էր նա մտքում, — ինչո՞ւ այդպես անմարդավարի և անարժան կերպով վարձատրեց այն հյուրասիրությունը, որին ես արժանացրի նրան Բախտամյանների ընտանիքում...»:

Բայց անցավ առաջին վրդովմունքը, նա, ավելի սառն մտածելով, գտավ ծանր հանցանքի «արդարացուցիչ պատճառները», ինչպես սովոր էր գտնել բոլոր յուր պաշտպանած հանցավորների համար: Երկունս էլ երիտասարդ էին, մոլորվեցին: Մեղքը ծերունունն է, որ ամուսնացավ իրենից երկու ու կես անգամ երիտասարդ կնոջ հետ: Չպիտի անեին, բայց արեցին, Է՛հ, խաբվեցին: Այսպես էր դատում Վեֆիյանը, և դա մի առիթ էր, որպեսզի ինքը ստիպված չլինի ասպարեզ դուրս գալ ինչպես արյունակցական պատվի վրեժխնդիր ազգական: Նա չէր ուզում թշնամանալ այն մարդու հետ, որի գործակիցն էր շատ բաներում, որից ակնածում էր և որը միշտ նրան հարկավոր էր: Վերջապես, նա խոհեմությամբ էր համարում լռելը, քան աղմուկ հանելը:

Յուր զգույշ, խոհեմ և հեռատես վարմունքի շնորհով նա բավական շահել էր Պյոտր Սոլովոնիչի սիրտը: Ծերունին ոչ միայն անտրտունջ ընդունում էր նրան, այլև զգում էր նրա կարևորությունը: Նա վճռել էր գործերը կարգի բերել, նրան հարկավոր էր մի հավատարմատար, ուրիշ ո՞վ կարող էր ավելի օգտավետ լինել այս բանում, եթե ոչ Վեֆիյանը: Իրավաբանը լիազորություն ստացավ ծերունու կալվածները կառավարելու և առհասարակ նրա բոլոր գործերին հետամուտ լինելու:

Օր օրի վրա Պյոտր Սոլովոնիչի հիվանդությունը վատ ընթացք էր ստանում: Նա միանգամայն կերպարանափոխվել էր: Նրա նիհար դեմքի կաշին սևացել էր, աչքերը պլշել էին: Նախկին կատաղության նշույլն անգամ չէր մնացել, գոնե այսպես էր երևում արտաքուստ: Այժմ նա մի թույլ, անզգա, խղճալի մարմին էր, օրը մինչև երեկո տարածված թախտի վրա: Կնոջը նա արտաքուստ վերաբերվում էր շատ անտարբեր: Կարծես, մոռացել էր նրա պատճառով կրած յուր անհուն տառապանքները: Միայն երբեմն հետևից գաղտուկ նայում էր նրա գեղեցիկ հասակին, սպիտակ պարանոցին և գլուխը տրտմությամբ շարժում:

Մի օր նա Վեֆիյանին կանչեց յուր մոտ, դռները կողպել տվեց և մնաց նրա հետ:

Երկար ժամանակ մյուս սենյակում տիկին Բախտամյանը անհամբեր սպասում էր յուր ազգական փաստաբանի դուրս գալուն: Նրա սրտում ծագել էր մի կասկած: Ստեպ-ստեպ նա ոտների ծայրերի վրա զգույշ քայլերով մոտենում էր կողպած դռներին, կռանում և նայում դեպի ներս: Բայց բանալին խանգարում էր, և նա չգիտեր ինչ է կատարվում ներսում:

Նա առհասարակ մեծ հավատ չունեի դեպի Վեֆիյանը: Նա վախենում էր՝ մի գուցե փաստաբանը ծերունու դաշնակիցը դառնա և, ով գիտե, ինչեր անեն միասին:

Վերջապես շշնջումները ընդհատվեցին, տիկինը լսեց Վեֆիյանի քայլերի ձայնը: Նա հեռացավ դռնից, որ յուր լրտեսությունը չնկատվի: Վեֆիյանը շտապով դուրս եկավ և, առանց տիկնոջ կողմը նայելու, անցավ ու հեռացավ: Աննան անմիջապես մտավ Պյոտր Սոլովոնիչի սենյակը: Խալաթը հագին, թախտի վրա երեսն ի վեր տարածված, հիվանդը նայում էր առաստաղին՝ մտածմունքի մեջ: Նա յուր առողջ ձեռում բռնած էր մի թերթ գրոտած թուղթ, որը շտապեց թաքցնել բարձի տակ:

— Ի՞նչպես ես այժմ.— հարցրեց տիկինը, ներքին խռովությունից շրթունքները կրծելով և նայելով ծերունու ձեռքին:

— Յը՛մ, — մրմնջաց հիվանդը անորոշաբար:

— Լա՞վ ես:

— Շշա՛ատ, — պատասխանեց հիվանդը դանդաղ և թված լեզվով:

Արդարև, կարծես, նա կենդանություն էր ստացել: Նրա ապշած աչքերը նայում էին աշխույժով: Այս փոփոխությունը տիկնոջը վախեցրեց. չլինի՛ թե հիվանդը առողջանում է: Նա հետաքրքրված էր բարձի տակ թաքցրած թղթի բովանդակությունով: Նա համոզված էր, որ դա ծերունու կտակն է:

— Այնքան երկար ժամանակ ինչի՞ մասին էիր խոսում Վեֆիյանի հետ,— հարցրեց տիկինը, չկարողանալով զսպել յուր անհամբերությունը:

— Վըոչի՞նչ...

Հիվանդը երեսը դարձրեց պատին, ավելի ամուր սեղմելով բարձը: Կինը նայեց նրան՝ գոսացած ոտներից սկսած մինչև գառամյալ գլուխը, ուղը խփեց հատակին և ամբողջ մարմնով ցնցվեց: Չկար այդ վայրկյանին նրա համար ավելի ատելի, ավելի զագրելի մի բան աշխարհի երեսին, քան այդ քայքայված մարմինը, որի մեջ տակավին ապրում էր անողոք հոգին:

Ահա նա, ահա այն անիծյալ ծերունին, որ տարիների ընթացքում ծծել է նրա երիտասարդական թարմ արյունը, ապրել է նրա կյանքի հյուսված ինչպես մի տգրուկ: Իսկ այժմ, երբ նա պարտավոր է այդ բոլորի գինը վճարել, երե՞ս է դարձնում, չի ուզում անգամ խոսել նրա հետ: Ո՛չ, կոպիտ անդամալույծ, ո՛չ, անխիղճ ծերունի, ո՛չ, դու պետք է խոսես քո օրինավոր կնոջ հետ: Դու հենց այս րոպեիս, քանի ուշ չէ, քանի որ քո ատելի հոգին «սատանաների բաժին» չի դարձել, պարտավոր ես հայտնել քո կամքը, ապա թե ոչ... Կատաղած տիկինը բռունցքները սեղմեց, մի քայլ առաջ դրեց, աչքերը պսպղացնելով և ատամների արանքից դողդոջուն ձայնով արտասանեց.

— Մի՛ մոռանար, որ դու երեխաներ ունես...

Ծերունին երեսը մի քիչ շուռ տվեց նրա կողմը: Մի չարախնդիր ժպիտ աղավաղեց նրա դալկացած դեմքը և մի կծու հեգնություն պսպղաց նրա աչքերի մեջ: Դեռևս նրա ուղեղը այնքան տկար չէր, որ չկարողանար հասկանալ կնոջ միտքը: «Էհե՛, քարասիրտ գեղեցկուհի, կարծում էիր մինչև վերջը կարո՞ղ ես խաբել քո մարդուն: Կարծում էիր ինձ գերեզման գլորելով, ինքդ իմ հարստությունով նոր կյանք կվայելես մի ուրիշի, մի որևէ գեղեցիկ, առողջ երիտասարդի հետ: Չէ, չէ, հույսդ կտրի՛ր»:

Երկուսն էլ լուռ էին, բայց երկուսն էլ իրար հասկանում էին: Մերթ ընդ մերթ ծերունին գլուխը բարձրացնում էր և դեպի դուրս ականջ դնում: Երևում էր, նա մեկին ամեն րոպե սպասում է և շատ բարկանում էր, որ այդ մեկը ուշանում է:

— Չզանգակկը,— արտասանեց, վերջապես նա, աչքերը սևեռելով դռներին և, միևնույն ժամանակ, ձեռը ավելի սեղմելով բարձին:

Տիկինը տատանման մեջ էր մնա՞լ արդյոք մինչև վերջը, տեսնե՞լ թե ով պետք է գա, ի՞նչ պետք է վճռեն և հաստատեն, թե՞ թաքել և դուրս գնալ: Մի քանի վայրկյան անցած, ծանր շունչ քաշելով և Վեֆիյանի հետ բարձր ձայնով խոսելով, ներս մտավ Ամբակում Աֆանասիչը: Նրանց հետևից շեկ ու երկայն մորուքով մի պարոն կռնատակին պահած մի կաշվե թղթապանակ և հետո երկու ուրիշ անծանոթ մարդիկ:

Պյոտր Սոլովոնիչը նշաններով առաջարկեց յուր ամուսնուն դուրս գնալ: Բայց միայն մի քանի օտար հյուրերի ներկայությունը ստիպեց Աննային թողնել այնտեղը, ուր վճռվում էր նրա ճակատագիրը: Նա ականա քայլերով դուրս գնաց: Նրա հետևից Վեֆիյանը հանդգնաբար դռները փակեց:

Նա մնաց մենակ և հուսահատված: Թվում էր նրան, որ այնտեղ հավաքվել են մի խումբ ավազակներ և կողոպտում են նրա տուն ու տեղը, հարստությունը և ամբողջ բախտը: Եվ ավազակների պարագլուխն է յուր ազգականը, այդ սափրած, հղկված, կոլորիկ դեմքով, սուր աչքերով փաստաբանը, որ հրացանի ու դաշույնի տեղ գործ է դնում գրիչ և խորամանկություն:

Նա պատրաստ էր գոռալ բարձրաձայն: «Օգնեցե՛ք, կողոպտեցին»։ Նա ուզում էր դռները կոտրել, ներս վազել, ապտակել մեկին, մյուսին, վրնդել բոլորին յուր սեփական տնից: Բայց ի՞նչ, նա մի թույլ կին է, անտեր, անպաշտպան: Օ՞ո անգութներ, օ՞ո անաստվածներ, ինչո՞ւ այդպես ջախջախում եք նրա փայփայած հույսերը: Տասնուչորս տարի տանջվելուց հետո մի՞թե նա իրավունք չուներ

գոնե տասնուչորս տարի էլ ապրելու: Եվ քանի-քանի երիտասարդներ կային, որ կարող էին նրան երջանկացնել. նա մինչև անգամ չգիտեր նրանցից որին ընտրել: Այժմ ի՞նչ առաջարկե յուր ընտրելիին, եթե նրանից խլում եք ամենամեծ հրապույրը — հարստությունը: Գեղեցկությունը, օ՛օ, նա թառամում է, կորչում, մի քանի տարի ևս, և այնուհետև ինչի՞ կնամանի նա:

Անցավ մի ժամ, մի ամբողջ դառն և անտանելի ժամ: Բանալին դռան մեջ պտույտ եկավ: Տիկինը վազեց սենյակի անկյունում դրած պահարանի մոտ և սկսեց այնտեղ իբրև թե ինչ-որ որոնել:

— Աննա Պավլովնա, Պյոտր Սոլովոնիչը կանչում է,— լսվեց Վեֆիյանի պաղ ձայնը:

Երբ տիկինը շփոթված ներս մտավ, բոլոր հյուրերը հարգանքով ոտքի կանգնեցին և մի անգամ ևս գլուխ տվեցին: Ծերունին հրավիրեց նրան նստել, հետո անմիջապես խնդրեց շիկամորուս նոտարին կարդալ յուր ձեռի թուղթը:

Կտակը գրված էր մանրամասն: Առաջին մասը պարունակում էր բարեգործություններ: Էջմիածնի վանքին տասը հազար, Ներսիսյան դպրոցին մի շարք խանութներ, քաղաքային ինքնավարությանը քսանուհինգ հազար ռուբլու տոկոսաբեր թղթեր երեք որդեգիր պահելու համար: Եվ բոլորը Պյոտր Սոլովոնիչ Բախտամյանի և միմիայն նրա անունով: Կարծես, ծերունին վճռել էր յուր անունը անմահացնել:

Բայց կար մի հատված, որի կարդալու միջոցին ծերունին խորհրդավոր կերպով գլուխը շարժեց, աչքերը հառելով կնոջ երեսին: Նա կտակում էր յուր քրոջ դուստր Գայանե Բարաթյանին երեսուն հազար ռուբլի զուտ փող ինչպես սեփականություն: Կտակում էր դարձյալ նրան երեսուն հազար ռուբլի, որ այս գումարով բաց անի աղքատ աղջիկների համար մի ուսումնարան յուր անունով:

«Այսինքն ուսումնարանը պետք է լինի Գայանեի ուսումնարանը և ոչ թե տիկին Բախտամյանի: Թող հայերը որդոց որդի օրհնեն իմ Գայանեի անունը և հիշատակը»:

Կտակած գումարները ծերունու մահվան քառասունքի օրը տոկոսաբեր թղթերով պետք է հանձնվեին Գայանեին: Կտակակատարներին ոչինչ իրավունք չէր տրվում ուսումնարանի վերաբերմամբ: Տիկինը շրթունքները ատամներով այնքան ամուր սեղմեց, որ նրանք սպիտակեցին, հետո կարմրեցին, հետո կապտեցին:

Նոտարը շարունակեց: Մնացյալ կարողությունը ծերունին թողնում էր յուր զավակներին: Կտակակատար և խնամակալ նշանակվում էին Ամբակում Աֆանասևիչը և Վեֆիյանը մինչև ծերունու աղջկերանց չափահաս դառնալը: Այնուհետև հարստությունը հավասար չափով բաժանվում էր երկու թույրերի մեջ պայմանով, որ նրանց ամուսնանալուց հետո անձնապես իրանց պատկանի, առանց որևէ իրավունքի ամուսինների կողմից:

Բոլոր գործերը պետք է կառավարեին խնամակալները: Նույնիսկ ընտանիքի ծախսերը նրանք պետք է անեին, նույնպես հոգային Լիզոչկայի և Էլեչկայի կրթության մասին: Այդ բոլորի համար նշանակված էր այնքան, որ ավելորդ շռայլություն թույլ չէր տալիս: Եթե տիկին Բախտամյանը կամենար ամուսնանալ, գրկվում էր ծախսերից, իսկ զավակները մնում էին խնամակալների հսկողության տակ, թեև իրանց մոր մոտ: Մի խոսքով, տիկնոջը ոչինչ իրավունք չէր հատկացվում, բացի այն, որ նա նշանակվում էր մի տեսակ պատվավոր աղախին յուր զավակների համար գրեթե մի փոր հացի գնով:

Երբ նոտարը վերջացրեց ընթերցումը, բոլորը մեքենայաբար նայեցին տիկնոջ երեսին և հետո սենյակի հատակին: Նա կանգնած էր. անշարժ, անլուր, դժգույն, ինչպես արձան: Հանկարծ նրա աչքերը վառվեցին, կուրծքը բարձրացավ, բուռն արցունքը խեղդելով նրա կոկորդը, դուրս թափվեց նրա գունատ երեսի վրա: Նա ընկղմվեց բազկաթռռի վրա և սկսեց հեկեկալ...

Իզուր Գերասիմ Գերասիմիչը առաջին երեկո հետևյալ և նույնիսկ երրորդ օրը սպասեց, որդին և հարսը չեկան նրա մոտ հաշտված, ուրախ-ուրախ, ինչպես նա պատվիրել էր: Վերջապես անդամալույծի համբերությունը սպառվեց: Նա կանչեց յուր որդուն և սաստիկ հանդիմանեց: Որդին ասաց, թե ինքը «ամեն բան ներում է», պատրաստ է հաշտվել, բայց Գայանեն չի ուզում և քանի գնում, այնքան ավելի երես է դարձնում նրանից:

— Երեք օր է նա կանչել է յուր մոտ և նրա հետ գաղտնի խոսակցություն ունե: Մինչև անգամ այդ աղջիկն էլ չի ուզում ինձ հետ խոսել:

Ծերունին յուր Անդրեյին հրամայեց կանչել «մեծամիտ» տիկնոջը: Գայանեն իսկույն եկավ: Նա հասկացավ, ինչու համար են իրան կանչում, և արդեն գիտեր, թե ինչ պետք է պատասխանի: Որքան ծերունին հորդորեց, որքան խրատեց, վերջապես, սպառնաց, տիկինը միայն արտասանեց.

— Ես կեղծել չեմ կարող:

— Ի՞նչ ասել է կեղծել, — գոչեց ծերունին խռպոտ ձայնով:

— Ձեզ, ինձ և ուրիշներին խաբել: Այսօր կհաշտվեմ, վաղը ձեր որդին էլի յուր ուզածը կանի: Եթե չանի էլ, էլի չեմ կարող հաշտվել:

— Իսակ, — դարձավ հայրը որդուն, — մորդ գերեզմանով երդվիր, որ կնոջդ հավատարիմ կմնաս այսուհետև, ժի՛վո...

Դա միակ սրբությունն էր, որ Բարաթյանը անխախտ պահպանում էր յուր սրտի խորքում: Երդվել մոր գերեզմանով — կնշանակե, ինչպես և լինի, անպատճառ կատարել այդ երդումը: Բայց նա շատ լավ գգում էր, որ չի կարող այդ անել և վաղ թե ուշ պետք է յուր երդումը քանդի: Ուրեմն ինչո՞ւ սրբապղծություն գործեր մոր հիշատակի դեմ, մանավանդ որ նա մտքում գրել է միայն առերես հաշտվել Գայանեի հետ, արդեն ինքն էլ ձանձրացած լինելով նրանից: Կամենալով մի կերպ խույս տալ ծանր երդումից, նա ասաց.

— Ես ազնիվ խոսք եմ տալիս:

— **Նու, շտո՞ժ**, — դարձավ ծերունին Գայանեին, — ազնիվ խոսք է տալիս:

Տիկինը ուսերը թեթև կերպով վեր քաշեց, երեսը մի կողմ դարձնելով:

Նա չգիտեր որի վրա ավելի զարմանար, որդո՞ւ, որ այդպես հանդգնաբար ուզում էր նորից խաբել նրան, թե՞ հոր, որ կարծես խրախուսում էր նրա անառակությունը:

Վերջին անգամ Գայանեն դրականապես մերժեց ծերունու խնդիրը:

— Ուրեմն ի՞նչ ես ուզում անել, — գոչեց անդամալույծը արդեն բարկացած, — չլինի՞ թե մտքումդ դրել ես բաժանվել: Իհարկե, այդ էլ մո՛ղա է, կարող է խեթիդ փչել:

Յետո, մի քիչ իրան զսպելով, նա առաջ բերեց այն բոլոր վատ պայմանները, որոնցով շրջապատված է մարդուց բաժանված կինը: Նա ապացուցեց, որ հազար անգամ լավ է ապրել ոչ միայն Իսակ Բարաթովի պես մի «շատ սովորական» ամուսնու, այլ նույնիսկ ամենաանառակ մարդու հետ, ինչպես օրինական կին, կրել ամեն տեսակ տանջանքներ, քան թե բաժանվել: Խոմ, երիտասարդ կինը առանց տղամարդի չի կարող մնալ. այդ աներևակայելի է, **«նեվոզումժո, նե տստեսովեննո»:**

Նա խոսում էր իրան հատուկ ազատ, նույնիսկ անհամեստ ոճով: Եվ այս անգամ որդին չէր ընդհատում նրա խոսքը: Նա ինքը համաձայն էր հոր մտքերին և ուրախ էր, որ յուր մտածածը նա է ասում:

Գայանեն լուռ նստած էր, աջ ձեռքով աչքերը ծածկած և ձախ ձեռք թույլ կերպով ծնկի վրա դրած: Ծերունու խոսքերի մեջ նա զգում էր մի ճշմարտություն, այն է, որ ինքը ոչ մի պաշտպան չունե: Այն օրից, երբ Բարաթյանի տնից ոտը դուրս կղնի, նրա անունը հարյուր տեսակ վատաբանությունների առարկա պետք է դառնա: Այդ նա շատ լավ գիտե: Բայց մի՞թե հենց դրա համար մնալ և շարունակել այդ դժոխային կյանքը արդեն քստմտելի դարձած մի մարդու հետ, որի շնչառությունն անգամ թունավորում է նրա օդը:

Նրա աչքի առջև, ինչպես կենդանի սպառնալիք, կանգնած էին երեխաները: Ահա՛ բնական անխորտակելի կապը, որի առջև փշրտվում են բոլոր բարոյական ուժերը: Բայց արդյոք նրանք բախտավոր են, սնվելով և կրթվելով անվերջ երկպառակությունների ազդեցության տակ: Եթե նա երբեք չի կարող հաշտվել նրանց հոր հետ, եթե նրա սրտում արմատացած բուռն զգվանքը հավիտյան պետք է մնա այնտեղ, չէ՞ որ այդ փոքրիկները, որ օր օրի վրա հասունանում են, պետք է, վերջապես, տեսնեն, զգան և հասկանան սոսկալի եղելությունը: Այն ժամանակ մի՞թե նրանց զգայուն սրտերը չե՞ն փչանալ, նրանց դուրսաբերք հոգիները չե՞ն աղավաղվի: Ավելի լավ չէ՞, քանի որ նրանք փոքրիկ են, քանի որ ոչինչ չեն հասկանում, վաղօրոք, մի հարվածով վերջ տալ խճճված հանգույցին: «Ոչ, ծերունի, ոչ, զուր ես ինձ համոզում, դու սխալվում ես, հերիք է ինչ որ ես քաշեցի քո որդուց: Այժմ չեմ կարող և չեմ ուզում էլի խաբվել, էլի տանջվել»:

Մինչ այս բոլորը վայրկենաբար անցավ Գայանեի մտքով, ծերունին, յուր խոսքը ավարտած, սպասում էր պատասխանի: Իսկ որդին տխուր դեմքով կանգնած, գլուխը մի քիչ դեպի ուսը թեքած, հեզությամբ նայում էր նրան: Տե՛ս, ծերունի, տե՛ս, ինչքան նա ներողամիտ է, բարի, համբերող և ինչքան, ընդհակառակը, նրա կինը խստասիրտ է, կամակոր, անհաշտ: Մի՞թե դու հենց այս պատճառով նրան կզրկե՞ս ժառանգությունից:

— Շտո՞ժ, շա՞տ պետք է սպասենք ձերո՞ գերազանցության **ռեզոլուցիային**:

Գայանեն ձեռքը հեռացրեց երեսից. ոտի կանգնեց և պատասխանեց.

— Երբե՛ք չեմ հաշտվի:

Ծերունու կիսախուփ աչքերը կատաղությունից մի վայրկյան լայն բացվեցին: Նա գոռաց:

— Ուրեմն, կորի՛ր, անա...

— Պա՛պա,— ընդհատեց որդին խիստ ձայնով:

— **Յա, բրատ**, այժմ հասկանում եմ ամեն բան: **Բրո՛ս, Էտո ֆուրիա**, թող գնա, ուր որ ուզում է...

— Աստծու տաճարի առաջ երդվել եմ մինչև մահ իմ կնոջ հետ ապրել,— ասաց Իսակը հանդարտ ձայնով, որի կեղծ հնչյունը միայն Գայանեի համար կարող էր զգալի լինել,— և պատրաստ եմ ապրել:

Չետո նա դարձավ կնոջը և ավելացրեց.

— Իսկ եթե ձեզ, տիկին, այնքան զգվացրել եմ, որ իմ բարեսիրտ հոր աղաչանքն էլ չեք հարգում, ես մեղավոր չեմ... բարի ճանապարհ:

— **Դա-սս**, բարի ճանապարհ, — կրկնեց ծերունին, — երեխաները կմնան մեզ մոտ: Կարող եմ ասել, **մադամ**, որ նրանք **վովսյակով սլուչայե**, Բարաթյանների տանը լավ կկրթվեն: Մենք շատ պակասություններ ունինք, բայց ոչ հիմար ենք, ոչ էլ անկիրթ:

Գայանեն սարսափած նայեց նախ որդուն, ապա հորը: Նա այնպես զգաց, թե ընկել է երկու անխիղճ դահիճների ձեռքը, որոնք բուրբ դանակով կտրում են նրա սրտի ամենազգայուն կտորը: Բայց նա գիտեր, որ այդպես էլ պետք է լինի, որ Բարաթյանները երբեք չեն համաձայնվիլ երեխաներին իրան տալ: Նա գուճատ էր ինչպես կտավ և միայն աչքերի մեջ վարվում էր մի տարօրինակ կրակ: Դա մայրական կատաղի սիրո փայլն էր:

Մեկը դրսից կամացուկ երեք անգամ զարկեց դռներին: Գայանեն սթափվեց, խելքը գլուխը ժողովեց և, մի քանի վայրկյան իրան իշխելով, գոչեց.

— Ոչ, դուք մինչև անգամ այդ սպառնալիքով չեք կարող ինձ փոխել:

Բարաթյանը դռները բաց արեց, երևաց Վեքիյանի կերպարանքը:

— Ախ, ներեցեք, որ այսպես անժամանակ եկա, — ասաց իրավաբանը մշտական ժպտի փոխանակ մի շինովի տրտմություն երեսին. — Ես եկել եմ մի ցավալի լուր հաղորդելու:

Եվ, դառնալով Գայանեին, ավելացրեց.

— Պյոտր Սոլովոնիչը մեռնում է և ուզում է ձեզ վերջին անգամ տեսնել:

Լուրը սարսափեցրեց Գերասիմ Գերասիմիչին: Կարծես, դա սեփական մահվան նախերգանքն էր:

— Խեղճ Պետրոս, — գոչեց նա հուզված, — ինչո՞ւ այդպես շուտ, խեղճ Պետրոս...

Նա ոչինչ տեղեկություն չունեի Պյոտր Սոլովոնիչի ընտանեկան դժբախտության մասին, թեև լսել էր նրա կաթվածահար լինելը:

Մի վայրկյան Գայանեն տատանվեց. գնա՞լ արդյոք, հանդիպե՞լ Աննային նույնիսկ յուր տան մեջ: Բայց նա այնքան հարգում էր և սիրում էր յուր քեռիին, որ չգնալ չէր կարող:

Առանց ուշացնելու նա հագնվեց և իսկույն ուղևորվեց դեպի այն տունը, ուր վաղուց ոտք չէր դրել: Վեքիյանի հետ կառքում նստած, նա ամբողջ ճանապարհը մի բառ անգամ չարտասանեց: Նա դեռ տեղի ունեցած տեսարանի թարմ տպավորության տակ էր: Ներկան նրա համար որոշվեց, քանդվեց այն փտած կապը, որ մինչև այժմ առերես պահում էր նրան նախկին դրության մեջ: Իսկ ապագան ներկայացնում է անորոշ խառնուրդ, անթափանցելի քառու: Մերթ նրան թվում էր, որ յուր արածը անհաշիվ, լավ չմտածված, գուցե վտանգավոր քայլ է, մերթ նա աշխատում էր համոզել ինքն իրան, որ ընդհակառակը դա շատ հասարակ, շատ սովորական բան է: Մի բան, որ ուրիշները անում են առանց տանջվելու, առանց հասարակական կարծիքի վրա ուշադրություն դարձնելու:

Նա այնքան կլանված էր յուր մտքերով, որ ոչինչ չէր տեսնում, ոչինչ չէր լսում: Նա չէր նկատում յուր ծանոթներին, որ աջ ու ձախից բարևելով անցնում էին: Մի վայրկյան միայն նա, կարծես, մի տեսակ մոխրագույն գոլորշիի մեջ նշմարեց մի շատ ծանոթ կերպարանք, որ կանգնած էր մի փողոցի անկյունում և մոայլ հայացքով ուղեկցում էր նրան: Նա կրկին նայեց այն կողմ և ակամա մի ցնցում զգաց: Դա Դիմաքսյանն էր: Սիրո՞ւմ է նա արդյոք այդ ամենքից հալածված մարդուն, որ նրա աչքում այժմ ամենքից խելոք է, ամենքից ազնիվ, ամենքից մաքուր և բարձր: Այո՛, սիրում է: Ոչ, ոչ, դա ախ սերը չէ, որ կնոջը մոռացնել է տալիս ամեն բան, և՛ հասարակական նախապաշարմունքներ, և՛ բամբասանք, և՛ շատ անգամ նույնիսկ զավակներին: Դա մինչև անգամ սեր չէ, այլ սիրո պատվանդանին հասնող, նրա պես պայծառ, նրանից մեղմ, բայց ավելի հուսալի և հարատև մի զգացում է, — հարգանք և երկրպագություն համոզմունքների գերի և վսեմ ձգտումների տեր մի մարդու առջև...

Դիմաքայանն ուղեկցեց աչքերով Գայանեին, մինչև որ կառքը բոլորովին անհետացավ փողոցի ծայրում: Հետո երկար ժամանակ մնաց մինևույն տեղը անշարժ: Հիշեց այն օրը, երբ Գայանեն ուրախ ու զվարթ դեմքով կառերթի մեջ նստած սլանում էր Բարաթյանի հետ դեպի երկաթուղու կայարանը: Հիշեց բոլոր յուր տառապանքները, որ կրել էր մինչև այդ օրը և այնուհետև: Համեմատեց այն ժամանակվա Գայանեին այժմյանի հետ: Որքա՞ն փոփոխություն: Այն դեմքը, որի յուրաքանչյուր գիծը այն ժամանակ արտահայտում էր անհուն երջանկություն, այժմ ինչպե՞ս սքողվել էր դառն տխրությունով: Բայց այս տխրությունը այժմ բոլորովին ուրիշ ազդեցություն գործեց նրա վրա: Բնազդմամբ զգաց, որ անկասկած մի արտաքո կարգի բան է պատահել Գայանեին:

«Միթե արդեն բաժանվե՞լ է ամուսնուց», մտածեց Դիմաքայանը մարգարեաբար, և մի ինչ-որ անբացատրելի վայրկենական ուրախություն համակեց նրա սիրտը:

VII

Երբ Գայանեն մտավ Պյոտր Սոլոմոնիչի սենյակը, այնտեղ տիրում էր այն խորին սրբազան լռությունը, որ մահվան ներկայությունն է զգալ տալիս: Լուսամուտների ծանր վարագույրները ցած էին իջեցրած, սենյակը կիսով չափ մութն էր: Երեխաներին նոր հեռացրել էին ծերունու մոտից: Չէր երևում նույնպես և տիկին Բախտամյանը: Միայն Օվսաննան էր նստած հիվանդի գլխի մոտ, աչքերը արտասուքով թաց: Ավելի մոտիկ նստած էր բժիշկը, հիվանդի բազուկը բռնած:

Քայլերի ձայն լսելով, Պյոտր Սոլոմոնիչը ծանրությամբ աչքերը բաց արեց և ձեռք թույլ կերպով շարժեց: Գայանեն թեքվեց, համբուրեց այդ ձեռքը, թույլ տալով, որ ծերունին յուր պչկած, պաղ շրթունքները հպի նրա ճակատին: Նա նստեց մահճակալի մոտ, թաշկինակը սեղմելով աչքերին և աշխատելով զսպել արտասուքը, որ խեղդում էր նրա կոկորդը: Տառապյալ ծերունին նրա սիրտն էր մորմոքում. «Խե՛ղճ մարդ, դու քո սխալանքի զոհ դարձրիր թե՛ քեզ, թե՛ քո պատիվը և թե՛ ինձ...»

Նա ուժ չունեցավ իրան զսպելու, սկսեց հեկեկալ, փաթաթվելով Օվսաննային, որ յուր քրոջը տեսնելու վայրկյանից արդեն հեկեկում էր: Հիվանդը Վեֆիյանին նշան արեց: Իրավաբանը հանեց նրա բարձի տակից կտակագիրը և կարդաց այն հատվածը, որ վերաբերվում էր Գայանեին: Ծերունին աչքերը սևեռել էր յուր քեռորդու երեսին և շրթունքների մեղմիկ շարժումով արտահայտում էր յուր սրտի գոհունակությունը: Նա խոսելու ընդունակությունը կես ժամ էր կորցրել էր:

— Օ՛ո, ես սրբությամբ կկատարեմ ձեր կամքը, — գոչեց Գայանեն բարձր ձայնով, որ հիվանդի թմրած լսելիքին հասնի և նրա պաղ ձեռքը նորից ամուր սեղմեց յուր շրթունքներին, — ես իմ անձը կգոհեմ այդ նպատակին, բարեսի՛րտ, թանկագի՞ն քեռի...»

Ծերունու հողագույն դեմքով անցավ շնորհակալության պարզ ցլմունքը:

Գայանեն մնաց մեռնողի մոտ մինչև վերջին վայրկյան, ծերունու վերջին հայացքը սառավ նրա վրա, դրոշմելով նրա փափկացած սրտի վրա մի նոր, անջնջելի վիշտ:

Նույն րոպեին պատկառելի քաղաքացու մահը, բերանից-բերան անցնելով, տարածվեց համարյա ամբողջ քաղաքում: Իսկ հետևյալ օրը նրա կտակի բովանդակությունը հայտնի եղավ ամբողջ հասարակությանը: Օրվա հերոսները Ամբակում Աֆանասևիչը և Վեֆիյանն էին: Իրավաբանը, ոչ առանց պարծանքի, հաղորդում էր յուր բարեկամներին կտակի բոլոր մանրամասնությունները: Նա շատ ջանք է արել ծերունուն դեպի բարեգործություն թեքելու, և նրա ջանքը պսակվեց հաջողությամբ: Այո՛, եթե նա չլիներ, Էջմիածնի ճեմարանը և Ներսիսյան դպրոցը իսկի գորշ կստանայի՞ն:

Եվ այսպես նա անխնա խլում էր հանգուցյալ Պյոտր Սոլովյովի փառքի պսակի տերևները, բոլորը յուր անձնական ազդեցությանը վերագրելով, մի չնչին մաս էլ հատկացնելով Ամբակում Աֆանասևիչին: Հապա՛, ահա ինչ կարելի է անել համբերությամբ, զգուշությամբ և խոհեմությամբ: Թող այժմ «խելագարը» կամ խելագարները ինչքան ուզում են հարձակվեն նրա վրա:

Նա իսկույն այցելեց մի բարեկամ խմբագրի: Եվ ծերունու թաղման օրը հրատարակվեց հանգուցյալի հիշատակին մի հոդված, ուր «ճշմարիտ ազգասերների ազդեցությունը» գովաբանված էր ճարտասանական ծաղկագարդ ոճով:

«Կան մարդիկ,— ասված էր այդ հոդվածում,— իրանց հարազատ հորը գերեզման են ուղարկում վատ վարվողությամբ, որ նրանց փողերը վատնեն իրանց խղճալի անձի վրա: Այդպիսիներից պետք է զզվանքով երես դարձնել: Բայց կան այնպիսի բուն ազգասեր երիտասարդներ, որ ամեն մի մեռնող ազգականի մոտ դառն վշտերի մեջ էլ իրանց եկեղեցու ու ազգի կարիքն են հոգում: Փառք և պատի՛վ այդպիսիներին...»:

Կային և՛ այնպիսի մարդիկ, որ միմյանց ականջին շշնջում էին այն փոքրիկ գումարի մասին, որ «բուն ազգասերները» շարտել էին պանեգիրիստ խմբագրին: — Մի չնչին մասն այն հազարներից, որ կտակակատարները «արտաքո կտակի» կորզել էին հանգուցյալից:

Գայանեն յուր քեռիի տանը մնաց հինգ օր, ամեն կերպ աշխատելով երես առ երես չհանդիպել տիկին Բախտամյանին: Հանգուցյալի թաղումից հետո երեկոյան դարձյալ Օվսաննայի հետ երկար խորհրդակցություն ունեցավ քեռիի սենյակում: Այնտեղ էր նաև օրիորդ Կարինյանը:

Հետևյալ օրը առավոտյան Օվսաննան մտավ Աննայի սենյակը, ուր այրիացած տիկինը փակված էր ամբողջ օրը: Նա երկու խոսքով հայտնեց, թե Պյոտր Սոլովյովի մահից հետո ինքը այլևս չի կարող ապրել նրա տանը:

Օրիորդի այս անսպասելի վճիռը տիկին Բախտամյանը վերագրեց Գայանեի ազդեցությանը: Պյոտր Սոլովյովի կտակում մանրամասն բացատրված էր Օվսաննայի հայրական ժառանգության գործը: Այն անշարժ կալվածքը, որ պատկանում էր նրան և Գայանեին, կես մասով հատկացրած էր օրիորդին, որ պետք է տիրեր նրան երկու ու կես տարուց ետ:

— Ինչպես ուզում եք, այնպես արեք,— արտասանեց տիկին Բախտամյանը սաստիկ վրդովված:

Նա իսկապես հոգով ուրախ էր Օվսաննայի հեռանալուն, բայց վրդովվեց, որովհետև օրիորդի նյութական անկախ դրությունը նրա նախանձը շարժեց: Մի արհամարհական հայացքով չափելով օրիորդին ոտից մինչև գլուխ, ավելացրեց. — Ամոթ չիլի հարցնելը, որտե՞ղ եք ուզում գնալ...

— Օրիորդ Կարինյանի մոտ:

— Օհո՛, լա՛վ տեղ եք գնում: Նա ազատություն սիրող, դուք էլ... Է՛հ, տերը ձեզ հետ: Բայց ես զարմանում եմ, ինչու ձեր քրոջ մոտ չեք գնում:

Այստեղ Օվսաննան հուզված հաղորդեց Գայանեի որոշումը. նրանք այսուհետև երկու քույր պետք է բնակվեն օրիորդ Կարինյանի մոտ:

— Ի՛նչ, ուրեմն քույրդ մարդուց բաժանվո՞ւմ է,— գոչեց Բախտամյանը, մի տեսակ ուրախություն զգալով:

Օվսաննան գլխով անորոշ շարժում արեց: Տիկինը անսպասելի աշխույժ ստացած ոտքի կանգնեց և սկսեց արագ-արագ անցուդարձ անել սենյակում: Նա փորձեց Օվսաննայից գործի մանրամասնությունները իմանալու: Բայց օրիորդը համառությամբ պնդում էր, թե ինքը ավելի ոչինչ չգիտե և չի կարող ասել:

Նույն օրը երեկոյան Գայանեն Օվսաննայի հետ տեղափոխվեց օրիորդ Կարինյանի մոտ: Վերջին ժամին տեղի ունեցավ մի սրտահույզ տեսարան: Օվսաննան չկարողացավ սառնարյուն բաժանվել այն տնից, ուր նա անց էր կացրել յուր մանկությունն ու պատանեկությունը և այժմ նոր-նոր սկսում էր յուր չափահասությունը: Հավաքելով և դասավորելով յուր հագուստեղենը մնդուկի մեջ, նա անդադար լալիս էր: Ամեն մի չնչին իր հիշեցնում էր նրան յուր անցկացրած ուրախ և տխուր օրերը: Նույն րոպեին, երբ նա արդեն պատրաստվել էր դուրս գնալու, Լիզոչկան և Էլեչկան փաթաթվեցին նրա պարանոցին և չէին ուզում բաժանվել նրանից: Բայց տիկին Բախտամյանը մոտեցավ և, խստությամբ բռնելով ձեռներից, հեռացրեց նրանց օրիորդից:

VIII

Վաղուց բժիշկ Սալամբեկյանը նկատում էր, որ Դիմաքայանը չափից դուրս շատ է հետաքրքրված Գայանեի վիճակով: Նա զգում էր, որ յուր ընկերը սիրում է տիկնոջը և այդ սերը նոր չէ, բայց թե որքան նա զորեղ է — չգիտեր:

Բարայանների բաժանվելու լուրը առաջինը նա հաղորդեց Դիմաքայանին: Որքան Գայանեի արածը սպասելի լիներ Դիմաքայանի համար, այնուամենայնիվ լուրը խոր տպավորություն գործեց նրա վրա: Այնուհետև նա աշխատում էր ստեպ-ստեպ տեսնվել Սալամբեկյանի հետ: Բժիշկը ամեն օր այցելում էր օրիորդ Կարինյանին և Գայանեին, հանդիպում, բնական էր ուրեմն, որ միայն նա կարող էր ճիշտ տեղեկություններ տալ Դիմաքայանին:

Մի օր նա ասաց, թե նախընթաց երեկոյան դայակը երեխաներին բերել էր Գայանեի մոտ: Բարայանը համաձայնվել է, որ շաբաթը մի կամ երկու անգամ մայրը տեսնվի յուր զավակների հետ: Բժիշկ Սալամբեկյանի ասելով, դա նրա կողմից մի ճարպիկ միջոց էր հասարակության աչքում բարեսիրտ ու ներողամիտ մարդ երևալու, նրա համակրանքին արժանանալու: Այսպես թե այնպես, Դիմաքայանը փոքր-ինչ ուրախացավ Գայանեի համար, որ բոլորովին չէր զրկվում յուր երեխաներից: Այժմ նրա առաջին մտատանջությունը տիկնոջ վիճակն էր, և ամեն մի թեթևություն այդ վիճակի մեջ նրան մխիթարանք էր պատճառում: Ահա ինչու մի անգամ նա հարցրեց՝ արդյոք ի՞նչ են մտածում օրիորդ Կարինյանը և բժիշկ Սալամբեկյանը Գայանեի արածի մասին: Թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի կարծիքը նշանակություն ուներ, որովհետև նրանց հարաբերությունից էր մասամբ կախված Գայանեի վիճակը: Իսկ Դիմաքայանը գիտեր, որ շրջապատողների մի թեթև աններողամտությունն անգամ կարող է ճնշող ներգործություն ունենալ Գայանեի վրա:

— Իմ կարծիքով,— պատասխանեց Սալամբեկյանը նրա հարցին,— դա միակ ելքն էր, ուրիշը չկար նրա համար:

— Նույնիսկ եթե հասարակությունն էլ բամբասի:

— Հասարակությո՞ւնը... եթե նա հոգեբանական ռեզոններ ընդունում է — չպիտի բամբասի մի այդպիսի կնոջ: Եթե չի ընդունում, կնշանակի նա բռնակալ է: Իսկ բռնակալին ներելի է դիմադրել:

Օրերը անցնում էին, Դիմաքայանի անհանգստությունը քանի գնում ավելանում էր: Նա ցանկանում էր Գայանեի հետ գեթ մի անգամ տեսնվել, անձամբ իմանալ նրա դրությունը: Բայց չէր վստահանում գնալ նրա մոտ, մի կողմից քաշվելով օրիորդ Կարինյանից և բժիշկ Սալամբեկյանից, մյուս կողմից՝ ինայելով Գայանեի անունը, որ առանց այն էլ բամբասանքի առարկա էր:

Վերջապես, առիթը մոտեցավ. դա Սալամբեկյանի ամուսնությունն էր Կարինյանի հետ: Երջանի՛կ բժիշկ, որքան նա ուրախ էր, գոնե Դիմաքայանի աչքում, և ի՞նչ աշխույժ էր ստացել: Կարծես, դա այն ծուլ ու դանդաղ մարդը չէր, որ դեռ երկու տարի առաջ մեջքի վրա պառկում էր ամեն օր և

կրկնում. «աշխարհը դատարկ բան է»: Արդյոք սերը չէ՞ր, որ այդ դատարկությունը լրացրեց նրա համար:

Բժիշկը վճռել էր, որ հարսանիքը համեստ լինի: Հարավիրված էին միայն նրա և օրհորդի ամենամոտիկ ազգականներն ու ծանոթները: Հարսանիքը մի տեսակ ընկերական խնջույքի էր նմանվում: Միայն այրի Բոլումբաշյանը չէր ուզում հաշտվել այդ անշքության հետ: Նա երեկույթի կառավարիչն էր, հանդիմանում էր օրհորդին, որ համաձայնվել էր բժշկի խորհրդով յուր հարուստ ազգականներին չիրավիրել: Բայց և այնպես նա աշխատում էր աշխույժ հյուրընկալ լինել: Նա հագնվել էր ինչպես մի վրաց իշխանուհի: Մետաքսյա լայն փեշերը հատակին քսելով, մեջքից մի զույգ գույնզգույն երկայն ժապավեններ կապած, նա սահում էր սենյակից սենյակ ինչպես թևերը փռած սիրամարգ:

Հարսանիքի նախընթաց օրը օրհորդ Կարինյանը խնդրեց յուր փեսացվին անձամբ գնալ Մսերյանի մոտ և «թյուրիմացություններին» վերջ տալ: Բժիշկը անտրտունջ կատարեց նրա խնդիրը, մանավանդ որ ինքն էլ ուզում էր հաշտվել յուր ընկերոջ հետ:

Կարելի էր կարծել, թե իդեալիստը յուր ախոյանին կընդունի դժկամությամբ կամ չի ընդունիլ բոլորովին: Այնինչ հակառակը պատահեց: Նա քիչ մնաց հուզմունքից արտասվեր, երբ յուր լուսամուտի առջև տեսավ ընկերոջ կերպարանքը: Դա նրա բարի բնավորության խոշոր հակասություններից մեկն էր: Նա ընդունեց Սալամբեկյանին այնպես, որ, կարծես, ոչինչ չէր անցել նրանց մեջ, շնորհավորեց, բայց հրաժարվեց հարսանիքին ներկա լինելուց:

Բժիշկը չթախանձեց, չէր կարելի մի մարդուց ավելի վեհանձնության պահանջել: Նա այնքան զգացվեց, որ չկարողացավ իրան զսպել, փաթաթվեց ընկերոջ պարանոցին և համբուրվեց նրա հետ:

Երբ այս սրտառուչ տեսարանի պատմությունը օրհորդ Կարինյանը լսեց, նրա աչքերը արտասուքով լցվեցին:

— Ես համոզված եմ,— ասաց նա,— որ Մսերյանը քո ամենամեծ թշուրտքներից մեկն է:

Մինչդեռ բոլոր հրավիրվածները արդեն եկել էին, Դիմաքսյանը Գայանեին փնտրում էր և չէր տեսնում: Մի՞թե նա ամաչում է երևալ հասարակության մեջ կամ գուցե հիվանդ է: Դիմաքսյանը մոտեցավ օրհորդ Կարինյանին, որ երջանիկ ժպիտը երեսին պսակադրության զգեստով նստած էր պայծառ լուսավորված դահլիճի ծայրում:

Լսվեց դաշնամուրի ձայնը: Հյուրերը քաշվեցին դահլիճի պատերի տակ, պարողներին տեղ տալու համար:

Դիմաքսյանը, հարսնացվին շնորհավորելուց և նրա հետ մի փոքր խոսելուց հետո, հեռացավ հանդիսականներից, կանգնեց ոչ հեռու դեպի պատշգամբ նայող լուսամուտից: Նա նայում էր պարողներին և մտածում Գայանեի մասին: Հանկարծ վարագույրի հետևից նրա ականջին հասավ մի խոսակցություն, որի մեջ հիշվում էր նրա ազգանունը: Նա զգաց, որ իրան բամբասում են, հեռացավ լուսամուտից, մտավ հանդիսականների շարքը:

Մի ժամ անցած նա, առանձին կառք նստած, հետևում էր հարսանիքի հանդեսին դեպի եկեղեցի: Հոգեկան վատ տրամադրության մեջ նա չկամեցավ ոչ ոքի հետ ընկերանալ, որպեսզի ստիպված չլինի խոսակցել:

Տարօրինակ ու մռայլ տպավորություն գործեց նրա վրա ներսից լուսավորված և դրսից խավար եկեղեցին: Երկնքի մթին հորիզոնի վրա նկարված էր նրա ութանկյունանի գմբեթը, ինչպես մի անշուք ներկայացուցիչ դարավոր հաստատության: Մի կոթող, որ վայրկենաբար հիշեցրեց նրան քրիստոնեական գաղափարների երկար դարերի թագավորությունը: Նեղ ու երկայնաձև

պատուհանները իրանց աղոտ կաթնագույն լույսով նայում էին ինչպես թախծալի և խորհրդավոր աչքեր:

Նա ներս մտավ սիրտը լցված բանաստեղծական զգացումներով և պատկառանքով գլուխը խոնարհեցրեց վաղեմի սրբության առջև: Քարաշեն սյուների և պատերի մթին պաղպաղակները նրա սրտի մեջ տարածեց մի նոր ջերմություն: Յուր ազգի պատմությունը նկարվեց նրա հոգու մեջ, ինչպես երկար դարերի մթության մեջ կորած մի ամբողջ կյանք: Վերակենդանացան նրա աչքի առջև այն բոլոր մարտիրոսները, որոնց տվալյանքով պահպանվել էր այդ կյանքը և հասել ներկա օրերին: Պատկերացավ մի տառապող ժողովրդի ներկան, որ ունեցել էր անցյալ և այդ անցյալը ապագային կտակելու համար յուր միջից տվել էր անձնագոհի նահատակների մի անվերջ շարք: Ազգի հետ մի հոգի, մի արյուն դարձած, նրանք դարեր շարունակ մաքառեցին քրիստոնեական լուսավոր գաղափարների համար:

«Ո՛չ, մրմնջացին Դիմաքայանի շրթունքները, իմ կրծքի մեջ մեռած չէ նվիրական զգացումը և չի մեռնիլ հավիտյան: Ես հավատում եմ հավատի անհաղթելի ուժին, ես կմաքառեմ միայն այդ ուժին ապավինելով: Հեռո՛ւ ինձանից սպանիչ հուսահատություն: Ես ուզում եմ ապրել և գործել մի անբախտ ժողովրդի համար, ես նրա հարազատ զավակն եմ: Անմահ նահատակներ, ներշնչեցե՛ք ինձ ձեր համբերության և տոկունության հոգին, տվե՛ք ինձ մի չնչին մաս ձեր ուժից: Ժամանակներն անցան, ձեր պաշտպանած ազգի պահանջներն այժմ փոխվել են, բայց ձեր նման անվեհեր զինվորների կարիքը կա և կմնա, քանի որ գոյություն ունեն այս թշվառ ժողովուրդը...»:

Մինչև նա խորասուզված էր այս մտքերի մեջ, եկեղեցին հետզհետե լցվում էր հետաքրքիր ամբոխով: Պսակվողները չէին երևում բազմաթիվ գլուխների շարքում, որ երկու կենդանի պատեր էին կազմել եկեղեցու երկարությամբ: Լավեցին երգիչ տիրացուների աններդաշնակ ձայները, ընդհանուր շշուկները և իրարանցումը սաստկացան: Մի րոպե ամեն ինչ լռեց, ամբոխը կուտվեց մի տեղ, շրջապատելով պսակվողներին:

«Որդի՛, հնազա՞նդ ես մինչև մահ»:

Վայրկենաբար Դիմաքայանի մտքերը կենտրոնացան պսակ կատարող քահանայի այս բառերի վրա:

«Ինչո՞ւ չէ, կհնազանդվի, բայց ոչ մոլորություններին և անառակություններին, այլ առաքինությանը: Կհնազանդվի փոխադարձ գաղափարական համակրությանը, ոչ խաբեբայությանը, ոչ անառակությանը... Միթե մեծ մարդասերը մարմնացած բողոք և վրեժխնդրություն չէ՞ր թույլերի, խաբվածների, ճնշվածների համար՝ զորավորների դեմ: Միթե նա կարո՞ղ էր ստրկություն քարոզել: Ո՛չ, նրա սերն անհուն էր դեպի անհատի ազատությունը: Նա չասաց, թե օրենքները պետք է քարացնել և նրանց ամբողջ ծանրությամբ ճնշել մարդկանց հոգին...»:

«Ո՛չ, ո՛չ, հազար անգամ ոչ, Գայանեն չէր կարող մինչև մահ հնազանդ լինել: Արձակեցե՛ք նրա կաշկանդված ձեռները, թողե՛ք նա ազատվի: Կամ դարձրե՛ք նրա կողակցին նրա չափ մաքուր... ինչ որ պահանջում եք մեկից, պահանջեցե՛ք և մյուսից...»:

Նա կանգնած էր խոնավ պատի տակ, քարաշեն սյունի ստվերում, հեռու հանդեսից, գլուխը մտքերի ծանրությունից կրծքին թեքած:

Ամբոխի միջից լսվում էին ծիծաղ, քրքիջ, սրախոսություններ: Խորհրդավոր հանդեսը, որ մարդկանց ճակատագիրն էր վճռում, նրանց համար արձակ գվարճության և ծաղրի առարկա էր դարձել:

Երբ հանդեսը վերջացավ, նա զգացված մոտեցավ, շնորհավորեց երջանիկ զույգին: Հետո դարձյալ առանձին կառք նստեց և մենակ վերադարձավ: Նա ներս մտավ Գայանեին հանդիպելու հույսով: Ահա նա, սպիտակ կրուժևաներով զարդարած ընկուզեգույն մետաքսյա զգեստով: Յուր

ընկերուհու սիրտը չկոտրելու համար նա ուրախ հագուստ է հագել: Նա մոտեցավ, գրկեց
Նորապասկ ընկերուհուն և արտասվեց:

Ամեն ինչ խառնվեց Դիմաքայանի աչքում և դարձավ մի զույգ կապտագույն աչքեր: Նա մոտեցավ և
սկսեց խոսել Գայանեի հետ: Հարկավ, այնքան անզգույշ չէր, որ ակնարկեր տիկնոջ ներկա
վիճակը: Ինչո՞ւ, քանի որ խոսելու նյութ կար — Պյոտր Սոլովոնիչի կտակած ուսումնարանը:
Գայանեի դեմքը զվարթացավ: Նա ասաց, թե աշխատում է շուտով կատարել հանգուցյալի
կտակը: Նա չգիտեր որտեղ հիմնել ուսումնարանը՝ Թիֆլիսո՞ւմ, թե՞ զավառական քաղաքում: Նա
չասաց տատանման պատճառը: Հոգով ցանկանում էր հեռանալ որևէ մի խուլ անկյուն և այնտեղ
հաստատվել, հեռու այն հասարակությունից, որ բամբասում էր նրան, հեռու և այն մարդուց, որին
կարող է երբեմն հանդիպել: Բայց զավակները կաշկանդում էին նրան:

Նրանք բավական երկար խոսեցին: Գայանեի միտքը շատ էր զբաղված ուսումնարանի գործով:
Գզվանքով նա պատկերացնում էր յուր ապագա գործունեությունը: Որքա՞ն երախտապարտ էր
նա հանգուցյալ ծերունուն և քանի՞-քանի չքավորներ պետք է երախտապարտ լինեին նրան: Նա
ասաց, թե գուշակում է, ինչպես երջանիկ պետք է լինի մի մարդ, որ մի որևէ օգուտ է բերում
ուրիշներին: Դիմաքայանը շտապեց ավելացնել, թե բուն երջանկությունը հենց այդ բանի մեջ է,
միայն մարդ պետք է նախ ձեռք վերցնի անձնական երջանկությունից, մոռանա նույնիսկ յուր
սրտին ամենամոտիկ արարածներին: Նա կամենում է իմանալ, արդյոք կարո՞ղ է Գայանեն առանց
յուր զավակների ապրել, եթե նրանց խլեն նրանից:

Գայանեն, առանց մի խոսք ասելու, նայեց նրա երեսին երկմտաբար: Նա գուշակեց յուր խոսակցի
միտքը: Ճի՞շտ է արդյոք, կարելի՞ է ուրիշների օգտի համար մոռանալ հարազատ զավակներին:
Նրա սիրտը մորմոքվեց, երբ մի վայրկյան մտածեց, թե կարող է բոլորովին երես դարձնել
նրանցից: Ո՛չ, այդ անկարելի է...

Պարերը վերջացան, հյուրերը հրավիրվեցին ընթրիքի, Գայանեն հեռացավ: Դահլիճը դատարկվեց
Դիմաքայանի համար:

Տուն վերադառնալով, նա աշխատեց մտաբերել Գայանեի բոլոր ասածները, բոլոր ձևերը և գտնել
նրանց մեջ սիրո մի նշույլ: Նրան տիրեց մի նոր վիատություն: «Նա ինձ չէ սիրում, նա ինձ չէ կարող
սիրել, կրկնում էր նա մտքում, նա միայն հարգում է ինձ...»:

IX

Սկզբում Բարաթյանը կարծում էր, թե Գայանեն կսթափվի և կվերադառնա: Բայց ժամանակն
անցնում էր, և նրա հույսը չէր արդարանում:

Մի օր նա կանչեց Օվսանային յուր մոտ և ամենասառն կերպով բացատրեց այն ծանր
պայմանները, որոնցով շրջապատված է Գայանեն: Նա առաջարկում էր յուր կնոջը լավ մտածել,
քանի ուշ չէ, քանի հասարակությունը դեռ կասկածում է նրանց բաժանվելու մասին: Իսկ երբ
ամենքին հայտնի կլինի, այն ժամանակ ոչինչ չէ կարող օգնել, և Բարաթյանը ստիպված կլինի յուր
անունը պաշտպանել:

Անփորձ Օվսանան վախեցավ նրա սպառնալիքից, բայց քրոջից ընդունած հրահանգը
ճշտությամբ կատարեց: Գայանեն երբեք չի վերադառնալ Բարաթյանի տունը: Նա այդ քայլը արել
է երկար մտածելուց հետո: Բարաթյանը, տեսնելով, որ օրիորդն այդպիսի եռանդով պաշտպանում
է յուր քրոջը, համոզվեց, թե նրա միջոցով ոչինչ չի կարելի անել: Վերջապես, կային բաներ, որոնց
մասին անկարելի էր խոսել օրիորդի հետ: Նա մի երկար նամակ գրեց Գայանեին, որից նա հենց
նույն օրը պատասխան ստացավ:

«Եթե ձեր արածը,— գրում էր Գայանեն,— ուրիշների արածների նման լիներ, կարելի է համբերելի:
Բայց դուք դիտեք, թե ինչը ստիպեց ինձ հեռանալ ձեր տնից: Ինձ գիշեր-ցերեկ կտանջեր այն խեղճ

մարդու ուրվականը: Նա ինձ համար երկրորդ հայր էր, դուք պետք է այս բանը հասկանայիք: Բայց ի՞նչ արեցիք, դուք սպանեցիք նրան, և այժմ ուզում եք մի մարդասպանի, իմ հայրասպանի հետ ապրե՞մ...»:

Հետո նա գրում էր երեխաների մասին: Ահա այն միակ կապը, որ մինչև այժմ նրան կաշկանդում էր: Բայց այդ կապն էլ չկարողացավ նրան պահել:

«Այժմ իմ վերջին խոսքն այս է. ես խնդրում եմ, աղաչում եմ, տվե՛ք ինձ իմ երեխաներին: Չեմ ասում, թե դուք նրանց չեք սիրում և հեշտությամբ կարող եք նրանցից բաժանվել: Բայց, հասկացե՛ք, նրանք իմ շունչն են, իմ կյանքը, մի՛ գրկե՛ք ինձ նրանցից: Թողնում եմ ձեզ իմ հայրական կալվածքը, իմ բոլոր ոսկեղենները, բոլորը, բոլորը, ինչ որ ունեի, բայց երեխաներին տվե՛ք ինձ...»:

Դյուրին է ասել «տվե՛ք երեխաներին»: Եթե Բարաթյանը սիրող հայր չէ, մի՞թե այնքան անհեռատես մարդ է, որ չհասկանա, ինչ հետևանք կունենա երեխաներին իրենց մորը հանձնելը: Մի՞թե նա չգիտե, որ այդ կնշանակե՞ լուռ կերպով հրապարակորեն հանձն առնել հանցանքի ամբողջ ծանրությունը: Ո՛չ, այդ անկարելի է: Թող նրա խղճի առջև Գայանեն արդար լինի, թող նա զգա, որ ինքը տմարդաբար վարվեց նրա հետ, բայց հասարակության աչքում յուր վարկը պետք է պաշտպանի: Երեխաները պետք է մնան նրա մոտ, ինչպես նրա անմեղության գրավական մարդկանց աչքում:

Այսպես վճռելով, նա անպատասխան թողեց Գայանեի նամակը, աշխատելով մոռանալ ամեն ինչ և շարունակել յուր կյանքի սովորական ընթացքը: Որքան նա զգույշ լիներ, որքան աշխատեր թաքցնել յուր բուն պատկերը, վերջին ժամանակ հասարակությունը սկսել էր նրա վրա ա՛յլ կերպ նայել: Կային մարդիկ, որ նրա անունը արտասանում էին ատելությամբ, մինչև անգամ զզվանքով: Յուր ընկերների և բարեկամների շրջանում նա զգում էր մի տեսակ ճնշում և ամոթ: Եվ այդ ազդում էր նրա հասարակական գործունեության վրա: Նկատելի էր, որ նա այլևս առաջվա ինքնավստահությամբ չէ կարողանում խոսել Դումայի և դպրոցական հոգաբարձության նիստերում:

Երբեմն նա հանդիպում էր Դիմաքայանին հասարակության մեջ: Այն մարդը, որին նա առաջ գոնե արտաբուստ կարողանում էր արհամարհանք ցույց տալ, այժմ նրա բարկությունն էր շարժում, նրան հուզում ու վրդովեցնում էր: Պակաս չէր վրդովվում ինքը՝ Դիմաքայանը, նրան տեսնելիս: Բայց նա ամեն կերպ աշխատում էր ոչ մի կերպ չարտահայտել յուր վրդովմունքը: Մի անգամ նրանք մի հասարակական հիմնարկության ընդհանուր ժողովի նիստում ունեցան մտքերի մի թեթև ընդհարում: Երկուսն էլ նկատեցին, որ ժողովականները մի տարօրինակ ուշադրությամբ են հետևում նրանց ընդհարմանը: Բայց Բարաթյանը շուտով վերջ տվեց յուր վեճին, ձգելով Դիմաքայանի կողմ մի շինովի արհամարհական հայացք: Այնուամենայնիվ նա դարձյալ զգում էր յուր հակառակորդի բարոյական ուժերի գերազանցությունը: Մասնավոր շրջաններում, երբ Դիմաքայանի մասին խոսք էր բացվում, աշխատում էր խույս տալ խոսակցությունից: Նա չէր ասում, թե Դիմաքայանը «խելագար է», «ցնորված է», կամ նույնիսկ «աննորմալ» անվանելը այլևս չէր տալիս նրան: Նա միայն լռում էր, թողնելով, որ Վեքիյանը ապացուցանե տարածված լուրի ճշտությունը: Նրա միտքն այժմ մեծ մասամբ կլանված էր յուր նյութական վիճակով: Բարոյականի մասին նա շատ էլ չէր մտատանջվում: Նա համոզված էր, որ եթե մարդիկ այսօր փոքր-ինչ ծուռ աչքով են նայում յուր վրա, վաղը կմոռանան ամեն ինչ, նորից կբարեկամանան, մինչև անգամ կխոնարհվեն նրա առջև: Հարկավոր է միայն նյութական դիրքից չզրկվել, հարկավոր է արտաքին ջուրը միշտ բարձր պահել և օր օրի վրա ավելացնել այդ շուքը:

Այնինչ՝ նյութականի կողմից էլ նրա գործերը աննախանձելի էին: Այն առևտրական ընկերությանը, որի բաժնետերերից մեկն էր, մեծ վնասներ էր ունեցել: Կորուստը նրա գրպանի համար զգալի էր: Երկու տարի էր արդեն նա գրավ էր դրել կնոջ կալվածքը, և սրա եկամուտի մեծ մասը գնում էր պարտքի գեղչելուն և տոկոսներին: Հորից ստացած թռչակը նա ոչինչ բան էր համարում:

Միակ նրա հույսը յուր ժառանգության վրա էր: Իսկ Գերասիմ Գերասիմիչը դեռ կտակը չէր կազմել, և նրա վերջին կամքը շատ անհանգստացնում էր որդուն: «Ով գիտե, այդ խենթ ծերունին ինչ կարող է վճռել», ասում էր նա մտքում:

Մի առավոտ նա մտավ անդամալուծի սենյակը և պատմեց Գայանեից ստացած նամակի բովանդակությունը, հարկավ, թաքցնելով Պյոտր Սոլովոնիչին վերաբերվող կետը: Գերասիմ Գերասիմիչը խորհրդավոր ժպտաց, լսելով յուր հարսի դրական մերժումը ամուսնական հարկի տակ վերադառնալու մասին:

— Դաս՞,— ասաց նա,— ժամանակները փոխվել են: Իմ կնիկը մինչև մահ դիմացավ ինձ, իսկ քո կնիկը քեզ չդիմացավ, գնա՛ց: **Բազումե՛յեցա**, կանայք մարդ չեն, ի՞նչ է, նրանք ապրել չե՞ն ուզում...

Նա հետաքրքրվեց երեխաների հարցով: Բարաթյանը հայտնեց նրան յուր վերջնական միտքը. ինչպես վճռված է, երեխաները նրա մոտ պետք է մնան: Հակառակ սպասվածին, ծերունին հանկարծ վրդովվեց այդ վճռի դեմ: Որդին զարմացած նայեց նրա երեսին. չէ՞ որ մի քանի օր առաջ Գերասիմ Գերասիմիչը ինքն էր ասում, թե երեխաները հորն են պատկանում:

— Մի ոտս գերեզմանի մեջ է,— բացատրեց ծերունին անսովոր հուզմունքով,— ուզում եմ կյանքիս վերջին օրերին մի քիչ էլ խղճմտանքիս ձայնին լսել: Իսակ, կնիկդ խեղճ է, **դասս, պրիզնայո՛ւս**, շատ խեղճ է: Ես մինչև հիմա չէի մտածել այս մասին, հիմա տեսնում եմ, որ մենք բարբարոս ենք, **դասս, դեսպոտի մըի, բատյուշկա, վա՛րվարի**:

Նա սկսեց պարզել յուր հանկարծակի փոփոխության պատճառը: Հայտնեց, որ անցյալ գիշեր նա երազում տեսել է յուր կնոջը, Իսակի հանգուցյալ մորը:

— Լդար, **տո՛չնո սկելետ**, նա կանգնած էր հեռվում, ինձ նշան արեց, մոտեցա: Նա մտիկ տվեց երեսիս, **տակիմ ստրա՛շնիմ վզգյա՛դոմ**, տեր աստված, տեր աստված, ես սարսափեցի: Նա ասաց «**Գերասիմ, Գերասիմ**, դու խղճմտանք չունես, աստված քեզ ներքևում պատմեց, վերևումս էլ կպատմի, խելքի եկ»: «Ի՞նչ է», հարցրի ես: Նա ձեռով ցույց տվեց մի կողմ և պատասխանեց. «Տես»: Ես մտիկ արեցի, և ինչ տեսա, **ժո՛ւտկո, ժո՛ւտկո...** Իսակ, դու մի երկար երեսսրբիչ ձեռումդ ոլորած՝ Գայանեին խեղդում էիր: Երեխաներդ իրանց խեղճ մոր փեշը բռնած գոռում էին, այնպե՛ս գոռում, որ ես դողում էի: Դու ուզում էիր նրանց բաժանել իրանց մորից և կնոջդ սպանել: «Ազատի՛ր, ազատի՛ր», ասում էր մայրդ, յուր խեղճ հարսին ցույց տալով: Այս ձայնից սարսափած զարթնեցի: Ի՞նչ է դա, տեր աստված, ի՞նչ է, ասում էի ինքս ինձ: Ամբողջ գիշեր «հայր մեր» ասելով եմ անցկացրել, քունը փախել էր աչքերիցս: Եթե դու եկած չլիներիր, պետք է ես ինքս քեզ կանչեի, որ իմ միտքը հայտնեմ: Լսի՛ր, Իսակ, լսի՛ր, կնիկդ չէ ուզում քեզ հետ հաշտվել, **շտոճ**, լավ է անում, շատ լավ է անում: Դու ինքդ էլ ուրախ ես, օօօ՛ւ **պո գլազա՛մ վի՛ժու**, ուրախ ես, **եշչո՛-բի**, այժմ չէ՞ որ ազատ ես, հանդիմանող չկա... Բայց ասում եմ քեզ, ինչպի՛ր նրան, տուր երեխաներին նրան, նա քեզանից լավ կկրթի նրանց: Նա խելոք է, բարոյական է: Դա, բրատ, **օնա վըսյոկո նրա՛վստվենայա ժե՛նչինա...**

Այս անսպասելի փոփոխությունը սառ ջրի ազդեցությունն ունեցավ Բարաթյանի վրա: Նա սկսեց մեղադրել յուր կնոջը և պաշտպանել իրան: Նա առաջ բերեց այն պատճառները, որոնց հիման վրա չէր ուզում երեխաներին տալ իրանց մորը: Բայց չօգնեց: Ծերունին զարմանալի համառությամբ պաշտպանում էր յուր հարսին, որդուն անվանելով «անբարոյական, շռայլ, կնոջ փողերով մարդ դարձած»: Իսկ երբ որդին շարունակեց հակառակել, ծերունին կատաղեց, փրփրաց և քիչ էր մնում խեղդվի: Նա բղավեց խռպոտ ձայնով և կապտեց լեղակի պես: Որդին վախեցավ. նա կարծում էր, որ հայրը մեռնում է առանց հաղորդվելու, առանց յուր վերջին կամքը արտահայտելու: Բայց մի փոքր անցած՝ ծերունին նորից ուշքի եկավ և արտասանեց.

— Տեսնո՞ւմ ես, մեռնում եմ...

Որդին նստեց նրա մոտ, աշխատելով հանգստացնել նրան: Անդամալույծը լայն բաց արեց կիսախուփ աչքերը և սուր հայացքով նայեց նրա երեսին:

— Օ՛, քո աչքերի մեջ կարդում եմ փուչ երիտասարդությանս բոլոր մեղքերը... Ո՛չ, ո՛չ, կամ պետք է կատարես իմ կամքը, կամ թե չէ ես քեզ գրկում եմ ժառանգությունից... Ես չեմ ուզում այն կյանքումս էլ տանջվել, երագս ինձ սարսափեցնում է...

Բարությանը ժամանակ խնդրեց հորից նրա պահանջի մասին մտածելու և հեռացավ յուր սենյակը: Հարցը, արդարև, դժվար լուծելի էր: Ինչպե՞ս վճռել նրան: Մի՞թե արհամարհել ծերունու սպառնալիքը, խաբե՞լ նրան, խոսք տալ երեխաներին իրանց մորը հանձնելու և հետո չկատարե՞լ: Այստեղ նրա խիղճը սկսեց բողբոջել. ի՞նչ ծայրահեղ ստորություն. խաբել հարազատ հորը գերեզմանի ծայրին հասած: Ավելի լավ չէ ուղղակի մերժել նրա պահանջը: Բայց ի՞նչ, մի՞թե ժառանգությունից զրկվե՞լ: Ինչո՞ւ համար, ի՞նչ պատճառով: Ա՛հ, թուլություն, ա՛հ, հիմարություն: «Ի՞նչ եմ ուզում ես ապացուցանել հասարակությանը, երեխաներին իմ մոտ պահելով: Որ ես հավատարիմ ամուսին էի: Ո՞վ կհավատա ինձ, ո՞ւմ կարող եմ ես խաբել: Նախապաշարմունք, անմիտ, ծաղրելի և ծիծաղելի նախապաշարմունք, որի անունով միմիայն ապուշը կհամաձայնվի զրկվել մի ամբողջ ժառանգությունից, այն էլ իմ այժմյան նյութական վատ հանգամանքներում»:

Ամբողջ գիշերը նա այդ մասին էր մտածում՝ յուր սենյակում առանձնացած: Առավոտյան որոշյալ ժամին նա ներկայացավ ծերունուն և հայտնեց նրա յուր վճիռը: Նա ընդունում է հոր պայմանները, նա ինքն էլ համոզված է, որ Գայանեն երեխաներին ավելի լավ կկրթի, քան թե ինքը: Գերասիմ Գերասիմիչը հանգստացավ: Կարծես, նա յուր ուսերից մի ծանր բեռ ձգեց: Հետևյալ օրը նա յուր կտակը կազմեց Իսակի անունով: Նույն օրը երեկոյան Բարությանը նստած էր յուր առանձնասենյակում և հաշվում էր յուր հոր կարողության չափը: Ներս մտավ ծառան, և հանձնեց մի փոքրիկ ծրար: Նա բաց արեց ծրարը անհամբերությամբ: Նա գիտեր ումից է նամակը, կարդաց և հոնքերը կիտեց:

— Լա՛վ,— դարձավ նա ծառային,— ասա այս նամակը բերողին՝ «լավ»:

Եվ ծրարը, նամակի հետ պահելով, ճրագի վրա այրեց, մոխիր դարձրեց...

X

Մի ժամ անցած, երբ արդեն բոլորովին մոլթն էր, Բարությանը այդ ու ձախ նայելով, մտավ Բախտամյանների բնակարանը: Ոչ ոք նրան չգիմավորեց, ոչ ծառա, ոչ աղախին և ոչ տանտիրուհին:

Դռները բաց էին, ամբողջ տան մեջ տիրում էր անսովոր լռություն: Կարծես, երեխաներն անգամ այնտեղ չէին: Մի կանթեղ կիսով չափ լուսավորում էր նախասենյակը: Առանց վերարկուն հանելու, Բարությանը մտավ ներս, անցավ ընդարձակ դահլիճը և գնաց մի ուրիշ սենյակ: Այստեղ թավշյա բազկաթոռի վրա նստած էր այրիացած տիկին Բախտամյանը, ձեռները կրծքին ծալած և աչքերը դռներին հառած: Տեսնելով Բարությանին, նա հառաչեց, տեղից թեթև շարժվեց, առանց ոտքի կանգնելու: Նա հագած էր սև հագուստ, որ նրա դեմքի գունատությունը ավելի պարզ էր կացուցանում: Նրա նիհարած երեսը, կնճռված ճակատը և սղմված շրթունքները արտահայտում էին սգավոր այրիի բոլոր նշանները:

Նրանք լուռ սեղմեցին միմյանց ձեռքը. Բարությանը վերարկուն ձգեց անկյունում դրած մի աթոռի վրա և նստեց տիկնոջ հանդեպ՝ գլխարկը ձեռին բռնած, ինչպես կարճ միջոցով եկած մի հյուր: Տիկինը անսովոր լռությամբ և սառն եղանակով ասաց, թե Բարությանին հրավիրել է մի շատ կարևոր գործի համար: Նա խնդրեց առայժմ ոչինչ չհարցնել վերջին ժամանակվա պատահած անցքերի մասին. նրանք առանց այն էլ պարզ են Բարությանի համար: Շրթունքները ներքին խռովությունից անխնա կրծոտելով, նա բացատրեց յուր ներկա դրությունը և նկարագրեց յուր

կյանքը մռայլ գույներով: Նա սեփական տանը ապրում է ինչպես մի օտարական: Նրա փողերով նրան ողորմություն են անում, նա յուր գլխի տերը չէ:

— Պետք է ինձ օգնես, ավարտեց նա յուր խոսքը,— ես ուրիշ հույս չունեմ, բացի քեզանից:

«Դու»-ով խոսելը այս անգամ Բարաթյանին դուր չեկավ: Նա շտապեց եղանակը փոխել և հարցրեց, թե արդյոք ինչպես կարող է օգնել տիկնոջը:

— Պետք է այն ծերունու կտակը քանդել,— պատասխանեց այրին վճռողական եղանակով և համառոտ:

Բարաթյանը զարմացած նայեց նրա երեսին: Նույն վճռողական եղանակով այրին կրկնեց յուր ասածը: Այո՛, պետք է Պյոտր Սոլոմոնիչի կտակը անպատճառ քանդել, այստեղ զարմանալու ոչինչ բան չկա, ծերունու խելքը գլխին չի եղել կտակը կազմելիս, նրան խաբել են անաստվածները:

— Այդ կրթված ավագակ Վեֆիլովը և այն ուղտապան Ամբակում Աֆանասևիչը, երկուսն էլ գող են, սրիկա են, պետք է նրանց դեմ դատ բաց անել:

— Ասացե՛ք ինդրեմ, ո՞վ է ձեզ այդ խորհուրդը տվել,— հարցրեց Բարաթյանը:

— Ոչ ոք, ես ինքս եմ մտածել այս մասին: Իմ դրությունը այնպես է, որ ես ուրիշ միջոց չունիմ այդ խաբեբաներից ազատվելու: Տասնուչորս տարի շարունակ ես տանջվել եմ, չարչարվել մի «քավթառի» ձեռքին, գերիի պես ծառայել եմ նրան հիվանդ ժամանակ, հազար տեսակ հայիոյանքներ եմ լսել: Սիրելի՞ց եմ արել, հա, հա, հա... Միթե այժմ էլ ուրիշներ՞ը պետք է ինձ տանջեն: Ոչ, ոչ, ես չեմ կարող այս տեսակ անպատվության դիմանալ: Պետք է կտակը քանդել և ժառանգությանը իմ անունով հաստատվել, որովհետև ես եմ միայն Պյոտր Սոլոմոնիչ Բախտամովի օրինավոր ժառանգը, երեսնները իմն են — ոչ թե Վեֆիլովինը կամ Սարգսիսիինը:

Բարաթյանը հանդարտ և անվրդով սկսեց բացատրել, թե մի կտակ, որ կազմված է նոտարի ձեռքով, օրինական կարգով և որ շուտով պետք է հաստատվի կառավարությունից, չի կարելի քանդել:

— Ի՞նչ անեմ նոտարիուսի ձեռքով է կազմված,— գոչեց այրին զայրացած,— նոտարիուսը խոմ թագավոր չէ, որ նրա արածը փոխել չլինի:

Բարաթյանը մի րոպե ընկավ մտատանջության մեջ: Տիկնոջ դրությունը նրա համար հասկանալի էր, բայց ինչո՞վ կարող է օգնել նրան: Նա աշխատեց նրան համոզել, որ թողնի յուր վտանգավոր միտքը և համբերությամբ հպատակվի յուր ճակատագրին: Օրենքի դեմ նրանք ոչինչ չեն կարող անել, բացի իրանց անունը խայտառակելուց:

— Դուք ուրեմն վախենում եք խայտառակությունից,— ընդհատեց այրին, ավելի ու ավելի զայրանալով,— իսկ ես չեմ վախենում: Այո՛, ոչ մի բանից չեմ վախենում, որովհետև առանց այդ էլ խայտառակված եմ... հենց ձեր պատճառով...

Բարաթյանը անտարբեր նայում էր վրդովված այրիի երեսին, որի մկանունները ցնցվում էին ամեն մի բառ արտասանելիս: Այդ րոպեին նա հանկարծ զգաց մի անբացատրելի ատելություն դեպի այդ կինը, նկատելով նրա ճակատի վրա, բերանի անկյուններում և աչքերի տակերում բարակ խորշեր: Գեղեցկուհին մի վայրկյան այնքան տգեղացած և ծերացած թվաց նրան, որ նա երեսը մի կողմ դարձրեց յուր վատ տպավորությունը թաքցնելու համար: Բայց այրին գուշակեց նրա միտքը: Նրա աչքերը պսպղացին, երևան եկավ բնական կատաղությունը կանացի խայթված ինքնասիրության հետ:

— Վհա ինչ մարդ եք եղել, ես չեի իմանում, գոչեց նա, ձեռներով ճանկոռոտելով սեղանի սփռոցը,— ահա իմ վարձը... վախկո՛տ:

Նա, ատամները կրճտելով, մի կերպ իրան զսպեց, որպեսզի ավելի խիստ ածական չտա այն մարդուն, որին հանձնել էր յուր պատիվը և որից սակայն դեռ հույս ուներ օգնություն ստանալու: Այնինչ՝ Բարաթյանը մազաչափ չկորցրեց յուր սառնասրտությունը: Նա հանդարտ եղանակով շարունակեց բացատրել բոլոր հանգամանքները: Մարդը սխալական է, տիկինը մոլորվեց, նա ինքն էլ մոլորվեց: Միթե հենց այս պատճառով նրանք իրենց անունը պետք է թղթախաղի՞ տան: Եթե առաջարկությունը անիրագործելի չլիներ, նա կընդուներ: Նա պատրաստ է ամեն բանում օգնել տիկնոջը: Բայց այս բանում — ոչ, չի կարող հակառակ յուր կամքին և ցանկության:

— Երևակայեցեք, հանկարծ երկուսս միասին մի օր ներկայանում ենք դատաստանին, ինչպես միևնույն գործի համար համերաշխ ընկերներ: Ո՞վ եմ ես ձեզ համար, ո՞վ եք դուք ինձ համար:— Օտարներ: Եթե մեր մեջ կար մի ազգակցական կապ, այն էլ հայտնի է ձեզ, քանզի — ձեր ամուսնու քրոջ աղջիկը այժմ իմ կինը չէ: Ուրեմն ի՞նչ եք պահանջում, ասացեք:

— Դուք եք ինձ անբախտացնողը, դուք էլ պետք է ազատեք ինձ այս դրությունից:

Բարաթյանը, ուներ թոթվելով, ժպտաց և կծու հեգնությամբ պատասխանեց.

— Երբ երկու մարդ իրանց հաճույքի համար գողանում են ուրիշների պատիվը և իրանք են զրկվում պատվից ոչ մեկը իրավունք չունեն մյուսին մեղադրելու: Մեր մեղքերը հավասար են, երկուսս էլ հանցավոր ենք: Եթե դուք անբախտ եք, ես էլ շատ բախտավոր չեմ: Ձեռք վերցնենք միմյանցից, թողնենք մեր սխալները և մեր անունը ազատենք մարդկանց բամբասանքից:

— Ազատենք մեր անունը, հա՛, հա՛, հա՛, ազատենք, հա՛, հա՛ հա...

Եվ այրին մի րոպեաչափ հիստերիկական ծիծաղից բազկաթռռի մեջ երերվելով, ձեռներով ճմլում էր բատիստյա թաշկինակը: Վերջապես, նա մի քիչ խաղաղվեց, նորից կատաղեց և խեղդված ձայնով գոչեց.

— Խաբեքա...

— Տիկին...

Արտասանելով վիրավորական բառը, այրին դարձյալ փոխվեց: Կարծես, նույն վայրկյանին զղջաց, որ այնքան հեռու գնաց: Նրա շունչը սկսեց սպառվել, կուրծքը ուժգին բարձրացավ, կոկորդի բարակ, կապույտ թափանցիկ երակները փքվեցին: Նա սկսեց հեկեկալ, արտասանելով. «Ես անբախտ եմ... Ես ատելի եմ... խայտառակված...»:

Մի րոպե Բարաթյանը խղճաց այրիին: Բայց կրկին նայեց նրա երեսին, ձեռների երկար մատներին և նորից ատելությունը շարժվեց նրա սրտում: Այդ կինը, որ մի ժամանակ այնպես կուրացրել էր նրան, այժմ թվում էր հրող, ատելի և զզվելի մի էակ:

Այրին արտասուքը սրբեց: Նա այլևս առաջվանը չէր: Խեղճացած, ընկճված, նա սկսեց աղերսել Բարաթյանին, որ կամ ինքը օգնի կամ որևէ ելք ցույց տա այժմյան դրությունից դուրս գալու: Նա կվարձատրեր նրան առատ ձեռքով, կտա նրան ժառանգության մի մասը, քառորդը, մինչև անգամ ամբողջ կեսը, միայն թե ինքը յուր գլխի տերը լինի:

Մի քանի վայրկյան տիկնոջ խոստացած կաշառը գրավեց Բարաթյանին: Եթե նրա ձեռքը անցնի Բախտամյանի ժառանգության տասներորդ մասն անգամ, նա կրկնակի կհարստանա: Նա մտատանջության մեջ ընկավ, տատանվեց, եղավ մի վայրկյան, երբ կամեցավ խոսք տալ այրիին օգնելու: Բայց նորից հիշեց այն ծանր պատասխանատվությունը, որ պետք է հանձն առներ, նորից պատկերացավ նրա առջև դատաստանի սոսկալի պերսպեկտիվը, հասարակական կարծիքի ճնշող ծանրությունը, և նա ցնցվեց: Ոչ, ոչ, նա այդ չի կարող անել, վտանգավոր է, փոխանակ շահելու, կարող է կորցնել...

Նա կամացուկ վեր կացավ տեղից և ձեռք հանդարտ մեկնեց տանտիրուհուն, որը յուր կապտած շրթունքները ամուր սեղմելով, նայեց նրա երեսին և նույնպես ոտքի կանգնեց: Այլևս այրին կասկած չուներ, որ Բարաթյանը բոլորովին սառել է դեպի նա և անկարելի է նրա մեջ գրգռել նախկին զգացումը: Վայրկենաբար նրա մեջ բորբոքվեց մի ցանկություն — փաթաթվել այդ մարդու պարանոցին և խեղդել նրան յուր տարփալից գրկի մեջ: Բայց պաղսիրտ սիրականի անտարբեր հայացքը բւեռեց նրան տեղն ու տեղը: Նա կատաղությունից ճանկոտեց յուր երեսը, տեսնելով այդ հայացքի մեջ մի պարզ զզվանք, որ ծայրահեղ հանդգնության և անխղճության էր հասնում: Նա չգիտեր ինչ աներ, ինչպես պատմեր այդ մարդուն, որպեսզի սա հավիտյան հիշե այդ պատիժը և հավիտյան տանջվի:

Բարաթյանը նույն սառնությունը երեսին գլուխ տվեց, վերցրեց վերարկուն և դիմեց դեպի դռները: Ա՛ա, ուրեմն ոչ մի խոսք, ոչ մի բացատրություն, ոչ մի իրողություն: Նա գն՞ում է, և երբեք չպիտի՞ վերադառնա: Այրին մի քանի քայլ արեց նրա հետևից և հանկարծ կանգ առավ, մտածեց, նորից առաջ գնաց: Նա վազեց մյուս սենյակ և, Բարաթյանի ճանապարհը կտրելով, գոչեց.

— Կա՛ց...

Այն վայրկյանին, երբ Բարաթյանը նայեց այրիի այլալված դեմքին, կիսախավար սենյակի լուռության մեջ լսվեց մի ամուր ապտակի ձայն:

— Այժմ կորի՛ր...

Բարաթյանը ոչ մի խոսք չարտասանեց, ոչ մի ձայն չհանեց: Միայն բնագդմամբ նայեց շուրջը և գդակը հագնելով շտապեց դեպի դուրս: Ընդարձակ մարմարյա սանդուղքի վրա նրա արյունը խփեց գլխին, երբ յուր աջ այտի վրա զգաց մի տաքություն: Մի՞թե նա այնքան ընկավ, ստորացավ... Վերադառնա՞լ արդյոք, պատժի փոխարենը հատուցանե՞լ: Բայց ո՞ւմ: Մի հուսահաբաված, մի անբախտ կնոջ, որ կրթերից կուրացած ինքն էլ չիմացավ ինչ արեց: Ոչ, չպիտի իզուր տեղը աղմուկ հանել: Կանցնի, կմոռացվի, ինչպես ամեն բան անցնում է և մոռացվում աշխարհի երեսին...

Եվ յուր հուզմունքը խեղդելու համար նա վառեց մի ծխախոտ, սկսեց արագ-արագ ծխել: Նա նստեց առաջին պատահած կառքը և կառապանին հրամայեց քշել հեռու, հեռու, թեկուզ քաղաքից դուրս: Պետք է մի փոքր զբոսնել, հանգստանալ, ցրել ծանր մտքերը:

Մի ժամ անցած նա մտավ կլուբ: Նա ձգեց վերարկուն սպասավորի վրա, շտապով մոտեցավ հայելուն իբրև թե փողկապը ուղղելու համար: Ապտակի ոչ մի հետք, ոչ մի նշան չի մնացել նրա կլորիկ, մսալի երեսի վրա: Նա կարող է ապահով երևալ մարդկանց մեջ: Նա հանդարտ քայլերով բարձրացավ սանդուղքով և սովորական քաղցր ժպիտը երեսին բարևեց յուր ծանոթներին ու բարեկամներին:

XI

Գարնան առաջին օրերը հասնելուն պես Դիմաքայանի գլխում միտք հղացավ թողնել ամեն ինչ և հեռանալ մի որևէ տեղ: Նա տեսնում էր, որ քանի հասարակությունը սկսել է կասկածով նայել նրա վրա — ոչ մի գործի չի կարող ձեռնարկել և քանի Գայանեի պատկերը հալածում է նրան — ոչ մի բանի մասին հանգիստ և լուրջ մտածել չի կարող:

Մինչդեռ անգործությունը գրգռում էր նրա նյարդերը և ավելի հիվանդացնում: Մանավանդ վրդովվում էր նա, մտածելով, թե որքան անզոր է յուր սրտի մի զգացումը զսպելու խելքի ուժով: Ինչո՞ւ, մի՞թե նա այնքան տկար է, որ չի կարող բռնանալ յուր հոգու վրա, կեղծել, ստել և բուռն սիրով տոգորված մարդու փոխարեն հարգող բարեկամ ձևանալ, կամ ոչ այս լինել, ոչ այն:

Սկզբում՝ նա մտածեց ուղևորվել Եվրոպա, և այն մտքով, որ այլևս այնտեղից չվերադառնա: Նա ազատ է, անկախ, մենակ և նյութապես ապահով: Կգնա մի որևէ քաղաքակիրթ երկիր, կսկսի պարապվել գիտություններով և մի ազգի համար աշխատելու փոխարեն — կաշխատի ամբողջ մարդկության օգտին: Ի՞նչ նախապաշարմունք՝ ծառայել անպատճառ այն հասարակության, որին բախտի բերմամբ պատկանում ես: Չէ՞ որ այս հասարակությունն էլ ամբողջի մասնիկն է, չէ՞ որ ամեն մի անհատ նախ յուր ընտանիքի անդամն է, ապա յուր ժողովրդի, ապա մարդկության: Եթե ազգի համար ներելի է մոռանալ ծնողներ, ընտանիք, ինչո՞ւ ներելի չէ մոռանալ և՛ ազգին, այդ փոքրիկ մասնավորին, խոշոր ընդհանուրի համար: Միթե մարդը մարդ չի՞ մտում ամեն մի շրջանում, միթե մի հողից մյուսը տեղափոխվելով գրկվո՞ւմ է յուր արժանավորություններից:

«Կթողնեմ այս տգետ, խավար շրջանը և ինձ համար կընտրեմ մի առողջարար և կենսատու շրջան, ուր կարող եմ ազատ շնչել, գործել և գնահատվել...»:

Այսպես էր մտածում նա սկզբում: Բայց շուտով նրա գլխում ծագեցին ուրիշ մտքեր, որ եկան հերքելու և ոչնչացնելու այդ բոլորը: Նա տեսավ, որ յուր դատողությունները հիմնում է մի տեսակ սովետատության վրա: Նա զգաց, որ կամենալով փախչել մայրենի շրջանից, աշխատում է ոչ միայն յուր փախուստը արդարացնել շաբլոնական գաղափարներով, այլև նրանից ստեղծել մի ինչ-որ բարոյական սկզբունք:

Չէ՞ որ առաջ հենց ինքը պնդում էր, թե առանց մասնավորի չկա ընդհանուր երջանկություն: Միթե տմարդություն չի՞ լինիլ թողնել մի անբախտ ժողովուրդ, երես դարձնել նրանից, և ինչո՞ւ: Այն պատճառով, որ այդ ժողովրդի դեմքը տգե՞ղ է, այլանդա՞կ, դարերի ընթացքում կրած գրկանքներից աղավաղվա՞ծ: Եվ ո՞ր խելացի օտարը գրկաբաց կընդունի յուր հարազատ շրջանից փախած մարդուն. ո՞վ կարդարացնի այն որդուն, որ յուր քաղցած, հիվանդ հորը երեսի վրա ձգելով, կգնա սպասավորելու մի հարուստ ազգականի, որ իսկի կարոտ էլ չէ նրա օգնությանը:

«Վերջապես, ես ի՞նչ մեծ տառապանք քաշեցի, որ այսպես վիատվում եմ: Ծիծաղելի չի՞ լինիլ արդյոք ինքս ինձ նահատակ համարեմ այն ժամանակ, երբ իմ գլուխը դեռ շատ և շատ հեռու է փշյա պսակին արժանանալուց...»:

Կապեցին նրա ճանապարհը այստեղ, մի ուրիշ տեղ ճանապարհի կգտնի: Միայն նեխված ճահիճն է մտնում միևնույն փոսի մեջ անշարժ, ընթացող ջուրը միշտ յուր համար ելք է գտնում:

Մինչ այս խորհրդածությունները պաշարել էին նրան, դարձյալ Գայանեի պատկերը չէր հեռանում նրա աչքի առջևից:

Մի օր ճաշից հետո նա դուրս եկավ զբոսնելու: Նա դիմեց դեպի քաղաքից դուրս գտնվող մի բարձրավանդակ, ուր մի նեղ ուղի տանում էր շրջակա լեռներից մեկը: Նա դանդաղ քայլերով բարձրանում էր այդ ուղիով դեպի վեր, երբ հետևից լսեց յուր անունը: Նա հետ նայեց և տեսավ, որ բժիշկ Սալամբեկյանը յուր ամուսնու հետ թև թևի տված բարձրանում է նույն ճանապարհով: Սպասեց և միացավ նրանց: Հասնելով մի փոքրիկ տափարակի, տիկին Սալամբեկյանը բաց թողեց յուր ամուսնու թևը և հոգնած նստեց մի մամռապատ քարի վրա:

Նրանց աչքի առջև տարածված էր մի գեղեցիկ տեսարան: Ամբողջ քաղաքը երևում էր ներքևում ինչպես մի սիրուն պանորամա, որին մի առանձին կենդանություն էր տալիս դեղնագույն Քուռի օղակ-օղակ ընթացքը:

— Ես այստեղից մեր տունը տեսնում եմ,— ընդհատեց լռությունը տիկին Սալամբեկյանը,— ահա մեր պատշգամբը, այն կանաչ կտուրի տակ: Կարող եմ երդվել, որ այնտեղ կանգնած է Գայանեն: Ահա նա շարժվեց: Այն մյուսն էլ, երևի, Օվսանյանն է: Ինչքան խնդրեցի, Գայանեն չուզեց մեզ հետ գալ: Տխուր է, միշտ տխուր, խեղճ կին...

Վերջին բառերը տիկինը արտասանեց հագիվ լսելի ձայնով և հառաչեց: Դիմաքայանը հայացքը հառել էր դեպի հեռու: Նրա մտքերը վայրկենաբար թռան ահա այնտեղ, ուր հագիվ նշմարվում էր

Գայանեի անորոշ կերպարանքը: Նա չլսեց, երբ բժիշկը առաջարկեց մի փոքր ևս դեպի վեր բարձրանալ: Երբ սթափվեց, բախտավոր զույգն արդեն բավական հեռացել էր: Նա շտապեց հասնել նրանց և, յուր հուզմունքը թաքցնելու համար, սկսեց խոսել առօրյա բաների մասին:

Մի ժամի չափ նրանք բարձրավանդակի վրա այս ու այն կողմ սպանելուց և շրջակայքը դիտելուց հետո ցած եկան մի ուրիշ ուղիով, Տիկին Սալամբեկյանը հրավիրեց Դիմաքայանին թեյի, բժիշկը թախանձեց, և նա հրավերը ընդունեց:

Երբ նրանք ներս մտան, Գայանեն դեռ կանգնած էր պատշգամբի վրա ձեռին մի հեռադիտակ բռնած: Նա ասաց, թե հեռվից դիտում էր Սալամբեկյաններին և նկատեց, որ մի երրորդ անձ մոտեցավ նրանց:

Օվսաննան բժշկին տվեց մի այցետոմս, ասելով, թե կես ժամ առաջ մի անծանոթ մարդ բերեց:

— Իմ հիվանդներից մեկն է ուղարկել,— ասաց բժիշկը և շտապեց գնալ, խնդրելով Դիմաքայանին, որ նա մնա մինչև յուր վերադարձը:

Օրը մթնում էր, արևը արդեն մայր էր մտել և նրա վերջին ճառագայթները անդրադառնում էին երկնակամարի վրա: Ընդարձակ և մաքուր բակում տարածվել էր մեղմ իրիկնային զովը: Օվսաննան, տիկին Սալամբեկյանը, Գայանեն և Դիմաքայանը նստած էին պատշգամբի վրա՝ մի փոքրիկ շրջան կազմած: Գայանեն պատասխանում էր Դիմաքայանի հարցերին յուր ուսումնարանի մասին: Նա արդեն թույլտվություն էր ստացել և առաջիկա աշնանը պետք է գործը սկսեր: Վճռել էր ուսումնարանը բաց անել քաղաքի աղքատ թաղերից մեկում, մի եկեղեցու գավթում, չքավոր դասի աղջկանց համար: Դպրոցի շինությունը պատրաստ էր, հարկավոր էր միայն մի փոքր նրան վերանորոգել: Ուսումը պետք է ավանդվեր ձրի: Ինքը Գայանեն պետք է հանձն առներ ուսուցչուհիներից մեկի պաշտոնը: Նա ասում էր, թե գիմնագիտում ուսածից շատ բան մոռացել է և պետք է ամառվա ընթացքում պարապվի մոռացածները հիշելու համար:

Դիմաքայանը թեև խոսակցում էր նույն բանի մասին, բայց միտքը շատ հեռու էր խոսակցության նյութից, և կարելի էր կարծել, որ նա ձանձրանում է:

Տիկին Սալամբեկյանը գնաց յուր գիշերօթիկ սաներին նայելու: Օվսաննան հետևեց նրան, որ աղախնին հրամայե սամովարը դնելու:

Գայանեն և Դիմաքայանը մնացին դեմուդեմ մենակ: Բակի մի անկյունում փայլեց մի դեղնագույն բան և ծառայի վառած լապտերի շողքերը տարածվեցին կարմիր աղյուսի փոշիով հարթած գետնի վրա:

Մի ինչ-որ ծանր, բայց ախորժելի զգացում տիրեց Դիմաքայանի սրտին: Ուրախություն էր այդ, թե թախիժ — չգիտեր: Մերթ նայում էր Գայանեի կիսով չափ լուսավորված դեմքին, մերթ դեպի բակը: Երբեմն աջ ձեռով սեղմում էր յուր ճակատը, կարծես, յուր գլխից մի միտք հեռացնելու համար:

Գայանեն խոսում էր միայն լուռ չմնալու համար — եղանակի զովության, անցած ձմեռվա ցրտերի, առաջիկա շոգերի մասին:

Դիմաքայանը նրա ոչ մի խոսքը անուշադիր չէր թողնում, բայց և ոչ մի խոսքով չէր հետաքրքրվում: Նա զգում էր, որ փոքր առ փոքր կորցնում է յուր սառնությունը: Նա ցանկանում էր շուտով տիկին Սալամբեկյանը կամ Օվսաննան դուրս գալին պատշգամբ, բայց միևնույն ժամանակ, ուրախ էր, որ ոչ մեկը դեռ չի երևում:

Մի վայրկյան նա ուզեց տեղից վեր կենալ, հրաժեշտ տալ, հեռանալ և, կարծես, փախչել մի նախագուշացվող վտանգից: Բայց մի ուրիշ զգացում նրան բևեռել էր այնուհետև վրա և չէր թողնում տեղից շարժվել: Նրա սիրտը սկսեց արագ բաբախել և հագիվ կարողանում էր զսպել իրան, որպեսզի չարտահայտի այն, ինչ որ անհաղթելի ուժով ձգտում էր ինքն իրան արտահայտելու:

Նա նկատեց, որ Գայանեն ուզում է վեր կենալ, կամ գուցե այսպես թվաց նրան: Նա ինքը ոտքի կանգնեց, չգիտեր ինչու համար, և բնազդումով նայեց չորս կողմ: Ոչ ոք չկար, ոչ մի ձայն չէր լսվում կամ գոնե նա ինքը չէր լսում, բացի յուր սրտի բաբախումից, որ քանի գնում այնքան սաստկանում էր:

— Եղանակը ցրտանում է, դուք չե՞ք մրսիլ, — ասաց նա և իսկույն փոշմանեց, որ ասաց, որովհետև ինքն յուր ձայնի մեջ զգաց կեղծ, անախորժ հնչյուն:

Գայանեն պատասխանեց, թե այո՛, եղանակը ցրտեց և պետք է ներս գնալ: Եվ նա կամենում էր ոտքի կանգնեք, երբ լսեց.

— Օօ՛, ի՛նչքան դժվար է, ի՛նչքան դժվար...

Այս խոսքերը Դիմաքսյանը արտասանեց ցածր, հագիվ լսելի ձայնով, կարծես, ակամա: Բայց և այնպես նրանք շատ պարզ, շատ որոշ հասան Գայանեի ականջին:

Դիմաքսյանը աչքերը ծածկեց ամոթից և նույն վայրկյանին իսկույն գլուխը բարձրացրեց: Նա կրկին նստել էր, այժմ նորից ոտքի կանգնեց, և նրանց աչքերը կիսախավարի մեջ հանդիպեցին միմյանց:

— Անվանեցեք ինձ — ինչպես կամենում եք, բայց ես այլևս չեմ կարող պահել իմ խոսքը... Բարեկամ մնալ... Ոչ, եթե ես կարողանայի արտահայտել իմ զգացածը, կտեսնեիք, որ անհնարին է, դժվար է դիմանալ... Միթե ամեն բան ձեզ հայտնի՞ չէ, միթե չե՞ք տեսնում, ինչպես տանջվում եմ ես...

Կասկած չկար, որ Գայանեն եթե մինչև այժմ չէր զգացել, այժմ ամեն ինչ հասկացավ: Ավելի ոչինչ չկարողացավ արտասանել Դիմաքսյանը: Ներսից, կարծես, մի բան խեղդում էր նրա կոկորդը: Իսկ Գայանեն, որ ուզում էր գնալ, դեռ անշարժ կանգնած էր նրա առջև: Նայելով չորս կողմ նա շփոթված արտասանեց.

— Ի՞նչ պատահեց ձեզ... Ես չեի սպասում ձեզանից այդչափ թուլություն: Հարգեցե՛ք ձեզ... ուշքի եկեք...

Նա սկսեց դողալ ինքն էլ չգիտեր ինչու — երկյուղից, ամոթից, թե՞ մի ուրիշ ավելի զորավոր զգացումից: Երբ նա տեսավ, որ Դիմաքսյանը լուռ է, կարծեց, թե նա ուզում է բացատրել յուր սիրտը ավելի պարզ: Այժմ նա չգիտեր ինչ անել, գնա՞լ, թե՞ մնալ: Չգուցե էր միայն, որ յուր գնալը պետք է հավիտյան վիրավորե Դիմաքսյանին, այն մարդուն, որի ազնվության մասին թույլ անգամ չէր կասկածել, չէր կասկածում և՛ այժմ, այդ վայրկյանին:

Դիմաքսյանը մի քայլ հետ կանգնեց, յուր սրտում զգալով մի սուր ցավ: Այն լուռ տեսարանը, որ տեղի ունեցրեց, ավելի բան պերճախոս կերպով պարզեց նրա համար ամեն բան: Նա տեսնում էր յուր և Գայանեի մեջ մի հսկայական պատնեշ, որի առջև ինքը տկար էր, անզոր բոլոր յուր զգացումներով հանդերձ: Այդ կինը սարսափում է և ամաչում յուր դրությունից: Հանդգնե՞լ արդյոք ավելի առաջ գնալու, թե՞ կանգ առնել և ամեն բան վերջացած համարել:

Եվ մինչև նա այս տատանման մեջ էր, տեսավ, որ Գայանեն հանդարտ քայլերով հեռանում է: Հետևե՞լ նրան, ներողություն՞ և խնդրել, բացատրե՞լ, որ մոլորվեց, կուրացավ, չպիտի անել: Ո՛չ, ինչո՞ւ կեղծել և ստել, ինչո՞ւ խաբել և մի ուրիշ ավելի վատ, սխալ գործել: Վերջապես, արդեն ուշ է, ահա Գայանեն գնաց, մտավ իր սենյակը և դռները հետևից ծածկեց...

Նա դողում էր ոտից մինչև գլուխ: Խելքը պղտորված, շշկված, նա կանգնած էր, գլուխը երկու ձեռներով ամուր բռնած, այնքան ամուր, որ կարծես վախենում էր, թե նա կարող է անջատվել ուսերից և թավալվել պատշգամբի վրա: Նա մեջքը հենեց վանդակապատին: Ներսից ոչ մի ձայն

չէր լսվում: Կայծակի պես մի բան փայլեց, հետո լուսամուտների մթին ապակիները դեղնեցին: Դա տիկին Սալամբեկյանը կանթեղ է վառում սեղանատանը: Անշուշտ նա իսկույն դուրս կգա հյուրին թեյի հրավիրելու: Երևա՞լ արդյոք նրա աչքին: — Ոչ, անկարելի է, պետք է հեռանալ, առանց նրան տեսնելու, թող այդ լինի անբաղաբավարություն, փույթ չէ, բայց պետք է հեռանալ...

Վերջացավ ամեն ինչ, ուրեմն այլևս հույս չկա:

Ինքն յուր աչքում ընկճված, գրեթե ոչնչացած, նա կառքի մի անկյունում սեղմվել էր այնպես, որ ոչ ոքին չէրևա: Չնայելով երեկոյան բավական թանձր մթանը, նրան թվում էր, որ չորս կողմից ինքը լուսավորված է պայծառ էլեկտրական լույսով և ամենքը տեսնում են նրան: Անաջողությունը դրոշմված է նրա կերպարանքին, բոլոր անցորդները տեսնում են այդ, խղճում են ու ծաղրում նրան:

XII

Մի քանի րոպե նա լուռ անցուդարձ էր անում յուր մթին սենյակում: Ներս մտավ Սիրականը և, վառ կանթեղը ղնելով սեղանի վրա, մի քանի քայլ հետ քաշվեց, սկսեց դիտել նրան: Նա իսկույն հասկացավ, որ էլի մի բան է պատահել յուր պարոնին: Դիմաքսյանը հրամայեց նրան դուրս գնալ, նա ուզեց մենակ մնալ: Ծառան անցավ նախասենյակ և դարձյալ կանգնեց դռների հետևում, որ տեսնե, ինչ պիտի անի յուր պարոնը:

Դիմաքսյանը թուլացած ընկղմվեց աթոռի վրա, երեսը ձեռներով ծածկեց, գլուխը դրեց սեղանին: Նրա սիրտը լցվել էր, նա ուզում էր լաց լինել, այո՛, հեկեկալ ինչպես մի երեխա: Բայց նա ճիզն արեց յուր դառն հեկեկանքը զսպելու, և զսպեց: Արտասուքը չի կարող թեթևացնել նրա սիրտը: Նա զգում էր իրան կյանքից անջատված, մի դատարկ տարածության մեջ, անհեն, անմխիթար: Նրա շուրջը տիրում է մեռցնող ցրտություն, և չկա մեկը, որ փարատե այդ ցրտությունը:

Նա հիշեց Մսերյանին, նրա անկեղծ ընկերական համակրությունը: Շատ անգամ է այդ մարդը մխիթարել նրան և պահպանել հոգեկան դառնությունների ժամանակ յուր խրախուսիչ խոսքերով: Այժմ նա էլ չի կարող օգնել: Հարկավոր է ավելի ջերմ, ավելի քնքուշ սիրտ, ոչ մխիթարելու, այլև նրա հետ դառնանալու, նրա վշտին վշտակից լինելու համար:

Ո՞րտեղ գտնել մի այդպիսի սիրտ: Ա՛խ, որքան նա այդ ժամին կկամենար յուր մոտ տեսնել այն միակ էակին, որին ոչ ոք չի կարող փոխարինել, ո՛չ ընկեր, ո՛չ բարեկամ, որի սերը որքան անկաշառ է, այնքան անսպառելի է, անհուն և ջերմ: Նա յուր որդու դեմքի մի թեթև արտահայտությունից, կրծքից դուրս եկած մի թույլ հառաչանքից կհասկանար նրա բոլոր ցավերը: Յուր մայրական վշտակցությամբ կպահպաներ նրա հուսահատ հոգու մեջ կենսական ջերմություն: Նա կասեր, «Ապրի՛ր առանց սիրվելու, որովհետև այդ հնարավոր է, և ես ապրեցի ոչ միայն չսիրված, այլև ամբողջ կյանքիս ընթացքում տանջվելով»: Կասեր. «Մի՛ սպասիր կնոջ կողմից սեր, որովհետև եթե աշխարհի երեսին կա իսկական սեր — դա մայրական սերն է և միայն մայրը կարող է անկեղծ սիրել յուր զավակին, ուրիշ ոչ ոք, ոչ ոք...»:

«Ես հիշում եմ, նա ինչպես փայփայում էր ինձ և ինչ նուրբ զգացողությամբ էր արտահայտում յուր սերը, երբ ես մի թեթև դառնություն էի ունենում: Վիա թո դալկահար դեմքը, որի վրա պարզ նկարված են թո սրտի բոլոր ելևէջները: Տեսնում եմ քեզ, տեսնում եմ, գլուխդ ուսիդ ծռած մտիկ ես անում որդուդ, ուզում ես գուշակել իմ միտքը: Ի՞նչ, միթե դու ա՛յժմ էլ զգում ես հավիտենականության մեջ... Տնո՞րք, ցնորք...»:

Եվ Դիմաքսյանի հայացքը կենտրոնացել էր անորոշ տարածության մեջ, և այդ րոպեին կենդանացել էին նրա աչքի առջև ամբողջ մանկությունն ու պատանեկությունը, և այդ հեռու, վաղուց մոռացված անցյալի մեջ նշմարում էր յուր մոր պատկերը:

Նրա աչքերը պղտորվեցին և գրեթե ոչինչ չէր տեսնում, բացի այդ պատկերից, որ նրա աչքի առջև կենդանացել էր գրգռված երևակայության գորույթամբ: Նա զգաց յուր ուղեղի մեջ մի տարօրինակ ցավ: Նա բռնեց երկու ձեռներով գլուխը և մոտեցավ անկողնակալին: Այստեղ նրա մտքով անցավ մի դեպք, որ վաղուց կարդացել էր եվրոպական լրագիրներում: Շվեյցարիայի մի քաղաքում կյանքից ձանձրացած մի մարդ վճռել էր ինքնասպանություն գործել: Երեք անգամ նա փորձել էր վերջ տալ յուր կյանքին, և ամեն անգամ փորձը անհաջող էր անցել: Երկու անգամ նա ատրճանակ էր արձակել և միայն թեթև վերք էր ստացել: Նա ձգել էր իրան մի լճի մեջ — նավավարները ազատել էին: Վերջապես, նա փակվել էր յուր սենյակում, դռները կողպել էր և թույն ընդունել:

«Ո՛չ, ես այդպես չեմ անիլ», — ասաց նա, ձեռը մեկնեց բարձի տակ և այնտեղից հանեց մի փոքրիկ, պսպղուն և ծանր առարկա:

Նրա դեմքի կնճիռները բացվեցին: Ահա որտեղ է նրա փրկությունը, ահա ինչու գրկաբաց սպասում է նրան յուր մայրը: Աներկյուն ձեռի մի հաջող հարված, և նա անցնելով Ռուբիկոնը, կհասնի անզգայության աշխարհը, ուր չկա ո՛չ տանջանք, ո՛չ երջանկության փափագ, ո՛չ նախանձ, ո՛չ փառասիրություն, ոչինչ, ոչինչ... Ինչո՞ւ էրկար մտածել, միթե ամենքի վերջը ա՞յդ չէ, սկսած Ալեքսանդր Մակեդոնացուց մինչև ամենահետին անբախտը: Տանջվել, հալածվել, չարչարվել և ինչո՞ւ, միմիայն մի անո՞ւն թողնելու համար: Չէ՞ որ այդ անունը որքան բարձր հնչի, որքան հմայիչ լինի ամբոխի համար, դարձյալ վերջը պետք է մոռացվի:

Նա մոլոր քայլերով անցուդարձ էր անում, բռունցքի մեջ ավելի ու ավելի ամուր սեղմելով փոքրիկ գենքի կոթը: Մի վճռական շարժում անելով, նա նստեց սեղանի մոտ, վերցրեց գրիչը: Հարկավոր է վերջին քաղաքացիական մի պարտք կատարել — գրել մի քանի տող, որ ոչ ոք կասկածի տակ չընկնի: Բայց առաջին բառը չգրած, նա հանկարծ ցնցվեց ամբողջ մարմնով, դողաց. գրիչը ընկավ նրա ձեռքից և մարմնով անցավ մի տարօրինակ սառնություն: Մի՞թե նա վախեցավ, մի՞թե այնքան թուլասիրտ է, երկչոտ: Նա դարձյալ վերցրեց գրիչը: Մարմնի սառնությունը անցավ ուղեղին և վայրկենաբար փարատեց այնտեղ տիրած խավարը: Նա աչքերը ծածկեց ձեռներով, և երևակայությունը դարձյալ պատկերացրեց յուր մոր հեզ կերպարանքը: Այժմ դա մի լուսավոր կետ էր, որ քաշում էր նրան դեպի ինքը, աշխատելով դուրս բերել նրան սոսկալի խավարից, հեռացնել յուր ոտների տակ բացված անդնդից:

«Մա՛յր, մա՛յր, դու դժգոհ ես քո որդուց, որ այսպես հուսահատվում է, դու չես կանչում նրան քեզ մոտ, այլ խրախուսում ես այնտեղից, դու կանիծես նրան, եթե յուր վրա ձեռք բարձրացնի: Իսկ քույրերը, ինչո՞ւ այդպես անզուրկ վարվի նրանց հետ, ինչո՞ւ ձգի նրանց անվերջ վշտի մեջ... Ի՛նչ անմտություն, ի՛նչ երեխայություն: Ինչո՞ւ համար մեռնել: Որ թշնամիները ուրախանան և ավելի ծաղրեն նրան, որ բարեկամները համոզվե՞ն, վերջապես, թե նա իրավ խելագար էր...»:

Նա ատրճանակը ձեռով հրեց սեղանի մի անկյունը և նորից ոտքի կանգնեց միանգամայն փոխված, վերակենդանացած: Նրան թվաց, որ մեռած էր, այժմ կյանք ստացավ, որ նրա առջև հանկարծակի բացվել էր մի մթին գերեզման և նույնպես հանկարծակի ծածկվեց: Մի ձեռք զգուշությամբ սեղանի վրայից վերցրեց ատրճանակը: Նա նայեց և տեսավ Սիրականին, որ կես-երկյուղած և կես-կասկածելի դեմքով կանգնած էր նրա առջև:

— Դու ի՞նչ գործ ունիս այստեղ: Սիրականը ատրճանակը թաքցրեց յուր գրպանում և լուռ մտիկ տվեց նրա երեսին:

— Ի՛նչ ես ուզում ինձանից, — կրկնեց Դիմաքսյանը, — ինչո՞ւ մտար այստեղ: Դու ինձ հարկավոր չես, թո՛ղ ինձ հանգիստ, գնա՛...:

— Մի աղաչանք ունիմ, — խոսեց ծառան անվստահ ձայնով:

Նրա նշանն աչքը փակվեց, իսկ կոլորակը մնաց անշարժ: Դա նշան էր, որ նա մտադիր էր երկար խոսելու:

— Ասա՛ տեսնեմ, ինչ է աղաչանք,— ասաց Դիմաքայանը, նստելով սեղանի մոտ:

— Աղա ջան, մայրս մեր գյուղում հեքիմ էր, անվանի հեքիմ: Տարին տասներկու ամիս նա աղոթք էր անում, պաս էր պահում, շաբաթներով էլ ծոմ էր մնում, չունքի, օրհնյալ եղիցի կամք աստուծո, ընկնավոր էր... Բոլոր սրբերի անունով ջոկ-ջոկ աղոթքներ ուներ: Մեղա քեզ, մեղա քեզ, չարը պատահելիս, տեսնում էիր ընկավ, բերանը փրփրեց, աչքերը բացվեցին, սկսեցին սաղայելի հետ կռիվ անել: Այդ ժամանակ սրբերը սկսում էին նրա բերանով խոսել... Մի անգամ, ժամաժամքին, մուրը նոր ընկնելիս, լուսահոգին թոնրատան առաջ բռնվեց, ընկավ երեսը դեպի աղոթարան: Ես տասը տարեկան էի, աչքովս տեսա: Նա բերանը բաց արեց, ասաց. «Աղոթք արեք, տեսնում եմ քամբախտություն է գալիս, աղոթք արեք, ոչխար մորթեցեք, մոմ վառեցեք»... Չորս օր անցած, աղոթարանից բարձրացավ մի քամի, անձրև բռնեց: Սկսվեց մի կարկուտ, տեր, դու ցույց չտաս, հատը հավի ձվի չափ: Տասնուչորս գյուղերի հասած հունձքը կոտրեց, նստեցրեց, փչացրեց, սով ընկավ...

Դիմաքայանը ակամա հետաքրքրվել էր այս պատմությունով և լսում էր ծառային, առանց ընդհատելու նրա խոսքը: Նա գիտեր, որ Սիրականը անշուշտ մի նպատակով է այդ պատմում, և հենց այդ նպատակը իմանալու համար նա համբերությամբ ականջ էր դնում նրան:

— Շինականները մորս պաշտում էին, չունքի լուսահոգին սուրբ Գևորգի «դուլն» էր: Սուրբը նրա ձախ ոտի աջ ձեռի վրա մոր արգանդում նշաններ էր դրել, մեկը տերևի նման, մյուսը թռչնի պես: Սուրբի գերեզմանի հողը պահում էր մեր թոնրատանը, գիշեր-ցերեկ նրա առաջ մոմ էր վառում... Քանի-քանի հիվանդներ է փրկել, որին աչքացավից, որին գլխացավից, որին ոսկրացավից, որին էլ յարափարաներից: Աղա, ես էլ ընկնավոր եմ:

— Դո՞ւ,— հարցրեց Դիմաքայանը զարմացած և ցավակցաբար:

— Վա՛յ ինձ, վա՛յ ինձ, ես սուրբի «դուլն» չեմ, ես մարգարեություն չեմ անում, բայց ընկնավոր եմ: Զենց որ առաջին փորձանքը գլխիս հասավ, մայրս տնից տուն ման եկավ, կոպեկ-կոպեկ փող հավաքեց, շորեր հավաքեց, տվեց ինձ ու ասաց. «Գնա՛, Սիրական, գնա՛, բոլոր սրբերին ուխտ արա, գերեզմանների հողը լիզիր, եթե մեկը չփրկի, մյուսը կփրկի...»: Գնացի, աղա ջան, քսան տարեկան էի, գնացի, երկու տարի ոտով թափառեցի Գյանջա, Ղարաբաղ, Պարսկաստան, Տաճկաստան, որտեղ որ հայ քրիստոնեի սուրբ կա, գերեզմանին երկրպագություն տվեցի...

— Լավացա՞ր:

— Լավացել էի, մեռնեմ նրանց սուրբ աջին, բայց հետո մեղքերս երևի էլի շատացան, էլի «չարը» մտավ հոգիս: Այժմ տարենը մեկ կամ երկու անգամ փորձում է: Սրանից երեք ամիս առաջ Սալդատսկի բազարում ընկա, գարադավոյը բերեց տուն: Կինտոները գրպանիցս տասը մանեթ էին հանել...

Դիմաքայանը անկեղծ ցավակցեց Սիրականին, որի անբուժելի հիվանդության մասին առաջին անգամն էր լսում:

— Լա՛վ, Սիրական,— ասաց նա բարեկամաբար,— այժմ ի՞նչ ես ուզում ինձանից:

— Աղաչանք ունիմ, մեծ աղաչանք,— պատասխանեց Սիրականն այժմ ավելի վստահացած:

— Աղա, դու ինձ լավություն շատ ես արել, էհ, ես ինչո՞վ կարող եմ պարտքս վճարել: Ես էլ ուզում եմ քեզ տալ ինչ որ ունիմ...

Նա ձեռը տարավ ծոցը և այնտեղից հանեց մի բան:

— Այս պստիկ կապոցը մորս թանկագին կտակն է, տալիս եմ քեզ, աղա, իմ խաթրու վզիցդ քաշ տուր:

Նա ջերմեռանդորեն համբուրեց ձեռի բանը: Դա կապտագույն կտորից կարած մի եռանկյունի կապոց էր լուցկիի տուփից քիչ փոքր:

— Այդ ի՞նչ է:

— Սուրբ Գևորգի մարմնի փոշին է, չարը խափանելու համար, շատ թանկ բան է...

Դիմաքայանը գլուխը ներողամտաբար շարժելով, բարեկամական հանդիմանությամբ ասաց.

— Սիրական, դո՞ւ էլ ուրիշների պես հավատացած ես, որ ես խելագարվել եմ:

Սիրականն ամաչելով գլուխը թեթեց կրծքին: Պարզ էր, որ նա հավատում էր տարածված լուրին: Հետաքրքրական էր Դիմաքայանի համար իմանալ ի՞նչ փաստերի հիման վրա է այդ մարդը նրան խելագար համարում:

— Ասա՛ ինձ, Սիրական, տեսե՞լ ես ինձ գժուրություն անելիս:

Սիրականն աշխատեց խույս տալ ուղիղ պատասխանից: Բայց երբ Դիմաքայանը ստիպեց, նրա շրթունքները սեղմվեցին, շիլ աչքերի մեջ երևաց մի խորին ցավակցության արտահայտություն: Նա պատմեց մի քանի բաներ, որ նկատել էր Դիմաքայանի կողմից և որ երբեմն վախեցրել էին նրան: Օրինակ, մենակ ժամանակ նա ինքն յուր հետ շատ անգամ խոսում է, զանազան շարժումներ է անում...

— Բայց ես խոմ ընկնավոր չե՞մ:

— Չէ, աղա, աստված ո՛չ անի, որ այդ փորձանքին հասնես, դա ուրիշ բան է, բայց...

Նա չկամեցավ շարունակել, տատանվեց:

— Ասա, ասա, է՞լ ինչ ես տեսել:

Ծառան զգուշությամբ ակնարկեց այն չարագուշակ գիշերվա դեպքը, երբ Դիմաքայանը սաստիկ տենդի մեջ էր: Բոլորը, ինչ-որ նա արել էր այդ գիշեր և խոսել, Սիրականը հիշում էր: Այնինչ՝ ինքը ոչինչ չէր մտաբերում, բացի նրանից, որ մահամերձ հիվանդ էր եղել: Առողջանալուց հետո նա մի անգամ հարցրել էր հայելու մասին: Մտերյանը պատասխանել էր, թե ինքն է անզգուշությամբ կտորել, և նա հավատացել էր: — Եվ դու այժմ ուզում ես ինձ չարից փրկե՞լ, — գոչեց Դիմաքայանը ոչ այնքան բարկացած, որքան կատակով:

— Աղաչում եմ, որ այս բանը վզիդ քաշ տաս...

— Գիտես ինչ, Սիրական, դու ինձ բավական զբաղեցրիր ես տխուր էի, շատ տխուր, մտքերս ցրվեցին, շնորհակալ եմ: Դու բարի մարդ ես, Սիրական, անկեղծ ես, իսկ ես անկեղծ մարդկանց սիրում եմ: Բայց այդ կապոցը, չնեղանաս ինձանից, ես վզիս քաշ տալ չեմ կարող...

Նա ձեռքով մի դրական շարժում արեց, որ ցույց էր տալիս, թե այլևս չի ուզում խոսել:

Սիրականը լաթի կտորը ծոցը դնելով, դուրս եկավ սենյակից:

Մի դառն և կծու ծիծաղ դուրս թռավ Դիմաքայանի կրծքից և նա արտասանեց.

«Ողորմելի ամբոխ, թշվա՛ռ ամբոխ, քանի որ մենք թեզ չենք ուզում կրթել, դու ինքդ ես ուզում մեզ կրթել...»:

Գրեթե ամբողջ գիշեր Գայանեն չկարողացավ քնել պատահած անցքի տպավորությանը ենթարկված: Նրա ականջին շարունակ հնչում էր Դիմաքայանի հուսահատ ձայնը: «Միթե չե՞ք տեսնում, թե ինչպես տանջվում եմ ես...»:

Նա վիրավորված չէր, այլ վշտացած: Նա չէր մեղադրում Դիմաքայանին և ոչ էլ վրդովված էր նրա դեմ: Ինչպե՞ս կարող էր իրան զսպել, քանի որ սիրում է, իսկ թե սիրում է — մի՞թե այդ վաղուց հայտնի չէր Գայանեին: Բայց ինչո՞ւ նա այնքան հուսահատված էր և հենց առաջին խոսքն արտասանեց հուսահատ ձայնով:

«Մի՞թե նա բոլորովին համոզված էր, որ յուր սերը ուրիշ ոչ մի արծազանք չի գտնում իմ սրտում բացի բարեկամական զգացմունքից: Վերջապես, ես ինքս կարո՞ղ եմ հաստատ ասել, թե այդ մարդուն միայն հարգում եմ: Եթե այդպես լիներ, մի՞թե չէի աշխատիլ ժամանակին նրան ինձանից հեռացնել: Իսկ ես ի՞նչ արեցի, ի՞նչ արեցի. ոչ մի անգամ նրան չզգուշացրի, ոչ մի անգամ... Այժմ ես ի՞նչ իրավունքով նրանից վիրավորվեմ: Տեր աստված, գլուխս պտտվում է, չգիտեմ ինչ մտածել... Իհարկե, նա այժմ համոզված է, որ ես նրան ատում եմ: Բայց այդպես չէ, ոչ, այդպես չէ» Ուրեմն ի՞նչ է... Մի՞թե վախեցա հասարակական կարծիքից» Սխալ է, այդ չէ... Ես կամենում եմ իմ խղճի առջև արդար լինել: Այո՛, ճիշտ դա է: Եթե ես այդ մարդուն առաջ սիրեի և հետո բաժանվեի իմ ամուսնուց, այն ժամանակ շատ կարելի է այդպես չվարվեի նրա հետ: Բայց այդ մարդն իմ ուշադրությունը գրավեց հետո, երբ ես ատում էի Բարաթյանին: Ես այն ժամանակ համեմատեցի երկուսին, երբ համեմատելը անկարելի էր: Այն ժամանակ ճանաչեցի մեկի արժանավորությունները, երբ մյուսի անբարոյական լինելն ինձ համար բոլորովին պարզվեց...»:

Ի՞նչ կլիներ, եթե նա կուրացած սիրեր Դիմաքայանին, եթե արհամարհելով ամեն ինչ, գնար նրա հետևից: Միթե դա կլիներ սե՞ր և ո՞չ վրեժխնդրություն: Եվ ումի՞ց պետք է վրեժը հաներ: Բարաթյանի՞ց, օ՛ օ, այդ մարդը վիրավորվելու փոխարեն կծիծաղեր, կզվարճանար: Նա ինքն յուր վրեժը լուծված կհամարեր, տեսնելով յուր կնոջն յուր թշնամու հետ միացած: Նա այդ փաստն յուր ձեռքում զենք կդարձներ նրա դեմ, կպարծենար հասարակության առջև և ամենքին ցույց տալով, կասեր. «Ահա, տեսե՛ք, կինս բաժանվեց ինձանից ոչ թե այն պատճառով, որ ես անբարոյական էի, այլ որովհետև նա ինքը չուզեց բարոյական ամուսին մնալ...»:

Եվ որքան Գայանեն այսպես մտածում էր, այնքան ավելի համոզվում էր, որ ուրիշ կերպ չէր կարող վարվել: Միակ յուր սխալը նա համարում էր այն, որ չուզեց կամ չկարողացավ ժամանակին Դիմաքայանի սերը զսպել յուր սառնությունով: Մյուս կողմից, մի միտք նրան սաստիկ մտատանջություն էր պատճառում, կոհիմանա՞ր արդյոք Դիմաքայանն այդ վշտին, թե մի փորձանք կբերի յուր գլխին:

Մերթ նա կարծում էր, թե չի կարող դիմանալ և մերթ մտածում էր, թե պետք է դիմանա, քանի որ խելոք է, մտածող: Նա ինքն ինքնասեր է, հպարտ է — պետք է յուր սիրածի ինքնասիրությունն ու հպարտությունն էլ ինչայի: Նա պատվախնդիր է և ազատասեր — պետք է ուրիշներից էլ նույնը պահանջի: Եթե նա սիրում է բարձր սիրով և ոչ լոկ յուր եսի խորությունից — անշուշտ կհասկանա յուր սիրածի վիճակը:

«Ի՞նչ, միթե նա չի՞ հարգիլ իմ մայրական զգացումները, միթե չի՞ մտածիլ, որ եթե ես չմերժեի — պետք է զրկվեի երեխաներիցս: Չրկվել երեխաների՞ց: Ոչ, ոչ, այդ ես չեմ կարող անել, երբեք, ես առանց նրանց չեմ կարող ապրել...»:

Արմունկները պատշգամբի վանդակապատին հենած՝ նա կանգնած էր ուղիղ այնտեղ, ուր երեք օր առաջ Դիմաքայանն արտահայտեց յուր սրտի զգացումը: Նա նայում էր ցած, դեպի գավիթ, ուր խաղում էր չորսից մինչև տասը տարեկան մանուկների և աղջիկների մի մեծ խումբ: Օդի բյուրեղյա հստակությունը, ծիծեռնակների ծվլոցը և երեխաների պայծառ, մետաղահնչյուն

ձայները կարող մոր սիրտը լցնում էին ճնշող զգացումներով: Ինչո՞ւ և նրա փոքրիկները չկան այդ զվարթ խմբի մեջ:

Յոթ օր էր անցել նրանցից բաժանվելուց, դառն և տաղտկալի օրեր, որ յոթ ամսվա չափ երկար էին տևել: Կտեսնվի՞ր արդյոք նրանց հետ դարձյալ, թե՞ այդ վերջին անգամն էր: Մի վայրկյան նա մտածեց՝ արդյոք ավելի լավ չէ՞ր լինիլ, եթե նա յուր ծանր խաչը կրեր զավակների սիրո և նրանց հետ ապրելու համար: Բայց հենց նույն վայրկյանին նա հիշեց անցկացրած տարիները, և կրկին նրա աչքի առջև պատկերացավ խաբված, անարգված և պատվի զոհ դարձած ծերունին: Եվ նա ավելի սաստիկ նողկանք զգաց դեպի յուր անցյալը: Երբեք նա չափտի փոշմանի յուր արած քայլի մասին: Թող մարդիկ դատապարտեն, բայց նա յուր խղճի առջև արդար է: Թող զավակների կարողը ցեցի պես ուտի նրա սիրտը, մեռցնի, բայց չէր կարող ապրել այն մարդու հետ:

Նա երեսը հետ դարձրեց գավթից և աչքերը գաղտուկ սրբեց: Նա չէր ուզում, որ յուր արտասուքը նկատեն տիկին Սալամբեկյանը և Օվսաննան, որ այդ միջոցին ներթււում ղեկավարում էին փոքրիկ սաների խաղերը: Իսկ մանկական ձայները քանի գնում այնքան ավելի զվարթ էին հնչում, իսկ գարնանային օդը քանի գնում, այնքան ավելի տաքանում էր և ապրելու, երջանիկ ապրելու ցանկությունը բորբոքում մարդու սրտում:

Տիկին Սալամբեկյանը վերջացրեց յուր պարապմունքը սաների հետ, բարձրացավ վերև, մոտեցավ Գայանեին, բռնեց նրա թևից և տարավ սեղանատուն: Նա դեռ տեղեկություն չուներ վերջին դեպքի մասին: Տեսնելով Գայանեի կարմրած աչքերը, նա սկսեց ընկերաբար հանդիմանել:

— Եթե դու այդպես շարունակես, կարճ ժամանակում կյանքդ բոլորովին կմաշես: Չպետք է լիներ, բայց որ պատահեց, մի՞թե ինքդ քեզ պիտի սպանես: Դու ոչ առաջինն ես, սիրելիս, ոչ էլ վերջինը կլինես, քեզ նման շատերը կան...

— Մի՞թե դու կարծում ես, որ ես իմ արածի մասին փոշմանել եմ:

— Երբեք չեմ կարծում: Դու միայն երեխաների մասին ես հոգս անում: Բայց քեզ խոմ նրանցից չեն զրկում, դու էլի խոմ տեսնում ես նրանց հետ:

Այրի Բոլումբաշյանը սեղանատանը, պատրաստ սեղանի մոտ նստած, նախանձալի ախորժակով ոչնչացնում էր յուր պատահները: Մյուս սենյակից հիվանդի ծանր տնքտնքոցի ձայն էր լսվում: Դա տիկին Սալամբեկյանի տատն էր, որ մեռնում էր մեռնում և դեռ կենդանի էր, տանջելով շրջապատողներին և չկամենալով կյանքից բաժանվել:

Այրին Գայանեին նստեցրեց յուր մոտ և նույնպես հանդիմանեց: Նրա ասելով Գայանեն այժմ ավելի բախտավոր է, քան առաջ: Այդ ամուսին ասած արարածները իրանց կանանց վերաբերմամբ առհասարակ շատ գարշելի են, իսկի չարժե նրանց վրա ուշադրություն դարձնել:

— Խելոք կնիկը նա է, ով որ յուր մարդու մեկ արածի տեղ երկուսն է անում նրան խելքի բերելու համար: Հավատա՛, հոգիս, մարդն այն կնկան է սիրում, որը նրա գլխատակը փափուկ բարձ է դնում, քնացնում ու հետո ինքն յուր ուզածն անում: Ինչքան քիչ մտածես, այնքան բախտավոր կլինիս: Ականջներդ փակիր ու քեֆդ տվածի պես պար եկ, այն ժամանակ կասես «ապրես»: Երեխանե՞րը, ի՛հ, նրանց մասին էլ չարժե մտածել, տեսնո՞ւմ ես ինձ, շատ ուրախ եմ, որ երեխաներ չունեն, գլուխս ցավերից ազատ է: Ապրի՛ր, քեֆ արա ինձ նման... Տեսնո՞ւմ ես, մարդիկ շատ բաներ են ասում իմ մասին, թող հաչեն, ինչքան ուզում են, շատ հարկավո՞րս է...

Այս ասելով, նա շտապով վեր կացավ, պահարանի վրայից վերցրեց ֆիսգարմոնիան և սկսեց նվագել ու հետը երգել ինչ-որ վրացական երգ: Մյուս սենյակում հիվանդ պառավի տնքտնքոցը սաստկացավ: Բայց այրին մինչև չվերջացրեց յուր երգը, չլռեց: Հետո նա անցավ յուր սենյակը, շուտով զուգվեց և շտապով դուրս եկավ տնից:

Տիկին Սալամբեկյանը ամբողջ օրը զբաղված էր յուր պարտեզով և սաների համար հոգում էր ինչպես հարազատ մայր: Սիրով հետևում էր նրանց առաջադիմությանը, ուսումնասիրում էր ամեն մեկին, վաղօրոք գուշակություններ էր անում, թե այս կամ այն երեխայից ապագայում ինչ դուրս կգա: Ամեն օր, դասերը ավարտելուց հետո, ոգևորված պատմում էր յուր «սիրելի զավակների» մասին:

«Չգիտես ի՞նչ երջանկություն է այդ անմեղ եակների շրջանում լինելը: Մարդ ինքն էլ երեխա է դառնում նրանց հետ: Մինչև մահ չպիտի թողնեմ այդ շրջանը...»:

Եվ նրա զվարթ դեմքը, հոգեկան եռանդուն տրամադրությունն ակամա շարժում էին Գայանեի նախանձը: Որքա՞ն կյանքը ժպտում էր յուր արժանավոր ընկերուհուն և ինչպե՞ս նա բախտավոր էր ամուսնության մեջ:

Մի ժամանակվա ծուլ-պեսիմիստ բժիշկ Սալամբեկյանն այժմ, կարծես, բոլորովին յուր հայացքը փոխել էր կյանքի մասին: Հիվանդներին ընդունելուց և այցելելուց հետո, նա յուր ամբողջ ժամանակը նվիրում էր տնային պարապմունքներին: Նա օրինակելի ամուսին էր և հոգատար, մինչև անգամ մանրակրկիտ տանտեր: Մի բոլորակ հանգիստ չէր նստում յուր տեղը, միշտ զբաղված էր մանր-մունր գործերով: Հոգեկան փոփոխությունն ազդել էր և նրա մարմնի վրա: Այժմ նա դեմքով առողջ էր, զվարթ, մինչև անգամ աչքի ընկնելու չափ չաղացել էր:

Երբեմն նա այցելում էր Դիմաբայանին և շատ ցավում էր, որ յուր ընկերը ենթարկված է ընդհանուր հալածանքի: Բացարձակ չէր ասում, բայց մտքում սկսել էր մի փոքր քննադատել յուր ընկերոջ ուղղությունը: Արդյոք, ծայրահեղ արմատական չէ՞, ինչո՞ւ ամբողջ հասարակությունն յուր դեմ ոտքի է կանգնեցնում, միթե չի՞ կարող ավելի խաղաղ գործել:

Նա մտածում էր և՛ Գայանեի մասին, աշխատում էր որևէ կերպ թեթևացնել նրա վիճակը և գիտեր, որ այդ կարելի է միայն զավակներին իրանց մորը վերադարձնելով: Հաճախ նա խոսում էր Վեքիյանի հետ, ինդրելով սրան միջնորդել Բարաթյանի մոտ: Բայց օրենսգետ իրավաբանը այս դեպքում ոչ մի «արդարացուցիչ» պատճառ չէր ուզում ընդունել, բացի օրենքի տառացի մտքից: Կինն յուր կամքով է հեռացել մարդուց, երեխաները օրենքով հորն են պատկանում: Դրա դեմ ոչինչ չի կարելի անել:

Երբեմն բժիշկը փողոցում հանդիպում էր Բարաթյանին: Նրանք շատ սառն բարևում էին միմյանց և անցնում: Մի անգամ նա մոտեցավ յուր նախկին ընկերոջը, կամենալով անպատճառ իմանալ նրա մտադրությունը երեխաների վերաբերմամբ: Բարաթյանը նախ շատ անտարբեր ընդունեց նրա ակնարկները, ապա սկսեց յուր դրությունը բացատրել: Նա ոչ իրան է մեղադրում, ոչ Գայանեին: Հայացքների «տարբերություն» — ահա այն գլխավոր պատճառը, որ բաժանեց նրանց միմյանցից:

— Ես ոչինչ ռիս չունիմ այդ կնոջ դեմ և հոգով-սրտով ցանկանում եմ, որ նա բախտավոր լինի, առանց ամուսնի, առանց երեխաների:

— Բայց առանց երեխաների նա դժբախտ է, մի՞թե մտադիր ես միշտ նրան զրկած պահել յուր զավակներից, — հարցրեց բժիշկը:

— Ես մի անգամ ուղարկեցի, էլի, երևի, կուղարկեմ մի ժամով, կես ժամով:

— Այդ շատ քիչ է, դու պետք է ավելի բարեսիրտ վարվես:

— Այդ մասին ոչ մի խոսք, երեխաները ինձ են պատկանում, իրավունք ունիմ բոլորովին չուղարկել:

Բժիշկը չկարողացավ հակառակել և հեռացավ վիրավորված: Այդ խոսակցությունից մի քանի օր անցած Բարաթյանը կանգնեցրեց նրան փողոցում, և մի կողմ տանելով, հայտնեց յուր վճիռը:

— Գիտես, ես իմ երեխաներին սիրում եմ, չեմ ուզում, որ նրանք զուրկ մնան իրանց մորից: Վճռեցի, որ նրանք մի ամիս իրանց մոր մոտ ապրեն, մի ամիս ինձ մոտ: Բայց մի պայման եմ դնում. չլինի թե նա երեխաների սրտում իմ դեմ ատելություն զարթեցնի... այդ պատահում է:

— Գայանեն այնքան խելոք և բարի կին է,— պատասխանեց բժիշկը,— որ յուր երեխաների հոգին փչացնելու համար այդ բանը չի անի: Շնորհակալ եմ, ես իսկույն կշտապեմ քո վճիռը հայտնել նրան և ուրախացնել:

Երրորդ օրը Գայանեն յուր սենյակում լուսամուտի առջև նստած կար էր անում, յուր միտքը զբաղեցնելու համար: Փողոցից նրա ականջին հասավ մի ծանոթ կանացի ձայն: Նա գլուխը դուրս բերեց լուսամուտից, նայեց դուրս և իսկույն մի ուրախ ճիչ արձակեց, կարը ձեռից ձգելով:

Պառավ դայակը մի ձեռով բռնած հինգ տարեկան Թամարի, մյուսով երեք և կես տարեկան Լևոնի ձեռքը, զվարթ դեմքով սանդուղքով բարձրանում էր: Ուրախությունից նրա լեզուն անատամ լնդերքի միջից դուրս էր ընկել, և նա հագիվիագ շունչ էր առնում, շտապելով ուրախացնել կարոտած մորը:

Գայանեն սեղմեց կրծքին երկուսին միասին և երկար ժամանակ համբուրում էր մերթ մեկին, մերթ մյուսին, կրկնելով.

— Վերջապե՛ս, վերջապես...

Երբ նա յուր սրտի փափագը մի փոքր հագեցրեց, դայակը հառաչելով հաղորդեց, թե անդամալույծ Գերասիմ Գերասիմիչը առավոտյան լուսաբացին հոգին ավանդել է: Լուրը Գայանեի վրա տպավորություն չգործեց, այնքան դեռ նրա միտքը զբաղված էր երեխաներով:

— Երեկ երեկոյան երեխաներին կանչեց, համբուրեց, մեկ մեկ օրհնեց: Ձեր անունն էլ հիշեց, ձեզ էլ օրհնեց, աստված վկա, օրհնեց: Ասաց, Ֆեոդորա, կասես հարսիս, ես օրհնում եմ, լավ կնիկ է, թող հաշտվի որդուս հետ... Չետո պառավ դայակը ավելացրեց, թե երիտասարդ պարոնը հիվանդ է: Վեց տարվա կենակցությունը զուր չէր անցել: «Սովորություն» զգացումը Գայանեին չթողեց շատ էլ անտարբեր լսել այդ լուրը: Բայց երբ դայակի պատասխաններից իմացավ, որ Բարաթյանի ցավը ուրիշ ոչինչ է, եթե ոչ այն ժառանգական հիվանդությունը, որ տարեկան կամ երկու տարեկան մի անգամ պարբերապես կրկնվում է — նա ձեռով մի բացասական շարժում արեց, մի շարժում, որ արտահայտում էր նրա պարզ զգվանքը, և գրկեց յուր Լևոնիկին:

Մի քանի օր նա ոչ մի բանի մասին չէր մտածում, բացի երեխաներից և ամբողջ ժամանակ նրանցով էր զբաղված: Բայց անցան այդ օրերը, նրա սիրտը կշտացավ, և նորից նա սկսեց տխրել: Ի՛նչ և լիներ, դրությունը անորոշ էր, չգիտեր ինչ ապագա է սպասում երեխաներին:

Գերասիմ Գերասիմիչի թաղման օրը նա մենակ նստած էր յուր սենյակում և հիշում էր անցկացրած դառն օրերը: Նա կրկին հուզվեց, կրկին արտասվեց և, գլուխը ղնելով բարձին, սկսեց հեկեկալ: Նա ողբում էր յուր քայքայված, խորտակված կյանքը և դժբախտ երիտասարդական օրերը: Օ՛, անցած կորած հույսեր, որ մի ժամանակ այնպես ոգևորում էիք նրան, միթե չպիտի՞ վերադառնաք: Ինչո՞ւ նա այնպես մոլորվեց, ինչո՞ւ նա չունեցավ վեց տարի առաջ կյանքի մասին այն հայացքը, որ ունի այժմ: Ինչո՞ւ չմտածեց, որ ընտանեկան երջանկությունը չպիտի որոնել ամուսնու ոչ արտաքին գեղեցկության, ոչ աշխարհային շուքի և փայլի, այլ նրա հոգեկան և բարոյական արժանավորությունների մեջ: Եվ այժմ, երբ նա կրում է յուր դառն սխալի պատիժը, երբ նրա աչքերը բացվել են, մի՞թե արհամարհի ամեն ինչ և ընկնի մի նոր երջանկության հետևից: Ո՞ր, ինչպե՞ս, մի՞թե աչքերը փակելով հասարակական օրենքների, արմատացած ավանդությունների և նախապաշարմունքների առջև, մի՞թե ապօրինի կենակցության մեջ որոնելով այդ երջանկությունը: Ոչ, ոչ, դարձյալ ոչ, այդ անկարելի է, անհնարին, վճռապես այդ բարձր է նրա բարոյական ուժերից: Ուրեմն, հեռու՛ խաբուսիկ հուսեր, նա չի ուզում յուր սեփական բախտի համար զավակների վիճակը ենթարկել վտանգի, ահա այդ անմեղ, սիրուն և քնքուշ եակներին...

«Մայրի՛կ, ինչո՞ւ ես լալիս»:

Տեսնելով նույն պահին ներս վազող Թամարին, Գայանեն շտապով երեսը դարձրեց, աչքերը սրբեց և աշխատեց ժպտալ: Փոքրիկ աղջիկը զգաց նրա կեղծիքը և կրկնեց յուր հարցը, բայց պատասխան չստացավ:

— Մայրիկ, ե՞րբ պետք է գնանք,— ասաց նա, մի փոքր լռելուց հետո:

— Ո՞ւր:

— Հայրիկի մոտ:

— Երբ որ դու կամենաս:

— Ես ուզում եմ հենց հիմա:

— Գնա, եթե ուզում ես:

— Դու էլ կգա՞ս մեզ հետ:

— Ո՛չ:

— Ինչո՞ւ:

Մայրը չիմացավ ինչ պատասխաներ:

— Մայրիկ, ինչո՞ւ դու այստեղ ես մնում:

— Ես... մնում եմ... հյուր եմ...

— Այդքան ժամանակ հյուր կլինե՞ն:

Մայրը կամեցավ սաստել աղջկան, որ, վերջապես, դադարի այդ սիրտ մորմոքող հարցերը տալուց: Բայց նայեց նրա մանկական անուշ հետաքրքրությամբ լի աչքերին և մի սուր ցավ զգաց յուր սրտում: Ոչինչ չէր կարելի անել, մատաղ սրտում արդեն կասկածը արմատ էր գցել: Պարզ էր, որ այդ փոքրիկ գլուխը զբաղված է յուր մոր վիճակով և բնազդմամբ հասկանում է այդ վիճակը:

«Աստված իմ, աստված իմ— ասաց մտքում Գայանեն, ձեռը Թամարի ուսին դրած, աչքերը վեր բարձրացնելով,— ուժ տուր ինձ, որ կարողանամ այս ցավին դիմանալ...»:

XIV

Այն բոլորից, ինչ որ Դիմաքայանը խորհել էր Գայանեին յուր սիրտը պարզելուց առաջ, այժմ մնում էր մի միտք թե պետք է հեռանա և չի կարող չհեռանալ Թիֆլիսից: Օր օրի վրա նա յուր կառավարչից սպասում էր փողի: Յուր հետ բերած փողերից այժմ նրա մոտ համարյա ոչինչ չէր մնացել, թեև բերել էր բավականաչափ գումար: Յուր վրա նա առհասարակ ծախսում էր շատ քիչ, բայց այս անգամ ունեցավ արտաքո կարգի ծախսեր: Նրա տեսչության ժամանակ դպրոցից արտաքսված աշակերտները աղքատ վիճակի մեջ էին, բացի մեկից, որ գործակատարի պաշտոն էր գտել մի վաճառականի մոտ: Չորս աշակերտի նա տվեց ճանապարհածախս և ուղարկեց հայրենիք: Իսկ հինգերորդը — Մարաքյանը, այն ընդունակ աշակերտը, որին նա ամենից ավելի էր սիրում, ո՛չ ուզում էր հայրենիք վերադառնալ և ո՛չ էլ միջոց ուներ քաղաքում ապրելու: Նա այնքան ինքնասեր էր, որ ամաչում էր վռնդված աշակերտի անունով ներկայանալ յուր ծնողներին: Նա

ուզում էր անպատճառ, ինչպես և իցե, ուսումը շարունակել, մինչև անգամ փափագում էր համալսարան մտնել և ասում էր, եթե այդ չհաջողվի — ինքնասպանություն կգործի:

Երբ Դիմաքայանը անձամբ հարցուփորձ անելով այս բոլորը իմացավ, վճռեց օգնել այդ գյուղական ինքնակամ, կոպիտ, բայց ընդունակ երիտասարդին:

— Դու կստանաս բարձր կրթություն, — ասաց նա մի օր Մարաքյանին յուր տան, — ես քեզ վերցնում եմ իմ հովանավորության տակ:

«Բռի լոռեցի», ինչպես կոչում էին նրան ուսուցիչները, այնքան զգացվեց, որ նրա աչքերի մեջ ուրախության արցունք երևաց: Դիմաքայանը խորհուրդ տվեց գնալ Ռուսաստան:

— Այնտեղ դու կարող ես պատրաստվել մի տարի, գիմնազիական քննություն տալ և հետո մտնել համալսարան: Աշխատիր իմ հույսերը արդարացնել:

Քիչ ժամանակ անցած Մարաքյանը ստացավ ճանապարհածախս և ամբողջ տարվա թոշակը, ուղևորվեց Օդեսա:

Վերջապես Դիմաքայանը ստացավ կառավարչից սպասած նամակը և բարկացած խփեց մի կողմ: Փող ուղարկելու փոխարեն Չաբիգյանը հաղորդում էր մանրամասն տեղեկություններ նրա գործերի մասին: Միայն նամակի վերջում նա ավելացնում էր. «Չինգ օրից հետո կուղարկեմ չորս հարյուր ռուբլի»: Այս տողը ավելի գրգռեց Դիմաքայանին: Նրան ամենաքիչը երկու անգամ ավելի էր հարկավոր և դեռ համոզված էր, որ պահանջը շատ չափավոր է:

Նա ուզեց իսկույն հեռագրել Չաբիգյանին և պահանջեց, որ յուր պատվերը անհապաղ կատարի: Բայց այդ տեսակ մի հեռագիր կարող էր գուցե վիրավորել նրա ընկերոջը: Այնինչ նամակ գրելու համբերություն չունեի: Առանց երկար մտածելու նա վճռեց հենց վաղն իսկ ճանապարհ ընկնել հայրենիք կարճ ժամանակով:

Առավոտը կանուխ զարթնելով, նա մի նամակ թողեց Մսերյանի անունով և անմիջապես ուղևորվեց:

Այս անգամ ճանապարհորդությունը նրա վրա բոլորովին ուրիշ տպավորություն ունեցավ: Կար ժամանակ, երբ նա գրեթե ակամա էր դիմում դեպի յուր ծննդավայրը, իսկ այժմ շտապում էր որքան կարելի է շուտով հասնել այնտեղ: Նա փափագում էր օր առաջ տեսնել յուր քույրերին, որոնց, կարծես, շատ տարիներ էր չէր տեսել: Նրան թվում էր, որ այնտեղ, յուր արյունակիցների շրջանում միայն կարող է գեթ ժամանակավոր մխիթարություն գտնել և հանդիմանում էր իրան, թե ինչու այդ մասին առաջ չէր մտածել:

Չեռանալով այն քաղաքից, ուր նա յոթ տարի շարունակ անց էր կացրել փոթորկալից կյանք, զգում էր, որ յուր հետևում թողնում է մի տեսակ բեռն, որից բաժանվելը և՛ ցանկալի էր, և՛ դառն: Նա հիշում էր յուր կրած վշտերը և, կարծես, մի ներքին ձայն շնչում էր, թե այդ վշտերը կարող էին առաջանալ հենց այն մթնոլորտում միայն, որից հեռանում էր:

Նա ուզում էր հոգով անձնատուր լինել լայնատարած դաշտերի, անտառների և լեռների ազդեցությանը: Եվ պատահում էին թոպեներ, երբ նա մոռանում էր ամեն ինչ և թարմանում գարնանային օդով արձակ բնության մեջ: Բայց անցնում էին այդ թոպեները, նորից գրգռվում էին զսպված, խեղդված զգացումները և դարձյալ թվում էր նրան, թե այդ զգացումներից գուցե կարող է ազատվեք միայն յուր արյունակիցների շրջանում: Եվ ահա ամեն փոստային կայարանում նա անհամբերությունից բարկանում էր, որ ձիերը ուշ են փոխում: Նա անընդհատ կաշառում էր կառավարներին շտապել և անդադար շտապել դեպի առաջ:

Երկու օրվա ճանապարհը նա այս անգամ կտրեց երեսուն ժամվա մեջ, գիշերը ոչ մի տեղ կանգ չառնելով: Նա շտապեց մտնել հայրենի տունը: Այստեղ այժմ բնակվում էր նրա մեծ քույրը —

տիկին Մարթան յուր ընտանիքով: Մռայլ և նիրհած տունը այժմ կենդանություն էր ստացել: Օրը մինչև երեկո ընդարձակ պարտեզի մեջ թռչկոտում էին Մարթայի երեքից մինչև ինը տարեկան երկու զույգ երեխաները: Փողոցի կողմի լուսամուտները բացվել էին, արևի կենդանացուցիչ լույսը առատորեն հոսվում էր ներս, դեպի մաքրված, նորոգված սենյակները: Պատերը ծածկվել էին ուրախ գույնի պաստառներով, հատակները ներկվել էին, կահ-կարասին փոխվել: Խոհանոցից լսվում էր ամանեղենի և պղնձեղենի ձայներ: Ախոռատանը խրխնջում էր մի նժույգ, որ պատկանում էր Մարթայի ամուսնուն, լսվում էր Չատկի տոներին երեխաների համար բերված գառնուկների մլավոցը: Մի նորատի հայ աղախին վազում էր երեխաներին սաստելու, որ պարտեզի ծաղիկները չփչացնեն:

Ամեն ինչ փոխվել էր, նորոգվել, զվարթացել: Նույնիսկ պողատու և անպտուղ ծառերը, կարծես, ավելի ուրախ էին նայում, գոնե այսպես էր թվում Դիմաքայանին: Պատշգամբի վրա այլևս չէր երևում այն հնամաշ փայտյա մեծ բազկաթոռը, որ միշտ միևնույն տեղն էր լինում և որի վրա նստում էր հանգուցյալ Մարգար աղան:

Դիմաքայանը ներս չմտած առանձին-առանձին բռնեց յուր զավակներին, համբուրեց, այստեղ միայն հիշելով, որ պետք է այդ փոքրիկների համար նվերներ բերել:

Տիկին Մարթան նրան դիմավորեց, վազելով և ուրախ բացականչելով:

— Փառք աստուծո, փառք աստուծո...

Նա Արսենից երկու տարով մեծ էր, բայց դեռ պահպանել էր երիտասարդական թարմությունը, չնայելով յոթերորդ բերքին: Նրա դեմքի բարի, հեզ արտահայտությունը և մուգ գույնի թախծալի աչքերը, մանավանդ կակուղ ձայնը հիշեցնում էին յուր մորը: Նա հազնվում էր անխառն եվրոպական տարազով— այսպես կամենում էր նրա ամուսինը, որ արքունական պաշտոնյա լինելով, մեծ մասամբ յուր օտարազգի պաշտոնակիցների շրջանում էր պտտում:

Նա մի քանի անգամ եղբորը համբուրելուց հետո, անմիջապես ծառային ուղարկեց յուր կրտսեր քրոջը կանչելու: Կես ժամ անցած եկավ Արսենից չորս տարով փոքր Անիկը: Երկու քույրերի արտաքինի, ինչպես և ներքին հատկանիշների մեջ կար խիստ տարբերություն: Հասակով Անիկը ավելի բարձր էր, կազմվածքով խոշոր, թեև ոչ այնքան գեր: Նրա երեսի գծերը կանացի փափկության հետ ունեին նաև մի ինչ-որ ազդու տղամարդկային արտահայտություն: Իսկ փոքր-ինչ լայն ծնոտը, սղմված շրթունքները հիշեցնում էին Մարգար աղային: Հետևելով յուր ավագ քրոջ օրինակին, նա նույնպես եվրոպական տարազով էր հագնվում:

Նա, գոնե արտաքուստ, մի առանձին ուրախություն ցույց չտվեց եղբորը տեսնելով: Նա միայն մի անգամ համբուրվեց նրա հետ, հարցնելով.

— Լա՞վ ես:

Արսենը այս անգամ սովորականից ավելի հետաքրքրված հարցնում էր յուր քույրերի կենցաղավարության մասին: Այնինչ՝ քույրերն ստիպում էին նրան պատմել յուր կյանքից: Մարթայի աչքում նա և՛ նիհարել էր, և՛ ծերացել: Սկզբում կատակով, ապա լրջորեն երկու քույր հանդիմանեցին իրանց միակ եղբորը, թե ինչու մինչև այժմ չի ամուսնացել: Այս կողմից ավելի խիստ էր Մարթան:

— Ինչո՞ւ ես հորդ տունը անտեր թողնում,— ասում էր նա,— ինչո՞ւ մեզ չես ուզում ուրախացնել: Աստուծոն է հայտնի, սիրտս կտոր-կտոր էր լինում ամեն անգամ այս տան մոտով անց կենալիս: Ես կարծում էի մի ավերակի մոտով եմ անց կենում: Վերջը՝ էլ չհամբերեցի, եկա այստեղ ապրելու: Խեղճ մայր, մտքովդ անց կկենա՞ր, որ քո մի հատիկ աչքի լույս որդին այսօր պետք է ծնողներից զուրկ, քույրերից հեռու, հոր տնից դուրս, ով գիտե ինչ երկրում կյանք անց կացնի:

Նրա ծայրը զգացվեց, աչքերը արտասվեցին: — Մի՞թե ամուսնությունը շատ լավ բան է, որ ինձ էլ խորհուրդ եք տալիս ամուսնանալու, — հարցրեց Արսենը լոկ այն նպատակով, որ իմանա որքան յուր քույրերը երջանիկ են ընտանեկան կյանքում:

— Ամուսնությունը մի պարտք է, լավ — վատ, ամեն մեկը պարտավոր է կատարել, — պատասխանեց Մարթան:

— Բայց այդ պարտքը շատերին է թանկ նստում: Դու ուրա՞խ ես, որ ամուսնացել ես:

— Ոչ ուրախ եմ, ոչ տխուր, բախտիցս գանգատվել չեմ կարող, ինչ որ ճակատիս գրված է, պետք է կատարվի: Բայց էլի փառք աստուծո, երեխաներովս բախտավոր եմ:

— Իսկ դո՞ւ, Անիկ...

— Ինձ համար միևնույնն է:

— Մարդդ քեզ հետ լա՞վ է վարվում:

— Այդ մասին մի՛ հարցնի, — մեջ մտավ Մարթան ծիծաղելով, — Անիկը այն կանանցից չէ, որ յուր մարդու խոսքի տակ մնա...

Մի թեթև ժպիտ անցավ Անիկի դեմքով. պարզ էր, որ քրոջ ասածը նրան դուր եկավ: Հոր չափ համառ և ինքնակամ՝ նա ընտանեկան կյանքում ձգտում էր կին-բռնակալի դեր կատարելու՝ սկսած այն օրից, երբ Արսենը տվեց նրան յուր ժառանգության մի մասը: Որովհետև նրա ամուսինն էլ հեշտ հպատակվողներից չէր, ուստի երբեմն նրանց մեջ տեղի էին ունենում ընտանեկան խռովություններ: Բայց երբեք այդ խռովությունները ծայրահեղության չէին հասնում, որովհետև մարդը միշտ զիջողություն էր անում, նախ՝ յուր ընտանեկան կյանքը շատ էլ չթունավորելու համար, երկրորդ՝ համոզված լինելով, որ յուր համառության տակ Անիկը ունի իսկապես բարի հոգի...

Շուտով եկավ Մարթայի ամուսինը պաշտոնական համազգեստով, կռնատակին բռնած մի մեծ պորտֆել: Դա մի հաստափոր մարդ էր բարակ ոտներով: Բարևելով Արսենին ռուսերեն լեզվով, որ քաղաքակրթության նշան էր համարում, նա մի քանի անգամ գրկեց նրան, գոչելով «**նականեց, նականեց**»... Եկավ և Անիկի ամուսինը, որ, հակառակ յուր քենակալին, նիհար դեմքով, չոր կազմվածքով մի բարձրահասակ մարդ էր, պարապվում էր վաճառականությամբ:

Ընտանեկան ճաշը անցավ բավական ուրախ, շնորհիվ Մարթայի ամուսնուն, որ անդադար խմում էր, սրախոսում, ծիծաղում և ծիծաղեցնում:

Իրիկնադեմին Դիմաքսյանը ծառային ուղարկեց Հաբիգյանին կանչելու: Հայտնվեց, որ կառավարիչը գնացել է մոտակա գյուղերից մեկը և միայն վաղը պետք է վերադառնա: Այժմ Դիմաքսյանը, հակառակ սովորականին, շատ հետաքրքրված էր յուր գործերի դրությունով, փափագում էր տեսնել կալվածները:

XV

Հետևյալ առավոտ նա նոր էր զարթնել, երբ ծառան հայտնեց Հաբիգյանի գալստյան մասին:

Ներս մտավ առողջ կազմվածքով, արևից այրված պղնձագույն դեմքով մի տղամարդ, մոտ երեսուն ու երեք տարեկան: Նա հագած էր կոշտ մոխրագույն կտորից կարած կարճ բաճկոն և երկայն կոշիկներ, որ ծածկված էին թանձր սպիտակ փոշիով:

Դիմաքայանը ընդունեց նրան այն սենյակում, որ մի ժամանակ ծառայում էր Մարգար աղային: Բոլոր հին կահ-կարասիներից այստեղ մնում էր միայն երկարթա ժանգոտած սնդուկը, որի մեջ այժմ ոչինչ չկար: Հաբիգյանը նոր էր վերադարձել գյուղից և ճանապարհի հագուստը չփոխված շտապել էր Դիմաքայանի մոտ:

— Գնացել էի ապառիկներ ժողովելու,— ասաց նա, անմիջապես դիմելով գործին, ինչպես մի մարդ, որի համար ամեն մի թուղթն թանկ արժեր,— այսօր ուզում էի փոստով ձեզ համար փող ուղարկել, շատ լավ եղավ, ինքներդ եկաք:

Դիմաքայանը ընդհատեց նրա խոսքը, առաջարկելով խոսել յուր հետ «դու»-ով, ինչպես առաջ:

Արդարև մի ժամանակ նրանք ընկերներ էին և բավական մոտիկ ընկերներ: Հաբիգյանը գյուղական քահանայի որդի էր, սկզբնական կրթությունը ստացել էր Դիմաքայանի ծննդավայր քաղաքի հոգևոր դպրոցում: Հետո նա յուր մի վաճառական քեռիի օգնությամբ տեղափոխվել էր Թիֆլիս և մտել ռեալական դպրոց: Պանդխտության մեջ երկու հայրենակից պատանիները ընկերացել էին և դեռ այդ ժամանակ արդեն նրանց ապագա հայացքների մեջ պարզվեց մի խիստ տարբերություն:

Մինչ Դիմաքայանի երևակայությունը պատանեկան հասակում զարմանալի թռիչքներ էր անում, մինչ նա փայփայում էր մի իդեալ, որ քանի գնում այնքան զարգանում էր, հասունանում և բարդանում: Հաբիգյանը, այդ լուռ, սառն և միշտ յուր դասերով զբաղված պատանին, հիանում էր յուր հայրենակցի իդեալով, բայց երբեք չէր համիշտակվում: Ծնված և սնված լինելով գյուղական շրջանում, նա տեսել էր չբավորության դառնությունները և մասամբ փորձել յուր վրա: Եվ յուր համար լռիկ կազմել էր մի ուրիշ, ուրույն գաղափար թե՛ յուր ապագայի և թե՛ առհասարակ կյանքի մասին, մի գաղափար, որի առջև նսեմանում էին և գրեթե ոչնչանում բոլոր մյուս գաղափարները:

Մարդկանց թշվառության հիմնաքարը նա համարում էր աղքատությունը: Սրանից էին ծագում նաև տգիտությունը, փոխադարձ նախանձը, ատելությունը և թշվառությունը: Երբ Դիմաքայանը նրա մոտ ոգևորված խոսում էր ժողովրդի բարոյական վերածնության մասին, նա պնդում էր, թե ոչինչ վերածնություն չի կարելի մտցնել մի ժողովրդի մեջ, ուր մարդկանց ամբողջ ժամանակը և բոլոր հոգեկան ուժերը սպառվում են ստամոքսի համար: Եվ ժողովուրդ ասելով, Հաբիգյանը միշտ աչքի առաջ ուներ յուր գյուղի համայնքը: Այստեղ էր հիմք առել և այստեղից էր սկսվում նրա ամբողջ աշխարհայեցողությանը, որ շատերին թվում էր նեղ, սահմանափակ: Եվ որքան նրա միտքը լուսավորվում էր, այնքան սիրտը մոտենում էր այդ համայնքին, մի բան, որ շատ քիչ գյուղացի ուսանողների մեջ է նկատվում:

Մտևկայի գյուղատնտեսական ճեմարանի երրորդ կուրսը նոր անցած, նա հիվանդացավ և ստիպվեց վերադառնալ հայրենիք: Քիչ ժամանակից հետո այստեղ բոլորովին կազդուրվեց, բայց հայրը չկամեցավ, որ նա նորից գնա հյուսիս: Այն ժամանակ նա վճռեց անպատճառ, ինչպես և լինի շարունակել յուր ուսումը արտասահմանում և թախանձեց հորը՝ ոչինչ չինսայել: Գյուղական համեստ քահանան, որ ինքը հազիվ գրել կարդալ գիտեր, հասկանում էր գիտության ուժը: Նա գրավ դրեց յուր այգին, պարտքի մեջ ընկավ, որպեսզի յուր որդուն կրթված տեսնի:

Չորս տարի Հաբիգյանը արտասահմանում վարեց այնպիսի սուղ կյանք, որ ոչ մի աղքատ ուսանող չէր վարել: Վերջապես, նա հասավ յուր նպատակին, վերադարձավ հայրենիք գյուղատնտեսական գիտությունների գործնական և տեսական պաշարով: Նա սկսեց օգնել յուր եղբայրներին, որ պարապվում էին գինեգործությունով: Բայց յուր մտադրությունները իրագործելու համար նրան պակասում էր մի բան — դրամագլուխ, որ ո՛չ նրա հայրը ուներ և ո՛չ եղբայրները ուներին: Հենց այդ միջոցին Դիմաքայանը հրավիրեց նրան յուր կալվածները կառավարելու, և նա ուրախությամբ ընդունեց այդ հրավերը:

— Արդյոք շա՞տ փող պետք է ուղարկեիր ինձ համար,— հարցրեց Դիմաքայանը ժպտալով:

— Այնքան, ինչքան խոստացել էի նամակումս:

— Այդ ինձ բավական չէր լինի: Իմ այստեղ գալուս մի պատճառն էլ այն է, որ քեզ համոզեմ շատ էլ ժլատ չլինես իմ վերաբերմամբ:

— Ի՞նչ արած, ստիպված եմ ժլատ լինել:

— Ինչո՞ւ, միթե ես այդքան աղքատացե՞լ եմ:

— Դու աղքատ չես, բայց ես ուզում եմ, որ ավելի հարստանաս:

— Ապագայո՞ւմ: Ո՛չ, ես այդ բանին համաձայն չեմ: Լսի՛ր, Յաբիգյան, գուցե ես քո աչքում մի փոքր թեթևամիտ երևամ, բայց ուղիղն ասած, իմ նյութական ապագայի մասին ես բոլորովին չեմ մտածում: Ինձ հարկավոր չեն ոչ խոշոր գումարներ և ոչ մեծ կալվածատիրոջ անուն, թեև, համաձայն եմ, փողը մեծ ուժ է մեր ժամանակում:

Յաբիգյանը, լավ ճանաչելով Դիմաքսյանին, ոչինչ չասաց: Բայց գլուխը բացասական կերպով շարժեց, որ արտահայտում էր թե՛ զարմանք և թե՛ անհամաձայնություն ընկերոջ ասածին:

Կես ժամ անցած նրանք պտտում էին տան առջև տարածված պարտեզում: Այստեղ ևս նկատվում էին փոփոխություններ: Ծառուղիները հարթվել էին, մաքրվել, կանոնավորվել, հնադարյան պարիսպը նորոգվել էր: Երևում էին տեսակ-տեսակ նոր տնկած ծառեր, բույսեր, ծաղիկներ: Եվ այդ բոլորը Յաբիգյանի գործն էր:

Պարտիզպանը նույն մարդն էր, որ ծառայում էր Մարգար աղայի ժամանակից: Այժմ ոչ ոք նրա վրա չէր գոռում, ոչ ոք չէր հայհոյում նրան, մանավանդ ծեծում, և նա ավելի սիրով էր աշխատում: Նա ուրախ-ուրախ առաջնորդում էր յուր պարոնին ցույց տալով բոլոր փոփոխությունները: Պարտեզը բացի գեղեցկանալուց և հարստանալուց, այժմ մի որոշ եկամուտ էլ տալիս էր, ավելացած պտուղները և մրգերը ծախվում էին մրգավաճառներին:

Մի ժամի չափ անցուդարձ անելով պարտեզում, նրանք գնացին քաղաքի կենտրոնական շուկան: Այստեղ Դիմաքսյանը ուներ մի շարք խանութներ և մի քարվանսարա, ուր կանգ էին առնում քաղաք մտնող սայլերը և ֆուրգոնները: Մարգար աղայի կենդանության ժամանակ խանութները կիսավեր դրության էին հասել, քարվանսարան քայքայվել էր, բակը պահվում էր կեղտոտ և միշտ լիքն էր ձիերի ու տավարի աղբի կույտերով: Այժմ խանութների փլատակված պատերը նորոգվել էին, մաշված ծածկոցները և դռները փոխվել էին, ներկվել: Քարվանսարայի բակը մաքրվել էր, քարով ծածկվել: Յաբիգյանը ասաց, թե ուզում է շուտով այդ բակի շուրջը կառուցանել մի նոր երկհարկանի շինություն, վերևում բնակարաններ, ներքևում խանութներ:

Ճաշից հետո նրանք գնացին քաղաքի շրջակա այգեստանը: Յաբիգյանը Դիմաքսյանին ընդարձակ քարաշեն դարպասով առաջնորդեց մի մեծ այգի: Ծառերը նոր էին կանաչել, պարարտ երկիրը դեռ խոնավ էր անցյալ գիշերը եկած անձրևից: Խաղողի որթերը արդեն տերևներ էին արձակել և կանաչ սփռոցի պես ծածկել մի ընդարձակ տափարակ: Հեռվում երևում էր մի շինություն կարմիր աղյուսից: Իրիկնադեմի արևի ճառագայթները լուսավորում էին նրա կանաչագույն երկաթյա եռանկյունի կտուրը: Այս շինությունը նոր էր և կառուցվել էր գինիի ու օղիի գործարանի համար: Դեպի ձախ երևում էր մի ուրիշ ավելի մեծ տափարակ խաղողի որթերով ծածկված: Դիմաքսյանը հիշում էր, որ յուր հոր կենդանության ժամանակ այդ տարածությունը մտում էր անմշակ: Այժմ Յաբիգյանը միացրել էր նրան մեծ այգիի հետ և սկսել շահագործել:

— Ահա ինչի վրա են փողերը ծախսվում,— ասաց կառավարիչը, Դիմաքսյանին առաջնորդելով աղյուսյա շինության ներսը:

Այստեղ դրված էին մի քանի պղնձյա նոր կաթսաներ: Մի որմնադիր յուր օգնականի հետ շինում էր գործարանի վառարանները: Դրսում լցված էին մի խումբ մշակներ, ոմանք հող էին փորում, ոմանք խաղողի որթերի համար ցիցեր էին տնկում:

Չաբիգյանը պատմում էր յուր ձեռնարկությունների մասին այն սառն դրական եղանակով, որ հատուկ է գործնական մարդուն: Նա նկարագրում էր այն մոտիկ ապագան, երբ Դիմաքսյանի բոլոր կալվածների մշակությունը պիտի հասներ ցանկալի զարգացման և բարգավաճման:

— Դեռ շատ բան կա անելու, եթե միայն թույլ կտաս: Գինեգործության համար անհրաժեշտ է արտասահմանից հրավիրել մի հմուտ վարպետ: Ժամանակ է մեր թթու գինիներից ձեռք վերցնել: Ափսոս է մեր խաղողը, կարելի է նրանից տասը տեսակ խմիչքներ պատրաստել: Ես ինքս ուրախությամբ կպարապվեի միայն գինեգործությունով: Բայց աշխատանքի բաժանման մասին առաջմ մտածել չի կարելի, ուրիշ շատ գործեր ունեմ: Պետք է մի շոգեշարժ աղորիք շինել: Վարուցանք անելու և հնձելու համար վատ չէր լինի մեքենաներ բերել տալ: Կարելի է այստեղ մի ուրիշ գործարան շինել միրգ չորացնելու համար: Այս բոլորը փող է պահանջում, և դու ասում ես, որ ես ժլատ չլինե՞մ...

Օրն արդեն մթնելու վրա էր, երբ նրանք վերադարձան քաղաք: Ամբողջ երեկո նրանք խոսում էին գործերի մասին: Դիմաքսյանը երախտագիտաբար սեղմեց Չաբիգյանի ձեռքը, հայտնելով նրան յուր շնորհակալությունը: Նա հիացած էր յուր կառավարչի աշխատասիրության վրա և, միևնույն ժամանակ, ուզում էր իմանալ նրա եռանդի դրդիչ գաղափարը: Նա չէր հավատում, թե խելոք, կրթված, եվրոպական քաղաքակրթության ճաշակն առած մի երիտասարդ կարող է հոգեկան անթերի հաճույք գտնել լոկ նյութական գործունեության մեջ: Նա ուզում էր համոզվել, որ Չաբիգյանի արտաքին գործնականության տակ թաքնված է մի հասարակական գաղափար, որ նա չի ուզում պարզել:

Մի շաբաթ անցած նա այցելեց մի քանի գյուղեր, ուր գտնվում էին նրա վարելահողերը: Այս ճանապարհորդությունը տևեց երեք օր, և նա տուն վերադարձավ նորանոր տպավորությունների տակ: Նա գիտեր գյուղական ժողովրդի մտավոր և տնտեսական վիճակը, բայց գիտեր ոչ այնքան գործնապես, որքան տեսականապես — գրքերի և լրագրների միջոցով: Գշտարիտ է, մի քանի տարի առաջ նա ճանապարհորդեց Անդրկովկասի մի մասում, տեսավ գյուղեր, բայց արդյո՞ք այդ ժամանակվա նրա հոգեկան տրամադրությունն էր պատճառը, թե՞ մի ուրիշ բան, այդ մի ամսվա ընթացքում նրա համար չէր պարզվել գյուղացու դրությունը այնպես, ինչպես պարզվեց այժմ, երեք օրվա մեջ:

Եվ պարզողը Չաբիգյանն էր: Գործնական մարդը նրա ուշադրությունը դարձրեց այն բոլոր առօրյա կարիքների վրա, որ կազմում էին մի ամբողջ ժողովրդի կյանքը: Նրանք անցան մի գյուղով, որի բնակիչները հողի պակասությունից ազատվելու համար պատրաստ էին իրանց «հարազատ զավակներին գրավ դնել», ինչպես ասում էր Չաբիգյանը: Անցան անբերրի, քարքարոտ հողերով, ուր գյուղացին գերբնական աշխատանք էր գործ դնում յուր օրական պարենը վաստակելու համար: Մի գյուղից մի ուրիշ գյուղ անցնելու ժամանակ Չաբիգյանը ցույց տվեց խորհուրդորդերով լի նեղ ուղին և նկարագրեց այն բոլոր վնասներն ու չարիքները, որ առաջանում էին կանոնավոր ճանապարհների բացակայությունից:

Ոչ մեկը նրանց այցելած գյուղերից ուսումնարան չուներ: Երեխաները թափառում էին փողոցներում, խաղալով հորթերի, շների և հավերի հետ, մերկանդամ, գլխաբաց, ոտաբոբիկ: Ամեն տեղ թագավորում էր մտավոր մթություն, մի թանձր, հուսահատեցուցիչ խավար, ուր ոչինչ և ոչինչ միսիթարական չէր նշմարվում: Բայց արդյոք այդ խավարի մեջ դեգերվողները գոնե զգո՞ւմ են լուսո կարոտը:

— Ո՛չ,— պատասխանեց Չաբիգյանը դրական եղանակով,— նրանք միայն մի կարոտ են զգում — տնտեսական:

— Գուցե կարելի է հասկացնել նրանց, որ բացի չբավորությունից նրանք ունեն և մի ուրիշ թշնամի — տգիտությունը:

— Ես շատ անգամ եմ խոսել նրանց հետ այդ մասին, շատ եմ բացատրել գրագիտության նշանակությունը: Նրանք միշտ լուռ ականջ են դնում այնպես, որ մարդ կարծում է համոզվեցին: Բայց տեսնում ես, նայեցին միմյանց երեսին և հետո անտարբեր արտասանեցին. «Աղա, շատ լավ ես խոսում»:

— Ուրեմն համաձայնվո՞ւմ ես:

— Այո՛, բայց պետք է տեսնել, թե ինչպես և ինչ եղանակով ես ասում. «Աղա, շատ լավ ես խոսում»: Կարծես, այդ խոսքերով մարդու գլխին սառը ջուր են անում: Պատահում է, որ ես մինչև անգամ բարկանում եմ նրանց վրա և գոռում. «Հիմարներ, դուք ձեր զավակների համար պետք է ուսումնարան պահեք»: Բայց նրանք հարցնում են՝ «Բաս վարժապետի փողը ո՞րտեղից գտնենք»: Եվ միայն այս հարցը ինձ միշտ նեղն է գցում, ես մտիկ եմ անում նրանց ողորմելի դեմքերին և կամա-ակամա լռում եմ:

— Ուրեմն քո կարծիքով ոչինչ միջոց չկա ժողովրդի մեջ լույս տարածելու, — գոչեց Դիմաքսյանը մի քիչ վրդովված Չաբիգյանի սառնասրտության դեմ:

— Ինչո՞ւ չէ, կա:

— Ո՞րն է:

— Իմ կարծիքով այն, որ մեր կրթված երիտասարդները մի փոքր օգնեն ժողովրդին, չփախչեն նրանից այնպես, ինչպես այժմ:

— Աա՛, դա շատ սովորական դարձված է:

— Բայց դա զուտ ճշմարտություն է: — Երևի, դու ուզում ես, որ ամենքն էլ գան և քեզ նման գյուղատնտեսությամբ պարապվեն, չէ՞:

— Թեկուզ հենց այդ լինի իմ ցանկությունը, չե՞ս համակրում:

— Համակրում եմ, բայց, ասա խնդրեմ, ի՞նչ օգուտ ունեն գյուղացին երբ դիցուք հենց քո այժմյան գործունեությունից:

— Ես այդ մասին չեի կամենալ խոսել գոնե այժմ, — պատասխանեց Չաբիգյանը սառը կերպով, — բայց քանի հարցնում ես, կբացատրեմ...

XVI

Նրանք նստած էին Մարգար աղայի սենյակում առանձին: Դիմաքսյանը փափագում էր ուսումնասիրել յուր ընկերոջ ներքին աշխարհը, թափանցել նրա սիրտը և տեսնել կա՞րոյոք այնտեղ մի բարձր գաղափար: Ահա ինչու նա խորին հետաքրքրությամբ, աչքերը Չաբիգյանի երեսին, սպասում էր նրա բացատրությանը:

— Գիտե՛ս ինչ, — սկսեց Չաբիգյանը հանդարտ ձայնով, — ես առհասարակ այն մտքի դեմ եմ, թե իբր հասարակական գործիչը պետք է լինի անսահման անձնվեր, անշահասեր: Լավ է, որ այդպես լինի, բայց դա մի գեղեցիկ և անիրագործելի երազ է: Աշխարհիս երեսին, իմ կարծիքով, չկա ոչ անպայման անձնվիրություն, ոչ առասպելական անշահասիրություն: Եվ եթե կա, դա միայն հազվագյուտ ընտրյալների հատկություններն են, ընտրյալներ, որոնք երկար դարերի ծնունդ են: Մարդիկ սովորաբար ուրիշների օգտի համար գործում են երկու շարժառիթներից դրդված —

բարոյական և նյութական: Բարոյականը — փառասիրությունն է, եթե չասենք փառամոլությունը, նյութականը — շահասիրությունն է, եթե չասենք շահամոլությունը: Երկու դեպքում էլ չկա և չի կարող լինել անպայման ինքնամոռացություն:

— Փառասիրությունից դրոժած ուրիշների համար գործելը, — նկատեց Դիմաքայանը, — ինձ համար դեռ հասկանալի է, բայց ի՞նչ ասել է շահասիրությունից գործել, այդ ինձ համար անհասկանալի է: — Կպարզեմ որքան կարող եմ: Ես աշխատում եմ քեզ հարստացնել, որովհետև ինքս էլ օգուտ ունիմ քո հարստանալուց: Գուցե, եթե դու ինձ մի հայտնի տոկոս չտայիր քո եկամուտներից, եթե ծառայեի մի որոշ ռոճիկով — ավելի պակաս եռանդով վերաբերվեի քո գործերին կամ ուղղակի անտարբեր լինեի: Բայց այժմ ես քո գործը իմ եմ համարում: Ահա այստեղ իմ նյութական շահը իմ եռանդի առաջին ստիմուլն է:

— Ընդունենք, որ այդպես է. օրինակը պարզ է, բայց ոչ այնքան հաջող: Դու կապեցիր միմյանց հետ քո և իմ շահերը, բայց մենք երկու անհատներ ենք, և դու ծառայելով իմ գործերին, չես կարող ասել, թե ծառայում ես հասարակությանը:

— Թող աստված հեռու պահի ինձ այն մտքից, որ երբևիցե ինձ հասարակական գործիչ համարեմ: Ոչ, ես այդ չեի ուզում ասել: Բայց կարծում եմ, որ աշխատելով խելացի կերպով շահագործել քո կալվածները, դրանով այսպես թե այնպես հարստացնում եմ երկրի ընդհանուր արդյունաբերությունը:

— Օրինա՞կ:

— Օրինակ, իմ և քո շահերը պահանջում են մի գյուղից մյուս գյուղ ճանապարհ շինել, մենք շինել ենք տալիս, և նրանով հեշտացնում ենք բոլոր գյուղացիների համար հաղորդակցության միջոցները: Մեր անձնական շահերը պահանջում են մի շոգեշարժ աղորիք ունենալ — մենք շինում ենք, և դրանով միջոց ենք տալիս գյուղացիներին կարճ ժամանակում և էժան գնով իրանց ցորենը աղալ: Մենք ժամանակակից եղանակով մշակում ենք մեր հողերը, մեզանից օրինակ են առնում մեր դրացիները: Այս դեպքում մենք դառնում ենք մի տեսակ ուսուցիչ, քաղաքակրթություն տարածող գործոններ:

Մի վայրկյան նա լռեց, մի ծխախոտ վառեց և ապա շարունակեց նույն սառնասրտությամբ և դրական ոճով:

— Ես քեզ ցույց տվեցի հողեր, որոնք ջրի պակասությունից չեն մշակվում կամ մշակվում են շատ անհաջող: Եթե մեր ծախսով այդ հողերով մի առու անցկացնենք, նախ, մենք ինքներս կունենանք մեծ շահ, երկրորդ, գյուղացիները մեզ կհամարեն հազվագյուտ բարերարներ, մեզ երկրպագություն կտան, կպաշտեն: Ես կարող եմ հարյուրավոր օրինակներ առաջ բերել, բայց կարծեմ այսքանն էլ բավական է: Այս է գործնական մարդու բերած օգուտը, այսինքն ինձ նման մի մարդու, որ, եթե ուզում ես, միայն իմ անձնական շահերը ունիմ աչքի առջև: Բայց ինչե՞ր կարող է անել մի ուրիշը, դիցուք հենց քեզ նման մի գաղափարական մարդ: Դու ունիս բավական մեծ հարստություն, և նա օրեցօր պետք է ավելանա: Եթե չես ուզում խոշոր դրամատեր կամ, ինչպես ասում ես, մեծ կալվածատեր լինել, շատ գեղեցիկ, մի՞ լինի: Բայց մի՞ թողնիր, որ քո հարստությունը իզուր տեղը անօգուտ մնա: Ե՛կ այստեղ, բաց արա քո հաշվով ուսումնարաններ, աղքատ գյուղերում, թո՛ղ հարյուրավոր գյուղական խեղճ մանուկներ ձրի կրթություն ստանան: Հիմնի՛ր մի գյուղատնտեսական դպրոց կամ մի օրինակելի ագարակ և թող այնտեղ գյուղացիները դասեր առնեն գյուղատնտեսության զանազան ճյուղերի վերաբերմամբ: Եվ միթե ա՞յս միայն կարող ես անել դու: Քո առջև գործելու մի այնպիսի ասպարեզ կա, որ, ճշմարիտ, զարմանում եմ ինչո՞ւ դու արհամարհում ես այդ ասպարեզը և հուսահատ կոչիվ մղում մի ամբողջ հասարակության դեմ:

Նա ոտքի կանգնեց, մի անգամ անցավ սենյակի մյուս ծայրը, հետ դարձավ, նորից նստեց և շարունակեց:

— Ես ինքս մեծ հետաքրքրությամբ հետևում եմ քո գործունեությանը և, անկեղծ եմ ասում, զարմանում եմ քո եռանդի, հոգեկան ուժի և մտավոր կարողության վրա: Տեսնում եմ, որ դու մեր թմրած հասարակության մեջ մտցրել ես նոր մտքերի մի թարմ հոսանք: Այո՛, այդ ամենը հարկավոր է, հիանալի է և ծափահարության արժանի, բայց ասա ինդրեմ, ի՞նչ վերջ պետք է ունենա քո կռիվը: Չեմ ասում քեզ համար, քեզ այնքան պետք է հալածեն, որ վերջը ոչնչացնեն ինչպես մի մարդու, որ աշխատում է քանդել խավար ամբոխի համար սրբություն համարված վնասակար նախապաշարմունքները: Այո՛, ի՞նչ օգուտ, անմիջական օգուտ, պետք է ունենա քո գործունեությունը այն թշվառ ժողովրդի համար, որին քո աչքով տեսար: Մինչդեռ հենց այդ ժողովուրդին է կարոտ վերակենդանության և հենց նրա անմիջական շահերի համար և նույնիսկ նրա շրջանում պետք է գործել:

Վերջին խոսքերը արտասանելիս, Հաբիգյանի կոշտ ձայնի մեջ զգացվեց բավական մեղմ հնչյուն: Կարծես, նա փոքր-ինչ զգացվել էր, երկար տարիներից հետո առաջին անգամ այդպես մտերմաբար խոսելով յուր նախկին ընկերոջ հետ: Դիմաքսյանը լուռ լսում էր, առանց հերքելու նրա ասածները կամ համաձայնության որևէ նշան ցույց տալու: Նա, կարծես, մտքում կշռում էր Հաբիգյանի յուրաքանչյուր խոսքը:

— Կարելի է ես սխալվում եմ,— շարունակեց Հաբիգյանը,— բայց խորին համոզմունքը այս է. դու այստեղ, քո ծննդավայր հողի վրա, կարող ես ավելի օգտակար լինել, քան թե այնտեղ, ուր այժմ գործում ես: Այս պատճառով ես շատ ուրախ կլինեի, որ դու թողնեիր ամեն ինչ և գայիր այստեղ գործելու: Այն ժամանակ քեզ հետ կարելի է ես էլ մի քիչ գաղափարական մարդ դառնայի և միայն իմ անձնական շահերից դրդված չաշխատեի: Դու կտայիր ինձ ծրագիր — ես կկատարեի, դու կլինեիր կարգադրող — հրամանակատար, այդ ինձ համար թե՛ հաճելի կլիներ և թե՛ բարոյապես օգտակար:

Մի ժամանակ գրեթե միևնույնը առաջարկում էր և՛ Մսերյանը: Բայց այնտեղ չէր զգացվում այնչափ հավատ, համոզմունք, որչափ Հաբիգյանի խոսքերի մեջ: Գուցե այդ նրանից էր, որ իդեալիստի բերանով խոսում էր մի ժամանակավորապես վիատված հոգի, մի վշտացած սիրտ, կյանքի անհաջող դեպքերի տպավորության տակ: Դիմաքսյանը զգաց, որ Հաբիգյանը համեստությունից է ասում, թե յուր գործունեության շարժառիթը անձնական շահերն են: Նա կարծում էր, եթե այդ մարդը լիներ նրա հարստության լիազոր տերը, նույնը պետք է աներ, ինչ որ առաջարկում էր նրան:

Այս խոսակցությունից մի քանի օր անցած Դիմաքսյանը մի անգամ ևս Հաբիգյանի հետ ճանապարհորդեց գյուղերը և այս անգամ ավելի մոտիկ ծանոթացավ ժողովրդի կարիքների հետ: Այնուհետև հաճախ նա մտածում էր Հաբիգյանի առաջարկության մասին: Հետևե՞լ արդյոք նրա խորհրդին, թողնե՞լ գործունեության այժմյան եղանակը, կտրե՞լ բոլոր կապերը մոտիկ անցյալի հետ և ընտրել նոր ասպարեզ:

Նա տատանվում էր, կասկածում, թե կարող է ավելի օգտավետ լինել այդ ասպարեզում: Կար մի կետ, որ նրա առջև ներկայանում էր ինչպես մի մեծ խոչընդոտ. յուր սրտի մեջ նա չէր գտնում բավականաչափ սեր դեպի գավառական կյանքը: Նա զգում էր, որ ոչ մի նպատակ չի կարող իրան երկար ժամանակ պահել մի շրջանում, ուր չէր տեսնում մտքի պատերազմի համար քիչ թե շատ ընդարձակ ասպարեզ: Ոչ, ոչ, նա յուր մեջ չի գտնում խաղաղ, անխռով գործունեության ձգտում, նա ծարավ էր հասարակական կռվի: Նա չէ կարող շնչել և ապրել առանց հավասար թշնամիների:

«Ավելի լավ է միշտ հալածվեմ, միայն թե կռվեմ այդ անշարժ հասարակության նախապաշարմունքների դեմ, քան թե թմրած կյանք վարեմ մի խուլ անկյունում: Ի՞նչ կարող եմ անել գյուղական ժողովրդի համար. ճանապարհներ՞ր շինել, ջրե՞ր անցկացնել նրա հողերով, ուսումնարաններ՞ր բաց անել: Այդ բոլորը լավ գործեր են, մեծ գործեր են, բայց ինձ համար չեն: Հաբիգյանը ավելի հաջող կարող է կատարել այդ գործերը, քան թե ես, որովհետև նա ավելի սերտ կապերով է կապված գյուղական ամբոխի հետ...»:

Եվ միթե նա ա՞յդ գաղափարն էր փայփայել տարիների ընթացքում: Մի՞թե երբևէ երևակայել էր, թե յուր կյանքը պետք է դնի մի նեղ շրջանակի մեջ:

«Ներքևից սկսել, ինչպես ասում էր Մսերյանը և ինչպես կրկնում է այսօր Յաքոբյանը: Իսկ եթե ես այդպիսի ձգտում չունե՞մ, միթե կեղծե՞մ, ստե՞մ, և սկսեմ գործել հակառակ իմ զգացումների: Ոչ, չեմ ուզում, չեմ կարող: Թող դա լինի անհամեստություն, բայց ես իմ մեջ զգում եմ «վերևից» ազդելու ուժ: Այո՛, ես չեմ կարող հասարակ գործիք լինել, բայց կարող եմ գործիքներ պատրաստել: Ես այդ կապացուցանեմ և ընդունակ եմ ապացուցանելու: Չե՞ որ եթե մի կողմից ինձ հալածում են, մյուս կողմից կան մարդիկ, որ ինձ հավատում են, որոնց վրա ես ազդեցություն եմ արել...»:

Դարձյալ նրա միտքը պարզվեց, սիրտը գրգռվեց: Դարձյալ նրա աչքի առջև պատկերացավ մի լուսավոր ապագա, դեպի ուր վճռել է և պետք է դիմե՞ յուր ամբողջ կյանքի ընթացքում: Անցան րոպեական տատանումները, կասկածները և նորից նա հետաքրքրվեց տեղական հասարակական կյանքով: Նա հանդիպեց նույն սիրալիր ընդունելության, նույն հարգանքին, ինչ որ առաջ: Կրկին նրան շրջապատեցին այն մարդիկ, որոնց մտքի և սրտի վրա նա ազդեցություն էր ունեցել: Ոչ ոք կասկածանքով չէր վերաբերվում դեպի նա: Երևի, կամ նրա մասին տարածված լուրը չէր հասել յուր հայրենի քաղաքը կամ հասել էր, և ոչ ոք նշանակություն չէր տալիս նրան:

Օրերը անցնում էին օրերի հետևից, և նա դեռ չէր մտածում Թիֆլիս վերադառնալու մասին: Այն զգացումները, որ այնքան տանջում էին նրան, այժմ մեղմացել էին և ճնշող ներգործություն չէին անում նրա վրա: Առավոտները նա զարթնում էր վաղ, զբոսնում էր պարտեզում, խաղում էր յուր քրոջ զավակների հետ, ապա փակվում էր յուր սենյակում և երկար ժամանակ պարապվում:

Երբեմն միայն առանձնության մեջ նրա սրտում բարձրանում էր մի թեթև փոթորիկ: Նա հիշում էր յուր անցյալի ամենածանր րոպեները և ամենից պարզ ու որոշ պատկերանում էր այն վերջին երեկոն, երբ նա խորհել էր ինքնասպանության մասին: Ոչ, ոչ, այլևս նա այդչափ չի հուսահատվիլ, այդ րոպեները անցան, գնացին անդառնալի: Այժմ նա բժշկվել է և եթե ոչ բոլորովին, շուտով կբժշկվի:

«Ես զգում եմ, որ իմ մեջ մի ինչ-որ փոփոխություն է կատարվում, — գրում էր նա Մսերյանին յուր վերջին նամակում, — թե ինչ կլինի վերջը — չգիտեմ: Բայց հույս ունիմ, որ դու ինձ այլևս այնպես չես տեսիլ, ինչպես էի մի ժամանակ... Անցյալ նամակումս ես գրել էի քեզ Յաքոբյանի մասին, այո՛, նա հազվագյուտ մարդ է: Իմ մեջ հղացել է մի միտք — ձեզ երկուսիդ մոտեցնել միմյանց մի ընդհանուր գործով: Այսպիսի մի գործ կա, և ես հույս ունիմ դու հանձն կառնես նրան ծառայելու: Բայց առայժմ քեզ ոչինչ չեմ գրիլ այս մասին, շուտով անձամբ կտեսնվենք և կխոսենք... Մի՛ կարծիր, որ այստեղ անգործ նստած եմ, երբեք ես այնպես զբաղված չեմ եղել, ինչպես այժմ... Ցտեսություն, նամակ մի՛ գրիր, սպասիր ինձ...»:

Երբեմն նա կանչում էր յուր մոտ Յաքոբյանին, կրկին և կրկին անգամ հարցուփորձ էր անում յուր այցելած գյուղերի մասին: Առանձնապես նա հետաքրքրված էր գյուղական մանուկների թվով: Նա զանազան հաշիվներ էր անում, գրում էր, մտածում, ստեպ-ստեպ այցելություն անում տեղական թեմական առաջնորդին:

Յաքոբյանը հետաքրքրված հարցնում էր, թե նա ինչու համար է այդ տեղեկությունները հավաքում: Բայց Դիմաքսյանը ոչինչ չէր պատասխանում: Մի անգամ նա միայն ասաց անորոշ.

— Ուզում եմ քո աչքին անօգուտ մարդ չերևալ...

Մոտ երկու շաբաթ անկողնում պառկելուց հետո Բարաթյանը կարողացավ վերջապես, ոտքի կանգնել: Բայց նա բոլորովին չէր առողջացել: Բժիշկներից ոմանք խորհուրդ էին տալիս Նրան գնալ արտասահման և այնտեղ ենթարկվել մի դժվարին օպերացիայի, եթե կամենում է մի անգամ և եթե արմատապես բժշկվել ժառանգական ցավից: Եվ նա մտադիր էր հետևել Նրանց խորհրդին:

Առայժմ նա կարգադրում էր յուր հայրական գործերը: Նա վճարեց յուր բոլոր պարտքերը և, ժառանգությունը հաստատելով յուր անունով՝ ապահովեց իրան բոլորովին: Այժմ նա իրան զգում էր ավելի բախտավոր, քան երբևէ զգացել էր: Թվում էր Նրան, որ դրամական վարկի հետ Նորից ամրանում է և յուր բարոյական վարկը: Հասարակությունը այլևս առաջվա պես չէր զբաղվում Նրա ընտանեկան կյանքով, և կարծես ամենքը սկսել էին մոռանալ Նրա մասին տարածված աննպաստ լուրերը:

Երբեմն նա հիշում էր այրի Բախտամյանից ստացած վիրավորանքը, բայց հիշում էր վայրկենաբար, առանց երկար մտածելու այդ մասին:

«Բարոյական վիրավորանքը, — ասում էր նա ինքն իրան, — այն ժամանակ է ազդու, երբ կատարվում է հրապարակորեն: Այդ կինը երբեք չի համարձակվի ուրիշին հաղորդելու ապտակի մասին, ուրեմն ինչո՞ւ արյունս պղտորեմ մի չնչին բանի համար: Այո՛, մարդիկ շատ անգամ ոչինչ բանից իրանց համար տանջանք են ստեղծում: Ճշմարիտ էր ասում հայրս, թե ինչքան քիչ մտածես վերքիդ մասին, այնքան նա քեզ քիչ ցավ կպատճառի...»: Այո՛, այո, չմտածել, այլ ապրել է հարկավոր և միայն ապրել...»:

Հաճախ նա տեսնվում էր Վեֆիյանի հետ: Նրանց հարաբերությունները շարունակվում էին առաջվա ուղղությունով, թեև զգալի էր, որ իրավաբանը յուր սրտում ամեն կերպ աշխատում էր թաքցնել մի տեսակ ատելություն և դեպի յուր ընկերը:

Առավոտ էր: Թեյի բաժակը առջևը դրած, Բարաթյանը կարդում էր օրվա լրագիրները, երբ ներս մտավ Վեֆիյանը բոլորովին անսպասելի: Երբեք նա այդպես վաղ չէր այցելել յուր ընկերոջը:

— Ես եկել եմ մի անհետաձգելի և կարևոր գործի համար, — ասաց նա լուրջ ձայնով, — և այսպես վաղ եկա, որ քեզ տանը տեսնեմ: Լսի՛ր, այրին ուզում է Պյոտր Սոլոմոնիչի կտակի դեմ դատ բաց անել:

— Մի՞թե, — արտասանեց Բարաթյանը անտարբեր:

— Ես այդ իմացա երեկ գիշեր կլուբում: Այնտեղ քեզ շատ պտրեցի, բայց չտեսա...

— Երեկ թատրոնից գնացի Կրուժոկ ընթերցելու: Ո՞ւմ միջոցով է ուզում դատ բաց անել:

— Փաստաբանի:

— Մի՞թե կա՞ այնպիսի փաստաբան, որ այդ գործը հանձն առնի:

— Կան փաստաբաններ, որոնք ոչ մի գործից չեն հրաժարվում: Այրին մի այդ տեսակ մարդու է դիմել:

— Աս՛, — արտասանեց Բարաթյանը անորոշ, — ուրեմն նա քո և Ամբակում Աֆանասևիչի դեմ վատ խա՞ղ է սկսում...

— Ինչո՞ւ միայն իմ և Ամբակում Աֆանասևիչի, գուցե և մի ուրիշի դեմ, — նկատեց Վեֆիյանը խորամանկությամբ:

Լուրը Բարաթյանի վրա վատ տպավորություն էր գործել, իսկ իրավաբանի վերջին նկատողությունը ավելի վախեցրեց Նրան: Նորից նրա աչքի առջև պատկերացավ դատաստանի

խայտառակ պերսպեկտիվը, նորից նա յուր անունը, պատիվը և վարկը տեսավ հասարակության բամբասանքին ենթարկված:

— Միթե տիկինը այդ բանը կանե՞, — հարցրեց նա, դեռևս կարողանալով զսպել յուր վրդովմունքը:

— Եթե չկամենա էլ, փաստաբանը անպատճառ կհամոզի նրան անել:

— Բայց կհաջողվի՞ նրան դատը:

— Դժվար է նախագուշակել. օրենսդրության մեջ կան այնպիսի բաց տեղեր, որոնք շատ անգամ ճարպիկ փաստաբանի ձեռքում հաջող գործիք են դառնում: Ես այդ դատից վախենում եմ:

— Վախենալով բան չի լինիլ, պետք է գործել: Ինչ ե՞ս մտադիր անելու:

Վեքիյանը մի քանի վայրկյան մտածեց, ապա դրական եղանակով պատասխանեց.

— Իմ խորին համոզմունքով, քանի որ գործը սկսված չէ, պետք է նրան խափանել: Եթե այրին մինչև անգամ բոլորովին էլ դատը տանուլ տա, դարձյալ դատաստանական պրոցեսը վտանգավոր է: Չեմ կարող ասել, թե նա ում նյութականին կվնասի, բայց թե բարոյական վնաս կունենա — դա անհերքելի է:

— Չեմ հասկանում ասածդ:

— Պետք է ասած, — շարունակեց Վեքիյանը նույն եղանակով, որ այդ տեսակ գործերում շատ անգամ մի երրորդ, չորրորդ, մի չեզոք համարված մարդ ավելի է պատժվում, — բարոյապես եմ ասում, — բան թե դատին անմիջապես խառը մարդիկ...

Այս անգամ ակնարկը կարոտ չէր բացատրության, սակայն Բարաթյանը դարձյալ փորձեց չգիտցող ձևացնել և ասաց.

— Այո՛, քո ասածը ճիշտ է, այդ պատահում է, ուրեմն աշխատիր դատի առաջն առնելու...

— Ես կկամենայի, որ դու էլ մեզ օգնես այս գործում: — Ես ի՞նչ կարող եմ անել:

— Պետք է փաստաբանին կաշառել:

— Կաշառե՞լ:

— Այո՛, դա միակ միջոցն է խայտառակ դատից ազատվելու համար:

— Էէ՛, շատ լավ, ինչո՞ւ չես կաշառում:

— Երեկ գիշեր Ամբակում Աֆանասևիչը և ես վճռեցինք այս գործը քեզ հանձնել:

— Ի՞նձ:

— Այո՛:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետև թե՛ ինձ և թե՛ նրա համար անհարմար է:

— Բայց ես ինչո՞ւ պիտի խառնվեմ այդ գործին:

— Այդ կարծեմ, քեզ ավելի հայտնի պետք է լինի, քան թե ինձ...

Բարությանը նայեց ընկերոջ երեսին և, աշխատելով անփույթ ժպտալ, արտասանեց.

— Դու, երևի, ինձ հետ կատակ ես անում:

— Երբե՛ք:

— Ուրեմն ավելի պարզ խոսիր:

Իրավաբանը մի առժամանակ լռեց, սեղմեց շրթունքները ատամներով և, վերջապես, ուղիղ նայելով Բարությանի երեսին, ասաց.

— Լսի՛ր, դու միշտ եղել ես զգույշ, խոհեմ և խելոք: Հենց այդ հատկություններիդ համար ես քեզ միշտ հարգել և այժմ էլ հարգում եմ: Այս անգամ էլ եղիր զգույշ, խոհեմ և խելոք, մի՛ ստիպիր ինձ ամեն բան բացատրել, հասկացիր, որ քո անունին վտանգ է սպառնում:

Բարությանը լռեց և ընկավ մտատանջության մեջ: Նա չէր կամենում իսկույն, առանց ընդդիմադրության, ենթարկվել յուր ընկերոջ կամքին:

— Գիտե՞ս,— ասաց նա,— դու ինձ շատ վատ առաջարկություն ես անում. կաշառել և կաշառք վերցնել — միևնույն հանցանքն է:

— Հանցա՞նք,— կրկնեց Վեֆիյանը, հեզևորեն ժպտալով,— երանի քո և իմ հանցանքը միայն այդ լիներ... համառոտություն մի՛ անիր, դու ստիպված ես երկու շարքից փոքրագույնը ընտրել:

— Ինչո՞ւ եմ ստիպված,— գոչեց Բարությանը վերջապես, չկարողանալով զսպել յուր վրդովմունքը:

— Ինչո՞ւ... Լա՛վ, քանի որ ուզում ես իմանալ, լսի՛ր, ուրեմն: Ստիպված ես դու, ինչպես և՛ ես, որովհետև այրիի դատը կարող է մեր երկուսի անունին կացնել մի կարճ ածական— գող:

— Վեֆիյա՛ն:

— Իզուր ես վրդովվում: Այո՛, ես ու դու գող եմք: Չանազանությունը միայն այն է, որ ես հասարակ գող եմ, իսկ դու պատվի գող: Թողնում եմ քեզ դատելու, թե որն է այս երկուսից ավելի վատը: Բարության, մենք միմյանց շատ լավ ենք ճանաչում, այնպես չէ՞, տեսնո՞ւմ ես, որ ես ճշմարտությունը քեզանից չեմ թաքցնում: Ուրեմն դու էլ ինձ հետ անկեղծ եղիր գոնե մի օր, մի ժամ: Ամբակում Աֆանասևիչը և ես օգտվել ենք հանգուցյալի հարստությունից, թե ինչու — դա կպարզվի դատաստանում: Իսկ դու հափշտակել ես նրա պատիվը. թե ինչպե՛ս — դա էլ կպարզվի դատաստանում: Այո՛, ես համոզված եմ, որ ինչքան էլ դատը զգույշ տարվի, պետք է այս գաղտնիքները պարզվեն: Այրին խելոք կին չէ. նա չի մտածում յուր անվան մասին, կամ շատ կարելի է մտածում է, բայց չէ՞ որ հուսահատված մարդը կորցնում է յուր առողջ դատողությունը: Իսկ դու խելոք ես, գոնե դո՛ւ մտածիր քեզ համար...

Բարությանը չհակառակեց: Նա լուռ և հուզված լսում էր, միևնույն ժամանակ ատելությամբ նայելով իրավաբանի երեսին:

— Վճռի՛ր և իսկույն հանձն առ,— շարունակեց Վեֆիյանը,— որովհետև անկարելի է գործը հետաձգել: Վաղը կամ մյուս օրը փաստաբանը կարող է դատաստանին խնդիր ներկայացնել: Այդ մարդուն կաշառելը դժվար բան չէ, բայց դա բավական չէ: Դրանով մենք կարող ենք միայն ստիպել նրան գործից հրաժարվել: Բայց ուրիշ փաստաբաններ շատ կան: Անհրաժեշտ է այրիին էլ կաշառել: Վերջապես, ես ինքս այժմ տեսնում եմ, որ անգթություն է խեղճ կնոջը թողնել այժմյան դրության մեջ: Բայց այդ արդեն իմ և Ամբակում Աֆանասևիչի գործն է. մենք վճռել ենք նրան մի կերպ գոհացնել:

Երկար խորհրդակցելուց հետո, վճռեցին այսպես անել. Վեբիյանը հենց այսօր և եթե Բարաթյանին կլուբում հասարակ կերպով կծանոթացնի այրիի փաստաբանի հետ: Բարաթյանը խոսք բաց կանի ապագա դատի մասին, իհարկե, զգուշությամբ, որ փաստաբանին չխրտնեցնի: Իբրև հոգաբարձու նա իրավունք ունի պաշտպանել Ներսիսյան դպրոցի շահերը, որովհետև եթե կտակը քանդվի, դպրոցն էլ կզրկվի յուր մասից: Այսպիսով, նա փաստաբանին կներկայանա ինչպես մի հիմնարկության շահերի պաշտպան, և ինքնըստինքյան ոչ մի կասկած չի կարող տեղի ունենալ:

Այդ օրից սկսած Բարաթյանը հանգստություն չունեի: Նա մոռացավ ամեն ինչ և սկսեց հետամուտ լինել, որ մի կերպ խայտառակ դատի առաջն առնի: Չնայելով, որ արդեն լրացել էր յուր որոշած ժամանակամիջոցը, նա դեռ չէր մտածում երեխաներին բերել տալ Գայանեի մոտից: Այնինչ ամառվա շոգերը վրա էին հասել, հարկավոր էր երեխաներին ամառանոց ուղարկել:

Տիկին Սալամբեկյանը յուր սանիկներին արձակուրդ էր տվել: Մտում էին նրա մոտ միայն մի քանի գիշերօթիկներ, որոնց ծնողներն օտար քաղաքներումն էին: Նա խնդրում էր Գայանեին վերցնել երեխաներին և նրա հետ միասին տեղափոխվել մոտակա գյուղերից մեկը, ուր նա ամառանոց էր վարձել: Բայց Գայանեն դեռ չէր վստահանում այդ անելու: Օր-օրի վրա նա սպասում էր, թե ահա ներս կմտնի Բարաթյանի ծառան և կպահանջի երեխաներին: Սարսափով, այո, կատարյալ սարսափով նա երևակայում էր այն թույլ, երբ նա ստիպված պետք է լիներ բաժանվել նրանցից: Մի ամսվա ընթացքում նա այնպես ընտելացել էր յուր զավակների ներկայությանը, որ դժվարանում էր հավատալ, թե կարող է մի օր անգամ առանց նրանց ապրել:

Երկդիմի վիճակը օրեցօր ազդելով, դարձրել էր նրան նյարդային, անհամբեր. ամեն անգամ երբ նայում էր երեխաների անմեղ աչքերին, հիշում էր նրանց դրությունը, նրա սիրտն էր մորմոքվում: Պետք է վերջ տալ այդ վիճակին, դժվար է, անհնարին է երկար ապրել այդ անորոշության մեջ:

Եվ ոչ մեկը չէր կարողանում նրան մի որոշել ցույց տալ: Տիկին Սալամբեկյանը ճգնում էր ամեն կերպ մխիթարել նրան: Աշխատում էր համոզել, թե չպիտի շատ փափկասիրտ լինել, թե երեխաներն իրանց հարազատ հոր մոտ պետք է գնան և ոչ թե օտարի, թե Գայանեն նրանց դարձյալ կտեսնի և այլն, և այլն...

Երբեմն նա փորձում էր մինչև անգամ ամաչացնել Գայանեին, կաչելով նրա ինքնասիրությանը:

— Չգիտեմ, ինչպե՛ս ես համարձակվում ուսումնարան բաց անել՝ ուրիշների երեխաներին կրթելու, երբ քո սիրտը միայն քո զավակներին ես նվիրել: Ոչ, դու եսասեր ես, թույլ ես, դու չես կարող դաստիարակ լինել...

Այս խոսքերը զուր չէին անցնում, ազդում էին Գայանեի վրա: Նա սկսեց մտածել, որ իրավ ինքը չափազանցության է հասցնում յուր մայրական սերը: Այո՛, պետք է վերջապես զսպի յուր զգացումները հենց նույնիսկ յուր զավակների ապագայի մասին պարզ մտքով խորհելու համար: Եվ ահա նա ինքն յուր մտքում աշխատում էր հաշտվել նույնիսկ ծայրահեղ թշվառության հետ: Նա երևակայում էր ամենամեծ դժբախտությունը, այն է, որ ինքն իբրև թե բնավ զրկված է երեխաներից: Ի՞նչ պետք է անել, չէ՞ որ կան մայրեր, որոնք թաղել են իրանց բոլոր զավակներին. հապա ինչպե՞ս են նրանք կրում իրանց վշտերը: Վերջապես, ինչո՞ւ հուսահատվել, խոմ այդ երեխաները պետք է մեծանան, պետք է հասկանան իրանց դրությունը: Այն ժամանակ նրանք իրանց կամքով կգան իրանց մոր մոտ... Այո՛, պետք է ապրել նրանց մի օր բախտավոր տեսնելու համար...

Այս խորհրդածությունները հետզհետե ամրացնում էին նրա հոգին: Նա վճռեց արիությամբ սպասել ամեն տեսակ հարվածների: Ահա ինչու երբ, վերջապես, Բարաթյանը ծառային ուղարկեց երեխաների հետևից, նա շատ էլ չհուսահատվեց: Նա խնդրեց բժիշկ Սալամբեկյանին մի անգամ ևս միջամտել: Թող Բարաթյանը թույլ տա Թամարին հանձնել տիկին Սալամբեկյանի պարտեզը, իսկ Լևոնիկին պահել յուր մոտ մինչև աշուն:

Բժիշկն անմիջապես գնաց Բարաթյանի մոտ: Հակառակ սպասածին, Բարաթյանը նրան այս անգամ ընդունեց սիրով: Նա հոգեկան լավ տրամադրության մեջ էր: Բանն այն էր, որ մի քանի օր առաջ հաջող կերպով գործն ավարտել էր այրի Բախտամյանի փաստաբանի հետ: Վերջապես, Վեֆիյանը և Ամբակում Աֆանասևիչն էլ գոհացրել էին այրիին, նշանակելով նրա համար առանձին թոշակ: Այսպիսով, դատի առաջն առնվել էր և թե՛ Բարաթյանի, թե՛ Վեֆիյանի ու Ամբակում Աֆանասևիչի անունները ազատվել էին սպառնացող վտանգից:

Այժմ Բարաթյանը զբաղված էր քանի մի մանր գործերով, որոնց վերջացնելուց հետո պետք է ուղևորվեր արտասահման: Նա սաստիկ ցանկանում էր ճանապարհորդել, «մի փոքրիկ ազատ օդ շնչել»: Նա ինքն ուրախ էր այժմ առանց երեխաների ապրել՝ բոլորովին համոզված, որ իրանց մոր մոտ նրանք ավելի լավ են խնամվում: Ծառային նրանց հետևից ուղարկվելը արտաքին պատճառ ուներ. նա ուզում էր ցույց տալ, որ յուր զավակներին չի մոռացել: Իսկ վճռել էր ստիպողական դիրք չընդունել, եթե Գայանեն մի փոքրիկ անգամ ընդդիմություն ցույց տա:

Յուր իսկական միտումները բժիշկ Սալամբեկյանից թաքցնելով, նա արտաքուստ դարձյալ համառվեց երեխաներին իրանց մոր մոտ թողնելու: Սակայն երբ բժիշկը սկսեց թախանձել, նա, իբր թե ակամա արտասանեց.

— Թող քո ասածը լինի, ես խղճում եմ այդ կնոջը...

Բժիշկը զգացված հայտնեց յուր շնորհակալիքը և շտապեց ուրախալի լուրը Գայանեին հաղորդել:

Նրա դուրս գալուց հետո Բարաթյանի դեմքը սկսեց փայլել: Նա ինքն իրան ասաց.

«Այժմ դու կրկին անգամ ամուրի ես և ազատ... ապրի՛ր, ինչպես ուզում ես...»:

Նրա աչքերի մեջ ցուլաց անսովոր երիտասարդական զվարթություն, նա սկսեց ուրախ-ուրախ շվացնել... Մի քանի օր անցած Գայանեն Սալամբեկյանների հետ ուղևորվեց ամառանոց: Այժմ նա այլևս չէր մտածում ապագայի մասին: Նա երջանիկ էր, որ երեխաներին անորոշ ժամանակով իրան էին հանձնել: Իսկ հետո՞... հույս աներ այլևս հավիտյան չբաժանվել նրանցից...

XVIII

Ամառվա ճիշտ այն միջոցն էր, երբ յոթ տարի առաջ Դիմաքսյանը Թիֆլիսի փողոցներն ընկած յուր համար բնակարան էր փնտրում:

Քաղաքը կիսով չափ դատարկվել էր, բոլորը քիչ թե շատ միջոց ունեցող ընտանիքները հեռացել էին ամառանոցները: Կյանքը թմրել էր, փողոցներում շարժում չէր երևում: Օրը մինչև երեկո մարդիկ արևի տապից պատսպարվում էին իրանց տներում, խանութներում: Շրջակա լեռների ու դաշտերի խոտը չորացել էր, դեղնել ու կպել երկրին: Քուռ գետը փոքրացել էր, մեղմվել, մտել յուր նեղ շավիղի մեջ և ընթանում էր մռայլ ու դանդաղ: Տխուր ու ճնշող տպավորություն էր անում առհասարակ քաղաքն յուր տեսքով: Երեք կողմից շրջապատված մերկ լեռներով, կարծես, պարփակված լիներ մի եռանկյունի կաթսայի մեջ, ուր մարդիկ դատապարտված էին տապակվելու հեղձուցիչ մթնոլորտում:

Միայն երեկոյան մութը ընկնելիս օդը մի քիչ թեթևանում էր: Այդ ժամանակ բնակիչները տներից թափվում էին դուրս, քաղաքը փոքր-ինչ կենդանանում էր: Այգիները լցվում էին, փողոցներում սկսում էր շարժում, ձիաքարշի կառքերը անդադար անցնում էին այս ու այն կողմ ուղևորներով լի: Եվ այդ շարժումը տևում էր մինչև ուշ գիշեր, այնուհետև քաղաքը նորից նիրհում էր մինչև հետևյալ երեկո:

Մտերյանը ոչ մի տեղ չգնաց ամառելու: Նա անբաժան բնակվում էր յուր առաջվա բնակարանում: Օրերը նրա համար անցնում էին միատեսակ, ձանձրալի, տխուր: Ցերեկը երկու երեք ժամ լինում էր յուր պաշտոնատեղում, հետո գալիս էր տուն, ճաշում, քնում և շարունակ կարդում:

Երեկոները որոշյալ ժամին նա դուրս էր գալիս զբոսնելու: Երբեմն այցելում էր մի փոքրիկ պարտեզ, ուր հասարակ սեղանների շուրջը հոգնած, վաստակած և շոգից թուլացած մարդիկ նստած խոսակցում էին, մերթ ընդ մերթ գարեջրի դատարկ բաժակները սեղանին զարկելով, որ սպասավորը գա նորից լեցնելու:

Նա միշտ նստում էր առանձին սեղանի մոտ և մի շիշ գարեջուր առջևը դրած դիտում էր այցելուներին: Նա ուներ մի քանի ծանոթներ, որոնց միայն հեռվից բարևում էր: Նա դարձյալ խոյս էր տալիս հասարակությունից, ուստի շատերը նրան համարում էին անմատչելի, գոռոզ, մինչև անգամ տարօրինակ, խենթ: Դիմաքսյանի բացակայությունը նրա տաղտկությունը ավելացնում էր: Վերջին նամակը ստանալուց անցել էր մի շաբաթ, և նա դեռ չէր գալիս: Ի՞նչն է, արդյոք, այդ մարդուն պահում հայրենի քաղաքում, քանի որ նա երբեք այդքան ժամանակ չի մնացել այնտեղ:

Իրիկնադեմ էր: Թեյ խմելուց հետո Մտերյանը նստած էր յուր սենյակի առջև գտնվող պատշգամբի վրա: Արևը նոր մայր էր մտել, օդի մեջ թողնելով ծանր տոթ: Փոքրիկ գավթում ոչ ոք չկար: Տանտիրուհու բաղերը լողում էին մի մեծ քարյա ջրամանում, երբեմն դուրս գալով ցամաք և իրանց թևերը թափահարելով:

Մտերյանը թղթատում էր մի նոր գիրք, որ այն օրն էր գնել: Երբեմն նայում էր գրքի էջերին, երբեմն դեպի երկինք: Այնտեղ, դիմացի հեռու լեռան հետևից բարձրանում էր սպիտակ ամպերի մի սար, որ հետզհետե ուռչում էր, լայնանում և զանազան ձևեր ընդունում: Արևի վերջին շողբերը արագ-արագ փոփոխում էին նրա գույնը, ներկելով մերթ մանիշակագույն, մերթ դեղին, մերթ կարմիր և այդ գույների խառնուրդից առաջացնում տասնյակ ֆանտաստիկական երանգներ:

Պատշգամբի մյուս ծայրին նստած էր տանտիրուհին — մի պառավ վրացի կին — յուր յոթ-ութ տարեկան թոռան հետ: Դա մի սևաչյա, գեղեցիկ, աշխույժ աղջիկ էր, որ շարունակ բարձր ձայնով ծիծաղում էր, խփելով յուր տատի ծնկներին, ուսերին, ձեռներին: Ժամանակ առժամանակ Մտերյանը նայում էր այն կողմ և ժպտում: Դեռահաս աղջկա անզուսպ քրքիջները որ բխում էին մանկական անհոգ սրտից, մի տեսակ մելամաղձոտ հաճույք էին պատճառում նրան: Մի րոպե ձեռը դնելով գրքի վրա, նա մտքով սլացավ դեպի յուր մանկությունը, այդ տասնյակ տարիների թանձրության հետևում կորած, մոռացված հեռավոր անցյալը: Շատ քիչ բան էր հիշում այդ անցյալից կամ ոչինչ չէր հիշում: Թվում էր նրան, որ երբեք չի ունեցել ոչ միայն մանկություն, այլև պատանեկություն, այլև երիտասարդություն, որ միշտ եղել է այնպես, ինչպես կա այժմ — յուր ներկա մտքերով, հոգսերով և թախիծով:

Ահա լրացավ նրա քառասուն տարին — չորս ամբողջ տասնյակներ: Միթե այդ չի՞ ծերությունը: Ի՞նչ է արել մինչև այժմ, ի՞նչ կյանք է ունեցել, ի՞նչ ուրախություն, ի՞նչ մխիթարություն: Մի՞թե ոչինչ և ոչինչ: Օրերը անցնում են իրանց սովորական ընթացքով, այսօրը նման երեկվան, վաղը՝ այսօրվան և այսպես միշտ ու շարունակ... Կհասնի մի օր վերջին ժամը, և նա այլևս չկա աշխարհի երեսին բոլոր յուր գաղափարներով, բոլոր յուր իղձերով...

Իղձե՞ր: Արդյոք ունեցե՞լ է նա իղձ... Ինչո՞ւ չէ, ունեցել է և այժմ իսկ ունի... Նա շատ է վիատվել, բայց երբեք չի կորցրել յուր հույսը մարդկության լավագույն ապագայի մասին: Նա միշտ հավատացել է, այժմ էլ հավատում է, թե ամեն ինչ պետք է փոխվի, վերանորոգվի: Բայց այն ի՞նչ հավատ է եղել, որ չի ստիպել նրան գործվելու յուր գաղափարների համար:

Այո՛, ժամանակ է, որ նա ինքն իրան հաշիվ տա, ժամանակ է, որ ինքն իրան հարցնի — ի՞նչ նպատակի է ծառայում յուր կյանքը: Մի՞թե ապրում է նրա համար, որ գիշեր-ցերեկ կարդա և կարդում է նրա համար, որ օրեցօր ավելի ու ավելի ծուլանա...

Ոչ, ոչ, այդ անկարելի է, պետք է մի կերպ վերջ տալ այս վիատեցնող, մեռցնող միատեսակությանը: Աններելի է, այո՛, մինչև անգամ կատարյալ բարոյական հանցանք է այս տեսակ բուսական կյանք վարելը...

«Կյանք, որից ոչ ոք ոչինչ օգուտ և ոչինչ վնաս չունի...»:

Նա գիրքը արհամարհանքով ձգեց մի կողմ, արմուկները հենեց պատշգամբի վանդակապատին և յուր մտախոհ հայացքը հառեց անորոշ տարածության մեջ: Նրա խաղաղ հոգու մեջ բարձրացել էր անսովոր մրրիկ, նրա անդորր թախիծը տեղի էր սվել այն ծանր ինքնադժգոհությանը, որ չափահաս տղամարդի մեջ առաջացնում է դառն տանջանք:

Եվ մինչ նա յուր մտքերի մեջ խորասուզված էր, հանկարծ նրա ականջին հասավ մի ձայն. Նա լսեց յուր անունը, նայեց աջ ու ձախ — ոչ ոք չկար, նայեց դեպի գավիթ և բացականչեց.

— Արսեն...

Մտերյանը անսովոր աշխույժով ոտքի թռավ, վազեց առաջ: Երկու ընկեր գրկեցին միմյանց: Երբեք իդեալիստն այնքան չէր ուրախացել յուր ընկերոջը տեսնելով, որքան այժմ, ընդամենը երկու ու կես ամիս նրան չտեսնելուց հետո:

— Ո՞ւր էիր, ինչո՞ւ ուշացար, առո՞ղջ ես, ուրա՞խ ես, — հարցնում էր նա շտապով:

Դիմաքայանը և՛ առողջ էր, և՛ զվարթ, գոնե այսպես երևաց ոչ միայն նրա խոսքերից, այլև ձայնից, դեմքից և բոլոր շարժումներից:

— Երդվում եմ, — գոչեց նա, պատշգամբի վրայից վերցնելով գիրքը և վանդակապատի վրա դնելով, — որ քեզ ճիշտ այն դրության մեջ եմ գտնում, ինչպես ճանապարհին երևակայում էի:

— Ինչպե՞ս...

— Նստած պատշգամբի վրա, գիրքն առջևդ դրած, միայն թեյն է պակասում... Բայց սպասի՛ր, այդ արդեն չէի երևակայում, հեր օրհնած, մի՞թե կարելի է այդպես նիհարել...

Մտերյանը հառաչելով ժպտաց և ոչինչ չասաց: Զրավիրեց ընկերոջը ներս: Օրն արդեն մթնում էր: Սենյակի լուսամուտները բաց էին, օդը բավական զովացել էր: Մտերյանը յուր ձեռքով վառեց կանթեղը, հարցրեց Դիմաքայանին, արդյոք թեյ կկամենա՞ր խմել:

— Ես արդեն խմել եմ հյուրանոցում:

— Զյուրանոցո՞ւմ, միթե դու այնտե՞ղ ես իջևանել:

— Այո՛: — Ինչո՞ւ ոչ թո՞ բնակարանը:

— Որովհետև շատ կարճ ժամանակով եմ եկել:

— Այն ժամանակ ինձ մոտ կիջևանեիր:

— Դու էլ չպիտի մնաս այստեղ: Բայց այդ դեռ թողնենք: Պատմի՛ր ինձ, ի՞նչ կա այստեղ, ի՞նչ են խոսում մարդիկ, ի՞նչ գործի են:

Մտերյանը համառոտ պատասխանեց, թե նրա գնալուց հետո ոչինչ փոփոխություն չի եղել, մարդիկ նույնն են, ինչ որ առաջ, հասարակական կյանքը դարձյալ թմրել է, մտքերի կռիվ չկա, վերջապես ամենքը ցրվել են ամառանոցները:

— Մինչև անգամ բժիշկ Սալամբեկյանն էլ,— ավարտեց նա յուր խոսքը մի անսովոր եղանակով, որի մեջ զգացվում էր մի տեսակ դառն հեգնություն:

— Բժի՞շկը,— կրկնեց Դիմաքայանը և մի փոքր լռեց, ապա ավելացրեց,— երևի նա այժմ բախտավոր է...

— Պետք է կարծել...

Նրանք լռեցին: Մսերյանը դարձյալ հառաչելով երեսը մի կողմ դարձրեց: Նույն վայրկյանին նա ձեռով մի շարժում գործեց, կարծես, մի միտք իրանից հեռացնելու համար:

— Ա՛հ, մոռացա ասել,— գոչեց նա նորից զվարթանալով,— ես մի ուրախալի նորություն եմ իմացել:

— Այն է՞:

— Որ գավառներում մեծ հարգանք ես վայելում:

— Ինչպե՞ս, մի՞թե դու գնացել էիր գավառներ՞:

— Ոչ, ես այստեղ իմացա: Կա այստեղ մի փոքրիկ պարտեզ, ուր մի գերմանացի զարեջուր է ծախում: Երբեմն ևս երեկոները գնում եմ այնտեղ կես ժամ, մի ժամ նստելու: Դա մի տեսակ ամառային կլուբ է, ուր մեծ մասամբ հավաքվում են գավառներից եկած վարժապետները: Ի՛նչ խեղճ կերպարանք ունեն այդ մարդիկ և ինչպե՞ս շատախոս են: Շատ անգամ հեռվից լսում եմ նրանց խոսակցությունը, չկարծես հետաքրքրությունից դրդված, այլ որովհետև այդ մարդիկ միշտ բարձր ձայնով են խոսում: Երևակայի՛ր, հազիվ է պատահում, որ նրանք քո անունը չհիշեն, քո գրածների մասին չվիճեն: Ես միշտ նկատել եմ, որ նրանք քո մասին խոսում են հարգանքով և սիրով: Ամենքի վրա երևում է քո մեծ ազդեցությունը:

Դիմաքայանը ընդհատեց նրա խոսքը, կամենալով, որ իդեալիստը պատմի յուր մասին: Նրա համար սաստիկ հետաքրքրություն էր իմանալ, ինչպես է յուր ընկերը վերջին ժամանակ յուր օրերը անցկացրել: Մսերյանն երրորդ անգամ հառաչեց և մի տեսակ վիատված ձայնով պատասխանեց.

— Մի՞թե քեզ հայտնի՞ չէ, թե ինչ եմ անում:

Երկու ընկեր նայեցին միմյանց երեսին: Դիմաքայանը Մսերյանի աչքերի մեջ կարդաց նրա հոգեկան խորին դժգոհությունը յուր այժմյան վիճակից: Նա թախանձեց նրան պարզ խոստովանվել, արդյոք զգո՞ւմ է յուր կյանքի մեջ մի փոփոխություն մտցնելու կարիք, արդյոք կկամենար վերջ տալ հարատև և ձանձրալի միատեսակությանը: Մսերյանը զարմացած նայեց նրա երեսին: Կարծես, Դիմաքայանը մարգարեաբար զուշակել էր այն բոլորը, ինչ որ մի ժամ առաջ անցնում էր յուր ընկերոջ մտքով: Այս հանգամանքը մի փոքր շփոթեցրեց Մսերյանին: Կարծես, նա ամաչում էր յուր հոգեկան դժգոհությունից, համարելով այդ մի տեսակ բարոյական տկարություն:

— Հասկանում եմ քո միտքը,— գոչեց նա վրդովվելով,— դու ուզում ես ասել, թե ես անօգուտ մարդ եմ: Այդ ճիշտ է և, եթե կամենում ես իմանալ, ոչ ոք այնքան զգված չէ ինձանից, որքան ես: Եվ հենց քո գալուցդ մի փոքր առաջ ես մտքումս վճռեցի որևէ փոփոխություն մտցնել իմ կյանքի մեջ: Կհաջողի թե չէ — չգիտեմ, բայց իմ վճիռը հաստատ է, ես պետք է դադարեմ անօգուտ մարդ լինելուց: Մի պարզ, մաքուր եղբայրասիրական ժպիտ սահեց Դիմաքայանի խելացի, արտահայտիչ դեմքով և նրա թափանցող, խոշոր աչքերի մեջ փայլեց ուրախություն:

— Լսի՛ր,— ասաց նա հանդարտ ձայնով,— ես քեզ հետ կամենում եմ մի բանի մասին լրջորեն խոսել և շատ ուրախ եմ, որ դու այդ վճիռը կայացրել ես քո մասին: Նստիր և լսիր:

Մտերյանը, որ քայլում էր սենյակի մի ծայրից դեպի մյուս ծայրը, նստեց նրա դեմ և, ձեռները հենելով ծնկներին, պատրաստվեց ականջ դնելու նրան: Դիմաքայանը մի ծխախոտ վառելով, սկսեց մանրամասն պատմել այն բոլորը, ինչ որ տեսել էր, ուսումնասիրել և զգացել յուր հայրենիքում վերջին երկու ու կես ամսվա ընթացքում: Նա տխուր գույներով նկարագրեց գյուղական ամբոխի տնտեսական և բարոյական վիճակը. Նա առանձին եռանդով շեշտեց ուսումնարանների բացակայության և նրանց անհրաժեշտ կարևորության փաստը: Նա խոսեց Հաբիբյանի մասին: Մտերյանը ճանաչում էր նրան Մոսկվայից, բայց լավ չէր հիշում: Դիմաքայանը գովեց նրան, ինչպես եռանդուն, խելացի երիտասարդի, որի գործնական հայացքները չեն խանգարում նրան լինել վերին աստիճանի օգտավետ անգամ յուր հասարակության: Նա ասաց, թե Մտերյանը, եթե լավ ճանաչի այդ մարդուն, անշուշտ պետք է սիրի, հարգի և մինչ անգամ մտերմանա նրա հետ:

— Ես այս բոլորը ասում եմ քեզ նրա համար, որովհետև ես ունեմ մի ծրագիր, որ դուք երկուսդ միասին պիտի իրագործեք: Այո՛, թող քեզ չզարմացնեն իմ խոսքերը: Լսի՛ր: Բոլոր իմ աչքով տեսածները ինձ համոզեցին, որ մեզ համար հանցանք է մեր կարողության չափ չօգնել գյուղական ժողովրդին: Եվ ահա երկար ժամանակ Հաբիբյանի հետ խորհրդակցելով, եկա այն եզրակացության, որ իմ կողմից միակ օգնությունը կարող է լինել այն, որ ես իմ հաշվով մի ուսումնարան բաց անեմ: Հաբիբյանը ցույց տվեց ինձ մի ամենահարմար կենտրոնական գյուղ: Այստեղ կարող եմ հավաքվել մի քանի շրջակա գյուղերի երեխաները: Այս մասին ես հարկավոր կարգադրություններն արել եմ, ուսումնարան բանալու բոլոր արգելքները հեռացված են: Բանը այժմ կախված է քեզանից:

— Ինձանի՞ց:

— Այո՛: Ես հատկապես եկա այստեղ քեզ առաջարկելու, որ հանձն առնես ուսումնարանը կառավարել: Բոլոր տնտեսական գործերը կկատարի Հաբիբյանը, ես միայն ուզում եմ, որ դու լինես ուսումնական մասի կառավարիչը, լինես գործի գլուխ, տեսուչ... Ասա՛, համակրո՞ւմ ես իմ վճռին:

Արտասանելով վերջին խոսքերը, Դիմաքայանը ուղիղ նայեց Մտերյանի աչքերին, որ նախ նրանց մեջ կարդա յուր ընկերոջ համաձայնությունը կամ մերժումը: Իդեալիստը երեսը դարձրեց մի կողմ և լուռ նայեց լամպայի հանդարտ և անշարժ վառվող բոցային լեզվակին, կարծես, նրա հետ խորհրդակցելով, ընդունե՞լ արդյոք Դիմաքայանի առաջարկությունը: Այդ տևեց ընդամենը մի քանի վայրկյան. հանկարծ նրա աչքերը վառվեցին, նա ոգևորվեց և զգացված արտասանեց.

— Ես ամենաանպիտան մարդը կլինեի, եթե չընդունեի այդ առաջարկությունը: Ոչ միայն համաձայն եմ, այլև հայտնում եմ խորին շնորհակալությունս, որ մի այդպիսի ծանր և լուրջ գործ ինձ ես հանձնում:

— Ուրեմն վճռված է, գործը չպիտի հետաձգել: Թափիր քեզանից անշարժության փոշին, թող այդ միատեսակ կյանքը, սկսիր գործել: Հիշո՞ւմ ես, ինչպես դու մի ժամանակ փափագում էիր ծառայել գյուղական ամբոխին: Ահա քեզ հարմար առիթ և գեղեցիկ ասպարեզ, օգտվիր, եթե քո փափագն այժմ էլ կենդանի է: Ես այստեղ մնալու եմ միայն վաղը, մյուս օրը անպատճառ պիտի գնամ, դու էլ պատրաստվիր իմ հայրենիքը ուղևորվելու: Այնտեղ քեզ անհամբեր սպասում է Հաբիբյանը:

— Միայն ի՞նձ է սպասում, իսկ քե՞զ, դո՞ւ...

— Ե՞ս... — պատասխանեց Դիմաքայանը մի քիչ տատանվելով... Ես էլ պետք է գնամ իմ ճանապարհով...

— Ինձ հետ միասի՞ն...

— Այո՛, գաղափարով, բայց ոչ միևնույն ճանապարհով:

Մտերյանը երկմտաբար Նայեց Նրա աչքերի մեջ, չհասկանալով Նրա խոսքերի միտքը:

— Լսի՛ր,— խոսեց Դիմաքայանը, դարձյալ մի փոքր լռելուց հետո,— երբ ես հայրենիքումն էի, իմ գլխում ծագեց` թողնել քաղաքային կյանքը և գնալ այն ճանապարհով, ուր այժմ առաջարկում եմ քեզ: Այս միտքը ինձ բավական ժամանակ զբաղեցրեց, բայց չեղավ մի վայրկյան, որ Նա ինձ գրավեր: Երկար մտածողությունից հետո եկա այն հաստատ եզրակացության, որ ես ստեղծված չեմ խաղաղ գործունեության համար: Թույլ տուր ինձ, Սմբատ, հաղորդել քեզ մի Նորություն, այն է, որ իմ մեջ տեղի է ունեցել մի մեծ փոփոխություն, մի տեսակ բարոյական հեղաշրջում: Երկար կլինեի բացատրել, թե ինչպես կատարվեց այս հեղաշրջումը և հագիվ թե կարողանայի բացատրել: Բայց այսքանը կարող եմ ասել, որ այս թույլիս քո առջև Նստած է ուրիշ մարդ, որ այժմ ես այն չեմ, ինչ որ մի քանի ժամանակ սրանից առաջ, այն վիատվող, այն ընկճվող, այն չափազանց դյուրագրգիռ, այո՛, այն հիվանդոտ-ինքնասեր Դիմաքայանը, որ ամեն մի վայրկյան հուզվում էր, վրդովվում և վիրավորվում: Ես զգում եմ, որ ինձ համար անհրաժեշտ էր տանջվել — տանջվեցի, ես պետք է փորձվեի — փորձվեցի կյանքի քուրայում: Ես շատ անգամ վիատվեցի, շատ անգամ տատանվեցի, եղան վայրկյաններ, երբ վճռում էի թողնել իմ ընտրած ճանապարհը... Բայց այժմ այդ չկա, այժմ այդ բոլորից մնաց իմ մեջ մի ձգտում — շարունակել այն, ինչ որ սկսել եմ յոթ տարի առաջ. կռվել միշտ և անդադար կռվել հասարակական ընդհանուր վնասակար երևույթների դեմ: Այո՛, թող ես անհամեստ լինեմ, բայց անկեղծ եմ. ես զգում եմ, որ միայն և միմիայն այդ տեսակ գործունեության փափագ կա իմ սրտում: Խաղաղ կյանքը, անվրդով գործունեությունն ինձ համար հավասար է մեռելության:

Նա ոգևորված էր, Նրա աչքերի մեջ փայլում էր մի Նոր, արտաքեր կարգի եռանդ, մի պայծառ լույս, որ խրախուսանք, ուժ և հավատ էր ներշնչում Մտերյանին: Թվում էր, որ Նա այդ թույլիս տոգորված էր ինչ-որ բարձրագույն, վեհ, անհասանելի ոգով, որի առջև կարող են խորտակվել կյանքի բոլոր հարվածները: Իդեալիստն յուր սրտում զգաց այնպիսի պատկառանք դեպի յուր ընկերը, որ հավասար էր պաշտելության: Նա տեսնում էր յուր դեմ մի մարդ ամբողջովին կլանված յուր Նվիրական, սուրբ և վսեմ գաղափարներով, որոնց Նա երբեք, երբեք և ոչ մի դառն հանգամանքում չպիտի դավաճաներ: Նա զգացված բռնեց Դիմաքայանի ձեռը, ամուր սեղմեց և ոգևորությամբ գոչեց.

— Այո՛, այդ ճիշտ է, ես տեսնում եմ պարզ... Թույլ տուր շնորհավորեմ քեզ քո հաղթության համար...

— Հաղթություն՞ն:

— Այո՛, կատարյալ հաղթություն, դու սպանել ես քո մեջ այն օձը, որ քեզ այնքան խանգարում է...

Արդարև, Դիմաքայանը կարող էր պարծենալ, որ Նրան հաջողվեց սպանել այն օձին: Բայց Նրա մեջ ծնվեց մի ուրիշ օձ: Վստահությամբ կարող էր ասել, որ այսուհետև մարդկանց ոչ հալածանքը, ոչ վիրավորանքը, ոչ Նախանձը, ոչ ատելությունը Նրան չեն հուսահատեցնի: Նա քաջություն կունենա արհամարհել բոլոր հարվածները, որ կուղղվեն Նրա անձնավորության դեմ: Այն Նոր օձը, որ այժմ գարթնել է Նրա մեջ, Նրա անհատական խորին եսը չէ, այլ ուրիշ բան: Այսուհետև էլ Նա կվրդովի, կգրգռվի, կբորբոքվի, բայց, վստահ է, ոչ անձնական վիրավորանքներից, այլ հասարակական կյանքի վատ երևույթներից...

Այս խոսքերը Նա արտասանեց մի այնպիսի զգացմունքով, հավատով և ոգևորությամբ, որ ամենաթերահավատ մարդուն կարող էր համոզել:

— Կեցցես, ուրեմն,— գոչեց դարձյալ Մտերյանը,— ես համոզված էի, որ այդպես էլ պիտի լինի վերջը:

Եվ, մի փոքր լռելուց հետո, ավելացրեց.

— Հիշո՞ւմ ես, ինչպես ես քեզ ասում էի, թե կգա ժամանակ, որ դու ամենաբախտավոր մարդը կլինես... Այժմ կարող եմ ասել, որ դու բախտավոր ես:

— Ա՛, ես գիտեմ, որ դու բախտավոր համարելով ինձ, չես մոռանում և իմ անհատական բախտը,— գոչեց Արսենը,— չէ՞ որ մարդ, իբրև հասարակության անդամ, իբրև գործիչ կարող է բախտավոր լինել, իսկ իբրև անհատ — դժբախտ: Մի էակ, որ կարող էր իմ անհատական երջանկությունը ստեղծել, չկարողացավ կամ չկամեցավ այդ անել: Դու գիտես այս բանը: Հուսահատության վայրկյաններ եղան, երբ ես կամենում էի վերջ տալ իմ կյանքին այդ էակի պատճառով: Բայց, շնորհակալ եմ ճակատագրից, այդ չեղավ, ես կարողացա հաղթել իմ մեջ մի սպանիչ զգացում: Այժմ ես վերակենդանացած եմ: Գայանեի պատկերը իմ երևակայության մեջ մինչև կյանքիս վերջը կմնա կենդանի, վառ և, ինչպես մի իդեալ, ես միշտ կպաշտեմ այդ պատկերը: Բայց, ինչպես իրական եություն, ինչպես անհատ — նա այլևս գոյության չունե ինձ համար...

Այլևս նա ոչինչ չասաց, և Մսերյանն էլ այդ մասին չխոսեց ոչինչ:

Առավոտյան յոթ ժամը դեռ չէր լրացել, Դիմաքայանն արդեն ոտքի վրա էր: Հյուրանոցի սպասավորի օգնությամբ նա կապում էր յուր ճանապարհի արկղները, երգելով, շվացնելով և երբեմն ծառայի հետ զվարճախոսելով:

Մի ժամ անցած նա պետք է ճանապարհ ընկներ առավոտյան գնացքով դեպի Բաթում, իսկ այնտեղից արտասահման: Նա սպասում էր Մսերյանին, որ պետք է գար նրան ուղեկցելու մինչև երկաթուղու կայարանը: Նախընթաց երեկո ընկերական ուրախ ընթրիքի ժամանակ նրանք վճռել էին այսպես. Դիմաքայանն առավոտյան ճանապարհ կընկնի, Մսերյանը հենց նույն օրը հրաժարական կտա յուր պաշտոնից և երկու օր անցած կուղևորվի Դիմաքայանի հայրենիքը: Նախ քան ուղևորվելը նա պետք է գնար յուր ընկերոջ նախկին բնակարանը և այնտեղից վերցներ Սիրականին պահ տրված գրքերը, և մի քանի իրեղենները:

Ուղևորվելու ժամանակը մոտենում էր, իսկ Մսերյանը դեռ չէր երևում: Վերջացնելով յուր գործը, Դիմաքայանը շտապով մի բաժակ թեյ խմեց, նայեց ժամացույցին և սպասավորին հրամայեց մի կառք կանչել: Մսերյանի բնակարանը ճանապարհի վրա էր, նա կարող էր հանդիպել նրան և այնտեղ յուր վերջին բարևները տալ ընկերոջը:

Հեց սպասավորը նոր էր դուրս եկել, երբ ներս մտավ Մսերյանը շտապով և շնչասպառ:

— Ներողություն, որ ուշացա,— գոչեց նա զվարթ եղանակով,— բայց մեղավոր չեմ: Հուզմունքից ամբողջ գիշեր չեմ կարողացել քնել, շարունակ մտածում էի ու մտածում:

— Ի՞նչի մասին:

— Օօ՛, մի՛ վախենար, այժմ ես առաջվա պես չեմ մտածում, այժմ իմ բոլոր մտքերը կենտրոնացած են մի բանի վրա՝ շտապել շուտով այնտեղ, ուր խոսք եմ տվել գնալու: Ահա՛, դու արդեն պատրաստվել ես, դե՛հ, գնանք, կարող ես ուշանալ: Բայց սպասի՛ր, քեզ մոտ հյուր եմ բերել, կարծում եմ, դժգոհ չես լինիլ...

Այս ասելով, նա բաց դռներով գլուխը դուրս բերեց դեպի կորիդոր և ձայնեց.

— Արի՛, արի՛ նե՛րս...

Նույն վայրկյանին երևեցավ Սիրականը՝ գդակը ձեռին, մաքուր հագուստով: Նա լուռ գլուխ տվեց և կանգնեց դռների մոտ: Դիմաքայանը, ուրախ և բարեկամաբար ժպտալով, հարցրեց նրա առողջության մասին, և ձեռը խփելով նրա ուսին, ասաց.

— Չկարծես քեզ մոռացել էի, մտադիր էի կայարան գնալիս կառքը կանգնեցնել, քեզ դուրս կանչել և «մնաս բարև» ասել:

Սիրականի կյորիկ աչքի մեջ ցուլաց անչափ ուրախության փայլը, բայց և նույն վայրկյանին նրա դեմքը ծածկվեց տխրության քողով: Երկու ու կես ամիս էր նա չէր տեսել յուր սիրելի պարոնին, այժմ տեսնում էր մի քառորդ ժամ և, ով գիտե՞, գուցե այնուհետև այլևս չպիտի տեսներ:

— Դե՛հ,— գոչեց Մսերյանը, նույնպես դառնալով ծառային,— մի ամաչի՛ր, ղոչաղ կաց, հայտնիք ինդիրդ, նա կկատարե:

Սիրականն ամաչելով և տատանվելով մի քայլ առաջ դրեց և հայտնեց յուր ինդիրդ: Բանն այն էր, որ նա, Մսերյանից տեղեկանալով Դիմաքայանի գալստյան մասին և նույնպես այն, թե այսօր ճանապարհվում է, առավոտյան կանուխ հագնվել էր և եկել իդեալիստի մոտ: Նա չէր ուզում ծառայել յուր այժմյան պաշտոնում և ինդրում էր, որ Մսերյանը նրան յուր հետ տանի Դիմաքայանի հայրենիքը և այնտեղ բարեսիրտ պարոնի կալվածներում մի պաշտոն հանձնի նրան: Իսկապես նրա բուն ցանկությունն էր ծառայել անձնապես միմիայն Դիմաքայանին, որին նա այնքան ընտելացել էր, որ դժբախտ էր համարում իրան առանց նրան: Բայց նա այդ ուղղակի չասաց: Նա միայն ինդրում էր՝ ազատել իրան այժմյան պաշտոնից:

Առանց երկար տատանվելու՝ Դիմաքայանը կարգադրեց Սիրականի վիճակը նրա ցանկության համեմատ: Մսերյանը նրան յուր հետ կվերցնի, Յաբիգյանը կտա նրան մի պաշտոն առժամանակ:

— Այսինքն մինչև արտասահմանից վերադառնալս: Յենց որ վերադարձա, իսկույն Մսերյանին կհեռագրեմ, որ քեզ ինձ մոտ ուղարկի: Բայց ինչո՞ւ, նախ քան այստեղ գալը ես մտադիր եմ իմ հայրենիքը գնալ, այնտեղից մենք միասին կգանք այստեղ:

Դարձյալ ուրախության ժպիտը փայլեց Սիրականի թավամազ դեմքի վրա: Այս անգամ արդեն նա իրան երջանիկ էր համարում:

Կառքը պատրաստ էր: Սպասավորը Սիրականի օգնությամբ արկղները դուրս տարավ և տեղավորեց կառքի վրա: Երկու ընկեր, ուրախ ու զվարթ խոսակցելով, դուրս եկան: Չնայելով, որ օրը բավական անցել էր, փողոցում մարդիկ չէին երևում: Միայն դանդաղ ընթացքով անցնում էին մի քանի սայլեր աղյուսով և կրով բեռնավորված և մի ոստիկան մայթի վրա կանգնած՝ դիտում էր հյուրանոցից դուրս եկողներին:

Դիմաքայանը և Մսերյանը նստեցին կառք: Սիրականը, գդակը ձեռին բռնած, մնաց մայթի վրա: Դիմաքայանը նրան ձեռով նշան արավ, որ կառք նստի: Նա կամեցավ բարձրանալ կառապանի նստարանի վրա:

— Ոչ, այստեղ նստիր,— ասաց Դիմաքայանը և, մի կողմ քաշելով յուր առջև դրած չեմոզանը, ցույց տվեց դիմացի փոքրիկ նստարանը,— մենք երկուսս էլ շատ փոքրիկ մարդիկ ենք կտեղավորվենք ամեն մի անկյունում:

Դա առաջին կատակն էր, որ նա արավ յուր մարմնի փոքրության մասին: Եվ ոչ մի կեղծիք, ոչ մի ցավ, ոչ մի ափսոսանք չզգացվեց այդ կատակի մեջ: Նա ուրախ էր և զգացված: Նա անընդհատ խոսում էր, ծիծաղում և սրախոսում Սիրականի վերաբերմամբ: Օօ՛, երբեք, երբեք խեղճ ծառան այնքան երջանիկ չէր եղել, յուր մասին կատակներ լսելով, որչափ այդ պահին:

Բայց քանի կառքը մոտենում էր կայարանին, այնքան նրանց խոսակցությունն ավելի ու ավելի ընդհատվում էր և այնքան երկու ընկերների զվարթությունը պակասում էր: Երբ նրանք կառքից ցած իջան և մտան կայարանը, ընդամենը հինգ րոպե էր մնում գնացքի հեռանալուն: Սիրականը արկղները տարավ ուղևորների դահլիճը, շտապով Դիմաքայանի համար տոմսակ վերցրեց: Ուղևորների թիվը շատ քիչ էր, հեռավոր տեղեր ճանապարհորդողներ չկային, գրեթե ամենքն էլ գնում էին ամառանոցներ իրանց ընտանիքների մոտ:

Չանգակը հնչեց երկրորդ անգամ և այդ հնչյունը մի տխուր զգացմունք զարթեցրեց թե՛ Դիմաքայանի և թե՛ Մսերյանի ու Սիրականի սրտում: Չնայելով, որ երեքն էլ հույսով լի էին, թե

շուտով, ընդամենը երեք-չորս ամսից հետո, պետք է տեսնվեն, բայց բաժանման զգացումն ավելի հաղթող հանդիսացավ:

Դիմաքայանը երեք անգամ համբուրվեց Մսերյանի հետ, Սիրականի ձեռի մեջ սեղմեց մի բուն թղթադրամ և շտապով պլատֆորմից ոտքը դրեց գնացքի կառքերից մեկի սանդուղքի վրա: Երբ այն վայրկյանին, երբ նա բարձրանում էր վեր, անզգուշությամբ ուսով կպավ մեկին: Նա հետ նայեց ներողություն խնդրելու և երես առ երես հանդիպեց Բարաթյանին:

Նրա մարմնով ակամա մի ցնցումն անցավ: Բայց դա մի վայրկենական անցողիկ ցնցում էր, որ ոչինչ կապ չուներ նրա գիտակցության հետ: Նրա դեմքի վրա երևաց մի սառն ժպիտ: Նա անտարբեր կերպով երեսը դարձրեց և հանդարտ բարձրացավ վերև: Բարաթյանը կանգնած էր դեռ ցածում: Նա չէր շտապում: Մի ձեռը ճանապարհի պայուսակին հենած, մյուսով ոլորելով յուր բեղերը, նա խոսում էր յուր մոտ կանգնած Վեքիյանի հետ: Հենց որ տեսավ Դիմաքայանին, նա ճիզն արավ յուր գեղ ու կարմիր դեմքին արհամարհական արտահայտություն տալ: Բայց այս անգամ այդ չհաջողվեց նրան...

Նա աչքունքը թթվացրեց և բարձրացավ կառքի վրա: Չանգակը հնչեց երրորդ անգամ: Փոքրիկ լուսամուտներից մեկում երևաց Դիմաքայանի գլուխը, մյուսում Բարաթյանի գլուխն ու կուրծքը:

— Վաղը չէ մյուս օր անպատճառ,— գոչեց Դիմաքայանը, գոպակը վերցնելով վերջին բարևը տալու Մսերյանին:

— Ո՛չ, հենց վաղն և եթե,— պատասխանեց իդեալիստը,— հենց վաղն և եթե, ես և Սիրականը...

Այո՛, տալով վերջին բարևը յուր ընկերոջ, նա նույն վայրկյանին մտքում վճռեց այլևս ոչ մի ավելորդ օր չսպասել և հենց վաղն ուղևորվել այնտեղ, ուր նա հույս ուներ օգտավետ մարդ դառնալու...

Գնացքը շարժվեց, կառքերը միմյանց հետևից դորդալով անցան Մսերյանի առջևով: Միևնույն կառքի մեջ անցան նրա երկու ընկերները, որոնցից մեկը տանում էր նրա խորին սերը, հարգանքը, մյուսը՝ նրա արհամարհանքը և ատելությունը...